a' Romába leendő utazást, sőt midőn az intés nem használt, fiával Entioval a' genuai hajóserget megtámadtatta 's öszvetörette, a' rajta lévő 100-nál több papot Nápolyba vitetvén fogságba. Ez a' csapás végre halálos ágyba ejté (Aug. 21. 1241) a' hajthatatlan Gergelyt. Ezen hadai 's viszontagságai megakadályozták ugyan Fridriket a' Németországba előnyomuló Mongolok visszaverésében; hanem Wahlstadtnál 1241 nyert győzedelmek után ugy is visszatértek. Azonban a' IV. Coelestinust követő hosszas interregnum után Sigibald Fiesco leve, Fridrik közbevetésére pápává, IV. Innocentius névvel. De felette megcsalatkozott Fridrik; mert a' ki mint cardinalis barátja volt, most mint pápa legengesztelhetetlenebb ellenségévé lett. Mindene az egyház lévén, 's fő czélja a' papi hatalom mennél magasabb pontra vivése, megerősitette Innocentius Gergely átkát, 's Olaszországból, hol a' császár közelléte veszedelemmel fenyegette őtet, Lyonba szaladt 1244. Fridriknek most e' kettő közt kellett választást tenni: hogy vagy mint gonosztévő jelenjen meg egy pap birószéke előtt, vagy a' század babonás hitével keveredjék hadba. A' pápa megujitá az átkot, 's közönséges egyházi gyülést hirdetett Lyonba. Hijában védte itt Suessa Thaddaeus, a' császár canczellárja, hathatós és leverő ékes szólással urának ügyét, 's czáfolta meg az ellene tett hamis vádakat ellenmondhatatlanul; hijában visgáltatta meg magát Fridrik a' hitben nehány papoktól; bár melly vallásosnak és tisztának találták is ezek őtet, bünös maradt ő, mert annak kellett lennie. A' szent atya rettenetes átkot mondott reá, a' papok hallgattak, eloltották gyertyáikat 's földre vetették. De Fridrik nem csak koronájának feltevése által mutatta meg, hogy még császár; dicsőségesen kitisztitotta ő magát Europa fejedelmei előtt a' gonoszul reá kent vádaktól, 's mig Innocentius Henrik thüringeni landgróf német királlyá választásán dolgozott, győzedelmesen harczolt ő a' Lombardiakkal, semmivé tett udvarában egy öszveesküvést, 's még akkor sem csüggedt el, midőn fia Konrád az ellenkirálytól, Henriktől megveretett. Konrád csak hamar győzött, 's Henrik megholt 1247. Legmélyebb sebet ejtett Fridrik szivén Petrus de Vineis. Péter sokáig ingadozott hűségében; most felfedeztetve lenni vélte magát, 's Fridriket méreggel akarta kivégezni. Fridrik ezt megtudván, felette elszomorodott, Péternek szemeit kiszuratta 's tömlöczbe vettette, hol a' szerencsétlen magát megölte. Ezentul Fridrik baráti iránt bizodalmatlan lett; Parmát felzendülés által elvesztette; Vittoriánál teljesen megveretett; seregét, kincsét 's barátját Suessa Thaddaeust elvesztvén, Németországban a' hiu hollandi Vilhelmben ellenkirályra talált; kedves fiát Entiot az elkeseredett Bolognaiak kezére kerülni, 's Ezzellinot ellenségeihez pártolni látta. Egészsége hanyatlván, békeségben kivánt meghalni, de Innocentius a' legelfogadhatóbb békepontokat is visszavetette. Még egyszer fegyverhez nyult tehát Fridrik, győzött Lombardiában, 's a' köztisztelethen sülyedező és politicai állásában mindig bátorságtalanabb Innocentiuson talán győzedelmeskedett volna is, ha a' halál Dec. 13. 1250 Fiorentinoban, törvénytelen fiának, Manfrédnek, karjai közt meg nem lepte volna. Ha fel nem deritette is az okosság fényes napját Fridrik Europára nézve, melly még annak fényét ki nem állhatta; de az emberi lélek felvilágosodásáért folyt csatázása mindig fontos marad a' világ történeteiben; 's ha szinte a' politicai és lelki vakság még egy századig nyomta is a' világot, melly alatt a' Hohenstaufenek nemes nemzetségének véres vége lett, még is megvalósult az a' hozzá hasonló bajor Lajosban, hogy Fridrik példaadása nem ment füstbe, 's hogy egy nagy idea, ha már egyszer létre jött, nem döntethetik könnyen semmiségbe. L. Funk „*Geschichte Kaisers Friedrich II.*“ (Züllichau 1791) 's Raumer „*Geschichte der Hohenstaufen*“ 3, 4 kötet. *L—ú.*

Fridrik (III., a' szép), austriai főherczeg, 's bajor Lajosnak ellenkirálya, 1286 szül. Erzsébetnek, III. Meinhard kärntheni herczeg örö-

kösének 's I. Albert herczegnek (1298 olta német királynak) fia. Bátyja csendes Rudolf 1307 meghalván, 's atyja Mart. 1. 1308 sváb Jánostól meggyilkoltatván, mint életben lévő legidősebb fiu, ő vette által a' herczegséget maga és öccsei nevében. Az atyjától 's nagyatyjától viselt császári korona birásából atyja halála után luxemburgi VII. Henriktől kiszorittatott; hanem midőn ez Buonconventoban (Olaszországban) hirtelen megholt, nyomosabb lépéseket kezdett arra tenni; megbékélt Ranshovenben és Salzburgban, az anyai ágon vele rokon bajor Lajossal, kivel az alsó bavariai gyámságon hasonlott meg, 's lemondott erről, és kedves ifjukori barátjának szivét ismét megnyerte maga iránt. Mint goudtalan gyermeki korok napjaiban Bécsben, ugy éltek most ismét éjjel nappal együtt. Lajos megigérte barátjának, hogy a' koronát semmi esetre sem fogadja el, 's a' Frankfurtban öszvegyült fejedelmek követeit, kik őtet a' koronával megkinálták, valósággal Fridrikhez utasitotta, és csak hosszas alkudozás után nyilatkoztatta ki magát annak elfogadására készznek. Oct. 19. 1314 mind a' két párt megérkezvén Frankfurthoz számos tagjaival, egyik sem egyesült a' másikkal, mindenik pártoltját választá; de Frankfurt csak Lajost bocsátá be kebelébe, hol ő sz. Bertalan templomának nagy oltárán pártosainak 's a' népnek, mint uj választott császár, bemutattatott. Hijában ostomolta Fridrik a' várost. Az aacheni koronázással is megelőzte Lajos Fridriket, mig ez Bonnban egy hordón tétette fel Németország királyi koronáját fejére. Németország ismét több pártoktól rongáltatott, mint IV. Henrik. Filep és sváb Fridrik idejében. Csak fegyver dönthette el a' pert. Fridrik reményét hadakozó testvérébe Leopoldba, (mint nevezték) a' lovagság virágába, helyezte, azon környülállástól is segittetvén, hogy Lajosnak tulajdon testvérével, Rudolfal, kellett küszködnie. Mind a' ketten tudtára adták választásokat a' pápának, ki magát a' megürült birodalom kormányozójának hirdette ki, s mindenik igyekezett pártját erősiteni; de bár Leopold bátyja ellenségével keményen öszvecsapott is Speiernél és Augsburgnál, 's bár Eszlingennél a' Neckar hullámáig csatáztak is a' fegyveresek, még sem döntötték el ezen véres ütközetek a' német korona sorsát. Fridrik hadi ereje a' trencsini gróf ellen folyt táborozása, 's Leopoldnak a' Schweiziakkal Morgartennél (Nov. 15. 131) történt szerencsétlen ütközete által elgyengittetvén, csak apró csatázásokba ereszkedhetett, mint Lajos is. Aragoniai Erzébetet, kit a' szepségnek, költésnek 's szeretetnek minden kellemei ékesitettek, feleségül vévén Fr., ebben szenvedéseinek olly hiv társára talált, ki azok miatt folyt könyeinek özönétől megvakult, 's utána kévés hónappal megholt. Több izbeli szerencsétlenségei után végre arról kezdett gondolkozni, hogy a' koronáról végképen lemondjon; de naponként nevekedő pártjától lelkesittetvén, ismét szerencsét próbált Salzburg felől jövő ellenségével. Csaknem azon tájékon, hol 478 eszt. későbben a' hohenlindeni ütközet történék, Mühldorf és Ampfing közt ütköztek meg az ellenkező felek. Mindenik segitséget várt; Fridrik nevezetesen a' sváb herczegségből jövő öccsére, Leopoldra várakozott, kihez siettető követeket is küldött, de ezeket a' fürstenfeldi szerzetesek feltartották. Igy semmi hirt sem vévén öccséről, megütközött Fridrik Sept. 28. 1322 a' csillagmagyarázók 's hadhoz értők javalása ellen, Lajossal. Aranyos öltözetben, királyi ékességgel állott Fridrik seregének közepette, 's jobbja felől öccse Henrik. Lajos azon idő legkisebb tekintetü, de hadban legjártasabb lovagjára, Schweppermann Seifriedre, bizta a' fővezérséget. Vele harczolt János cseh király, 's alsó bavariai Henrik is. Nürnbergi burggróf Fridrik az Iseren tul állott lovasaival. Tiz óráig tartott a' kemény ütközet; már Pilichdorfer austriai zászlótartónak lova alatt feküdt János király, 's Csehei visszanyomattak a' Magyaroktól, már ingadozott Lajos serege, midőn Schweppermann a' nürnbergi burggróf tartalék-seregét előszólitá. Ennek austriai szine megcsalá Fridriket, ki Leopold megér-

kezését vélé; de édes reményét a' pihent lovasság dühös rohanása egyszerre megsemmisité, 's Lajos lett győztes. Már közönséges volt az Austriaiak szaladása, 's zászlójok Henrik herczeggel együtt ellenség kezére került, midőn Fridrik még mindig vitézül viaskodott. Végre Rindsmaul Albert, Schweppermann sógora, lovát elejté, 's Fridrik megadá magát a' nürnbergi burggrófnak. Az ütközet vesztve volt. A' nagy fogoly a' trausnitzi erős várba tétetett fogságba, Nabburgnál. Leopold bátyja szerencsétlenségét utközben tudta meg, 's visszavonult a' sváb herczegségbe, erősen feltévén bátyja kiszabadítását. Csaknem három esztendőt töltött el Fridrik szük, de rangjához illő fogságában, a' mi lelkét teljesen leveré. Haját 's szakálat megnövesztő, nyilakat faraga, mellyek közül nehány most is megvan. A' nemes királyné hijában tett bucsujárásokat, böjtölt és sirta ki szemeit. Leopold próbatétele, hogy Trausnitzba bemásszon 's bátyját kiszabaditsa, sikeretlen lévén, XXII. Jánosban 's a' luxemburgi és cseh házban igyekezett Lajosnak ellenséget támasztani, 's a' pápa valósággal iparkodott is a' német koronát Károly franczia király kezére játszani. Lajosnak e' nem kevés gondot okozott, 's hajlóbb lett Fridrik gyóntatójának a' maurbachi apátnak beszédére, midőn ez ura iránt megengesztelődést kért. Végre Mart. 1325 Trausnitzba ment Lajos és Fridriket szabaddá tette, minekutána ez a' koronáról lemondott, a' választás irományit 's elfoglalt tartományokat kiadta, 's arra kötelezte volna magát, hogy öccsével együtt segiteni fogja őtet a' pápa ellen. Fridrik esküvéssel is pecsételte, hogy visszatér Lajoshoz, ha a' feltételek nem teljesittetnek. De sem Leopold, sem a' pápa nem fogadták el a' feltételeket, sőt Fridrik esküvése alól is feloldoztatott; hanem ez, mind a' mellett sem akarván esküvését megszegni, Münchenbe ment, magát Lajosnál fogolynak jelentvén. Lajos ezen elbámult, 's mélyen megindult; barátjává fogadta, sőt midőn fiához Brandenburgba sietett, bajor örökös tartományinak Leopold ellen leendő védelmeztetését reá bizta. Azt irják (hanem a' Bajorok tagadják), hogy Lajos, barátját a' birodalom köz igazgatásával is megkinálta Sept. 1325, a' mivel Leopold is megelégedett; hanem a' pápa 's választók nem hagyták jóvá az egyezést. Ezen felül Leopold herczeg Fridriknek egyetlen egy gyámola is, kitől Lajos leginkább félt, megholt; a' honnan a' második egyezésből (ha ugyan igazi az oklevél) sem lett semmi, hogy t. i. Lajos Olaszországot 's a' romai koronát vegye, 's Fridrik, mint romai király Németországban uralkodjék. Még egyszer látta Lajos (1327) barátját Innspruckban, hol tartá ez udvarát, de csak hamar észrevehető volt az előbbi barátság meghülése; azért nem fogott fegyvert Fridrik, Lajos akaratja szerint, öccse vig Otto austriai herczeg ellen, tanácsosabbnak velvén vele megbékélni. Végre lemondván a' világról, gutensteini magányosságában ájtatossággal tölté életét, 's meghalt Jan. 13. 1330. Sz. Bruno szerzeteseinek maurbachi klastromában, mellyet ő alkotott, temettetett el, melly 1783 eltörültetvén, tetemei sz. István templomába (Bécsben) tétettek által. Szép mellék-nevét kellemetes külsejétől kapta. Erkölcseiben, érzésében, 's módjában sem volt semmi, a' mi ezen nevezettel ellenkezett volna. Szeretetre méltó férjfiu volt, de sem csatamezőn, sem tanácsban nem fénylett nagy tulajdonságokkal, mellyekre nézve ellensége, Lajos, jóval felülmulta őt. *L—ú.*

Fridrik (mint romai császár III., mint német király IV., mint austriai főherczeg V.) vas Ernesztherczegnek fia, Innspruckban szül. Sept. 21. 1415; a' Steyerországon, Kärnthenen és Krainon uralkodó ágnak tör'sök-atyja, mivel Tyrolban 's alsó Austriában két más ág (Alberté és Leopoldé) uralkodott, mellyeknek birtokaik végre (1458, 1463 és 1496) reá, 's fiára szálottak. Bár sok nagy történetek nevezetesitik is Austrián 58, 's Németországon 53 eszt. tartott hosszas uralkodását, még is többet mondhat a' historia arról, a' mi alatta, mint a' mi általa történt. Az ő idejében jutott t. i. Törökök urasága alá Constantinápoly;

ekkor élesztették fel a' tudományokat a' honokból kivándorlott Görögök, 's a' Német- és Olaszországokban megszaporodott universitások; ekkor találtatott fel a' könyvnyomtatás; ezen időre esik a' nyugoti europai statusok egy status-rendé lett látható kifejlése; a' burgundi herczegségnek, 200 esztendei had okának, vége; a' pápa hatalmának a' constanzi és baseli egyházi végzések által lett megreszkettetése; a' pyrenaei félsziget nagy tengeri felfedezései; végre Németországban, melly 1500 urak közt volt megoszolva, az erőszakoskodásnak a' törvényes belső alkotmány mélyen érzett szükségével való utolsó küzködése. Munkátlanságának okát maga, 's Németország akkori helyezetében kell keresni; mert örökös tartományának megoszlott erejét, mellyel tulajdon öccse, 's hatalmas szomszédjai, Magyar- 's Csehországok ellen kellett küzködnie, az 1442 általvett, 's 1740-ig szakadatlanul maradékainál lévő császári méltóság, mellyet csaknem 1500 rendek árnyékká alacsonyitottak le, igen kevéssé nevelte. Helyesen mondta tehát Aeneas Sylvius (későbben mint pápa II. Pius) „A' császárt uratoknak 's királyatoknak megesmeritek, 's tekintete még is árnyék; csak akkor engedelmeskedtek neki, ha tetszik, és e' ritkán tetszik nektek. Függetlenek akartok lenni és sem a' fejedelmek, sem a' rendek nem adják meg a' császárnak, a' mi császáré. Nincs neki pénztára, nincs jövedelme. Innen származik, hogy végetlen háborukba keveredtek, 's a' megoszlott hatalom minden veszedelmeinek kitétetve vagytok." Mindjárt uralkodásának elején háboruba keveredett testvérével Albertel, a' ki külső Austriát igazgatta. Hanem 70,000 koronás talléron megvásárolta Alberttől örökös tartományiból lett kitakarodását. Sok baja volt a' gyámsága alatt lévő V. László, magyar király ki nem adatása miatt Hunyadi Jánossal is, kitől 1452 Neustadtnál ugy megszorittatott, hogy a' gyermek királyt kénytelenittetett kiadni. V. László 1457 gyermektelenül meghalván, alsó Austria Fridrikre, felső Austria Albertre, 's Kärnthennek egy része tyroli 'Sigmondra szállott; Bécs mindnyájokkal közös maradt; elesett ellenben Fridrik, bár mint kivánta is, Cseh- 's Magyarországok koronájától, mert a' Csehek Podiebrad Györgyöt, a' Magyarok pedig Hunyadi Mátyást kiáltották ki királyokká. Alig gyógyult meg szivének ezen sebe, midőn 1462 Albert öccse Bécset ellene felültette, 's ostrom alá vétetvén, csak ellensége Podiebrad által szabadittathatott fel az alól. Ezen szorultsága öntött Fridrikbe eddig lefolyt életében legelőször elszántságot, azt mondván, hogy inkább a' vár falai alá temetkezik, mint felzendült alattvalóinak megadja magát. Albertnek 1463 történt halála végre megmenté őt hasonló félelemtől. A' mi alatta a' birodalom gyülésein történt, némelly kevéssé tisztelt törvényekből áll. Illyenek voltak a' birodalom belső békeségére nézve hozattak, mivel más részről az erőjus megállapittatott, azon kivétellel mindazáltal, hogy a' megtámadást három nappal elébb tudtára kell adni a' megtámadandónak, 's csötörtöktől vasárnapig nem szabad csatázni; a' birodalom pénzeinek javitására kiadott sikeretlen parancsolat, mig maga öccsével Schinderlingeket vert; a' Fém törvényszék veres földre szoritása, melly egyszer őt magát is előidézni merte; birodalmi kamara-törvényszéknek felállitása, melly csak fia alatt történt meg 1495 'sat. A' sváb szövetség is (1488), melly nyomosan dolgozott ellene az aristocratiának, inkább a' közönséges szükségnek, mint az ő politicájának szüleménye volt. Sőt tunyasága kedvező alkalmat nyujtott a' fortélyos Aeneas Sylviusnak, a' ki nem kevésbé volt a' pápa titoknokja, mint az övé, arra, hogy a' szomoru bécsi concordatumban (1448) mind azon jusokat ismét kezére keritse V. Miklós pápa, mellyeket a' baseli zsinat a' pápák kezeiből nehezen csikart ki. Csak a' viterboi zendülés alkalmával mutatott Fridrik személyes bátorságot, midőn a' lármásokat pálczájával kezdte verni. A' haramiáktól ellenben pénzen vásárolta meg a' békeséget, 's plántáit ápolta, mig a' a' Törökök hatalmok terjesztésével mindig több több rettegést okoztak

Europában, 's a' szükség mindig nevekedett. Épen olly keveset merészlett tenni Mailand ellen, midőn a' Visconti familia férjfiui ágának kiholta után, Sforza hajtá azt hatalma alá. Melly szerencsétlen és ingadozó volt legyen a' külső hatalmasságokkal való politicájában, bizonyitja Magyar- 's Csehországokkal volt öszveköttetése, 's az a' mód, melly szerint az austriai háztól elszakasztott korona-jószágok visszaszerzésére, az egyenetlen schweizi cantonok dolgaiba avatkozott, 's melly szerint, maga gyenge lévén a' birodalomtól lett elhagyatása miatt, Franczia-országból, ennek korona-örököse alatt idegen hadi népet hivott ki, melly St. Jakob an der Birsnél, a' Schweiziaktól megveretvén, utóbb fegyvereit részint Németország és Austria ellen forditotta. Még nagyobb veszedelem fenyegette Fridriket Németországban magában. A' pfalzi örökség felett támadt perben (1449) ellenségévé tette győző Fridriket (a' megholt Lajos testvérét), ki unoka-öccse Filep helyett a' vál. fejedelemséget magának kivánta, 's midőn Fridrik császár ellenmondott, Mainzot, Triert 's több német fejedelmeket pártjára vont, sőt Podiebrad György cseh királyt a' császári korona elnyerhetésének reményével kezdte biztatni. Több izben öszvegyültek a' békételen herczegek, 's 1461 legkeserübb szemrehányásokkal teljes leveleket küldtek hozzá, azzal fenyegetvén, hogy méltóságából leteszik, 's Németországnak minden nyomoruságát az ő gyengeségének és gyávaságának tulajdonitották. 'S valóban, közönséges lévén a' zugolódás ellene, keveset használtak volna alkudozásai, ha a' fortélyos II. Pius, ki inkább szeretett illyen császárt, mint egy titkos calixtinust és Podiebradot, a' békeséget helyre nem állitotta volna. Csaknem ellenállás nélkül engedte Fridrik a' Törököket 1469 Krainig, 's 1475 szinte Salzburgig benyomulni. Hasonlóul nyugodtan nézte a' szász herczegek testvéri háboruját. Ingadozó politicájával tette ellenségeivé a' magyar és cseh királyokat is, kik közül főképen Mátyás annyira megszoritá őtet, hogy Austriájában semmit sem birt. Merész Károlyt is, kinek gazdag leányát 's örökösét fiának feleségül kivánta, reá szedte a' Trierben, Burgundnak királysággá emeltetése felett, 1473 tartott tanácskozás alkalmával, mellyet birtelen elutazásával félben szakasztott, 's e' miatt Károly herczeggel hadba keveredett, mellyben személyesen jelen volt, de semmire sem mehetett, mivel Károly Francziaországgal, Schweizzal és Lotharingiával, mellyeknek 200,000 koronás tall. fizetett, öszveszövetkezett. Midőn végre 1486 romai királlyá választatott fia, Maximilian, Károly halála után (1477) Mária kezét 's vele a' gazdag Németalföldet megnyervén, Francziaországgal, és azon jus felett, hogy gyermekeinek gyámattya legyen, német-alföldi alattvalóival hadba keveredett, 's 1488 elfogatott volna, felébresztette ez munkátlanságából a' vén Fridriket, 's személyesen vezette seregét fia szabaditására. Maximilian azután visszaszerezte atyjának Austriát Mátyás halála után; de a' magyar koronát cseh Ulászlónak kellett engednie. Végre sok füstbe ment plánjai után, de a' mellyek kevésbé nyugtalanitották őt, mint az a'gondolat, hogy egyik levágott lába miatt halála után egylábu császárnak fog neveztetni, meghalt III. Fridrik, sok dinnyét evén, Aug. 19. 1493, 's nagyobb fiára hagyta ezen könyveire 's palotáira irt anagrammának „A. E. I. O. U. (Austriae Est Imperare Orbi Universo).“ valósitását. *L—ú.*

Fridrik (VI.), Dánország királya, VII Krisztián (l. e.) 's Carolina Mathilde angol herczegné fia, 28 Jan. 1768 szül. 's 31 Jul. 1790 házasságra lépett Sofiával, Hessen-Cassel landgrófjának, Károlynak, leányával. 14 April. 1784 értkoruvá 's elme-nyavalyás atyja mellé közuralkodóvá tétetett, 13 Mart. 1808 pedig valóságos királyává lett Dánországnak. Az uralkodásban két jeles ministerétől, elébb az öreg gróf Bernstorfftól, azután ennek fiától segittetett. A' dán országlás characterét bölcs kormány 's más országok iránt való egyenesség 's nyilt szivüség tette, melly az idegen udvarokba tiszteletet öntött, 's a' franczia há-

boru folyamatjáig a' külső csendességet fentartotta. Kiváltképen nevezetesiti VI Fridrik uralkodását a' historiában, a' földhez ragadt jobbágyságnak felszabaditása, a' rabszolga kereskedésnek eltörlése, 's minden a' beli részvételnek kemény megtiltása, a' mit minden nemzetek közt ő tett legelőször (16. Mart. 1792), továbbá az, hogy a' perlekedés elkerülésére béke, 's egyeztető hivatalokat állitott fel; végre, hogy a' kölcsönösen oktató oskolát 's a nép mivelődésének hasonló eszközeit buzgón előmozditotta. Midőn a' franczia zendülés Európát megreszkedtette, Dánország Svédországgal egyesült a' neutralitas fentartására, 1794—99 köz költségen állitván ki hajósereget. Ez Angolországot engedékenységre birta 's a' dániai kereskedés nyomatásai kevesedtek, mivel a' földközi tengeren a' Dánok vitézsége által 1797 nyert győzedelmet a' kereskedésre nézve kedvező egyezés követte. Igy az uralkodó herczeg 1800-ig fentartotta a' békeséget. Hanem tagjává lévén az I Pál orosz császár által alkottatott éjszaki szövetségnek, Dánorszíg (l. e.) bele keveredett az europai zürzavarokba. Elveszté kereskedését, tengeri erejét és Norvegiát. (L. Kieli béke; Hamburg; Schill.) A' bécsi congressben VI Fridrik személyesen jelen volt. 5000 főből álló segitséget adott 1815 a' szövetségesek Francziaországba nyomuló seregéhez, 's részt kapott a' Francziák adójából. Bécsből haza menvén, magát 's feleségét 31. Jul. 1815 megkoronáztatta Friedrichsborgban. Később tagjává lett a' szent szövetségnek. Azolta iparkodásának fő czélja: a' papiros-pénz hitelét hellyre állitani, 's az ország megcsökkent kereskedését virágzóvá tenni. Carolina nevü leánya, a' ki korona örökösné (28. Oct. 1793 szül.), Ferdinand daniai kir. herczeghez ment férjhez. *L — ú.*

Fridrik Augusztus (I.), szász király, Fridrik Krisztián vál. fejedelemnek legidősebb fia, Drezdában szül. 23 Decemberben 1750. Atyját 17 Dec. 1763 követte méltóságában. 1768-ig nagy bátyja, Xaver herczeg, gyámsága alatt uralkodott. Tanitója báró Gutschmid (később ministere) volt a' status tudományokban, mellyek nemesebb lélekbe nem plántáltattak, mint Fridrik Augusztéba. Népének boldogitása lévén fő czélja, olly buzgón törekedett arra, hogy méltán lehet róla mondani: „Ez a' fejedelem egyedül kötelességének élt. Egész uralkodása alatt nincs hatalomszó, nincs más jusaiba kapkodás. Országának jólléte 's virágzása, tanuja alattvalói iránt viseltetett szeretetének. Megsemmisité lassanként a' status adó tartozásait, 's uralkodásának szoros igazságossága azt tette, hogy a' csekély kamatok mellett is a' szász status kötelezői, a' mi eddig soha sem történt, névbecseket jóval felülmulták. Többször háritotta el önnön feláldozásával országától az adósságot; az adót inkább kevesitette, mint sokasitotta, igy szólván: az én hasznom 's kamarámé soha se ellenkezzék alattvalóim hasznával. Atyai gondoskodásának tanui az 1772. 1804 's 1805 szük esztendők és a' rettenetes vizáradásokról emlékezetes 1784, 1799, 1804, mellyekben nem csak közvetetlen jótétivel, hanem kereset módokkal is gyámolitotta szükölködő jobbágyait. Eléstárak alkottattak, hasonló nyomornság eltávoztatására. A' földmivelés, baromtartás, főképen juhtartás, előmozdittattak, 's e' végre jutalmak osztogattattak ki; a' bányászság, sóaknák, erdőmivelés, gondos felvigyázás, bölcs törvények 's nyomos gyámolitás által emeltettek; a' manufacturások 's fabrikások, fizetéssel 's ajándékokkal segittettek; végre a' kereskedés, melly a' hét esztendős háboru alatt sokat szenvedett, olly virágzásba hozatott, a' millyenben az előtt soha sem volt. E' czélra a' régi utakat megjavitatván, ujakat csináltatott, 's az Unstrutot és Saalet hajózhatókká tette. A' hadi erőt jobb állapotba helyezte, 's katonai büntető törvénykönyvet adott ki. A' lélek pallérozottságának előmozditására, a' wittenbergi 's leipzigi universitásokat szép adományokkal gazdagitotta; a' pfortai, meiszeni és grimmai fejedelmi oskolák uj alkotmányt 's épületeket és több tanitót kaptak; Drezdában 's Weiszenfelsben semminariumok, Annaburghban katona-gyermekek intézete állottak fel; a' freibergi bányász academia jobb alkot-

mányt nyert; a' falusi tanitók nagyobb fizetést kaptak 'sat. 1770 a' kinzó vallatást eltörülte, a' halálos büntetések eseteit kevesitette, 's 1810 némelly törvénytudók által büntető törvénykönyvet készittetett. Árvák házai, dolgozó 's büntető intézetek emelkedtek fel, mellyeknek olly sikerek volt Saxoniára nézve, hogy ez erkölcsi tekintetben is kitetsző status lett. Még többre vitte volna Fridrik Saxoniáját, ha az idő környülállásai meg nem gátolták volna nemes munkásságában; mert bár igen szerette is a' békeséget, még is többször részt kellett vennie más hatalmasságok hadakozásában. 1778 anyjának azon jusáért, mellyet ez bátyjának a' bajor választónak hagyományához formált, nagy Fridrikkel kezet fogva részt vett Austria ellen a' bajor örökség felett folyt hadban. (l. Teschéni béke). Tartományának java 's fekvése azt kivánván, hogy Poroszországgal egyesüljön, a' német fejedelmek szövetségének tagja lett. Hasonló bölcseséggel nem fogadá el a' királyi méltóságot, midőn a' Lengyelek 1791 herczeg Czartorisky Ádámot Drezdába küldötték, hogy őtet lengyel királynak meghivja, firól fira neki ajánlván a' királyi méltóságot; mert csupán alattvalói boldogságáért kivánt élni. De nem állott hatalmában tartománya csendességének bátorságositása. Pillnitzben 7. Feb. 1792 Leopold császár 's III Fridrik Vilhelm porosz király, a' franczia zendülés elnyomására öszveszövetkezvén, a' vál. fejedelem nem lépett ugyan a' szövetségbe, hanem midőn a' német birodalom részéről, Franczia ország nak hadizentetett 1793, ő is mint a' német rendek tagja, négy eszt. részt vett a' hadban, mig a' felső szász kerületnek a' Franczi ákkal 13. Aug. 1796 kötött fegyvernyugvási és neutrálisi egyezését el nem fogadta. A' Franczi ország és Austria közt 1805 kiütött uj hadban nem vett részt; mindazáltal Poroszországgal öszveköttetésben lévén, ezen hatalmasság katonáinak átmenetelt engedett tartományában. Hanem midőn 6. Aug. 1806 a' német birodalom szét bomlott, kénytelenittetett 22000 embert küldeni a' porosz zászlók alá Franczi ország ellen. A' jenai és auerstädti (14. Oct.) ütközet után legelőször Saxoniát boritották el a' győzedelmes Franczi ák, kik a' többek közt 25 mil. ft. hadi adót vetettek arra, a' vál. fejedelmi jövedelmeket magokéivá tették, egyébiránt a' tartománynak neutralitást engedvén. Fridrik Auguszt, hogy népe nyomoruságának végét szakassza, 11. Dec. 1806 Posenben Napoleonnal megbékélt. A' vál. fejedelem királyi méltóságra emeltetett; mint király tagjává lett a' rajnai szövetségnek, 's 20000 főből álló sereg kiállitására köteleztetett. Alsó Lausitzban a' kottbussi kerületért, mely neki adatott, lemondott az uj westfaleni királyság részére Gommern megyéről, a' barbyi grófságról, Treffurtról 's a' mansfeldi grófság egy részéről. A' béke 5 czik. a' catholicusokat és lutheranusokat egyházi, polgári es politicai jusaikra nézve egyenlőkké tette. A' tilsiti béke 1807 Fridriknek Lengyelországban a' varsói herczegséget adta; hanem mint szász király és varsói herczeg, kétszeresen köteleztetett Franczi ország hadaiban részt venni. Azonközben Spanyolországba nem küldött sereget. Az 1809 Austria ellen folyt hadban ellenben jelen voltak katonái; hanem midőn szaguldó csapatok kóboroltak Saxoniában, Naumburgon által maini Frankfurtba kellet vonulnia (L. Bécsi békék). A' franczia-orosz had alkalmával 1812 az ő birtokai tétettek csatamezővé. Fridrik Auguszt, midőn a' szövetségesek Szászországba beütöttek, elébb Plauenbe, azután Regensburgba, végre Prágába ment. A' lützeni ütközet után Napoleon fenyegető kivánságára visszatért Drezdába. Drezdában volt, midőn ezt a' várost a' szövetségesek a' fegyvernyugvás eltelése után megtámadták Későbben Napoleont követte Leipzigba. Midőn ezen város 19. Oct. ostrommal megvétetett, Sándor császár azt nyilatkoztatta ki neki, hogy mint foglyát, ugy tekinti őtet. A' király felelete 's a' köz ügyben leendő részvevésének ajánlása az orosz és austriai császároknál sikeretlen volt. Országát 23. Oct. el kellett hagynia, 's elébb Berlinben, azután a' fridrichsfeldi mulató kastélyban élt, hol Szászország Poroszországhoz leendő kapcsoltatásának

nyilván ellene mondott. Erre megengedtetett neki, hogy Posonba jöjjön, hol a' bécsi congresz munkálodásaiban részt vett. Végre 7. Jun. a' Poroszországgal kötött 's 18 Máj. aláirt egyezés következésében fővárosába visszatért. Rövid idő alatt hellyre állitá a' status roncsolt hitelét, alkotta a' polgári érdem rendet, 's a' status kormányának több ágait az ország uj környülállásaihoz képest rendbe szedte. Sept. 1818 országlásának 's Jan. 1819 házasságának jubileumát inneplette. Meghalt 5 Máj. 1827. éltének 77 eszt. Vö. Weiszenek 's Pölitznek Szászországról irt munkáit. *L — ú.*

Fridrik Vilhelm (a' brandenburgi nagy választó) 1620 szül. 20 esztendős volt, midőn atyja, György Vilhelm, halála után (1 Dec. 1640) uralkodásra lépett. A' felette alá szált és rosz lábon álló Brandenburgot olly virágzó állapotba helyezte, 's a' hatalomnak olly magas polczára emelte, hogy az europai státusok' dolgaiba csaknem királysági befolyása volt. Két hatalmas ellenségtől, u. m. Austriától és Svédországtól, mellyek közül mindeniktől egyformán félhetett, körülvétetve, 's tartományainak egy része ellenséges seregekkel megrakatva lévén, vette ez a' derék fejedelem 20 eszt. korában a' megrongált Brandenburg kormányát kezébe. Hogy tehát mind a' két fél ellen magát bátorságba helyezze, egy olly zürzavaros időszakaszban, midőn a' harmincz esztendős háboru még mindig dühösködött, először is 1641, bár Austria ellenzette, Svédországgal kötött egyezést, azután, hogy Austriát megengesztelhesse, lovasságát a' császárnak engedte által, a' kinek az hüséget esküdött. A' Hessen-Cassellel 1644 kötött fegyvernyugvásnál fogva viszsza kapta a' Hesseniek által Cleveben 's a' Markságban elfoglalt helyeket. 1647 házasságra lépett Louise Henriette orániai herczeg kisasszonnyal. A' wesztfaleni békeségben 1648 Pomeraniából, mellynek reá kellett volna szálania, külső Pomeraniát, Rügen szigetét, 's belső Pomeraniának egy részét kénytelenittetett Svédországnak engedni, 's ezek helyett Pomerania többi részével, a' hohensteini grófsággal, a' halberstadti, mindeni és camini világi herczegségekké tétetett püspökséggel, 's Magdeburgal megelégedni. Elvonulván a' háboru fellege feje felül, Fridrik Vilhelm fő gondját jövedelmei szaporitására, 's a' hadi erő jobb lábra állitására forditotta, melly utolsót kevés idő alatt olly jó karba helyezte, hogy midőn a' Svédország és Lengyelország közt kiütött háboruba 1655 a' porosz herczegség miatt ő is bele keveredett, a' svéd király Gusztáv Károly, kinek részére állott, neki köszönhette leginkább a' Warsónál 18., 19., 20. Jul. 1656 történt véres ütközet megnyerését; hanem midőn Oroszország és Austria Lengyelország mellé állottak, megváltoztatta Svédországgal lévő szövetségét, 's 19. Sept. 1657 Austria közbevetésére Welauban Lengyelországgal szövetkezett öszve, melly őtet a' porosz herczegség fő urának lenni megesmerte, 's minden addigi feudalis köteleztetések alól feloldozta; továbbá átengedte neki a' pomeraniai herczegek halála után elfoglalt lauenburgi és bütowi uradalmakat, mindazáltal mint lengyelországi feudumokat, mellyekért ő a' Svédektől neki engedtetett Ermelandról mondott le. Ezen egyezés — Gusztáv Károly hirtelen történt halála által egy hatalmas ellenségtől, ki azt boszulatlan bizonyosan nem hagyta volna, megszabadulván, — az olivai békeségben is megállapittatott 1660. Bár Fridrik Vilhelm tartományaiban a' belső boldogságra, 's a' kereskedés virágzására forditotta is figyelmét, e' mellett a' többi statusok dolgaiban is részt vett, nevezetesen: Leopold császárnak 2000 katonát küldött a' Törökök ellen; 1672 a' ném. alföldi köztársasággal szövetséget kötött, midőn ez XIV Lajostól haddal fenyegettetett; végre arra is sokat tett, hogy Braunschweigban a' császár, Dánia, hessen-casseli és több más német fejedelmek egyesültek vele, Ném. alföldnek a' Francziák ellen oltalmazására. Ambár a' Francziák, a' választó fejedelem Wesztfalenbe előnyomulván, a' köztársaságot nagyobbára oda hagyták, a' Németek táborozása semmi ne-

vezetes következést sem szült, az austriai vezérek lassusága 's Fridrik Vilhelemre irigykedése miatt. Ezen kivül a' franczia vezért, Turennet, semmi módon se lehetett ütközetre birni. Egy felól ezek, másfelól pedig az élelembeli szükség miatt tehát kénytelenittetett Fridrik Vilhelm visszavonulni, 's wesztfaleni tartományit az ellenség prédálásától megmenteni; midón pedig az Austriaiak is elszakadtak tőle, 's a' hollandi segitségpénzek elmaradtak, a' vossemi egyezést 6. Jun. 1673 elfogadni, melly szerint a' Francziá, Wesztfalenből kitakarodtak, 's a' vál. fejedelemnek 800,000 livret fizettek, ő pedig azt igérte, hogy a' Hollanddal való szövetségről lemond 's ellenségeinek sem közbevetőleg sem közbevetetlenül segitséget nem ád, kivévén a' német birodalom megtámadtatásának esetét. Ez az eset már 1674 előadá magát, midón a' birodalom a' Francziáknak hadat izent, mellyben Fridrik Vilhelmnek is részt kellett vennie; a' honnán Austriával, Hollandiával és Spanyolországgal egyesült. A' két utolsó neki 16,000 emberből álló seregre segitségpénzt igért. Ezen hadi néppel Aug. 1674 megindulván, Elszaszba ment, hol a' birodalom táborával egyesült. A' császári vezér Bournonville kerülte az ütközetet, jóllehet a' vál. fejedelem kivánta és javalta; a' minek a' lett következése, hogy Turenne a' segitő sereggel magát megerősiteni időt nyervén, a' német tábort Mühlhausennél meggyőzte, 's Elszasz elhagyására kinszeritette. Mig azonban a' vál. fejedelem Frankenben téli szálláson volt, véletlenül azt a' kedvetlen hirt kapja, hogy egy 16,000 emberből álló svéd sereg pusztitja, Wrangel vezérlése alatt, a' Francziák ingerlésére, Pomeraniát és Brandenburgot. Segitséget kért annakokáért Austriától, Hollandtól, Hannovertől 's más német fejedelmektől, u. m. a' kik miatt keveredett ezen háboruba és lettek tartományi a' Svédek prédálásának tárgyaivá; de Turenne a' Németeket uj ütközettel fenyegetvén, lehetetlen volt az egyesült erőt, melly a' vitéz Turenne előtt ugy is csekély volt, megosztani. Felkerekedvén tehát Jun. elején 5600 ad magával, olly csendességgel 's olly gyorsasággal utazott, hogy már 11. Jun. Magdeburg alatt termett, a' nélkül, hogy a' Svédek álmodták volna is ott létét. Magdeburgot megvévén, 's mindent a' mi svéd volt, lenyakazván, 18. Jun. 1675 Fehrbellinnél, Brandenburg városotskájánál, megütközött a' két sereg. Az ütközetet, ámbár nekie csak 5,600, s' Svédeknek pedig 11,000 katonáik voltak, megnyervén, tartományai kebeléből az ellenséget kiküszöbölte. A' franczia cabinet ezen győzedelem mellett is elérte czélját, mivel egyéb kinézése a' Svédek felállitásában nem volt, mint az, hogy Fridrik Vilhelmet, mint a' kinek vezéri tulajdonságaitól leginkább félt, a' szövetségtől elszakassza. E' meg is történt, mivel a' vál. fejedelem a' XIV. Lajossal folytattatott háboruban, Pomerania meghóditásával foglalatoskodván, többé részt nem vett. Svédországnak ugyan a' császár ezen beütésért az egész birodalom részéről hadat izent; de Fridrik Vilhelm Pomeraniában tett foglalásait irigy szemekkel nézvén, a' boszuállásból semmi se lett. Jól látta ezt az éles látásu vál. fejedelem, 's épen ezen okból hajlandó lett, mint Spanyolország és Hollandia is, Nimvegenben Francziaországgal békét kötni 1678., hanem mivel Francziaország tőle azt kivánta, hogy Svédországnak minden elfoglalt tartományokat adjon vissza, 's a' hadi költséget téritse meg, Dániával és Münsterrel uj szövetségre lépett, 's Greifswaldot és Stralsundot 1678 elfoglalván, Pomeraniát egészen hatalma alá hajtá, mellynek birásában őtet a' Horn vezérlése alatt Jan. 1679 beütő Svédeken nyert győzedelme megerősité. Hanem mind ezen foglalásait állandóul kezében meg nem tarthatta, mivel XIV. Lajos, mint a' Svédek szerencsétlenségének oka, közbe szólván, azt kivánta Fridrik Vilhemtől, hogy Svédországgal békeséget kössön, és minden elvett tartományokat adjon vissza. Ezt a' választó fejedelem nem teljesitvén, XIV. Lajos 30,000 Francziát küldött Clevebe. Hogy tehát Fridrik Vilhelm két felól ne vétessék ellenséggel körül, 29. Jun. 1679. a' béke pontjait elfogadta St.- Germainben, mellyek szerint Svédország

a' túle elfoglalt tartományokat visszakapta, Fridrik Vilhelm pedig azon egynehány helyekkel és vámokkal, mellyek a' wesztfaleni béke olta belső Pomeraniában a' Svédekéi voltak, 's 300,000 koronás tallérral, mellyeket az ezen béke miatt okozott kár megtéritése fejében Francziaország fizetett, kénytelenittetett megelégedni. Midőn XIV. Lajos a' nimvegeni és más békekötések által elvesztett elszaszi és lotharingiai kerületeknek Francziaországhoz való visszakapcsolásával és Straszburg erőszakos elfoglalásával, Francziaország, a' Németbirodalom és Spanyolország közt a' háborunak uj szikrát adott, Fridrik Vilhelm az ellenséges felek közt 20 esztendei fegyvernyugvást eszközölt ki, melly szerint XIV. Lajos Straszburgon és Luxemburgon kivül minden 1681-ig visszakapcsolt helyeknek birtokában maradt. De Fridrik Vilhelm és XIV. Lajos közt a' barátság állandó nem volt, a' minek oka a' Holland és Brandenburg közt 1685. megujittatott szövetség 's a' Francziaországból kivándorlott reformatusoknak a' választó fejedelem által lett befogadtatása volt; és egyfelől épen ezen visszálkodások miatt csatolta Fridrik Vilhelm magát ismét szorosabban Austriához, ámbár ettől mindeddig kevéssé segittetett, más felől pedig azon reménységtől táplláltatott, hogy azon 3 sziléziai herczegségek, u. m. Liegnitz, Brieg és Wolau helyett, mellyeknek, herczegök 1675 örökös nélkül halván meg, egy hajdani örökösödési egyezés szerint a' brandenburgi választó fejedelmi házra kellett volna szálniok, hanem Austriától elfoglaltattak, kár térités fejében a' jägerndorfi herczegséget megkapja, mellyet a' császár, a' brandenburgi familiából lévő János György herczeget 1673. számkivetvén, hasonlóul behuzott. Mind ezen justartásaiért 1686 a' schwiehusi kerületet kapta, hanem azon feltétel alatt, hogy ha a' császár kivánni fogja, az austriai háznak ismét visszaengedi. E' szerint szövetségese lévén a' császárnak, Fridrik Vilhelm a' török háborura 1686. 8000-ből álló segitő sereget küldött Schöning vezérlése alatt, melly Buda vára ostromoltatásakor 's megvételekor igen vitézül viselte magát. E' mellett tartományinak boldogitásáról se felejtkezett el ez a' nagy férjfiu; a' baromtartást és kertmivelést elősegitette; a' fejedelmi uradalmak jószágait haszonbérbe adta; legtöbbet tett pedig státusának virágzására azzal, hogy a' XIV. Lajos türedelmetlensége miatt kivándorlott franczia protestánsokat pártfogásába vette, kikben 20,000 munkás polgárra tett szert, kik fabrikákat és manufacturákat állitottak fel, és sok még puszta 's miveletlen helyeket tettek miveltekké és termékenyekké Brandenburgban. 1683. egy afrikai kereskedő társaság felállitását is munkába vette, de már ezen feltételében olly sok nehézségek adták magokat elő, hogy azzal kénytelenittetett felhagyni, melly ha a' várakozásnak meg nem felelt is, legalább munkás lelkének örökre fenmaradandó emlékoszlopa lesz. Berlint sok pompás épületekkel ékesitette; ugyan ott könyvtárt és Duisburgban 1655 universitást fundált. Megholt 29 April. 1688. Potsdamban, életének 69 esztendejében, hagyván a' fiára több birtokokkal nagyobbitott és szépen virágzó tartományon kivül, a' kincstárban 650,000 tallért és 28,000 emberből álló gyakorlott sereget. Első felesége halála után (1667) Dorottya holstein glücksburgi herczeg kisasszonyt, Krisztián braunschweig-cellei herczeg özvegyét vette feleségül, ki neki több fiut szült, de az örökös herczeggel Fridrikkel nem igen egyezett meg. Képszobrát Jacobi öntötte 1700.

Fridrik (III.) (brandenburgi vál. fejedelem 's Prussziának uralkodó herczege 1688 olta, Prussziának első királya 1701 olta, 1657 szül. Königsbergben. Bátyja halála után reá nézett az örökség. Első feleségének, hessen-kasseli Ersébet Henriettenek halála után 1684 hanoverai Sófia Saroltával, a' későbbi angol király I. György lelki és testi pallérozottságára nézve kitetsző testvérével lépett házasságra. Ennek köszönhette I. Fridrik udvara a' tudományok és szép mesterségek fényét 's a' társa-

ságos élet kellemeit. E' szülte I. Fridrik Vilhelmet. Megholt 1705. Fridrik harmadik felesége mecklenburgi herczegné volt, de ettől, mivel megtébolyodott, elvált. Mostoha anyjával nem legjobb egyetértésben lévén, atyjától is elmertetett, a' ki őtet ki akarta zárni, hanem ministercinek eszközlésére mégis megváltoztatá végső rendelését, Fridriknek a' választói méltóságot 's tartományokat, többi fiainak pedig más birtokot hagyván. Hanem III. Fridrik, ki már mint választó herczeg jól volt Austriával, 's ettől segitség-igérést is kapott, sikeretlennek hirdette ki a' testamentomot, birtokába vette atyjának minden tartományit, 's mostoha öccseit hivatalokkal és eszt. fizetésekkel elégitette ki. Az orániai herczeget angliai táborozásakor 6000 emberrel segitette 1688. A' Francziaország ellen küldött birodalombeli sereghez, a' Rheinpfalzot prédáló Francziák megalázására, 1689, 20,000 katonát küldött. 1691 a' német császár, Spanyolország, Anglia és Holland közt Francziaország ellen kötött nagy szövetségnek is tagja lett és 15,000 embert küldött Németalföldre, kiket Vilhelm angol király vezérlett. Hasonlóul segitette I. Leopold császárt a' Törökök ellen, 150,000 tal. segitség pénzért 6,000 emberrel, kik (1691—1697) a' szalánkemeni, belgrádi és zentai ütközetekben vitézül viselték magokat. Ezt a' ryszwicki békekötésben (1697) a' westfaleni és st.-germaini békekötések Brandenburgot illető pontjainak megerősittetése jutalmazta meg. A' schwiebusi kerületet 1695 Austriának visszaadta, fentartotta mindazáltal a' szileziai 4 herczegséghez, Liegnitzhez, Brieghez, Wolauhoz és Jägerndorfhoz való jusát, a' mi azért nevezetes, mivel ezen justartást lehet a' nagy Fridrik és Mária Therézia közt kiütött ellenségeskedések szikrájának tartani. Austria pedig III. Fridriknek a' Schwiebusra forditott költségek fejében 250,000 tal. fizetett, 's kártéritésül idővel Ostfrieslandot és a' limburgi grófságot igérte neki, a' mit Austria későbben teljesitett is. Schwiebus visszaadása miatt vallott kárát III. Fridrik 1697 Quedlinburggal, Nordhausennel és Petersberggel, mellyeket a' lengyel királlyá lett szász választó fejedelemtől, I. Fridrik Augusztól, vett meg, 's a' Hohenzollern-Hechingeni és Sigmaringeni házakkal kötött egyezéssel pótolta ki, hogy t. i. a' Hohenzollern ház kihalása után ennek birtokai Brandenburgra száljanak, ha pedig ez elenyészik, a' brandenburgi familia minden frankeni tartományaiban amaz örökösödjék; végre Elbing városát, melly még a' nagy választó fejedelemnek zálogosittatott volt el 400,000 tallérért, de nem adatott által, 1703 birtokába vette. — Illy nevezetes személyt játszván III. Fridrik az europai statusok közt; ezenkivül pedig a' szász választó fejedelemnek lengyelországi, 's az orániai herczegnek, III. Vilhelmnek, angliai királyságra lett emeltetésétől ösztönöztetvén, ő is királyi méltóságról kezdett gondolkozni. Legelső volt az általa, mint feljebb elő van adva, a' Francziák és Törökök ellen több izben nyomosan segittetett I. Leopold császár, ki Novemb. 16. 1700 III. Fridriket királynak megesmerte, mindazáltal ezen feltételek alatt, hogy *a*) a' hátra lévő segitségpénzt Austriának engedje el; *b*) a' spanyol örökség felett kiütendő háborura maga költségén 10,000 embert állitson ki a' császár zászlója alá; 's *c*) a' német birodalomban lévő tartományit a' birodalom iránt való köteleztetések alól ki ne vonja. Jan. 18. 1701, tette fel Fridrik, a' ki ezentul I. Fridrik nevet viselt, magának 's feleségének fejére Königsbergben a' koronát, előtte való nap a' fekete sas rendjét alkotván, melly uj méltósága a' pápán, Franczia- és Lengyelországokon, 's a' német vitézi renden kivül minden europai hatalmasságoktól megesmertetett. A' nagy Péter orosz czár és XII. Károly svéd király közt dühösködő háboruban részt nem vett; annyival nyomosabban segitette ellenben Austriát a' spanyol örökség felett támadt hadban, mert mint annak szövetségese 20,000 embert küldött a' Rhenushoz, 's 6000 Olaszországba, kik mind itt, mind Németországban vitézül viselték magokat. Uralkodásának utolsó esztendeiben végre megunván a' háboru ter-

helt, elkezdődtek az alkudozások; de I. Fridrik a' béke gyümölcsével nem élhetett, mellyre már régolta annyival nagyobb szüksége volt, mivel a' sok hadiköltségek 's a' felette nagy fényüzés miatt a' kincstár annyira kiürült, hogy 1710 többen kénytelenittettek alattvalói közül 2000-nél az éhség miatt elveszni, kiket adakozásával ezen rettenetes haláltól megszabadithatott volna. Meghalt I. Fridrik Febr. 25 1713. Poroszországot a' meursi és lingeni grófságokkal nevelte, mellyek III. Vilhelm halála után reá, mint orániai herczeg Fridrik Henrik unokájára szállottak; továbbá, mint clevei herczeg országához kapcsolta, a' habsburgi háznak Spanyolországban lett kihalása után, Geldernt, mivel V. Károly a' XVI. században a' clevei herczeget, ki a' gelderni rendektől uralkodóvá választatott, erről lemondani és azt neki engedni kinszeritette. 1707 a' longuevillei ház kihalván, a' neufchateli, és valengini herczegségek is, mellyek magokat önként adták alája, birtokába jöttek: végre a' solmsbraunfelsi gróftól ugyan ezen 1707 eszt. megvette 300,000 tal. a' Vesztfáliában fekvő tecklenburgi grófságot, és egyesitette a' lingeni grófsággal. Az ország nagyobbitása mellett, a' tudományok 's a' mesterségek is szépen virágoztak uralkodása alatt, mellyeknek leghatalmasabb pártfogójok a' musák ama nevezetes barátnéja Sófia Sarolta hanoverai herczegasszony és I. György angliai király testvér huga volt, kinek 's az ő tanitójának és barátjának, a' hires Leibnitznak, köszönheti a' berlini tudományok academiája, mint magának I. Fridriknek a' hallei universitás 1694, 's a' berlini képfaragás és festés academiája 1699 lételét, mellyeket I. Fridrik ámbár csupa hiuságból alkotott, még is dicséretére szolgálnak neki. Berlint Fridrik városával nagyobbitotta; ugyan ő épittette felesége emlékezetére a' Sarolta vára (Charlottenburg) nevü királyi kastélyt, 's alkotta 1705 a' fő felebbvitel törvényszéket. A' mi élete módját illeti, erre nézve nagy Fridrik „Brandenburgi ház történetei" czimü munkájában igen keményen, de igazságosan olcsárolja I. Fridrikben a' fényüzést, 's kedveltjei iránt a' vesztegetéssel határos adakozást, és hogy a' királyi méltóságot alacsony feltételeken vásárolta meg. Ezen utolsóról mindazáltal azt jegyzi meg, hogy „a' királyi méltóság, ugymond, megmentette, a' brandenburgi házat azon járomtól, mellyben akkor a' német fejedelmek tartattak; ezenkivül az által örököseire a' dicsőség szomjuhozás rugóját is reájok hagyta, mivel olly nevet szerzett azoknak, mellyre magokat érdemesekké kellett tenniek, és egy olly épületnek tette alapját, mellynek nagyságát azoknak kéllett tökéletessé tenni." *L—ü.*

Fridrik Vilhelm (I.), Poroszországnak királya, I. Fridriknek fia, 1688 szül. Rocoulle lelkes franczia asszonytól, a' későbben hires du Val Márthától, neveltetett. Ifjabb esztendeit nagyatyja, a' hanoveri választó, egy hideg vérü, igazságos, és szoros házi rendet tartó fejedelem, kinek együgyü udvartartása inkább megegyezett az ifju herczeggel, mint atyja berlini udvarának erőltetett pompája, udvarában töltötte, 's itt fejlett ki charactere. Korona-herczeg korában (1706) feleségül vette Sófia Dorottyát, hanoveri herczegkisasszonyt. Febr. 1713 átvévén az országlást, az udvari pompát 's a' hijában való fényüzést, melly az előtt atyja udvarában uralkodott, keskenyebb korlátok közé szoritotta, a' szükségen felül lévő tisztek számát megkevesitette, 's a' megmaradtak fizetéséből lehuzott, egy szóval a' köz jövedelem jó karba helyezését tette fő gondjává. Az utrechti békekötésben 1713, melly a' spanyol örökség felett támadt háboruba részt vevő Poroszországgal, mint a' többi hatalmasságokkal is a' fegyvert letetette, Franczia és Spanyolországok is megesmerték királyi méltóságát, 's Neufchatel és Valengin, mint az orániai herczegségről való lemondásáért Geldern birtokában is megerősittetett. — Ugyan ezen esztendőben ura lett I. Fridrik Vilhelm a' limburgi grófságnak is, mellyet, arra az esetre, ha az utolsó gróf meg fog halni, még atyjának megigért volt a' császár. A' nagy Péter és XII. Károly svéd

király közt folyt háboru alkalmával, mellybe I. Fridrik átaljában nem avatkozott, az Oroszok és Szászok Steenbock svéd vezér tönningeni magamegadása után svéd Pomeraniát katonákkal megrakni akarván, ennek megakadályozására a' Holstein Gottorpi helytartó és a' Pomeraniában lévő svédországi főkormányozó, Welling gróf, Jun. 1713 I. Fridrik Vilhelmmel Stettinre és Wismarra nézve olly egyezést kötöttek, melly szerint Stettin és Pomerania, XII. Károly ellenségeinek 's Péter czár szövetségeseinek megegyezésével, kiknek I. Fridrik Vilhelm a' két városért 400,000 tal. fizetett, porosz oltalom 's felsőség alá jöttek. A' királynak a' volt czélja, hogy az egymással viaskodó két éjszaki hatalmasságot közbenjárása által öszvebékéltesse; de a' Törökországból véletlenül Stralsundban megjelent XII. Károly az egyezséget nem fogadta el, és visszakivánta Poroszországtól Stettint, azon 400,000 tal. ellenben, mellyeket a' király az Oroszoknak és Szászoknak érette hadi költség fejében tett le, megfizetni nem akarta. E' szerint I. Fridrik Vilhelm akaratja ellen is hadba keveredett Svédországgal; Saxoniával és Dániával XII. Károly ellen kezet fogott, 's dessaui Leopold vezére Rügent és Stralsundot elfoglalta, 's csak a' XII. Károly halála után Jan. 21. 1720 kötött stockholmi béke szakasztotta ketté az ellenségeskedést, mellynek foglalatja szerint Poroszország külső Pomeraniának a' Peene vizéig, Stettinnek és Usedom 's Wollin szigeteinek urává lett, és Svédországnak 2 mil. tal. fizetett. Oct. 12. 1726 a' wusterhauseni egyezés szerint VI. Károly császárnak a' pragmatica sanctio, vagy a' császár tartományai (ha férfiu gyermeke nem maradna) leány ágra szálhatásának megesmerése mellett, egyszersmind megtámadtatas esetében 19,000 emberből álló segitséget igért. A' lengyel korona felett támadt háboru alkalmával mindazáltal szinte felbomlott a' két udvar közt való egyezség; I. Fridrik Vilhelm ugyanis a' Lengyelországból 1733 elszaladt királyt Lescinsky Stanislaust, a' hasonlóul lengyel királyságra vágyódó II. Auguszt szász választó fejedelem vetélkedő társát, Königsbergben méltóságához illő tisztelettel fogadta, melly cselekedete a' II. Augusztal szövetséges bécsi és petersburgi udvaroknál különös figyelmet, iránta bizodalmatlanságot 's olly forma gyanut gerjesztett, mintha Lescinsky Stanislaus vejéhez, XV. Lajos franczia királyhoz, akarná magát csatolni, 's Lescinskyt a' lengyel korona elnyerésében segiteni: de ez a' vélekedés csak hamar eloszlott, és Fridrik Vilhelm megmutatta, hogy adott szavát vissza nem huzza; mivel midőn Austriának Francziaország hadat izent volna, 10,000 embert vezérelt személyesen a' Rhenus mellékén táborozó austriai sereghez, mellynél maga is jelen volt egy ideig a' korona örökössel együtt. Hanem az austriai fővezér Eugenius herczeg előre vigyázása és szemessége minden alkalmat kikerült a' nevezetes ütközetre, mig végre az Oct. 3. 1735 kötött bécsi béke az ellenséges felekkel a' fegyvert letetette. Meghalt Fridrik Vilhelm Maj. 31. 1740. — Uralkodása kezdetétől fogva fő gondját a' hadi erő nevelésére és az ország belső állapotjának mentől jobb karba helyezésére forditotta. A' katonaság számát 70,000-re vitte fel, a' mit a' többi hatalmasságok lehetetlennek tartottak. Egyszer ugyanis, mint korona-örökös Flandriában táborozván, hallja, hogy két angol vezér igen tüzesen vetélkedik a' felett: valljon eltarthat e a' porosz király 15,000 embert, mint az egyik, avagy pedig 20,000-et is, mint a' másik állitá? Az ifju herczeg ezen kérdésekre tüzbe jövén: „Az én atyám, ugymond, ha akarja 30,000-et is tarthat.“ Az Angolok a' herczeg mondását dicsekedésnek tartván, elhallgattak; de I. Fridrik Vilhelm megmutatta, hogy igazat mondott, mivel már uralkodásra lépése eszt. nem 30, hanem 50,000 katonái voltak, kiknek számát későbben 20,000-el szaporitotta. Magdeburgot, Stettint, Weselt és Memelt megerősittette; az országban lévő különbféle épitésekre temérdek pénzt forditott; magára, 's az udvarra nézve ellenben a' legnagyobb takarékossággal szabta ki a' költséget, annyira, hogy halála után mintegy 9 mil. tallér találtatott a' pénztárban,

a' nélkül, hogy legkevesebb adósságot hagyott volna is maga után. Ő alkotta a' berlini Medico chirurgicum intézetet, szegények és talált gyermekek házát, a' hasonlóul berlini kadét oskolát, 's a' potsdami árvák házát, országába sok munkás uj lakosokat telepitett meg, a' firmiai Eleutherius érsektől szenvedett vallásbeli nyomás miatt Salzburgból kivándorlott 30 ezer protestánsoknak nagyobb részét, 's a' Lengyelországot hasonló okból elhagyó nem catholicusokat (Dissidentes) befogadván, kikben nem csak a' nép száma, hanem a' mesterségek is igen sokat nyertek; egy szóval, a' nagy választó fejedelem, familiájának függetlenséget, I. Fridrik külső fényt szereztek; a' belső hatalom 's erő talpkövét pedig I. Fridrik Vilhelm tette le, vagy, mint nagy Fridrik igen szépen fejezi ki: „Ha, ugymond, igaz az, hogy az ember a' tölgyfa árnyékát azon makk erejének, mellyből az kinőtt, köszönheti: tehát az egész világ megvallhatja, hogy ezen fejedelem munkás életében és bölcs rendeléseiben kell azon boldagságnak, mellyel most a' királyi ház él, kutfejét keresni." Fő hibája a' hirtelen harag volt, mellynek kedvetlen következéseit felesége 's gyermekei is, kiváltképen pedig a' korona-örökös, II. Fridrik, gyakran érezték. *L—ú.*

Fridrik (II.) Prussziának királya, a' 18 száz. legnagyobb fejedelme, Jan. 24. 1712 szül. Atyja I. Fridrik Vilhelm, anyja 'Sófia Dorottya hanoverai herczeg-kisasszony volt. Ifjusága kemény, csak katonai gyakorlásokból álló nevelés sulya alatt tölt el. Nevelője gróf Finkenstein vezér, aludvarmestere Kalkstein fő őrmester volt. A' szünteleni katonai gyakorlások 's aprólékos katonai szolgálatok közt azonban korán kifejlett benne a' költés és muzsika kedvelése, főképen azon befolyás által, mellyet első ápolója, a' lelkes Rocoulle asszony, 's legkorábbi nevelője Duhan nyertek reá, mivel ezek a' királynéval alattomban ellenpártot formáltak az atyai nevelésmód ellen. A' herczeg egész lelkével anyjához ragaszkodott, 's igy származott lassanként az atya és fiu közt azon mindig nevekedő hidegség, melly végre az előbbit azon gondolatra vitte, hogy Fridriket elmellőzvén, ifjabb fiára, Auguszt Vilhelmre hagyja a' koronát. Grumbkow minister és Leopold anhalt-dessaui herczeg táplálták az ellenségeskedés tüzét, bizonyos plánjok előmozditására, 's későbben az austriai követ Seckendorf is; e' mindazáltal más tekintetből. Megunván atyja keménységét 's gyülölését, anyja bátyjához, II. Györgyhez akart Angolországba menni. Futásának, mellynek Weselből, hova atyját, a' királyt, kisérte, kellett volna megtörténni; titkát csak hasonló érzésü huga, Friderike, 's baráti Katt és Keith hadnagyok tudták. Hanem Kattnak vigyázatlan szavai elárulták a' herczeg feltételét. A' herczeg elfogatott, Küstrinben törvényszék eleibe idézte tett, 's látnia kellett barátjának Kattnak fejét elesni. Keith elillantott Weselből, 's Hollandban, Angliában és Portugalban tartózkodott, 's csak Fridrik uralkodásra jutása után tért vissza (1741) Berlinbe, hol ezeredes-hadnagyá, fő lovászmesterré, 's a' tudományok academiájának gondviselőjévé nevezteteett ki. Az alatt, mig a' herczeg Küstrinben, legkeményebb fogságban tartatott, a' király azt az ajánlást tétette neki, hogy a' koronaörökösségről mondjon le, a' mit ha teend, tanulásra, utazásra 's a' t. való szabadságot fog kapni. „Elfogadom, felele a' herczeg, a' javalatot, ha atyám nem tart törvényes fiának." Ezen felelete atyját egészen más gondolatra hozta, mivel a' házassági hüség igen szent dolog volt előtte. Hogy a' király hajlandó volt fiára halálos itéletet hozatni, bizonyos. Csak Reinbeck prépost és Seckendorf, ki elébb ellene dolgozott, mentették meg Fridriket, mivel az utolsó a' császár közbevetését is ki tudta eszközölni. A' herczeg, ki küstrini kemény fogságából lett elbocsáttatása után atyja parancsolatjára, az uradalmi kamaránál dolgozott, mint legifjabb hadi tanácsos, csak testvérének Friederikének a' baireuthi örökös herczeghez Fridrikhez lett férjhez menetelekor vitetett vissza a' királyi udvarba, 's 1733 atyja akaratja szerint Erzsébet Kristinát, Fer-

dinánd Albert braunschweig-beverni herczeg leányát kellett feleségül vennie. Atyja menyének a' schönhauseni kastélyt, fiának a' ruppini grófságot, 's 1734 Rheinsberg városát adta, hol lakott Fridrik királyságra jutásáig, a' tudományokkal foglalatoskodva. Társaságát tudósok (Bielefeld, Chazot, Suhm, Fonquet, Knobelsdorf, Kaiserling, Jordan), hangmivészek (Graun, Benda) 's festők (Pesne) tették. Külső tudósokkal, főképen az általa bálványolt Voltaire-rel, levelezett. Több munkák (név szerint Antimacchiavell) vettek lételt Fridriktől rheinsbergi magányjában. Atyja halála Maj. 31. 1740 királyi székre szólitá Fridriket, ki a' kormány átvevésekor csak 2,240,000 embert talált országában, halálakor pedig 6,000,000 alattvalót hagyott örökösére. Ezen nagyságra Fridrik, 46 eszt. uralkodása alatt, Poroszországot nagy uralkodói és vezéri tehetségeivel emelte, mind a' csatamezőn, mind a' cabinetben sok kitetsző férjfiaktól segittetvén. A' koronával 70,000 főből álló sereget, mellyet atyja a' jülichi örökségért kiütendő hadra mindig készen tartott, vett által. VI. Károly császár halála után, a' brandenburgi ház jusát kezdte vitatni Jägerndorf, Liegnitz, Brieg és Wolau siléziai herczegségekhez, mellyek eleitől erőszakosan vétettek el; ugy mindazáltal, hogy Mária Thereziától csak a' glogaui és sagani herczegségeket kivánta, mellyekért a' királynénak minden ellenségei ellen segitséget, férjének császár választatáskor szavát 's 2 mill. tallért igért. Ajánlása nem fogadtatván el, Dec. 1740 elfoglalta Alsósiléziát 's megverte az Austriaiakat Neipperg alatt Mollwitznál (April. 10. 1741). Ez a' győzedelem, melly Szilézia sorsát eldöntötte, több ellenséggel fogatott fegyvert Austria ellen; Francziaország és Bavaria egyesültek Fridrikkel, 's az austriai örökség felett kiütött a' had. Hijában sürgette M. Therézia egyetlen egy szövetségese, II. György, angol király, a' Fridrikkel mint leghatalmasabb ellenségével való békekötést, csakugyan ütközetre ment a' dolog Czaslaunál Maj. 11. 1742, melly ismét a' porosz vitézek homlokára füzött borostyánt, és Anglia közbenjárására a' berlini Jul. 28. 1742 békét szülte, melly szerint II. Fridrik alsó és felső Szileziának, a' glatzi grofsággal együtt, Troppaut, Jägerndorfot és Teschent kivévén, független urává lett; lemondott ellenben a' többi austriai tartományokhoz való justartásáról, átvette a' Szilézián fekvő 1,700,000 tall. adósság lefizetését, és a' Sziléziában lévő catholicusok jusainak sértetlenül tartását megigérte. Ezen békeségnek Saxonia is melléje állott. II. Fridrik a' békeséget azonnal hasznára, Szileziának jó rendbe szedésére, 's hadi seregének még rettenetesebbé tevésére forditotta. 1743 országához kapcsolta az utolsó ostfrieslandi grófnak mag nélkül történt halála után, ennek birtokait, mellyek eleinek még 1644 megigértettek III. Ferdinánd császártól, a' grófi familia kihalása esetére.

Alig tette le II. Fridrik a' fegyvert, már ismét felvette azt; látván ugyanis az austriai örökség miatt folyt háboruban az austriai seregeknek győzedelmeit, sőt hogy M. Therezia férjének ellensége bajor (VII.) Károly már örökös tartományiból is kiüzetett, félni kezdett, hogy majd reá is kerül a' sor, és Sziléziától megfosztatik. Alattomban annakokáért Francziaországgal April. 1744, VII. Károllyal, a' pfalzi és hessen-casseli fejedelmekkel 22. Maj. 1744 Frankfurtban, az austriai ház ellen öszveszövetkezik, 's minden várakozáson kivül 10. Aug. 1744 Csehországba beütvén, Prágát elfoglalja; a' lotharingiai Károly herczeg alatt győzedelmes Austriaiaktól és Szászoktól nyomatván mindazáltal, még ugyan ezen eszt. vége előtt kénytelenittetett II. Fridrik egész Csehországot odahagyni. VII. Károly császár 18. Ján. 1745 történt halála, 's a' bajor seregnek Pfaffenhofennél lett tökéletes megveretése azonban a' frankfurti egyesületet szétoszlatták, a' bajor ifju választó fejedelem, Maximilián József, t. i. békességet kérvén, M. Thereziát megengesztelte, Hessen-Kassel pedig neutralis lett. Austria, Anglia, Belgium és Saxonia ellenben Warsóban 8. Jan. 1745 szoros szövetséget kötöttek egymás közt, sőt Saxonia ezen felül még különös egyezségre is lépett 18. Maj,

1745 Austriával Poroszország ellen. Hanem a' szövetkezésnek kivánt következése nem lett, mivel II. Fridrik az egyesült austriai-szász seregen elébb Hohenfriedbergnél (Szileziában) 4. Jun., azután Sornnál 30. Sept., dessaui herczeg Leopold pedig a' Szászokon Kesselsdorfnál 15. Dec. győzedelmeskedvén, Dresdában 25. Dec. 1745 békeség köttetett, melly szerint II. Fridrik Sileziának csakugyan birtokosa maradt, Mária Therézia férjét I. Ferenczet császárnak megesmerte, és Saxonia Poroszországnak 1 mill. tallért fizetett.

A' második szileziai háborunak vége lévén, a' drezdai békét követő 11 békeséges esztendők alatt részint országa boldogságát előmozditó intézetekkel foglalatoskodott II. Fridrik. Több jeles munkák köszönhetik ezen idő alatt neki lételeket, nevezetesen: „A' hadi mesterségről irt versei és Mémoires de Brandenbourg"; a' földmivelés, mesterségek, fábrikák 's manufacturák virágzó állapotba helyezésére és a' kereskedés felelevenitésére sok bölcs rendeléseket tett; a' törvényeket 's az igazság kiszolgáltatását javitotta; a' status jövedelmeinek uj kutfőket nyitott fel; a' hadi nép számát 70,000-ről, mennyi az atyja alatt volt, 160,000-re emelte fel: egy szóval mindent elkövetett arra, a' mi által országának az europai statusok közt tekintetet és dicsőséget szerezhetett.

Ezen nemes foglalatosságait II. Fridriknek a' 7 esztendős háboru ismét félbeszakasztotta, 's a' szelid musákkal való társalkodást és irói tollat, a' hadi lármával 's halált hozó ágyuk bömbölésével kellett felcserélnie. A' boroszlói (breslaui) 28. Jul. 1742 és drezdai 25. Dec. 1745 kötött békeségek szerint ugyanis M. Therézia II. Fridriknek 6 siléziai herczegséget 's a' glatzi grófságot kénytelenittetett általengedni; melly szép tartományok elvesztése sokkal sajnosabb volt, hogy sem M. Therézia azoknak visszafoglalásáról ne gondolkozott volna. Egyesült annakokáért az orosz császárnéval, Ersébettel, II. Fridriknek személyes ellenségével, maga pártjára vonta a' lengyel királyt, 's egyszersmind szász választó fejedelmet, III. Augusztot, és az austriai házzal századok olta ellenséges Francziaországgal kötendő szövetséget is kieszközöltette. A' háboru kiütésének szikrája mindazáltal Amerikában volt elrejtve, a' honnan ez az utrechti békekötésben, Francziaországtól Angolországnak engedtetett Acadia vagy Ujskóczia határai felett támadt perlekedés, 's a' két nemzet közt ezen oknál fogva kiütött háboru miatt pattant által Europába. A' Francziák t. i., hajóseregek nem lévén, a' tengeren náloknál hatalmasabb Angolokon hajóik elfogdostatásáért, a' mire ugyan ők adtak az Angoloknak okot, a' szárazon akartak boszut állani Europában. Hogy tehát németországi tartományait a' Francziák beütése ellen megoltalmazhassa, az angol király II. Fridrikkel állott szövetségbe; a' Francziák hasonlóul cselekedtek M. Theréziával, kinek 24.000 emberből álló segitő sereget igértek II. Fridrik ellen, mellynek számát utóbb a' franczia udvar az Angolok ellen való gyülölségből 180,000-re emelte. Azonközben a' szász cabinét canczellistája, Menzel, a' Drezdában lévő porosz követnek, Malzahnnak, az Austria, orosz és szász udvarok közt Poroszország ellen kötött szövetkezést felfedezvén, 's II. Fridrik mint nagy vezér, jobbnak tartván az ellenséget megelőzni, mint attól megelőztetni, minekutána a' bécsi udvartól a' nyilvános kinyilatkoztatas helyett kétséges feleletet kapott volna, Aug. 1756, 60,000 emberrel Saxoniába beütött, Drezdát megvevén, a' kabinét levéltárában lévő maga mentségére szükséges irományokat elfoglalta, 's a' 15,000-ből álló szász sereget Pirnánál bezárta. Meghallván ezt az austriai vezér, Brown, Csehországot odahagyta, és Saxonia szabaditására sietett, a' mi II. Fridriknek értésére esvén, seregének egy részét a' Szászok békeritésére hagyta, másik részét pedig az Austriaiak köszöntésére Csehország felé vezette, kikkel 1. Oct. Lowositznál megütközvén, ha szinte fontos győzedelmet nem nyert is rajtok, legalább Saxonia felszabaditásában Brownot megakadályozta, a' minek viszont az a' következése lett, hogy a' megszorult szász sereg magát megadni kény-

telenittetett, mellyet II. Fridrik zászlója alá esketett, de kevés, sőt semmi haszonnal, mivel a' szász katonák hiteket nem tartották meg, és későbben most egyenként, majd csapatonként elszökdöstek, nem akarván tulajdon fejedelmek ellen katonáskodni. Ezen rövid táborozásnak ez uttal vége lett, 's II. Fridrik a' telet Saxoniában és Szileziában töltötte el seregével.

II. Fridrik fegyverre kelése azonközben az europai udvaroknál, mellyek azt ugy nézték, mint a' vesztfáliai békeség megsértetését, csaknem közönséges mozgást szült; Franczia- és Svédország tehát, mint a' feljebb emlitett béke kezesei, annak megrontatásáért bosszuállást esküdtek II. Fridrik ellen, melly szövetségben utóbb az Oroszbirodalom is részt vett; ezen feljül a' regensburgi birodalmi gyülésen a' szavak többsége által Prusszia ellen had végeztetvén, az Austria, Oroszbirodalom, Francziaország és Svédország közt kötött szövetségnek a' Németbirodalom is tagja lett 1757 II. Fridrik ellen, kinek egyetlen egy szövetségese Angolország volt, melly a' szárazon lévő háboruban neki kevés segitségére lehetett. Jól látta ezt II. Fridrik, de azért nagy lelke nem csüggedt el, sőt akkor is megelőzte ellenségeit, és Apr. 1757 négy sereggel ütött be Csehországba, hol 6. Maj. Prágánál véres ütközetre jött a' dolog, mellyet ugyan megnyertek a' Poroszok, elvesztették ellenben jeles vezéreket, Schwerint, kinek elestét II. Fridrik egy ütközet elvesztésénél jobban sajnálta. A' meggyőzetett austriai seregnek nagyobb része a' prágai várban keresett menedéket, mellyet II. Fridrik tüstént ostrom alá vett. Dann tehát, ki 60,000 katonával a' kollini dombokon állott, parancsolatot kapott Prága felszabaditására. Megtudván ezt II. Fridrik, nem várta be Daunt, hanem 32,000 emberével Kollin alá nyomult, 's az austriai sereget megtámadta; de az ütközetet 's 10,000 vitézeit elvesztvén, Prága ostromát félben kellett hagynia, 's Saxoniába és Lausitzba visszavonulnia, hogy tulajdon tartományit védhesse. Az alatt, mig Csehországban ezek történtek, a' Francziák Wesel várát, a' clevei és ostfrieslandi herczegségeket, a' hessen-kasseli tartományokat és Hanovert foglaltak el, 's hadi adót vetettek reájok. Elindult ugyan ezen, mintegy 100,000-re menő kedvetlen vendégek kiküszöbölésére a' cumberlandi herczeg, a' Poroszokkal szövetséges 40,000-ből álló Hanoveriekkel, Hessenekkel, Braunschweigiakkal, Gothaiakkal és Bückeburgiakkal, 's Hastenbecknél 26. Jul. velek megütközött, de visszaveretett. Most már a' Soubise herczeg vezérlése alatt lévő franczia sereg, mellyhez kapcsolta magát a' 15,000-re menő, de rosz állapotban lévő birodalombeli sereg is, a' Hildburghauseni herczeg alatt, Saxoniát 's II. Fridrik örökös tartományit fenyegette; de csak hamar elenyészett a' félelem, mivel II. Fridrik a' beverni herczeget Szileziában hagyván, maga Thüringenbe ment, 's a' Francziákat Erfurtból kiüzte. Innét arra a' hirre, hogy egy austriai sereg Hadik alatt Brandenburgra ütött, Torgauig visszahuzta magát; hanem minthogy az Austriaiak hirtelen visszavonultak, 's a' Francziák ismét elóre nyomultak, ezeknek ment eleikbe, és 5. Nov. Roszbachnál (Thüringenben) olly tüzesen köszöntötte meg őket, hogy mind a' Francziák mind a' velek egyesült birodalombeli katonák közül a' volt legnyertesebb, a' mellyik legelől futhatott, melly szörnyü futáson, mint irják, II. Fridrik hasára tévén kezét, ugy nevetett, igy szólván: „soha se tudtam, hogy illyen sok derék futói legyenek a' franczia királynak.“ A' Francziák közül ebben az ütközetben annyin estek fogságba, hogy alig volt a' kisérő sereg száma olly nagy, mint a' foglyoké, kik közt 8 vezér, és 250 főtiszt találtatott. Ekkor történt az is, hogy a' király a' fogoly tiszteket vacsorára hiván, 's látván, hogy a' vacsora nem igen derék, magát illyen elmésen, de a' Francziákat megvágva, mentette ki: „Megbocsássanak, ugymond, az urak, mivel elóre nem tudtam, hogy ma illy szamos vendégeim fognak lenni.“ — Az elszaladt Francziák félvén II. Fridrik szomszédságától, olly távol kerestek magoknak téli szállást, hol a' Poroszoknak nem árthattak, és igy

Saxonia birásában Fridrik ez uttal is megmaradt. — Elenkezőül folytak azonban a' király dolgai Szileziában, hol Nádasdy a' vitéz Magyarokkal a' schweidnitzi, azután ugyan csak Nádasdy, Károly lotharingiai herczeg és Daun a' boroszlói várakat M. Therézia részére elfoglalták. Csaknem sas szárnyakon repült a' fáradhatatlan II. Fridrik Szileziába, melly utjában 5. Dec. Leuthennél, nem messze Boroszlótól, csekély, 's a' hosszas és sebes utazástól elgyengült seregével, a' még egyszer ollyan számos austriai katonaságot Daun vezérlése alatt tökéletesen meggyőzte. Ezt a' szerencséjét 14 nap mulva Boroszlónak a' benne lévő őrizettel, 's eleséggel, ezt ismét nem sokára Liegnitz megvétele követte, melly győzedelmek az Austriaiaknak 40,000 ember vérébe kerültek, azon feljül Szilezia is visszavétetett tőlök, és Fridrik most sokkal rettenetesebb volt ellenségei előtt, mint elébb. Az Oroszok ugyanis Jun. 100,000-en Poroszországba beütvén, minekutána a' mi utjokba esett mindent felprédáltak, a' lakosokkal kegyetlenül bántak, 's Lehwald porosz vezért, a' ki csak 24,000-ed magával akarta a' durva ellenséget megzabolázni, 30. Aug. Groszjägerndorfnál megverték volna, orosz canczellár Bestucheff által (Ersébet, II. Fridrik halálos ellensége, beteg lévén), hogy méltóságát a' Fridriket szinte imádásig tisztelő III. Péter orosz császári korona-örökös alatt is megtarthassa, Poroszországból visszaparancsoltattak, melly cselekedetéért későbben Bestucheff, Ersébet mindenek reménységén kivül felgyógyulván, hivatala elvesztésével adózott. Hasonlóul menekedett meg a' Svédektől is, kik Sept. Anklamot, Demmint és Pasewalkot foglalták el, de Lehwaldtól csak hamar kikergettettek, és Rügenben hurzták meg magokat. Igy két hatalmas ellenségétől menekedvén meg Fridrik, a' többiekkel alkalmasint röviden végezte volna el a' pert, ha az 1758 eszt. Ersébet felgyógyulása a' tábori környülállásoknak más formát nem adott volna.

Már Febr. 1758 felnyitotta a' hadpályát Ferdinánd braunschweigi herczeg (a' szövetséges seregnek a' cumberl ndi herczeget felváltó vezére) a' Francziák ellen alsó Saxoniában és Vesztfaliában, unoka öccse Károly Vilhelm Ferdinánd, ki utóbb braunschweigi herczeggé lett, alvezérsége alatt. Ferdinánd herczeg a' weseri várat megvette, 's a' Clermont vezérlése alatt lévő Francziákat alsó Saxoniából és Vesztfaliából kiüzvén, Jun. 23. Krefeldnél teljesen is megverte. Ezen győzedelem után visszahuzta Ferdinánd magát Hessenbe, hol Soubise állott egy más franczia sereggel, 's a' hová Clermont őtet nyomban követte. Ferdinánd azonban 12,000 Angollal erősitvén seregét, mind a' két franczia sereget tul kergette a' Mainon és a' Rhenuson, a' hol azok téli szálásba keltek. II. Fridrik azonközben télben 1758, az Austriaiak Szileziából való kiüzetése és Schweidnitz visszavétele után, Morvába nyomult, és Olmützöt Maj. ostrom alá vette, de a' mellyet, Daun Jul. közelgetvén, több tábori eszközei és sok elesége veszteségével, félben kellett hagynia. Mig ezek történtek, az Oroszok sem mulatván el a' II. Fridriket halálba gyülölő Ersébet császárné parancsolatját teljesiteni, az Ujmárkságba beütöttek, mellynél fogva Fridrik örökös statusainak megszabaditására sietett, főseregének nagyobb részével. Öszvetalálkozván az 50,000 emberből álló orosz táborral, melly Küstrint ostromolta, 30,000 magával Aug. 26. Zorndorfnál megtámadta azt, és bár melly véres csatázás után is győzedelmet vévén rajta, Lengyelországba való visszavonulásra kinszeritette. Ekkor Fridrik Szilezia felé fordult, hol öccse Henrik herczeg az Austriaiaknak többé meg nem felelhetett. Maga mellé vévén Keith fővezérét, Hochkirchnél, felső Lausitznak egy falujánál, táborba szállott, hol Oct. 15. éjszakáján, midőn fáradt seregét pihentetni akarta volna, Dauntól véletlenül megtámadtatott, és igen megveretett, elvesztvén a' többek közt Keith jeles vezérét és Ferencz braunschweigi herczeget. Ezen szerencsétlenség után mindazáltal ujra megijesztette ellenségeit; Szileziában t. i. Neisse ostromoltatását az Austriaiakkal félben hagyatta, azután Sa-

xoniában termett, és Daunt, ki Drezdát körülfogta, Csehországba visszanyomta, 's a' taborozás végén Fridriknek minden statusai szabadok voltak, a' porosz királyságon kívül, az ellenségtől. Francziaországban azonközben minden óhajtotta a' békeséget, csak XV. Lajos és kedvese Pompadour asszony, nem. E' szerint Dec. 30. 1758 uj szövetség köttetett Austriával; ugyan ezt tette Anglia is Poroszországgal még ugyan azon hónapban, 's II. György II. Fridriknek eszt. 4 mill. tall. segítség-pénzt igért. Henrik herczeg, a' király testvére, annakokáért nem gondolván a' téli kedvetlen idővel, Csehországra ütött, az ellenséges sereget szélyelszórta, Hülsen vezér egy 2500-ból álló csapatot fogott és temérdek hadi eszközöket foglalt el. Hasonló sorsa lett a' Frankenben munkátlanul heverő birodalombeli seregnek is, mellyet Henrik herczeg megszalasztott, és Bamberg, Erfurt 's Würzburg a' Poroszoktól megvétettek 's hadi adó alá vettettek. Egy másik porosz sereg a' Mecklenburg-Schwerin herczegségre ütött, és temérdek tábori eszközök kiállitására, 's a' háboru folyamatja alatt 16,000 katonai ujonczok adására kinszeritette azt, 's 42 mill. tall. hadi fizetéssel lakoltak meg a' szerencsétlen lakosok uralkodójoknak azon szaváért, melly a' gyülésben legelőször itélte Fridriket birodalom ellenségének. — Még eddig szerencsésen folytak Fridrik dolgai; 1759-ben ellenben egészen megváltozott a' hadi szerencse. Ferdinándnak, a' Fridrikkel szövetséges seregek vezérének, ki az ezen esztendei táborozást elkezdette, eleinte minden iparkodásai füstbe mentek. A' Franczíák, télen maini Frankfurtot reá rohanással megvették. De August. 1-jén visszadta a' kölcsönt a' franczia vezéreknek, Contadesnek és Broglionak egy felől maga Ferdinánd, más felől pedig a' braunschweigi herczeg Károly Vilhelm Ferdinánd, ki a' Krefeldnél szélyelvert Franczíáknak egy részét a' Lahnon, a' másikat pedig a' Rhenuson tul üzte. Ellenkezőül folytak azonban II. Fridrik örökös tartományaiban a' dolgok: Wedel vezér t. i., ki az Oroszok, benyomulását akarta megakadályozni, Kaynál, nem messze Züllichautól (az Ujmarkságban) Soltikow orosz vezértől megveretett. Fridrik tehát a' hajdani választó fejedelmi tartományokat fenyegető veszedelem elháritására Szileziából Brandenburg felé inditotta seregét, hol Kunersdorfnál Aug. 12. az orosz táborral megütközvén, már megverte azt, 's már hirmondót is küldött a' csatapiaczról Berlinbe, a' ki feleségét az ütközet szerencsés kimeneteléről tudósitsa, midőn Laudon 18,000 Austriaival az Oroszokhoz kapcsolta magát, 's a' markában lévő győzedelmet Fridrik kezeiből kiragadta. Drága volt ez a' győzedelem az Oroszokra nézve, kik közül 16,000-en maradtak a' csatamezőn, 's épen azért nem is merték azt használni; de Fridrik állapotja is veszedelmes volt, és pedig annyira, hogy a' háboru jó kimenetele felől már maga is kétségeskedni kezdett. Az Oroszok ugyanis örökös statusaiban voltak, még pedig mint győzedelmesek; Daun egy roppant sereggel Lausitzban feküdt, 's Saxoniát a' birodalombeli sereg boritotta el. Az Oroszok 's Austriaiak egyesülni akartak; Henrik herczeg mindazáltal az utóbbiaktól élés tárházaikat elvévén, őket a' visszavonulásra, Fridrik pedig maga az Oroszokat, Szileziában eleikbe kerülvén, a' Lengyelországba való visszamenetelre kinszeritette. Saxoniában is uj szerencsétlenség történt Fridrikre nézve; Fink, egy vitéz vezére t. i. Nov. 20. Maxennél 11,000-ed magával, sok ágyukkal és tábori eszközökkel kénytelenittetett magát Daun austriai vezérnek megadni. Hanem ezen szerencsétlen esetek mellett is az ellenség a' táborozás végén csaknem mindenünnen ki volt szoritva; csak Daun tartotta még kezei közt Saxoniát, hol Drezdában megfészkelte magát. A' Svédek ellenben, kik a' kunersdorfi ütközet után a' katonaságtól magára hagyatott Pomeraniába csaptak be, Mannteufeltől és Platentől a' stralsundi ágyuk alá üzettek. — Az 1760-ik eszt. eleje se mutatott Fridrikre nézve szerencsésebb táborozást az elébbinél. Fouquet nevü vitéz vezére, a' vezérlése alatt lévő 8,000 katonával együtt Jun. 23. Landshutnál, bár melly

oroszláni módon harczolt is maroknyi népével, az ötet számos katonasággal körülfogó Dauntól hadi fogollyá tétetett: maga a' király Drezda ostromlását, mellyhez Jul. 14. fogott, 30-kán már abba kénytelenittetett hagyni, mivel Glatzot Laudon a' magyar gránátosokkal Jul. 26. megvévén, Szilezia oltalmazására kellett sietnie. Liegnitzhez menvén, magát 30,000 Porosszal besánczolta, a' 100,000 feljül lévő katonasággal ötet ráütéssel fenyegető Daun és Laudon ellen. Serege csekély voltát Fridrik hadi fortéllyal pótolta ki, 's a' liegnitzi tetőket elfoglalván, népének igen alkalmatos álláspontot választott, mellyből olly keményen tüzelt Laudonra, hogy ez 10,000 ember, 23 zászló 's 82 ágyu veszteséggel kénytelenittetett magát Aug. 15. visszahuzni, a' nélkül, hogy a' mintegy elzárt Daun, megszorult vezér társán, legkevesebbet is segithetett volna. Fridrik serege ebben az ütközetben csak 1800 emberrel fogyott. Az Oroszok azonközben Berlin alá mentek, mellytől 1,500,000 tall. hadi adót csikartak ki; nyilmódra sietett ide Fridrik, de már akkor az ellenség odébb állott; a' honnan Saxonia felé fordult, hol a' birodalombeli sereg feküdt, 's Daun és Lascy austriai vezérek is egyesitették seregeiket. Nem gondolván az ellenségnek seregénél számosabb voltával, Torgaunál Nov. 3. megtámadta azt, és egy véres csatában győzedelmeskedett is rajta, a' mit főképen Ziethen és Möllendorf vezérei mély belátásának 's vitézségének tulajdonithatott. 12,000 katonái lettek Daunnak ezen szerencsétlen nap áldozatjaivá, melly Fridriket Saxonia urává tette. Laudon 's az Oroszok sem voltak Daunnál szerencsésebbek, kik közül az elsőbb Szileziában egész a' glatzi grófságba, az Oroszok pedig, Colberg ostromát félben kénytelenittetvén hagyni, Lengyelországba nyomattak vissza. A' braunschweigi herczeg, Ferdinánd, alatt lévő szövetségesek hasonlóul megverték Marburgnál Jul. 31. a' Francziákat; a' hesseni tartományokból mindazáltal, mellyekben magokat megfészkelték és sok élestáraik is voltak, haza nem verhették ezen alkalmatlan vendégeket. Ellenben 1761. Febr. 11-kén ráütvén a' Francziák téli szálására, minden megállapodás nélkül szaladtak ezek Franczia ország felé, és több általok elfoglalt helyek, 's nagy élestárházok jutottak a' győzedelmesek kezeibe. Ezt követte a' Febr. 14. Langensalznál történt megveretése egy Szászokból és Francziákból egyesült csapatnak; de a' győzedelmi öröm nem sokáig tartott, mert Fridrik szövetségesei, Ziegenhain, Marburg és Kassel ostromlását nem kevés veszteséggel abban kénytelenittetvén hagyni, ismét urai lettek a' Francziák egész Hessennek, és igy nyitva volt előttök az ut az angol király hanoveri tartományiba. — A' nemzetek azonközben mindnyáján óhajtották a' békeséget, csak fejedelmeik, kivévén a' porosz királyt, nem. M. Therézia ugyanis ennyi győzedelmei után már nem akart csak Szileziával megelégedni; Erséhet orosz császárné Poroszországra vágyott, 's a' franczia minister Choiseul, nem gondolván a' királyát terhelő számtalan adósságokkal, a' had folytatásával akart Fridriken azon költői leveléért boszut állani, mellyben őt nevetségessé tette. Az Angol- és Poroszországok által tett béke-ajánlások tehát nem fogadtattak el, és Fridrik ujra fegyverhez kénytelenittetett nyulni, Szileziának az Austriaiak és Oroszok ellen leendő védelmezésére, kik Aug. Strigaunál egyesültek. Fridrik Schweidnitznál telepité le táborát, melly alkalmatossággal olly erősen tudta magát az övénél hasonlithatatlanul nagyobb erő ellen védni, hogy az Oroszoknak nagyobb része végre az élelembeli szükség miatt kénytelen volt Lengyelországba menni. Laudon ellenben véletlenül ütvén Oct. 1., a' Schweidnitzban lévő 3700 főből álló őriretre, azt több élestárokkal 's tábori eszközökkel együtt elfoglalta. Saxoniában Henrik herczeg hasonlóul igen megszorittatott Daun tól, helyét mindazáltal megtartotta. Még szerencsétlenebbek voltak a' Poroszok Pomeraniában, hol az Oroszoktól több izben megveretvén, minden vitézi ellentállások mellett is végre Dec. 16. Colberg várat elvesztették. Csak a' Svédek Bellingtől Stralsundig való visszaveretése, és a'

braunschweigi herczeg Ferdinánd által Jul. 15. Villingshausennél a' Francziákon nyert fényes, de az egészre nézve semmi fontos következést se szülő győzedelem vigasztalták annylra mennyire a' felette veszedelmes helyheztetésben lévő, de azért el nem csüggedő Fridriket, ki ennyi sok szerencsétlen esetek után a' vég veszedelemhez közel lenni látszott. Talám készen is volt már a' porosz tartományok felosztásának plánja Fridrik ellenségeinél, midőn Ersébet orosz császárné Dec. 25. 1761 történt halála, a' háboru menetelének egészen más és az elébbivel ellenkező irányt adott, 's 1762 ismét Fridrik lett az erősebb fél. Mennél inkább gyülölte ugyanis Ersébet Fridriket, annál nagyobb mértékben tisztelte a' korona-örökös, ki III. Péter név alatt császárrá lévén, Mart. 16. 1762. Fridrikkel fegyver-nyugvást, azután Maj. 5. békeséget kötött. Ugyan ezt cselekedte az Oroszokat megbántani nem akaró Svédország is; a' bécsi udvarnál ellenben sikeretlenek voltak III. Péter iparkodásai, mellynél fogva az eddig Fridrik ellen csatázó orosz seregek a' Poroszokkal egyesültek, a' császár parancsolatjára, Austria ellen. Hanem III. Péter halála a' szövetséget felbontotta, és II. Katalin, a' megholt császár feleségе, a' 20,000-ből álló orosz segitő sereget visszaparancsolta, a' békeséget mindazáltal, mivel Fridrik férjét leveleiben gyakran jóra, 's főképen feleségével illendő bánásra intette, Katalin is fentartotta. Ersébet halálával Fridrik szerencsétlensége is mintegy eltemettetett, mindenfelé szerencse 's győzedelmi borostyán koszoruzta ezentul a' porosz seregeket; Burkersdorfnál kivert egy austriai csapatot sánczaiból; Oct. visszavette Schweidnitzet; azután Bevern herczeget Szilézia oltalmazására hagyván, Saxoniába ment; Henrik herczeg több szerencsés csatázások után Oct. 29. Freibergnél nevezetes győzedelmet nyert az austriai és birodalombeli seregeken, mellynek következése az Austriával kötött fegyvernyugvás lett, de a' melly csak Saxoniára és Szileziára terjedt ki. Szerencsétlenek voltak ellenben eleinte Fridrik szövetségesei, Ferdinánd herczeg vezérlése alatt, a' Francziák ellen; de itt is megváltozott a' szerencse; Ferdinánd Wilhelmsthalnál a' Francziákat ugy megverte, hogy többé nem szedhették öszve magokat, 's Nov. 1. Hanoverből és Hessenből mind egy lábig kiverettek. Két nappal ezután el is kezdődtek Franczia-ország és Anglia közt a' béke felől való alkudozások, maga a' békeség mindazáltal csak Febr. 10. 1763 ment tökéletességre Parisban. 1763-ban e' szerint az egész háboru sulyja magára Fridrikre szállott, de ellenségei száma is csekélyebb lett, kikkel, ha az ellenségeskedés tovább tartott volna is, megmérkőzhetett volna. Eljött azonban az áldott békeséget meghozó Febr. 15. 1763, melly a' még egymás ellen csatázó austriai és porosz seregekkel a' fegyvert letétette. Hubertsburg, a' szász választó fejedelemnek leipzigi kerületben lévő mulató kastélya, választatott az Austria, Poroszország és Saxonia közt köttetett békeség' templomává, melly szerint mindenik fél a' háboru kiütése előtti birtokaiba visszatétetett. Ezen nevezetes 's a' világ történetei közt méltán első helyet érdemlő 7 eszt. háboruban, melly Európának 1 mill. emberébe került, nem csak semmit sem vesztett Fridrik országából, és egy fillér adósságot sem csinált, hanem egyszersmind monarchiájának olly tekintetet szerzett, hogy ez idő olta kevés europai udvarnak volt nagyobb fontossága a' státusok közt való egyarányuság fentartására, mint ezen még ekkor csak 6 mil. lélekből álló királyságnak, melly az előtt egy századdal még fen sem állott. Legelső gondja ezen nagy fejedelemnek, a' háboru által megrongált és minden zsirjából kiszitt tartományinak gyámolitása volt; szükségben lévő alattvalóinak éléstárházait felnyittatta, 's vetni való magot adott nekik; az elszegényedett földmivelők közt igavonó barmokat osztott ki; a' porrá égett házakat tulajdon költségén felépittette; országa pusztább részeibe sok uj lakókat telepitett meg, kikkel a' népességet, melly uralkodásra lépésekor csak 2,240,000-re ment, 6,000,000-ra szaporitotta; fabrikákat és manufacturákat allitott fel; csatorna-

kat ásatott; Szileziát hát hónapra, az Ujmárkságot és Pomeraniát pedig két eszt. az adózás alól felszabaditotta; 1764. Berlinben bankot alkotott, mellynek tőkéül 8 mill. tall. adott; egy uj törvénykönyv kidolgozását is munkába vette, hanem ez csak követője alatt vitetett tökéletességre; Graudenzben várat épitetett, és Marienwerderben hadi és koronauradalmi kamarát állitott fel. Az ország belső boldogsága előmozditására tett fáradhatatlansága 's munkássága mellett azonközben, a' többi statusok dolgaiban is vett Fridrik részt; az Oroszbirodalommal Mart. 31. 1764 szövetségbe állott, mellynél fogva Poniatowszky Stanislaus lengyel királlyá létét, 's a' Lengyelországban nagy nyomattatásban lévő Dissidensek ügyét hathatósan előmozditotta. Hogy Poroszországot Pomeraniával 's Brandenburgal öszvekapcsolhassa, és országát kerekithesse, megegyezett Lengyelországnak első felosztatásában az Aug. 5. 1772 St. Petersburgban készült kötés szerint. Ennél fogva országát lengyel Prussziával, mellyet még 1466 engedett által a' német vitézi rend Lengyelországnak, és nagy Lengyelországnak a' Netz folyóvizéig fekvő részével (kivévén mindazáltal Thornt és Danzigot) bővitette, 's ezen idő olta osztatik Poroszország keleti és nyugoti Prussziára.

II. József császár, ki Fridriket 1769 Szileziában meglátogatta, és a' kinek Fridrik ezen látogatást 1770 Morvában visszonozta, Maximilián Jósef bajor választó fejedelem örökös nélkül történt halála után, 1778 Bavariának, — mellyet a' most emlitett választó fejedelem legközelebbi örököse, a' pfalzi választó fejedelem, Károly Theodor, reá hagyván magát beszéltetni, Austriának engedett, — nagy részét megrakván katonáival, ismét kiütött Austria és Poroszország közt az ellenségeskedés. A' gyermektelen Károly Theodor Bavariáról lemondásának ugyanis, mellyet Jan. 14. 1778 neve aláirásával is megerősitett, a' zweibrückeni herczeg, mint a' vál. fejedelemnek legközelebbi férjfiu ágon lévő rokona, bizván Fridrik oltalmában, ellene mondott, mint Saxonia is, melly Bavariához hasonlóul just tartott. Minthogy pedig Austria Bavaria elfoglalására czélozó plánjától minden közbeszólás ellenére, elállani teljességgel nem akart, Fridrik egyesülvén a' szász választó fejedelemmel, Jul. 1778 két sereggel Csehországba ütött. Jósef császárt erős sánczokkal körülvett táborából az Albison tul Jaromirsnál, lehetetlen volt ütközetre venni. Hijában óhajtotta az idős M. Therezia a' békeséget; a' két roppant ellenséges tábor 3 hónapig kerülgette egymást, a' nélkül, hogy megütköztek volna, hanem midőn II. Katalin orosz császárné nyilván kijelentette, hogy Fridriket 60,000 emberrel fogja segiteni, a' békeség meg lett egy csep vérontás nélkül Teschenben, Maj. 13. 1779, melly szerint Austria megelégedett Bavariának inni fertályával 's Braunau városával, az az 38 nsz. mföldel; továbbá megegyezett a' frankeni herczegségek Poroszországhoz kapcsoltatásában, 's Csehországnak az okon való feudalis felsőségét eltörülte. — Dicsőséggel koronázott életének utolsó tette a' Hanoverrel, Saxoniával 's a' német birodalombeli fejedelmekkel Jul. 23. 1785. Jósef császárnak, austriai Belgium egy részének Bavariáért való elcserélését tárgyazó plánja ellen kötött öszveszövetkezése volt. Egy meggyógyithatatlan vizi betegség azonban elmetszé a' nagy király életének, mellyből munkátlanul csak az az egyetlen egy nap veszett el, mellyben megholt, fonalát, Sans-souci nevü kedves mulató kastélyában Aug. 17. 1785, életének 75, uralkodásának pedig 47 eszt., sok és nagy tetteivel a' maga idejebeliek előtt olly nagy tiszteletet szerezvén, hogy azok reá nézve a' „Nagy" nevet keveselvén, ezen megérdemlett névvel tisztelték meg „Egyetlen egy."

Számtalan foglalatosságai közt, mellyekkel mint király és egyszersmind csaknem minden ütközetben jelenlévő vezér terheltetett, irt históriai, status és hadi tudományi, philosophai és költői 's elegyes munkái ezek: a) *Oeuvres posthumes de Frédéric II.* 1788, 15 kötetben: b) *Supplément aux oeuvres posthumes de Frédéric le grand;* és c) *Oeuvres*

de Frédéric II. publiées du vivant de l'auteur. Berlin 1789. 4 köt. mind 8-ad rétben, mellyek közt a' „*Histoire de mon tems*, vagy az én időm historiája" a' régi remek munkák közt méltán helyet érdemel; „Antimachiavell"-je pedig arról tesz bizonyságot, miképen készült ő az uralkodásra. Végre 40 eszt. uralkodása után az igazgatás formájáról és az uralkodók kötelességeiről irt rajzolatja, a' fejedelmek megbecsülhetetlen tükrének tartathatik.

Nagy tulajdonságai mellett is Fridriknek több hibák vettetnek szemére, u. m. 1) hogy statustanács nélkül, önkényesen uralkodott, a' minek káros következései leginkább a' polgári igazgatásban tetszettek ki, melly lelketlen machinává változott. Vélekedésem szerint e' nem volt hiba Fridrikben, sőt kivánni kellene, hogy minden status igazgatása machinává lenne, csak hogy olly nagy fejedelem mozgassa azt, mint Fridrik volt, kinek minden lépését ez a' nagy gondolat: „Mint király gondolkozni, élni és hálni", vezérelte. 2) A' status erejét, melly magán a' nemzeten 's a' közdolgok folytatásán alapul, egyedül seregében és kincseiben helyezte; erre nézve a' katonai rendet a' polgáritól elválasztó közfal sehol sem volt kitetszőbb, mint Poroszországban, a' mi, mint vádolói mondják, nem szolgált a' status épületének erősitésére. Felelet: 's még is erős volt Fridrik alatt Poroszország, mivel 1325 nsz. mföldel nevekedett alatta, halála után a' pénztárban 70 mill. tallérnál több találtatott 's 200,000 főből álló hadi erőt hagyott örökösére. 3) vád Fridrik ellen a' franczia nyelvnek 's literaturának különös kedvelése, melly alól mindazáltal magok a' Németek azzal mentik fel őtet, hogy ifjuságában a' német literatura 's tudományok szegényebbek voltak, mint sem az ő termékeny lelke 's láng esze azokban megelégedést találhatott volna; mikor pedig azokra nézve kedvezőbb ég derült fel, már akkor a' franczia nyelvhez 's literaturához való hajlandósága sokkal inkább meggyökerezett, mint sem azokat elhagyhatta volna: sőt a' német nyelv pallérozódására nézve felette kedvező környülállásnak itélik, hogy igen rosz német létére a' nyelvet — több tekintete lévén másoknál, mint királyi irónak — el nem rontotta, 's hibás irás módjával meg nem vesztegette. Vajha egy nagy se irna ollyan nyelven, mellyet nem ért tökéletesen, 's ne csufitná azt! *L—ú.*

Fridrik Vilhelm (II.) porosz király, 1744 szül. II. Fridrik unoka öccse és örököse. Atyja, Auguszt Vilhelm, I. Fridrik Vilhelmnek második fia, 1757 egy porosz sereget vezérlett Csehországban 's Lausitzban, de keves szerencsével, 's megholt 1758. Halála után Fridrik Vilhelm, nagybáttyától, II. Fridriktől, korona örökösnek neveztetett ki; de az ifju herczeg majd olly életmódot követett, mellyel nagybátyja nem elégedett meg, 's melly köztök több eszt. tartott meghasonlást szült. Mindazáltal megelégedett II. Fridrik a' koronaherczeggel, midőn a' bajor örökség felett folyt háboruban 1778 Neustädtelnél Szileziában személyes vitézségét megbizonyitotta. Első felesége Ersébet Krisztina Ulrika, braunschweigi herczegné volt. Ettől 1769 elválván, Louisát, hessendarmstadti herczegnét, a' most uralkodó király anyját vette feleségül. Uralkodásának kezdete igen szerencsés környülállások közé esett; Poroszország ugyanis semmi külső ellenséggel nem volt háboruban, és II. Fridrik politicája reá neminemü birói tekintetet 's befolyást hagyott Európára nézve. Hanem a' többi statusok dolgaiban való meg fontolatlan részvételével, 's a' nagy Fridrik nyomdokaitól való eltérésével, a' külső fejedelmek kabinetjeiben nagy hitelét elvesztette, 's a' szükségtelen és haszontalan háborukra és kedveltjeire forditott, pazérlással határos költségek által, a' reá maradt temérdek kincseket nem csak elvesztegette, hanem halála után örökösére 18 mil. tal. adósságot hagyott. — A' külső dolgokban első részvétele a' volt, hogy 1787 a' braunschweigi herczeg vezérlése alatt Hollandba sereget küldött, hol az orániai ház ellenségei az ugyan ezen házból szül. örökös helytartó jusait nem akarták megesmerni, és a' helytartó felesé-

gének, ki testvére volt, Haagba utazásakor való megbántatásáért elégtételt adni a' Hollandiak nem akartak. A' Poroszok minden ellentállás nélkül Amsterdamig nyomultak, 's a' régi rendet csak hamar ismét helyre állitották; egyszersmind Apr. 15. 1788 Haagban, Porosz- 's Angolországok, és Holland közt oltalmazó szövetség köttetett. A' Svédország és Oroszbirodalom közt folyt hadban 1788 Angolországgal egyesülvén, megakadályozta Daniának Svédországra ütését. Irigy szemekkel nézvén az Oroszbirodalom és Austria szerencséjét a' török háboru alatt, a' török udvarnak minden birtokaiért jót állott az 1790 kötött egyezés szerint, és már Szileziában a' csehországi határokon táboroztak az Austria ellen küldött porosz seregek. A' békeszerető II. Leopold azonban, jóllehet az ellenség visszaverésére rendelt austriai hadi nép is talpon állott Csehországban, nem kivánt Poroszországgal hadba keveredni; 's ezért Jul. 27. 1790 a' reichenbachi egyezésben, melly Anglia és Hollandia közbenjárására köttetett közötte és II. Fridrik Vilhelm közt, megigérte, hogy a' Törökök nek minden elfoglált tartományokat vissza fog adni, melly feltételek szerint a' béke is elkészült az austriai és török udvárok közt, Szistowban. Ezt követte II. Fridrik Vilhelmnek a' franczia zendülés elnyomására II. Leopoldal lett szorosabb öszveköttetése Aug. 1791 Pillnitzben. Kevéssel azután a' Stanislaus Augustus király pártján lévő részek a' Lengyeleknek uj polgári alkotmányt 's örökös uralkodást akarván adni, hogy feltételekben boldoguljanak, II. Fridrik Vilhelmel szövetségbe allottak, melly szerint a' porosz udvar Lengyelország felosztatatlanságát megesmerte, 's ennek 40,000 gyalogságot 's 4000 lovasságot igért segitségül, arra az esetre, ha valamely más status magát a' Lengyelek dolgaiba avatná. Hanem ezen öszveszövetkezésnek a' Lengyelekre nézve semmi következése sem lett, mivel II. Katalin a' Törökökkel békeséget kötvén, minthogy maga a' Francziák ellen inditandó háboruban épen semmi részt nem vett, Austriának és Poroszországnak ellenben, mellyek abba a' feljebb emlitett pillnitzi szövetség szerint bele keveredtek, terhes hadi környülállásait előre jól látta, Poroszországot Lengyelországnak vagy az Oroszbirodalom ellen való védelmezésére, vagy annak a' két status közt leendő második felosztatására kinszeritette. II. Fridrik Vilhelm annakokáért az uj polgári alkotmány bevitele mellett buzgó Lengyeleknek adott szavát meg akarván tartani, Jan. 1793 Möllendorf vezérlése alatt Nagylengyelországba az orosz párt, vagy a' régi statusalkotmány megmaradásán munkálódó Lengyelek elnyomására, sereget küldött be; minthogy pedig a' számos orosz hadi néppel megmérkőzni tanácsosnak nem tartotta, II. Katalin császárné plánjában megegyezvén, Lengyelország felosztatását helybenhagyta, melly egyezés szerint ennek 1060 nsz. mf. részét, u. m. Posent, Gnesent, Kalischt, Sieradcot, Lenczicet és Ravanak felét Danziggal és Thornal együtt, Brzescnek felét, Dobrzint 's Czenstochow várát 1,136,000 lakossal országához kapcsolta, déli Prusszia névvel, mellyeket azonnal porosz lábra is állitott. Jóllehet a' grodnoi országgyülés az ezen tartományokról való lemondást, 's az Oroszbirodalomnak engedett lengyel birtokok elvesztését helyben hagyni kénytelenittetett is, Apr. 1794 mindazáltal Kosczíusko és Madalinsky alatt a' Lengyelek, függetlenségek fentartása végett, fegyvert fogtak, melly alkalmatossággal az Oroszok és Poroszok ugyan több izben megverettek, utóbb mindazáltal Kosczíusko Fersen orosz vezértől nem csak meggyőzetvén, de el is fogatván, Lengyelország harmadszor is felosztatott 1795, 's egyszersmind a' független statusok sorából kitörültetett, és Poroszország 997 nsz. mföldel 's 1 mil. lak. nevekedett, mint a' közötte és Austria 's az Oroszbirodalom közt felosztatott Lengyelországnak hozzá kapcsolt részével.

A' franczia zendülés veszedelmes tüze azonközben mindig inkább harapódzván, a' pillnitzi egyezést az Austriával köttetett szövetség követte Dec. 1782, melly szerint a' két hatalmasság a' németbirodalombeli

alkotmány fentartására, a' franczia zendülés elnyomására, 's Lengyelországban egy szabad polgári alkotmány felállitására egyesült. Mennél váratlanabb volt a' Francziák előtt Poroszországnak az ő dolgaikban való valóságos részvétele, annál nagyobb gondot okozott nekik II. Fridrik Vilhelm Jun. 1792 a' Rhenusnál táborozó 50,000-ből álló serege, mellynél egy ideig a' koronaörökössel maga is jelen volt a' király személyesen. Az egyesült austriai és porosz seregeknek fővezérévé a' braunschweigi uralkodó herczeg, Károly Vilhelm Ferdinánd tétetett, ki azt a' vakmerő plánt tette fel, hogy Lotharingiából a' franczia határoktól csak nehány napi járó földre lévő Parisra üssön, az élelem bevitelét megakadályozza, és igy a' várost éhség által feladásra kinszeritse. Ezen plánnál fogva tehát a' német seregek Aug. hónap elején Lotharingia felé nyomultak, 23-kán már Longwy 's Sept. 2. Verdun kezekben volt; hanem Champagneba bemenetelek, 's a' meredek bérczes hegyek közt lévő szoros utak és járatlan 's terméketlen erdőségek miatt, a' katonaság tartására mulhatatlanul szükséges élelem szállitása a' határok felől igen megnehezitetett, ezen feljül pedig szemközt állott a' szövetkeztekkel Dumouriez franczia vezér, st. Menehouldnál lévő táborában, ki a' Németekkel mindennap csatázott ugyan, főütközetbe mindazáltal nem ereszkedett, részinté nem akarván Francziaország szerencséjét egyetlen egy hadi játékra feltenni, részint jól tudván, hogy a' Németek a' szükség és betegségek miatt minden vérontás nélkül is kénytelenek lesznek visszavonulni. A' mit a' franczia vezér gyanitott, valósággal megtörtént; a' honnan Ferdinánd herczeg, hogy serege munkátlanul, 's az éhségtől 's betegségektől vesztegettetve az időt hijában ne töltse, Dumouriezt akaratja ellen is ütközetre igyekezett venni, és ennek vezér társát Kellermannt, Valmynál Sept. 20. megtámadta. De Francziaországnak ezen megszabaditóját (mivel ha Ferdinánd herczeg ekkor győzhetett volna, bizonyos, hogy plánját végre hajtotta és a' zenebonás Francziákat Parisban lecsillapitotta volna, kiknek dolga oly zürzavaros időben nem legerősebb lábon állott, mint ezt Dumouriez feljebb emlitett maga vonogatása eléggé megbizonyitja) helyéből ki nem mozdithatta, sőt hogy meg ne támadtassék, két nap mulva a' Francziákkal fegyvernyugvásra lépett, 's Sept. 29. oda hagyta Champagnet. A' szerencsétlen kezdetü, 's változó szerencsével folyt háborunak végre, minekutána a' német seregek már a' Rhenuson is visszanyomattak, az Apr. 5. 1795 Baselben kötött béke a' Francziák és Poroszok közt véget vetett, melly szerint II. Fridrik Vilhelm minden Rhenuson tul lévő tartományit elvesztette, 's a' Francziáknak engedte. Országához kapcsolta ellenben Dec. 2. 1791 Anspach és Baireuth két frankeni herczegséget, mellyeket a' brandenburg frankeni familia férjfiui ágon lévő utolsó herczege, Krisztián Fridrik Károly Sándor markgróf 500,000 forint haláláig tartó esztendei fizetésért a' választó fejedelmi ágból való II. Fridrik Vilhelmnek engedett, 's ezen alkalommal ujittatott meg a' veres sasrend. Meghalt II. Fridrik Vilhelm Nov. 16. 1797. *L—ü.*

Fridrik Vilhelm (III.), most uralkodó porosz király, II. Fridrik Vilhelmnek legidősebb fia, 3. Aug. 1770 szül. Az ifju herczegnek szép észtehetségei voltak. Nevelése nem volt csupán katonai, hanem ugy intéztetett, hogy már korán megesmerkedett a' nép többi osztályaival. Aug. 1791 mint koronaörökös, atyját Drezdába kisérvén, itt tette az austriai császárral való későbbi esmeretségének talpkövét. Midőn atyja, Austriával kezet fogván, Francziaországnak hadat izent, 's maga is jelen volt személyesen a' braunschweigi herczeg alatt a' Rajna felé nyomuló seregnél, a' koronaörökös vele ment, 's több izben jelét adta rettenthetetlenségének. Atyja halála után fellépvén a' királyi székre, rüstént azon rosszaknak kiirtását tette czéljául, mellyek atyja alatt becsusztak: azon gyülöletes vallásbeli parancsolat, melly a' II. Fridrik alatt elhatalmazó megvilágosodás elfojtására adatott ki Wöllner tanácsára, 's a' rend-

kivül szoros könyvvisgálat, eltörültettek, mint a' dohány haszonbérbe adatása is; az igazság kiszolgáltatása folyamatjának az önkényes kabineti parancsolatok által való félbeszakasztatása megszünt; több mind két nemen lévő udvari kedvelteket, kik atyja uralkodásának utolsó esztendeiben a' fő hatalmat kezekre játszották, 's azt alacsony czélokra használván, az egész nemzet előtt gyülölségesek voltak, eltávoztatott az udvartól, 's helyekbe éles bélátásokról, fedhetètlen erkölcsökről és jó szivekről esmeretes férjfiakat vett maga mellé; az adósság lefizetésére igen bölcs takarékosságot vitt be udvarába, mellyre nézve maga adott alattvalóinak jó példát. — A' háboru azonközben a' Francziák és Austria 's ennek szövetségesei közt folyt, Poroszország ellenben a' 17. Maj. 1795 kötött baseli egyezség szerint a' fegyveres résznemvétel mellett állhatatosan megmaradt, 's a' helyett, hogy abba avatkozott volna, tartományinak boldogitásával foglalatoskodott. A' baseli békekötés (5. April. 1795) szerint az állapittatván meg, hogy a' Rhenus bal partján fekvő porosz tartományok, Geldern, Meurs, 's Clevenek egy része, addig mig a' Francziaország és Németbirodalom közt kötendő béke alkalmával sorsok végképen el nem fog határoztatni, a' franczia seregek birtokában maradjanak: minekutána ez a' béke Lunevilleben 9. Febr. 1801 megköttetett, és a' Rhenus egész bal partja a' Francziáknak engedtetett, Poroszország ott lévő tartományi helyett két esztendővel azután, a' birodalombeli kiküldöttség végzése szerint, Münsternek keleti részét, Hildesheimot, Paderbornt, Eichsfeldet, Erfurtot, Untergleichent, Treffurtot, Dorlat, Goslar, Mühlhausen, és Nordhausen szabad városokat, Quedlinburgot, Essent, Werdent, Eltent, a' herfordi apátságot 's a' kappenbergi prépostságot kapta, melly kártérités által mintegy 186 nsz. mföldděl 's 400 ezernél több lakossal, jövedelme pedig 2 mil. forintnál többel nevekedett. Bavariával frankeni birtokait elcserélvén, azon kivül, hogy ezen csere által 8 nsz. mföldet nyert, országát igen czélirányosan kerekitette. III. Fridrik Vilhelm e' szerint egy közel 10 mil. lakost magában foglaló nemzetnek lett uralkodója. Az Anglia, Oroszbirodalom és Austria közt Francziaország ellen 1805 tétetett uj öszveszövetkezés alkalmával is neutralitása mellett hüségesen megmaradt, a' honnan az Oroszbirodalomnak országa ellen való gyanus mozgásai miatt; Sziléziában 's a' Visztula mellett ő is öszvehuzta seregeit. Azonban egy franczia-bajor seregnek a' hadban részt nem vevő Anspachon váratlan keresztülutazása, és Sándor császárnak Berlinben személyes jelenléte, a' dolgoknak egészen más formát adtak. III. Fridrik Vilhelm alattomban 3. Nov. 1805 a' Francziák ellen felállott egyesületnek tagjává lett, mindazáltal a' hadakozó hatalmasságok közt a' béke kieszközlésén munkálódott, melly az austerlitzi ütközet után meg is történt Austria és Francziaország közt. Kevés napokkal az előtt, n. m. 15. Dec. Bécsben Haugwitz grof által a' Francziák 's Poroszok közt is megköttetett az egyezség, melly által a' két monarcha, Napoleon és III. Fridrik Vilhelm, egymás ujonnan nyert tartományiért jót állottak, és azoknak megtartására mindenik kölcsönosen kötelezte magát; Poroszország Anspachot Bavariának engedte, Clevet és Neufchatelt pedig a' Francziák szabad rendelésére bizta, melly két utolsó tartományért Hanovert kapta. Hanovernek, mellyet Poroszország 1. April. 1806 valósággal birtokába vett, elfoglalása miatt III. Fridrik Vilhelm (11. Jun.) Angliával, melly neki hadat izent, azután pedig az Angolokkal szövetséges Svédekkel, kik Lauenburg oltalmazása végett ezt a' herczegséget megszálták, keveredett hadba; hanem ezen utolsókat Lauenburgból a' Poroszok csak hamar kikergették, és már Aug. 1806 békeségre léptek egymással. Francziaországnak Angliával 's az Oroszbirodalommal való alkudozásai, mellyek miatt a' porosz udvar magát veszedelemben forogni gondolta, 's a' rajnai szövetség felállása, Fridrik Vilhelm 's Francziaország közt is uj alkudozásokra szolgáltattak alkalmat. Poroszországnak az a' plánja volt, hogy mint Napoleon déli és

nyugoti Németországban, ugy ő is az éjszakiban egy éjszaki német szövetséget állitson fel, melly a' rajnai szövetségben nem lévő statusokat foglalja magában. Hogy tehát Poroszország azon kivánságainak, hogy Francziaország ezen plánjának akadályt ne tegyen, seregeit Németországból kivigye, és több igazságtalanul elfoglalt helyekből a' Francziák kitakarodjanak, nagyobb erőt 's fontosságot adjon, fegyvert fogott Szászországgal Francziaország ellen, mellynek seregei hasonlóul Németország felé utban voltak. 9. Oct. kezdődtek el az ellenségeskedések a' Saale vizénél; más nap a' porosz sereg előcsapatja Saalfeldnél visszanyomatott, és 14. Oct. a' Jenánál 's Auerstädtnél történt ütközetek tökéletesen eldöntötték a' porosz sereg és minden a' Weser 's Elbe közt fekvő porosz tartományok sorsát. Reménytelenül 's hihetlen hirtelenséggel adták meg magokat a' legnevezetesebb várak, és már 27. Oct. bement a' fegyvertelen Berlinbe a' győzedelmes Napoleon. Ezen szerencsétlen esetek csoportja mindazáltal III. Fridrik Vilhelm rettenthetetlen állhatatosságát nem reszkedtette meg; Berlinből kiszorittatván Memelt választotta lakhelyévé, és ujra sereget gyüjtött a' keleti Prussziába benyomuló Francziák megalázására, kiket hüséges szövetségesével, az orosz császárral, megtámadott. Az eylaui és friedlandi szerencsétlen ütközetek végre letétették az Oroszbirodalommal és Fridrik Vilhelmel a' fegyvert, és Tilsitben 9. Jul. 1807 Napoleonnal békére léptek az ellene felkelt hatalmasságok, ezen pontok alatt: 1) hogy az 1793 és 1795 Lengyelországtól elszakasztott 's eddig porosz felsőség alatt lévő tartományokból uj, az az varsói herczegség alkottassék; 2) Danzig két órányi kerületjével, porosz és szász védelem alatt, szabad statussá tétessék; 3) a' szász király, ki varsói herczeg lett, Szilézián keresztül az uj herczegségbe vivő katonai utat kapjon; 4) Mecklenburg, Oldenburg, 's Koburg herczegei, Napoleon által tartományaik birtokába visszahelyeztessenek, testvérei pedig Napoleonnak, u. m. Hieronymus westfaleni, Jó'sef nápolyi, 's Lajos hollandi királynak, megesmertessenek az orosz császártól; 5) a' westfaleni királyság a' Weser és Elbe közt fekvő porosz tartományokból 's Hessenből és Braunschweigból alkottassék. Egyszersmind 6) Sándor császár a' jeveri uradalmat Hollandnak engedte és 7) megigérte, hogy a' Törökök ellen csatázó seregeit Moldvából és Oláhországból vissza fogja parancsolni, 's a' török udvarral békét fog kötni. Ezekért az Oroszbirodalom porosz Lengyelországból Bialystockot (206 nsz. mf., 184.000 lak.) kapta. Ebben a' szerencsétlen békében elvesztette Poroszország minden lengyel, 's az Elbe és Rhenus közt fekvő tartományit, mellyekről Napoleon, 's a' cottbusi kerületet, mellyről Saxonia részére kénytelenittetett lemondani. Felét tették az elvesztett tartományok III. Fridrik Vilhelm országának, mellyek egyszersmind a' földmivelésre, és kereskedésre nézve legnevezetesebbek voltak: de a' felfuvalkodott Napoleon ezzel még nem elégedett meg, hanem a' béke gyümölcseitől is megfosztotta a' maroknyira olvadt Poroszországot, és csak azon esetben igérte meg a' nyakán lévő franczia seregek 1. Octoberig leendő visszavonulását, ha a' reá vetett terhes hadi adókat addig lefizetendi, a' honnan 120 mil. frankkal kellett magát a' szerencsétlen országnak a' benne kóborgó Francziáktól megváltani. Kitakarodván végre a' Francziák Dec. 1808 Berlinből magából is, az alattvalóitól régolta óhajtott király ismét ide tette által lakását. Határt 's megszünést nem esmerő tüzzel és állhatatossággal dolgozott most Fridrik Vilhelm a' háboru által okozott sebek megorvoslásán; a' hadi sereg száma 42.000-re tétetett, 's egészen uj alkotást kapott; uj polgári alkotmányt vitt be, 's az örökös jobbágyságot eltörlötte; lételt adott a' városi rendnek; 6. Nov. 1809 a' királyi uradalmakat eladta, 's a' klastromi és papi jószágokat status jószágaivá tette; Berlinben 1810 universitást állitott fel, 's az oderai frankfurtit Boroszlóba tette által, hol az njabb és czélirányosabb alkottatást kapott.

Alig élhetett Poroszország 4—5 esztendeig a' békeséggel, ismét magával ragadta azt az Oroszbirodalom 's Francziaország közt Jun. 1812 kiütött háboru árja. Az April 24. 1812 Napoleonnal kötött védő szövetség szerint ugyanis III. Fridrik Vilhelm 30,000 emberből álló segitséget küldött Napoleon zászlóji alá, melly a' 10-dik 's Macdonald vezérlése alatt lévő franczia sereggel az egésznek bal szárnyát tette, és Riga ostromlására rendeltetett. Hanem a' Francziák az Oroszbirodalomból nyakra főre 's temérdek ember-veszteséggel visszavonulni kénytelenittetvén, a' porosz sereg is hasonlót tett. A' porosz vezér York mindazáltal megmentette ezt a' végveszedelemtől, az orosz vezérrel Diebitschel Dec. 30. 1812 tett egyezés által; melly szerint a' vele lévő hadi népet neutralissá jelentette ki, 's a' Francziáktól elszakasztotta. Nem lévén még az az idő pont jelen, midőn a' porosz udvar érzéseit nyilván kinyilatkoztathatta volna, York cselekedetét eleinte kénytelenittetett helyben nem hagyni; de minekutána a' Francziaországban tett uj hadi készületek miatt a' király Berlinből Boroszlóba tette volna által Jan. 22. 1813 lakhelyét, nem csak helyesnek itelte azt, sőt más sereget is adott vezérlése alá.

A' két egymás ellen hadakozó fejedelmek, u. m. Sándor és Napoleon, közt mintegy középponton lévő III. Fridrik Vilhelm azonközben látván, hogy a' legterhesebb feltételek teljesitése mellett is Napoleon kivánságai mindig határtalanabbakká lesznek, 's szövetségeseivel megvetőleg bánik, lemondott a' Francziák barátságáról, és Kalisban Febr. 28. 1813 az orosz császárral öszveszövetkezvén, Mart. 16. Napoleonnak hadat izent, Mart. 17. pedig az egész népet felszólitotta önnön becsülete, szabadsága 's elnyomatott hazája mellett leendő viaskodásra. 100,000-nél többen rohantak a' királyokat szerető Poroszok a' zászlók alá, 's gyakorolták magokat fegyverforgatásban. Két, porosz rendes katonákból álló sereg, egyik Blücher, másik York alatt, ki a' Francziákat Berlinből még 3 és 4 Mart. kikergető Wittgenstein orosz vezér népével egyesült, indult meg Saxonia felé. Maj. 24. visszaköltözvén a' Francziáktól kitisztittatott Berlinbe maga is III. Fridrik Vilhelm, az ország belső igazgatására katonai és polgári kormányozókat nevezett ki, Napoleonnak az angol kereskedés elnyomására kiadott parancsolatját országában eltörlötte, 's az érdemek megjutalmazására a' vas kereszt rendjét alkotta. — A' háboru azonközben a' szövetséges Oroszokra 's Poroszokra nézve ez uttal se folyt szerencsésebben, mint elébb; a' Groszgörschennél és Lützennél Maj. 2. történt ütközetben ismét Napoleon volt győzedelmes, a' minek következése a' lett, hogy a' szövetségesek az Elbe megé kénytelenittettek visszavonulni, Saxonia 8 nap alatt a' Francziák kezére került, és igy Napoleonnak, legnagyobb gyorsasággal öszvehuzott uj serege tartására, uj kutfő nyittatott fel. Hasonlóul szerencsétlenek voltak a' szövetségesek 20 's 21 Maj. is 1813 Bautzennél 's Vurschennél, hol ismét Napoleon részére hajlott a' szerencse; temérdek embere vérébe*) kerülvén ez a' győzedelem, hajlott Napoleon a' fegyvernyugvásra, melly Jun. 4. egy Poisschwitz nevü faluban (Szileziában), hol táborozott már Napoleon, megköttetett.

Ezt a' fegyvernyugvást a' prágai alkudozások követték; de Napoleon itt is fen hangon beszélvén, 's minden helyes feltételeket megvetvén, ismét kiütött Europa ezen közönséges ellensége ellen a' háboru, mellyben csaknem egész Europa, és igy III. Fridrik Vilhelm is részt vett, 's 277.000 emberből álló sereget állitott ki részéről. Semmivé tétetvén ez által a' leipzigi (Aug. 18. 1813) nagy ütközetben Napoleon hatalma, 's

*) Napoleon katonái közül ugyanis 8000 esett el 's 18,000 sebesittetett meg; az Oroszok 's Poroszok ellenben 8000, mások szerint 12,000 részint holtakat, részint megsebesittetteket számláltak.

Mart. 31. 1814 Paris is megvétetvén, az itt köttetett békét követő bécsi congresz végre a' megroncsolt Poroszországot ősi birtokaiba, (némelly változtatásokkal) visszatette. A' hajdani lengyel tartományok közül ugyanis nyugoti Prusszia, 's a' netzi kerület, Danziggal és Thornal együtt, visszaadattak; a' nagy Lengyelországból Poroszországnak jutott rész, most poseni nagyherczegségnek, 's a' szász királyságnak ugyan csak Poroszország alá jött része, szász herczegségnek neveztetik. Vestfaliában minden előbbi birtokait visszaakapta III. Fridrik Vilhelm; a' Rajna bal partján pedig a' jülichi herczegséget, 's a' hajdani három egyházi, u. m. a' mainzi, trieri és kölni választó fejedelemségek nagy részét, mellyeket alsó rajnai nagyherczegség névvel kapcsolt országához. Lemondott ellenben Ostfrieslandról, Hildesheimról, Goslarról, Dudenstadtról, és Lingenről Hanover részére, 's ezek helyébe Lauenburgot kapta, mellyet a' Jun. 4. 1815 kötött egyezésnél fogva Dánországnak engedett svéd Pomeraniáért 's Rügenért, és 2,600,000 tall. kész pénzért.

Napoleon Elbából, hova számkivettetett, kiszökvén, még egyszer próbát tett elvesztett hatalmának visszaszerzésére, de egyszer'smind utoljára; mivel az őtet megalázó hatalmasságok fegyvert fogván ellene, mint csendesség háborító ellen (melly alkalommal III. Fridrik Vilhelm 150,000 embert adott a' szövetséges sereghez) Jun. 18. 1815 Waterloonál vagy Belle Alliancenál tökéletesen megaláztatott, 's sz. Ilona szigetébe tétetett fogságba, hol a' világra nézve mintegy meghalva töltötte el hátra lévő napjait. Napoleon megaláztatásának Paris másod izbeli megvétele, ennek pedig a' második parisi béke lett következése, mellyben Poroszország a' Francziaországtól elvett, 's az alsó rajnai nagyherczegséghez kapcsolt saari departementtel nevekedett. October 19. megjövén Berlinbe, 22-kén a' hohenzollern törsökház 400 esztendős uralkodásának jubilaeumát inneplette. 1818 meglátogatta Sándor császárt. 1823 beutazta Olaszországot. Parisban léte alatt megvette Giustiniani herczeg képgyüjteményét 500,000 fr. 's fővárosába szálitotta. Sokat tett a' mesterségi szorgalom és belső kereskedés virágzására. Az oskolákat királyi adakozásával gyámolitotta. A' status gazdálkodását olly jó karba helyezte, hogy több mil. tall. adósságok fizettettek vissza, 's a' status kötelező leveleinek becse feljebb ment. Hogy népének az idő lelkéhez alkalmaztatott alkotmányt adhasson, Maj. 30. 1817 statustanácsot alkotott, mellyben a' kir. herczegeken kivül minden polgári 's katonai tiszt, kihez neki bizodalma van, jelen lehet; ezen tanácsnak mindazáltal, mellynek hét osztálya van, az igazgatásba befolyása nincs. Ennek tagjai közül nevezte ki ő azon biztosságot, melly a' Maj. 22. 1815 költ rendelés következésében, a' status canczellárjának elölülése alatt, a' tartományi rendek alkotásával 's polgári alkotmány kidolgozásával foglalatoskodott. A' tartományi rendek részint visszaállittattak, részint létre szólittattak, tanácsló szó és az adók felosztásába befolyás adatván nekik. A' berlini uj egyházi rendelés, melly az ő munkája, minden más vallásfelekezetre nézve kimélő. Az aacheni congresz alkalmával Oct. 18. 1818 Bonnban universitast 's Berlinben régiségek muzeumát alkotott. Az oskolák és tudományos intézetek előmozditása általjában hervadhatatlan koszoruja ezen derék fejedelem uralkodásának. *L—ú.*

Fridrik (Vilhelm Károly, I.), 15-ik uralkodó herczege Würtembergnek, 23 Dec. olta 1797, erre 1803 választó fejedelem, végre I. Jan.-tól 1806 első würtembergi király, megholt 30. Oct. 1816, szül. Treptowban (belső Pomeraniában) 1754, feleségül vette 1780 Augusta Carolina Friderica Ludovicát, branschweig-wolfenbütteli herczeg-kisasszonyt, ki neki Vilhelmet, Pált és Katalint szülte. Megholt 1787. Második felesége Charl. Aug. Math. angol herczeg-kisasszony volt. Atyja Eugen herczeg a' hét eszt. háboruban II. Fridrik zászlója alatt katonáskodván, nevelését anyja Sófia Dorottya, a' brandenburg-schwedti márkgróf igen pallérozott 's tudományos leánya vitte különös gonddal. Atyja

nevelésében 1763 olta vett részt. A' herczegnek rendkivül való észtehetségei voltak. Franczia módon neveltetvén, franczíául teljes készséggel beszélt és irt, mint németül is. A' mathesisben, természet-tudományban, historiában 's földleirásban nagy jártasságot szerzett, 's 1782 Olaszországot beutazván, az itt lévő remek-mivekkel megesmerkedett; a' honnan haza jövén, a' mivészséget előmozditotta, a' mivészeket, nevezetesen Danneckert, segitette. Mély visgálódásba eleven természeténél fogva nem ereszkedvén, későbben több hamis fogást tett. Mint hét testvérei, ő is porosz szolgálatba lépett, 's a' bajor örökösödés háborujában vezér-őrmesterségig ment. Katalin császárnétól, mint fia Pál feleségének testvére, vezérhadnagyá 's Orosz-Finnlandnak kormányozájává nevezteték ki, hanem 1787 hivatalárol lemondván, Lausannetól nem messze Monreposban, azután Bodenheimban lakott Mainznál. Innen Franczia országba 's Hollandba utazott, Versaillesben jelen volt a' nemzeti gyülés első tanácskozásaiban. Febr. 1790 Ludwigsburgot tette lakhelyévé. Midőn atyja, két bátyjának örökös nélkül történt halála után, 1795 Würtembergnek fejedelmévé lett, mint örökös herczeg, 1796 ellenek ment a' benyomuló Franczíáknak, de engednie kellett a' nagyobb erőnek, 's egy ideig Anspachban, azután Bécsben és Londonban lakott, honnan 1797 tért vissza Stuttgardba második feleségével. Erre atyja nem sokára meghalt, 's átvette Fridrik a' franczia hadban igen megrongált herczegség kormányát, mellynek 153 nsz. mf-dön mintegy 600,000 lak. volt. Az 1799—1801 hadban még többet szenvedett tartománya, mellyen a' herczeg Erlangenből uralkodott; hanem 1805 olta a' hatalmas franczia császárral, Napoleonnsl egyesülvén, a' posonyi békekötéskor 368 nsz. mf. nagy 's 1,400,000 lak. magában foglaló független királyság jutalmazá meg hüségét. Némelly rosszat elháritott országáról azon elszántságával, mellyel a' Franczíák státusa belső igazgatasába való avatkozásának, 's a' franczia törvénykönyv bevételének magát ellene szegezté. Azon 13 Oct. 1806 költ vallásbeli parancsolat is, melly mind a' három keresztény egyháznak egyenlő jusokat adott, az ő munkája volt. A' rajnai szövetségbe be kellett állania, mindazáltal kivitte Erfurtban, hogy egy würtembergi se követte a franczia zászlókat Spanyolországba. A' continental is systema törvényei szerint megégettette az angol portékákat, de a' tulajdonosoknak károkat megtéritette, ugy mindazáltal, hogy azt elhallgassák. Egyébiránt olly szorosan ragaszkodott Napoleonhoz, hogy több katonát küldött zászlója alá, mint kivántatott, 1806 Poroszország, 1809 Austria, 's 1812 (15,000 embert) Oroszország ellen. Csak a' leipzigi ütközet után hajlott Fridrik a' szövetségesekhez. Ennek következése a' lett, hogy a' fuldai egyezésnél fogva (6 Nov. 1813) birtokát 's méltóságát megtartotta. A' német szövetségbe allását mindazáltal 1815 1 Sept-ig halasztgatta. Mint más népekben, a' würtembergiben is feléledvén a' szabad polgári alkotmány kivánása, olly hathatósan sürgették a' rendek azt, hogy kénytelenittetett Fridrik végre engedni a' közönséges sürgetésnek; de minekelőtte az uj alkotmány pontjait megviszgálta volna, megholt. — Characterének 's lelkének erejét, mellyel országát megmentette 's nagyobbitotta, lehetetlen meg nem esmerni. L. „*Zeitgenossen*" VII és IX. füz. *L—ú.*

Fridvaldszky (János), Zólyomban született. A' tudományoknak kedvelője volt első ifjuságától fogva; leginkább pedig a' természeti tudományok vonszották. Jesuita lön. Kedves tárgyai foglalatoskodtatak itt is, 's gyümölcséül ezen munkákat láttatá a' világgal: 1) *Mineralgia magni principatus Transylvaniae, seu metalla, semimetalla, sulfura salia et aquae conscripta.* 2) *Dissertatio de Skumpia, seu continuo planta coriaria, cum diversis experimentis in M. Principatu Transilvaniae institutis* 1783, 4. *—j—a.*

Friedland melletti ütközet, mellyet Napoleon Jul. 14. 1807. az Oroszokon Benningsen ellen nyert. Ámbar az orosz sereg heilsbergi megerősitett állásától, az ellenséges homlok-megtámadásokat, annak

veszteségével háritá is el (Jul. 10.), a' következett napokban még is vissza kellett neki Friedland környékére vonulni, minthogy az ellenség, jobb felére 's Königsberg ellen, erős osztályt küldött. Már 14-kén reggeli két órakor elkezdődött az előcsoportoknak Lannes rész-seregével való csatázások, 's majdnem elhatározatlannl, reggeli 5 óráig tartott, a' midőn az orosz fő hadiseregnek első osztályai megérkeztek, 's a' városbeli kőhidon és két más — azon alól és feljül — vert hidon az Aller bal partjára általkeltek. A' mintegy 67,000 embernyi erős (7. osztály) orosz sereg két ütközeti rendbe állott, egy megkerülhető iv formában, az Aller folyót háta megett hagyva; a' jobb szárny a' domerani erdőtsknél támaszkodott ezen folyóra, 's ez 4 osztályból 's a' lovasság nagyobb részéből állt; a' két osztály által képeztetett bal szárny, amattól elválasztva, hasonlóan az Allerig nyult ki, 's balra előtte a' sortlacki erdő volt; a' vadász ezredek az erdő körül voltak elküldözve, 's egy osztály végre mint tartaléksereg állott az Aller partján zászló-alli rendre felosztva. Az első ütközeti csatarend ugy volt intézve, hogy minden ezrednek két zászló-allja lineában, a' harmadik háta megett lévővel seregoszlopot (colonnet) formált, az egész második ütközet pedig zászló-alli sereg-oszlop (bataillons-colonne) gyanánt volt elrendelve. A' franczia seregből a' csata kezdetekor Lannes rész-serege, reggeli 7 órakor Mortieré, 9-kor Napoleon Ney seregével 's s' testőr lovassággal, délutáni 3-kor pedig Victor érkezett meg az őrseregi gyalogsággal és 1-ső sereg-karral (corps) a' kiválasztott helyen; 's igy a' hadi sereg öszvesen mintegy 75,000-re szaporodott. Reggeli 5 órától fogva küzdött a' bal szárny a' sortlacki erdőben, elhatározó következés nélkül, 's a' lovasság is és jobb szárny (Henrichsdorfnál) több szerencsés megtámadásokat tön, mig végre az egész rend Posthenen irányában mintegy 3/4 órányira előre nyomult. Ekkor könnyü lett volna Lannes rész-seregét, melly csak a' szállongva érkező csapatok által gyámolittatott, visszaverni, a' Posthenennél lévő erdőt 's utat elfoglalni, 's igy az ellensereg kifejlődését megakadályozni, sőt talán egyenként, oszoltan, meg is győzni. De Benningsen megelégedett a' kivivott csekély haszonnal, 's egy álgyuzat és könnyüded csatázás által felhagyván magát tartóztatni, nyugtan nézé, mint erősült inkább és inkább az ellensereg. Ez, az utolsó részsereg megérkeztével majdnem legtökéletesb megtámadást kezde, 's hadi rendben lépett előbbre, mig azonban Ney (esti 6 órakor) a' sortlacki erdőt könnyü csapatok által az ellenségtől megtisztittata, 's a' szélén erős csapatokban az Oroszok bal szárnyéka (Flanke) ellen szegült, 's ámbár ez által gyakran megtámadtatott, mégis mindig előbbre nyomult. Az Oroszok majdnem ismét előbbi állásokba szorittattak már akkor vissza, midőn Ney, egy Friedlandtól balra fekvő halmon 40 álgyua batteriát állita fel. Ez adott a' csatának elhatározó kimenetelt; mert tüze olly pusztitást tett a' legtömöttebb nép között, hogy az orosz bal szárny nem sokára Friedlandba kénytelenittetett visszafutni, melly az Alleren keresztül gázolván, hátrálásának fedezéséül a' külvárost leégette. Azon előmenetelnek, mellyet azonközben a' jobb szárny Lannes ellen tett, ezen környülállások között félben kelle szakadnia; a' Friedlandba való általános visszavonulás megparancsoltatott. De itt már Ney rész-seregének némelly osztályai állottak; az Oroszok, a' szárnyékban kartácsokkal hathatósan lövöldöztetvén, berohantak az égő külvárosba, 's az ellenségen, a' szónak legszorosb értelmét véve, keresztül kelle törniek; ezen vérengző öldöklés több áldozatba került mint maga a' valódi ütközet, 's olly jelenetek tüntek fel benne, mellyek a' legbátrabb küzdőt is borzadásra készték. Egy osztályrész, melly a' hátravonulást védte, már a' hidat lerontva lelé, 's az elfogattatástól csak az által menekedhetett meg, hogy a' téglaház és Kroschenen között lévő gázolót használta a' folyón veszteséges átmenetelére; egy másik, general Lambert vezérlése alatt lévő 29 álgyus osztályrész,

nem érheté már utol, de szerencsés volt éjjel Allenburgba szökhetni, a' honnét viszont a' sereghez csatolhatá magát. Az Oroszok Wehlaun keresztül a' Memel bal partjára vonták magokat vissza (21-kén köttetett a' fegyvernyugvás, mellyet a' tilsiti béke követett), 2 generált vesztettek el, 4 pedig megsebesittetett, a' többi halottak száma 7000-re, a' sebeseké 12,000-re ment; a' franczia seregnek 5 generálja sebesittetett meg, többi veszteségét nem lehet szorosan meghatározni, de ha a' bulletin-ben megnevezett számot felülmulja is, még sem közeliti meg koránt is az ellenségét, mellynek azon kivül még 16 álgyuját foglalá el. —*no*—

Friedländer (Dávid) városi tanácsnok Berlinben, a' jóért, szépért, igazért égő lelkü Izraëlita. Mendelsohn tanitványa, barátja; mint ember a' legnagyobb szeretetre méltó, mint tudós becsülést érdemlő. Atyja 1739. Königsbergben kézmiv- kereskedést állita fel, 's azt szorgalmatosan, okosan, szerencsésen folytatá. Becsülete annyira esmeretes volt, hogy egész haláláig birá polgártársai teljes bizodalmát. Szabad óráiban a' Talmuddal foglalatoskodott, de német könyveket is olvasa, különösen Lessing 's Herder irásait. Hat fija 's egy leánya volt, kiknek igen jó nevelést ada. Dávid, a' negyedik fija, korán megesmeré azon irásokat, mellyeket atyja előtt olvasa, és általok — — megbájoltatott. További mivelődésére nagy befolyással volt a' tudós és mély belátásu Herz Márk, utóbb professor és berlini tanácsos. Rendes tanulás nélkül, csak figyelmetes olvasás által, szerzé meg Fr. magának a' zsidó, német és franczia nyelv 's literatura esmeretét. Munkás kereskedő volt; ezzel felhagyása után pedig, mint atya és polgár lön munkás. Hosszu szives barátságban éle Mendelssohnnal, és ideje nagy lelkeivel. Berlin legjelesebb férjfiai barátságjokra méltatták, mint Spalding, Teller, Meierotto és Engel. Ezen utolsó neki ajánlá minden munkája kiadását. — Mint férj boldog környülmények közt éle. 1814-ben elhalt nője (született Itzig) két fiat ada neki. — De Friedländer tisztes fejét polgártársai iránt való munkás szeretet is ékesiti. Atyjai hitéhez hiv maradt; hitsorsosi tanitására, védelmezésére gyakran tollat ragadt. — Mint a' kir. kézmiv- és kereskedési collegium tagja is sokat használa irásaival. Polgártársai által berlini tanácsnokká választatott. Előbb már a' burkus tartománybeli zsidóság főkövetje volt, 's az „Acták, a' burkus tartományokban lévő zsidó gyarmatok reformjáról" az ő munkája. Mint a' zsidóság legöregebbike Berlinben, a' polgári just kieszközlé nekik, 1806—12-ig. Nyomtatásban közlé gondolatjait a' synagógákbeli isteni tisztelet, a' nevelési intézetek, 's általjában a' nevelés átváltoztatásának szükséges voltáról. E' munkáját 1815 és 1817-ben adá ki: „*Reden, der Erbauung gebildeter Israëliten gewidmet.*" Ezen irásában pedig: „*Ueber die Verbesserung der Israëliten im Königreiche Polen*" sok jó ajánlás foglaltatik. Némelly értekezés van tőle „Jedidja" folyóirásban. „*Proben einer Uebersetzung einzelner Abschnitte aus dem Jesaias und Hiob*" becsültetik (Berlin 1821). „*Beitrag zur Geschichte der Verfolgung der Juden im 19 Jahrhundert durch Schriftsteller*" védi hite sorsosit némelly meggondolatlanul tett vitatás ellen. Krug prof.-tól Leipzigben 1823. kiadott munkáját: „*An die Verehrer, Freunde und Schüler Jerusalems, Spaldings, Tellers, Herders und Löfflers*" a' Berlinben támadt „*Gesellschaft zur Beförderung des Christenthums unter den Juden*" (a' kereszténységet a' zsidók közt előmozditandó társaság) lépteté napvilágra. Bardua C. Berlinben 1822. kőre metszé képét. 55.

Friedländer (Mihály), orvos, szül. Königsbergben 1769, ifjuságában ő lön meginditója az első zsidó ujságnak: „*Der Sammler*". Szülővárosában tanult Kant, Krause, Scbulz, Hagen stb. alatt, 1787 olta Berlin- Göttinga- 's Halleban, hol 1791 orvos lön. Azután 3 évig utazott Holland, Angol-, Német-, Olaszhonon és Schweizon által, a' kórházokat látogatva. A' „berlini haviirás"-ban tudományos tudósitásokat közle. 1799-ben az elsők közül volt, ki a' védhimlő - anyagot Berlinbe szár-

maztatá. 1800 olta Parisban élt, hol Pfaffal, a' „franczia folyóirást az általános' termeszeti historia, physica és chemia számára" (Hamburg és Leipzig 1803) kiadá. Ezen ujság figyelmet gerjeszte Frankhon kincsei iránt, fontos leveleket közle, valamint a' köz nevelés vázát, és a' szegény intézetek, különösen a' parisiak alapzatját, mellyből Frank 's más követői sokat használhattak. A' parisi gyógy-folyóirások kivonatokat nyertek ő általa, 's fontos tudósitásokat az első német férjfiaktól a' legnevezetesb munkákról, valamint ő is Hufeland ujsága számára a' legnevezetesbeket öszvegyüjté Frankhonban. Dolgozott a' „*Journal de l'éducation par Guizot*"-ba 's 1815-ben kiadá e' munkát: „*De l'éducation physique de l'homme*". Az „orvosi tudományok szótára" (*Dictionnaire des sciences médicales*) több czikkelyt bir tőle, p. o. *Mortalité*, *Ivresse*, *Statistique médicale*. Megholt Parisban April. 1824. 's hátrahagyá a' szegények intézetei 's a' fogházak történetét Némethonban. —*j—a.*

Friedrich (L. D.), dresdai tájfestő, szül. Greifswaldban 1776, a' kopenhagi academiában kezde tanulni, 's 1795 Dresdába ment, hol minden mivész vezérlése nélkül egyedül magától 's a' vezértermészettől tanult. A' természet szerint dolgozandó, néha néha utra ment. Olaszhont soha sem keresé meg; minden munkáján éjszaki szellem mutatkozék. Eleinte majd csupán Sepia-rajzolásra szorulkozott, mellyben annyira előre ment, hogy ritka uj mivész haladja felül. Utóbb olajfestéssel lépe elő, 's fáradhatlan szorgalma mellett láthatólag tökélyesült. Egy nagy téli táji, melly egy temetőt 's benne egy góth kápolna romjait képzelé, helyet szerze neki 1809 a' berlini academia tagjai között. A' tetscheni templom oltárára készitett festése esmeretes: egy sziklacsucson álló kereszt, megette a' nap kel fel. A' feltalálás különbfélesége, az érzelem mélysége, a' természet tanulása, a' mutatás egysége és egyszerüsége, komor és gyakran andalodó elme, távol minden utánozástól, elesmerhetlenül szólanak F. tájfestéseiben. A' pillantati vonszáson kivül még egy költői-vallásos szellem lakik tájfestésiben, melly által mintegy uj fajt teremte, ezen nemben. Képei néha a' mysticába tévednek el. F. 1817-ben a' dresdai mivész academia fizetési rendes tagjának választaték.

Fries (Jakab Fridrik), tanácsos és tanitó Jenában, szül. Barbyban Aug. 23-kán 1773. Atyja hessi nemből eredt, 's fija születésekor Barbyban lakott, mint az evang. testvéregyesület (*Brüdergemeinde*) igazgatásának tagja. Fr. 1778-ban már belépe a' testvéregyesület oskolájába, 's épen ennek seminariumában végzé a' hittudományt. De magát a' bölcselkedésnek adandó, 1795 a' leipzigi egyetemet, 1796-ban Jenát látogatá meg, 's ott egyszersmind a' törvényeket, itt a' természeti tudományokat átfutá. Igy lön belőle természeti philosophus. Általjában Kantot követé; az érthetetlennél majd érthetetlenebb, és vele némelly véleményben meg nem egyező. Mindenik a' feltagolást vevé a' bölcselkedés igazi utjának. Fichte oskolája ellen hevesen védé Kant tanitását, 's 1795 olta a' „*Kritik der Vernunft*" munkát ujra dolgozá. A' chemiába is kapott. 1797 házi tanitó volt Zofingenben. Itt észbirálatinak első kidolgozását elvégezvén, 1800-ban visszatére Jenába, 's az orvosi tudományokról általános esmereteket kezde magának szerezni; 1801 a' bölcselkedés doctora lön, 's engedelmet nyere a' köztanitásra. 1804-ben kiadá: „*Philosophische Rechtslehre*" és „*System der Philosophie als evidente Wissenschaft.*" Az 1803 esztendő nagy részét barátja Hainiz báró társaságában utazással tölté, Német-, Schweiz-, Frank- és Olasz-honon által; 1805-ben Jenában philosophiát tanita, 's e' munkát adá: „*Wissen, Glauben und Ahnen.*" 1805 Heidelbergbe mene, mint a' bölcselkedés, 's a' kezdő számtudomány rendes tanitója, hol 1816-iki őszig maradt, 's 1813 olta a' vizsga physicát (*physica experimentalis*) is tanitá. Ebben az időben adá ki: „*Neue Kritik der Vernunft*" 3 köt (1807). „*System der Logik*;" „*Populaire Vorlesungen über die Sternkunde*;" „*Fichtes und Schellings neueste Lehren von Gott und der Welt*" 'stb. A'

„*Heidelberg. Jahrb. der Literatur*“ czimü munkában ő szerkezteté néhány évig a' bölcselkedési, szám és természet-tudományi részt. 1816-ban visszament Jenába, a' bölcselkedést (csupán) tanitó, 's egy év alatt el elvégző. Ezolta kijött munkái közül ezeket nevezzük meg: „*Handbuch der prakt. Philosophie*“; „*Allgemeine Ethik und philosophische Tugendlehre*“ (1818); „*Handbuch der psychischen Anthropologie*“; „*Julius und Exagoras, oder die Schönheit der Seele*“ 'stb. — A' Wartburgon tartott ünnep olta politicai gondolkozása szerze neki közönséges figyelmet. Ő azt vallá ugyan a' gyülés czéljának, hogy a' tanulók, felgerjedve bennek a' hazai szeretet, az egyetértés és mivelődés vágya, egymást ezen törekedésben segiteni akarák, a' volt durvaságba való visszaeséstől őrizkedni, nem különben a' tiltott társaságoktól; de nem a' legjobb eszközöket választva czélja elérésére, tanitói székétől megfosztaték, fizetése megmaradása mellett. 1824-ben egészen feloldoztatott a' Logica és Metaphysica tanitása alól, 's az rendeltetett, hogy helyette tanitsa a' Physicát és Mathesist a' nélkül, hogy a' tanács és concilium munkáiban részt venne. Üres idejét visgálódással tölté. —*j*—*a*.

Friesek, régi német, 's az Istävonok és Ingävonok nemzetségéhez tartozó nép, mellynek lakhelye a' Rajna, éjszaki tenger és az Ems közt, 's azon szigeteken volt, mellyek a' Rajna torkolatjait 's a' még öszve nem folyt zuydi tavat formálták. A' szorosan vett Rajna a' Batavoktól, az Ems a' Chaucoktól választotta el őket. Déli szomszédjaik, a' Bructerek és Marsok, ezen utolsók kiüzetése után pedig az Angrivarok és Chamavok voltak. Hihetőleg elébb a' Batavok szigetén laktak, mellyből már Caesar ideje előtt kiüzettek a' hatalmas Batavoktól. Drusust és Germanicust, kik romai fegyvereseikkel Németországba benyomultak, segitették a' Cheruskok ellen, kiknek ellenségei voltak; ők mentették meg a' romai hajósereget a' végveszedelemtől, melly azt az Ems torkolatjánál fenyegette. De azonnal megszünt a' barátság, mihelyt ugy kezdtek velek bánni a' Romaiak, mint alattvalóikkal. Váraikat lerontották, 's csak egyet ostromoltak hijában. Nero alatt némelly, a' zuydi tón innen lévő uratlan tartományokat elfoglaltak; de ismét ki kellett azokból takarodniok. Ez idő olta hallgat rólok a' historia, 's csak a' 4 és 5 száz. jelennek meg ismét a' Szászok nagy szövetségében. Akkor a' Scheldetől az Elbeig, 's Eiderig laktak, a' tengerpart mentében, 's hihető, hogy nevek több népekből álló szövetséget foglalt magában. Britanniában találjuk őket a' szász népek közt. Julian császár alatt elfoglalták a' Batavok szigetét, 's meg is tartották kezeik közt. Először a' francziaországi major domus, Pipin, alázta meg itt őket, Radbod nevü királyokat megvervén, 's a' tartomány nyug. részét a' Rajna torkolatjáig elfoglalván tőlök. A' Radbod után következett Poppo igyekezett az elvesztettet visszanyerni, de Martell Károlytól visszaveretett. Erre nagy Károly elvette a' Friesektől keleti birtokaikat is, 's tulajdon herczegek által igazgatta, kik helyébe később fők jöttek. Ezen fők hosszas csatázása után gróf Edzard egyesitette kel. Frieslandot, melly mint német feudum neki adatott. A' grófok később fejedelmek lettek; de rendjeik mindig hatalmasak maradtak, mig az utolsó fejedelem 1744 meg nem halt. Ekkor Poroszország vette birtokába a' tartományt, az 1690-ki császári ajándékozásnál fogva, de ez is tisztelte a' rendeket. A' tilsiti béke megfosztotta a' tartománytól Poroszországot, melly azt 1814 Hanovernek engedte. Azt a' részét, mellyben a' nyugoti Friesek laktak, a' most Németalföldhez tartozó Westfriesland nevü tartomány teszi. Tacitus igen szegény népnek irja a' Frieseket, kik adójokat a' Romaiaknak csak állatok bőrcivel fizették le. Két királyi, de a' Romaiaktól megszoritott hatalommal biró királyaik voltak. A' hajdani Friesek maradékai, kik neveket, öltözeteket, 's hajdani szokásaikat megtartották, most a' schleswigi herczegség nyug. partjánál lévő apró szigeteken laknak. A' tenger hullámai ellen halmok

által nehezen védetve, kenyereket Hollandban, 's másutt keresik, mint hajósok, de keresetekkel mindig visszatérnek honokba. L. Wiarda „*Ostfriesl. Geschichte*" Aurick 1792—1816. *L—ú.*

Frigga, l. Ejszaki mythologia.

Frimont (János, palotai gróf), antrodoccoi herczeg, a' lovasság cs. k. generálja; lotharingiai nemes családból származott, 1791-ben kivándorla. Condé herczeg seregében szolgált, mellynek eloszlása után mint a' Buszy vadászok ezredese austriai szolgálatba lépe. 1tt egész a' fővezéri helytartóságig emelkedék. Midőn Schwarzenberg herczeg Napoleon orosz háborujában Pilica megett Lengyelhonban bucsut vön az austriai segédseregektől, Frimont bárára bizá azoknak vezérlését. A' Napoleon elleni háborunban 1813 és 1814 nagy megkülönböztetéssel vezérlé Fr. a' lovasság egy részét. 1815 első vezére lett az austriai seregeknek felső Olaszhonban, hol Murat nápolyi király ellen olly czélirányosan intézé el a' hadat, hogy azt Bianchi 6 hét alatt elvégezheté. Maga Fr. general a' Pónál megállapodott, és 60,000 embert gyüjte Casal Maggiorenál össze. Ezen erőt két részre osztá. A' nagyobbik Radevojevics alatt a' Simplonon által a' wallisi földre ment, a' másik, Bubna alatt, Sabaudián által a' Rhodanához. Igy Fr. a' sz. móriczi hegykapukat elfoglalá, előbb mint sem Suchet, Napoleon parancsa szerint, ugyan azt tehette volna. A' Francziák elhagyák Savoját; az Austriaiak bevevék L'Ecluse várát, 's a' Rhodanán áltmentek. Jnl. 9-kén feladaték Grenoble, 10-kén a' Maconi hidfő veteték be, 11-kén Lyon foglaltaték el, mellyet Suchet nem mere védni, a' parisi dolgok esmeretesek lévén előtte. Ekkor F. serege egy részét Chalons és Salinson ált Besançonba küldé a' felső rajnai sereghez, mig Osasca, a' piemonti general, Jul. 9-kén Brune marsallal fegyvernyugvást köte Nizzában. A' parisi egyezés után Frimont serege, mellynek főszálása Dijon volt, az őrsereg egy részét tevé. 1821-ben Fr. azon hadisereget vezérlé, melly a' laibachi végzetek szerint, Nápolyba küldeték, az uj kormányt, 's a' carbonarismust eldöntendő. Fr. Febr. 6—7kén a' Pón áltvezeté seregét, 's 24-kén Nápolyba bement; Walmoden general Siciliát foglalá el. Ezután ránduló csapatok által rendben tartá az országot. De mivel a' policziaminister, Canosa herczeg, hatalmával visszaélt, Fr. ellenvetéseket tön a' királynál, kinek a' bécsi udvar is javalá, hogy mérsékeltebb okfőü embert vegyen a' ministeriumba. Általjában Fr., 's az austriai generalok sokat tettek, hogy a' katonai kényuraság önsulyját könnyebbitsék. A' visszatéritett rendért antrodoccoi herczeggé tevé Ferdinánd király Nov. 20-kán 1821, — 220,000 ducatit ada neki, 's a' sz. Januarius rendjét. Ön fejedelme pedig a' vaskorona rend nagy keresztesévé tette. Bubna halála után, a' fő hadikormányt nyeré el Lombardiában, 1825., 1831-ben pedig a' hadi tanács elölülőjévé nevezteték; de már u. a. eszt. Dec. 26-kán meghalt.

Frobisher (Sir Martin Frobiser, v. Frobisher), tengeri utazó, szül. Doncasterben, Yorkshire grófságban. Egy, Chinába éjszaknyugotról vezető áltmenetel keresését vevé czélba. 15 évi fáradozása után, Dudley Warwick gróf közbenjárása mellett egy társaságot gyüjtött, melly annyi pénzt adott öszve, bogy két kis hajót, 's egy pinasset felkészithetett, 's ezekkel Jun. 8. 1576 Deptfordból elevezett. Jul 11. az éjszaki szélesség 61° alatt földet pillantott meg, mellyet Frieslandnak tartott. A' jég miatt nem szálhatott ki. Majd délnyugotra, utóbb pedig éjszakra fordult, 's 28-kán azt vélte, hogy Labrador partjait látja; 31-kén egy harmadik földet látott, Aug. 11. egy tengerszorosba jutott, mellyen 50 óráig felfelé evezett, 's maga nevéről elnevezte. A' lakosok a' Tatárokhoz hasonlitának. Egyet közülök elfogott, 's magával vitt. A' talált földet elfoglalván, Oct. 2. visszatért Harwickba. Egyik hajós legény egy fekete követ hozott onnan, melly a' kőszénhez hasonlitott, 's igen nehéz volt. Ugy vélék, arany rejlik benne. Ezért a' tár-

ság másod izben is hajókat készite ki, mellyekkel Frobisher Majus 26. 1577 elindult. Ismét a' tengerszorosba jött, 's ezt jéggel beboritva találta, megtekinté a' földet, 's az emlitett fekete kőből megrakodott. Ersébet királyné a' foganattal igen meg vala elégedve. Elvégeztetett, hogy az ujon talált tartományban őrizet és dolgozók hagyassanak. E' végre Frobisher Maj. 31. 1578 Harwickból 3 hajóval, mellyet más 12 kisért, ismét elindult. Jun. 20. felfedezte Westfrieslandot, mellyet nyugoti Angolországnak nevezett, 's a' királyné nevében elfoglalt. A' tengerszorosba a' tolongó jég miatt be nem mehetett; nehány hajó öszvetört, mások megrömlottak. Az idő egy gyarmat alapitására már késő volt. Igy a' képzelt aranykőből 500 tonnát felraktak, 's ezzel haza tértek. Mivel azonban kitanulták, hogy e' kő a' várt értékkel épen nem bir, a' további kereséstől elállottak. 1583 azon hajóseregben, melly Drake alatt Nyugotindiába ment, egyik hajót Frobisher kormányozta, 1588 pedig a' spanyol Armada ellen egy nagy hadi hajót vezérlett, 's dicsőségesen harczolt. 1594 tiz hajóval IV. Henrik segitségére küldetvén, a' bretagnei partok ostromanál Nov. 7. sebet kapott, 's csak hamar Plymouthban meghalt. — Mi földeket fedezett légyen fel tulajdonkép F., nem egészen egyeznek iránta.

Froissart (János), költő és történetiró, szül. 1337 Valenciennesben; az egyházi hivatalra szánva, tudományos nevelést nyere; de majd vonszódás fejlődött ki benne a' költés iránt, összekötve a' szép és udvariság szeretetével, ugy hogy életében, kalandjaiban és irásiban honnosai vidor és jó kedvü képét hiven mutatja. Huszadik évében elkezdé a' korabeli hadak történeteit irni, melly okból a' csatatéreket visgálandó, sok utat teve. És ezen utjai érzékeny kebelének bajait is gyógyitgaták. Elég vigyázatlan volt ugyan is szive nyugalmára; egy magasb rangu leányzó szerelmét hagyá benne meggyökerezni, kivel közös költemény- és román-olvasás által megesmerkedett. Ezen leány férjhez menetele annyira megszomoritá, hogy eltávozott honából Angolországba, hol igen jól fogadtaték, 's Philippe de Hainaut, III. Eduard nője, pártfogásával tisztelé meg. Ez arra is segité, hogy magas imádottja körül élhetett egy ideig Frankhonban. De nem sokára visszatért Angliába, hol a' jó kedvü bajnokdalost kiki kedvelé. Innét Scotiát beutazá, a' fekete herczeget Aquitaniába és Bordeauxba követé, sőt spanyol hadjában is követni akará Trastamare Henrik ellen. Utóbb Clarence herczeggel Olaszhonba ment, midőn ez Visconti Galeazzo leányát elvevé, 's azon vendégséget ő rendelé el, mellyet az ugy nevezett zöld gróf, savojai VI. Amade, ura számára adott. Angol pártolónéja halála után felhagya minden angol öszveköttetéssel, kalandozott mint diplomat és bajnok; végre Venczel, brabanti herczeg, szolgálatjába lépe mint udvari káplán, ki maga is költő vala, 's kinek verseit magáéival keverve „Meliador" czim alatt kiadá. Venczel halála után de Blois Gui gróf szolgálatjába mene, ki őt chronicája folytatására biztatá. E' végre de Foy Phoebus Gaston gróf udvarába utazott, hogy az ott élő bearni és gascognei bajnokoktól öntetteiket hallhassa. Utja alatt megesmerkedék Messise Espaing du Lion vitézzel, ki minden hadi rándulásokban jelen volt 's azokat nyiltan és mulatságosan elbeszélé, — 's Froissart chronicajának ezen tárgyról szóló része legkellemesebb. Sok kaland után még egyszer elment Angolhonba, hol II. Richard uralkodott, fija a' fekete herczegnek. Ezen fejedelem thrónvesztése után Flandriába ment és meghalt. Történeti elbeszélései ideje bélyegét hiven hordják, 's becses tanui az akkori időnek. Ezen irás legtökéletesebb kézirati másolatja, a' breslaui könyvtárban van; költeményiéi pedig a' parisiban. 55.

Frölich (Dávid), késmárki születés, ifjusága olta a' számtanban leginkább gyönyörködött, abban fényes előmenetelt tön, 's III. Ferdinánd által császári királyi számtanássza (mathematicus) tétetek Magyarhonban. Munkái: 1) *Medulla Geographiae peregrinantium imprimis usui etc.*

Bártfán 1639. 2) *Der uralte deutsch- ungarisch- zipserisch- und siebenbürgische Landsmann, das ist, Vorläufer der neuen ungarischen Kronik.* Lőcsén 1641. 3) *Chronologia Pannoniae.* 4) *Hemerologium, in computum ecclesiasticum sive Calendarium perpetuum etc.* Bártfán 1644 5) *Bibliotheca cynosura peregrinantium.* Ulmban 1644. 55

Fronde, párt, melly XIV. Lajos gyermek kora alatt magát az udvarnak 's Mazarin cardinálnak, kit XIII. Lajos halála (1643) után annak utálkodó anyja első ministerré tett, ellene szegezte. Richelieu despotismusa látszott ezen külföldi kormányozásának idejében más formák alatt folytattatni. A' nép felette nyomatott, 's mivel a' parlament nem akarta a' nemzet nyomatását engedni, annak több egyes tagjai fogattak el. E' nem csak a' népet, hanem a' királyi herczegeket és nagyokat is felháborította Mazarin ellen, ki temérdek gazdagságot gyüjtött. A' Fronde feje Retz (l. e.) volt; hanem a' többi fők haszonkeresése és dühe, kik spanyol sereget is hivtak be az országba, megakadályozták a' Frondet, hogy az egész javára valamit tegyen. Sőt inkább ezen ellenségeskedések kimenetele a' királyi hatalom megerősödését segitette. A' Fronde ideje 1648 tól 1654-ig tartott. Az országlás gyalázója vagy rostálgatója, most is Frondeurnek neveztetik. (l. Bachaumont). *L—ń.*

Fronius (Mátyás), brassói jegyző; a' Szászok rendtartásait, szokás 's divatban lévő törvényit összeszedé, mellyeket Bátori István, erdélyi fejedelem megerősite, utóbb I. Leopold kir. és csász. helybenhagya. Munkájának czime: „*Statuta Saxonum.*" (előbb az erdélyi Szászok norimbergi kéziratu törvénykönyvet használtak). 55.

Frontignac, édes muskatálybor, melly Frontignannál terem alsó Languedocban, és Cetten 's Montpellieren által hordatik ki. Vagyon veres és fejér fajtája. A' csemegélők némelly halnemek étke mellett szokták költögetni.

Frontinus (Sextus Julius), patricius vérből eredt romai, az első század második feléből, háromszor volt consul, és Vespasianus alatt dicséretes vezér Britanniában. Nerva a' vizvezetést bizá reá, mellyről irt is. 106 körül halt meg. Mint törvénytudó is jeles volt. Esmeretes a' hadicselekről (*de stratagematibus*) irt négy könyve (utolsó kiadás Göttingában 1798) és „*De aquaeductibus urbis Romae.*" (Padua 1722—32 és Altona 1793). *—no—*

Fronto (Marcus Cornelius), szónok 's az ékesszólás tanitója Romában, cretai születés 's Cirta romai gyarmatban (Numidiában) neveltetéк, Marcus Aurelius és Lucius Verus császárok alatt élt, kiket a' szónokságban, 's az elsőt philosophiára is oktata. Fr. Ciceroval hasonlitaték össze; tanitványi frontoniánoknak hivattak. Irásaiból hajdan kevés töredék találtaték Putsch gyüjteményében, a' többi elveszettnek tartaték, mig Majo Angelo, Majlandban az ambrosiusi könyvtár felügyelője, több munkáját megtalálá 's világ elé bocsátá, t. i. egy könyv levelet Antonius Pius császárhoz, 2 könyv leveleket L. Verus császárhoz; leveleket barátihoz, 2. k. oktatást a' szónokságra M. Antoniushoz intézve; beszéd darabokat; egy hosszu vigasztalót M. Aureliushoz, a' pártusi megveretéséért; tréfás irásokat 'stb. Ezen darabokból inkább levelezőnek esmerjük, mint szónoknak, 's nagy köz van Cicero és ő közte. Az való, hogy ő is mint Cicero és Plinius és Symmachus, kora első szónoka volt, de valamint azon korok különböztek egymástól, ugy ő is amazoktól. L. Roth Fridriktől: „*Bemerkungen über die Schriften des Fronto und über das Zeitalter der Antonine*" (Nürnberg 1817.)

Fructidor (gyümölcshó) 18-ka, Sept. 4-ke (1797). Ezen napon dönté meg a' franczia directorium többsége (l. Barras) az ellenpártot: Carnot és Barthélemy (l. e.) 65 követ (Pichegru 's mások) mint királyi összeesküvésben vétkesek, elvitettek. Carnot megszökött. Reá a' tanácsnokok a' monarchia gyülölsége eskét megujitották.

Frugoni (Carlo Innocenzo) hires és termékeny költő, szül. Genuában 1692, két bátyja javára le kelle atyai örökségéről mondania, 's papi életet választania. Igy tehát 1707-ben a' somoski szerzetesek congregatiójába lépett. Elméje rendkivüles vidorsága mellett szokatlan előmenetelt tön a' tudományokban, különösen a' szépekben. Midőn 1716-ban az ékesszólást kezdé Bresciában tanitani, hires vala mint kötött és kötetlen, olasz és latin iró. Itten egy ugy nevezett arkadiai gyarmatot alkota, mellyben *Comante Eginetico* nevet kapott; de elméje Romában fejlődött ki egész magasságában, tüzesülve a' körülvevő tárgyak nagyságától 's az akkori költők ott lévő seregétől. Ő különösen Rollihoz és Metastasiohoz köté magát. 1719 olta Genuában, utóbb Bolognában tanitá a' renden lévő ifju szerzeteseket. Modenában himlőbe esett 's gyógyulása alkalmával javitá ki Crébillon Rhadamist-ja fordítását. A' parmai udvarnál Bentivoglio közbenvetése által tiszteletes menedéket nyere; de musájának alkalmi versekre kelle czikornyálnia. Farnese Antonio menyekzőjére egész vers gyüjteményt készite. Egyszersmind a' Farnese ház nevezetességeit irá. Ezek megjelentek 1729-ben 's jutalma királyi történetiroi czim lön. Antonio herczeg meghalt; nője nyolcz hóig nehezkésnek tartaték. Fr. a' mindenek vágyát 25 sonettben éneklé 's hiában, — rosz jövendölő volt. Az uj udvarnak kedvét nem találván, Genuába visszatért. Szerzetesi fogadása nehéznek kezde most neki lenni, 's nagy bajok és vesződség után XIV. Benedek által feloldoztaték alóla. Szerencsések voltak nagy canzonjai Oran megvételéről a' Spanyolok által, Montemar vezetése alatt, 's más versei is, mellyeket V. Filepnek 's a' spanyol királynénak bényujtata. Viszont a' pármai udvarba hivaték. A' Spanyolok és Austria közt kiütött olasz háboru némelly derék vers irására tüzelte, de néha nyomó, sulyos környülményekbe is helyezteté. A' gunyköltéshez folyamodott, melly nemben több darabot készite. Az aacheni béke után viszont a' pármai udvarba jött. És ezolta szabadabban adá át magát költői hajlandóságának; az olasz játékszint több franczia opera leforditásával gazdagitá, de a' criticával sokat kelle küzdenie. Igy a' szerencse változási közt 1768-ig éle. Kevés olasz költő nyere életében olly figyelmet mint ő, kevés tiszteltetéк halála után annyira. Munkái Pármában 9 kötetben jöttek ki 1779, Luccában pedig 15 köt. Ha néhol hiu dagályu is Frugoni, derék gondolatokban 's valódi szép képekben gazdag.

Fruska Gora, hegy a' Száva-Dráva közben (Slavoniában); Vinkovicztól kelet felé ered, Vukovárnak, Illoknak megy egyenközileg (parallele) a' Dunával, egyik fokán Pétervár erősségeit tartja, Szalankemennél és Karlovicznál végződik. Szép erdőkkel, jó bort termő szőlőhegyekkel gazdag.

Fry asszony, alapitója az asszonyok számára rendelt newgatei committeenek, jótékonysága által jeles angolnő, quäcker, normann származásu. Még hajadon korában állitott atyjának engedelmével, ennek házában, egy oskolát 80 szegény gyermekeknek. 1800 ment férjhez Fry urhoz, ki jóltévő igyekezetét mindenekben nagykelküen segitette. A' newgatei fogságbeli asszonyoknak nyomorult állapotja, látogatásra birta őt. Rémületlen lépett be azon terembe (Saal) hol őt 160 asszonyszemély 's gyermek legvadabb rendetlenséggel vevé körül; de az ő nemes magatartása 's szelid tekintete, tiszteletre kinszerité azokat. Segedelmet igérve, a' béke, remény és bizodalom szavait mondva, 's a' bünről és vétekről nem emlékezve, mindnyájok által bámulva hallgattatott, kik illy részvételre még soha nem találtak. Fry asszony ismétlé látogatásait, 's a' szerencsétlenek között egész napot is eltölte. „Nem megbizás nélkül jövök hozzátok, ezen könyv — a' sz. irást mutatván — vezérel ide. Mindent kész vagyok értetek tenni, a' mi tehetségemben áll, de ti segitségül legyetek" igy szólt ő, 's elolvasá nekik Máté evang. 20-ik fejezetét. Sokan a' szerencsétlenek közül ekkor hallák legelsőben Krisztust emlitni. A' legvadabb anyák sziveit is megnyeré az által, hogy a' bezárt gyer-

mekek részére a' fogházban oskolát állitott fel. Egyszersmind 24 quäcker asszonyból álló egyesületet képezett, mellynek felvigyázata alatt egy fogoly asszony, ki matronának nevezteték, a' többi foglyokat vezérlette. A' lord mayornak és egy aldermannak jelenlétében általa készült életrendszabályokat olvasa fel előttök, 's minden czikkelynél megkérdezé, hajlandók volnának e annak elfogadására. Ez egyesült akarattal megtörtént; 's igy éveken által folytatott szorgalom mellett sikerült Fry asszonynak, a' newgatei tömlöczöt a' bün és nyomoruság barlangjából a' megbánás innepély helyévé 's a' szorgalom oskolájává elváltoztatni. Azóta elenyésztek a' lánczok és vasrostélyok, 's az egész inkább egy kézmü intézethez hasonlit, mint fogsághoz. L. Duthon Adele asszonynak „*Hist. de la Secte des amis*"-jét. —*no*—

Fü, füvek. Növények, a' belnövetüekhez vagy egyszikesekhez tartozók, egy nagy rokonságot képzők, mellybe mint egy 125, Magyarországon is találtató, nem tartozik. Szárok többnyire kiálló, de zárt gomu. A' levél-hüvely elvált, hasadt. A' virágtakarók váltók, polyva idomuak. Mellékszirom 2, 3 ritkán, néha egy sem. A' magfedőn mellékesen tojásfejére van. Leveleik igen vékonyak szoktak lenni; szárok száradtan szalmának örömest neveztetik (némelly fajoknál). Polyvás füveknek is neveztetnek. —*j*—*a*.

Fualdes meggyilkoltatása. Ezen az 1817 év kezdetén Rhodezben, melly egy kis gyárváros Aveyron depart.-ban, déli Frankhonban, történt gyilkolás a' legszövődtebb criminalis esetek közé tartozik az ujabb időben, és nem csak Frankhonban, hanem a' külföldön is magára vonta a' figyelmet, 's annál inkább, mivel a' rhodezi Assise első munkálatja az idom ellen tett hibák miatt megsemmisitetett, és az albyi Assise előtt egy másik rendeltetett; azután pedig, mikor a' fővétkesek megitéltettek 's halállal büntettettek, egy harmadik per is kezdődött Toulouseban a' vétkes tagok ellen, mellynek sikere az albyi Assisével nem egészen látszék megegyezni.

A' dolog igy folyt. Fualdes, középkoru ember, protestans, a' liberalisok, vagy bonapartisták pártjához tartozó, a' csász. uralkodás alatt a' rhodezi criminalis széknél cs. ügyvéd volt; mellette gazdag is lévén, a' legjelesebb emberekkel öszveköttetésben élt. A' restauratio olta visszahuzottan élt, kéz alatt pénzügyekben foglalatoskodva. Ez, és távoli atyafisága, egy pár év olta olly bizodálmas helyhezetbe hozá a' hely két jeleseivel, t. i. Jausion-nal és Bastide-Grammontal (kik sógorok voltak), hogy ők házi barátinak nézettek. Hirtelenében meghasonlás történt ezen három ember közt, mellynek kutfeje az volt, hogy Fualdes Rhodezt más hellyel akará felcserélni. Oka a' helyet változtatni kivánásának nem tudatik; gyanitni lehet, hogy az elkezdődött vallási és pártos villongások voltak. Elég, hogy fekvő javait eladá, tőke pénzeit pedig kezdé beszedni. Jausion a' Fualdes kölcsönözte pénzből jó előmenetelt szerze dolgainak, de még köteles volt iránta; Bastide hasonlóképen, ki 10,000 frankal tartozott neki. Kár nélkül egyik sem tehete neki eleget, de F. szoritván őket, Mart. 19-kén 1817 heves szóvitát kezdének, mellynek vége az lön, hogy estére uj összejövést rendeltek. Más nap reggel hat órakor, a' helységen kivül, az Avayronban, megtalálák a' késsel leölt Fualdes testét. Mig az igazgatóság a' nyomozás lépteit rendelé, már 7órakor megjelentek Jausion és neje 's Bastide felesége a' gyilkolt házában, annak papirosait, számkönyvét 'sat. kifürkészték, 's egy erszény pénzel együtt elhurczolák. F. fija uton volt, és igy senki sem állhata nékiek hatalmasan ellent. 10 órakor Bastide is megjelent, 's a' papirosokat még egyszer átkeresé. Több nap lefolya után F. fija is megjött, és a' gyilkolóknak semmi nyoma nem látszék. Végre egy gyermek ada irányt reá. Hebdomadiers nevü igen népes utszában Bancal házi tulajdonos és csapláros volt, de háza az alacsony vendégek 's szerelmes vegyületek miatt nem a' legjobb hirü. Ezen csapláros 10 éves lánya, Madelarine, beszéd közben azt találá kiejteni, hogy tudja, hol és kitől öleték meg Fualdes. Kérdelődzés után kitudódott,

hogy a' gyilkolás Bancal házában történt, 's leánya, kit alvónak gondoltak, a' mellékszobából tanuja volt. Mindjárt befogattak tehát Bancal és nője (idősike asszony), egy hajdani katona Collard névvel, ennek szeretője Bénoit Anna, és más három; u. m. Bax, Missonier és Bousquier, 's az ifju Fualdes kérésére 25 nappal a' gyilkolás után, Bastide és Jausion, — 's a' per temérdek nép összecsoportosulása közben elkezdődék. Nehézségek adák a' pernél magokat elő. A' catholicusok és protestánsok keseredten állának szemközt egymással, 's emezek gyakran büntetlen szenvedtek. A' királyiak és bonapartisták felzendülőben voltak, egymás ellen rohanandók. Jausion és Bastide a' restaurationak 's a' régi hitnek minden zivatar közt hivei. Családjok pedig ezen pártdühöt mozgatá megszabaditásokra. Azonban a' per még is elkezdődék, 's további keveredések is találtattak ki. Éle t. i. Rhodezben egy Manson Clarissa (Francisca Maria) nevü asszony, férjétől elváltan, románolvasás által félrenyomott érzelmü, de különben közönségesen kedves. Ennek kegyben nem igen lévő imádója, Clemandot tiszt által megtudaték, hogy a' nő, beszédje hevében olly környülményeket emlite a' tettről, mintha jelen lett volna. Kérdőre vétetvén tehát megvallá ő mind a' praefectusnak, mind atyjának (Enjalran-nak, ki a' prévotal törvényszék elölülője volt), hogy Mart. 19-kén este férjfi ruhában (okát szemérme nem engedi megmondani) Hebdomadiers utszában vala, egy ember megtámadási lárma elől pedig Bancalék házába futott. Itt őt mindjárt megfogák a' setétben, szobába zárák, hol a' szörnyü tett miatt elájult, és igy a' gyilkosoknak elárultatott, kik közül egyik rá rohant, őt is megölendő. De egy másik hátráltatá, 's a' nőnek F. holt testére meg kelle esküdnie, hogy hallgatni fog, 's egy harmadik vérczimbora által tovább vezetteték. Az előlegesen Rhodezben elkezdett visgálásból, melly az által megnehezitteték, hogy a' tettbe kevert Bancal a' fogságban magát megéteté *), az egész dolog e' következő képben mutatá magát. Midőn F. a' határozás szerint Mart. 19-kén az összejövetelre ment, Hebdomadiers utszában, Bancál házától nem messze, több helyre osztott embertől (kik füty által adtak egymásnak jelt) elfogaték, szája bédugaték, és a' mondott ház alsó szobájába viteték, mellynek ablakain csak rosz, jól nem is illő táblák voltak, és az utszára néztek. Itt 10 — 11 személy (nehány asszony is) kinszerité őt egynéhány váltólevél aláirására, és ez megtörténvén levetkezteték, minden tagjain megkötteték, egy padra az ablakhoz közel kinyujtóztaték, 's mintegy állat megöleték, a' holt test becsináltaték 's egynéhánytól a' gyilkosok közül éjjel a' városból ki az Aveyronba viteték. — Aug. 18-kán 1817 kezdődék a' visgálás és vallatás a' rhodezi Assisetörvényszék előtt. 22-kén először hallgattaték ki Manson assz., nyilván és nagy néptolongásban, mint tanu. Hanem sok fenyegetődzés által annyira volt az asszony ijesztve, hogy tagadá, a' mit előbb megvallott, hogy Mart. 19-kén a' bancal házban lett volna. Bastide-del szemközt állitatván, elájult. Midőn beszédei elébe vettettek, azt vallá, hogy más jelen volt asszony után beszélte őket. A' további kérdésre, ki legyen azon személy, nj kifogásokat keresé, és csak érintve mondá, aligha Pierret Rósa kisasz. nem lesz (jó, szep, derék házból eredt leány). De midőn ezen habozó feleletekkel meg nem elégedvén, szorittatnék, végre a' Sept. 5-ki assise-ülésben fájdalmasan ezt kiáltá: „Óh, minden vétkes nincs még lánczokon, de az igazságnak nem szabad kimenni ajakaimon.“ Sept. 12-kén az esküttek majdnem egészen egyetértő itéletöket kimondák, melly szerint Bancal özvegye, Bastide, Jausion, Bax és Collard halálra; Missonier és Bénoit Anna örök gályára, Bousquier egy évi feddő házra itéltettek; Manson asz. pedig hamis tanuság miatt bezáraték. A' Bastide

*) Bancal szegekkel nagyon megvert faczipőket (sabots) viselt. Az egyikből kihuzta a' szegeket, a' másikba bele vizelt, 's a' szegeket beleveté. Ezt addig hagyá ugy állani, míg a' vasrozsda felolvadt, akkor a' levet megivá, 's irtóztató görcsök közt meghalt.

és Jausion családok mindent elkövettek a' mondottak megmentésére; a' cassatioszékhez appellatioval jöttek azonban az elitéltettek is, minél fogva Oct. 10-kén az itélteték, hogy a' rhodezi Assise itélete, a' törvényidom meg nem tartásáért foganatlan, 's a' dolognak egy más törvényszék által kell megvisgáltatni. Ez az alby-i Assise előtt történt. De minekelőtte a' visgáláshoz fognának, Manson assz. a' rhodezi fogságban Mémoire-ját irá, mellyben a' fenyegetésektől félve, mindent tagada. (Ezen mémoire-ok ból első nap 3000 példány kele el Parisban). Mart. 25-kén kezdé az albyi Assise üléseit. 300 tanu hallgattatott idővel ki. Egy Rhodez vidéki halász által kitudódott, hogy F. kivivői között Jausion, Bastide, Bancal és Bax voltak. Manson asz. is viszont elkezde habozni, kivált minekutána Bancal özvegye bevallá, hogy a' gyilkolás az ő házában történt; de kiszabaditá meg az őt is megölni akaró kezei közül, épen meg nem akarta mondani. De egyetlen gyermekének elvétele, mellyet a' fogságból tőle kihozata hajdani férje, annyira elkeserité, hogy elégtelen volt az igazságnak ellent állani. Midőn tehát a' büszke gonosz Bastide, ki hideg megvetéssel hallgata és tagada mindent, Manson asz. félelmét és erős állhatatosságát bizonyosnak tartva, azt felkéré, mondja ki az igazságot, Manson hangjaival inté őt, szünjék meg a' késztetéstől. De Bastide azzal nem törődve, vakmerőn igy szólitá meg: „Semmi szóforgatást többé; szólja az igazat, asszonyom." Mintegy lelkesedve emelkedék fel Manson assz., a' kivánóhoz közel tolakodék, keményen megnézé őt, és monda: Bastide, nézzen kegyed rám, esmer kegyed? „Nem," felelé ez hidegen mint mindig; de Manson ezen szemtelen mondáson felgerjedve, lábával a' földet dobbantva — „Nyomorék" — mondá — „nem esmersz? és meg akarál gyilkolni." Elbádjadva hulla le, — de feleszmélődve megigéré, hogy ő, ki Rhodezben hazudék, Albyban az igazságot mondja el. Most tehát nyiltan vallá, hogy Mart. 19-ki este egy kis szerelmi történetecske végett ferjfiruhában tartózkodék Hebdomadiers utszában, hogy a' F. megtámadtatásakor támadt lárma Bancal házába üzé, hol ő, egy mellékszobában tanuja volt a' gyilkolásnak; hogy midőn egy moraj elárulá, Bastide reá támadt, 's meg akará ölni, de Jausion megszabaditá, 's eske után eligazitá; hogy fogságában irt emlékei (mémoires) csak azért szerződtek, hogy a' lesek elől bátorságba tegye magát és gyermekét, 's végre hogy asszonyi becsületét megmentse. Ezen fontos kinyilatkoztatás után a' még mindig tagadott Collard és Bax is bevallák a' tettet. Az első, ki a' Bancal csapját szorgalmatosan meg szokta keresni, a' csapláros által beszéltetett reá 's fogadtatott meg. Mindeniknek vallásából az sült ki, hogy Bastide, Jausion, Bancal (férj és nő), Collard, Bax, valamelly Bessier Veynac, Yence-d' Istournet, — továbbá Bastide öccse, Bastide Lajos, René, és még más két asszony foglalatoskodék F. meggyilkolásánál. Az aláirt váltókat Jausion vette magához, Bastide pedig kimondá a' szerencsétlennek, hogy meg kell halnia. F. ekkor védé magát, de Bastide a' földhez vágá. Most F. egy két perczet kére az imádkozhatásra; de Bastide felelé: „Igen, hogy az ördöggel megbékülhess." A' küzdés ujra folyt; Jausion és Bastide megköték amazt, a' padra fekteték és torkát elmetszék. Bancalné egy edényben fogá fel a' lecsurgó vért, 's az udvarban a' disznóknak adá. Az alatt zörgés hallatszék a' mellékszobában; bemenvén egy átöltözött nőt találtak ott. Bastide ezt meg akará ölni, de Jausion és Bax visszatartóztaták, és a' személyt, hallgatásra esküvése után, elbocsáták. Minden vétkes megvallá ezen esetet többé vagy kevesbé körülállásosan, csak Bastide-Grammont és Jausion nyakaskodtak a' tagadásban. Mart. 4-kén 1818 végzé üléseit a' törvényszék. Az esküdtek egyetértőleg igy itéltek: Bastide-Grammont és Jausion vétkesek a' szántszándékos gyilkolásban és egyszersmind betörő tolvajságban; Bancalné vétkes szantszádékosan a' gyilkolásban; Collard és Bax vétkesek mint résztvevők a' gyilkolásban; Bénoit Anna vétkes szántszándék nélkül; Missonier, Bousquier stb. vétkesek a' halott

eltakaritásában. E' szerint Bancalné, Bastide-Grammont, Jausion, Collard és Bax halálra; Bénoit Anna szégyenpolczra és örök talyiga-munkára, a' többiek pedig vétkök nagysága szerint egy-két évi rabságra, pénzre 'sat. büntettettek. Mansonné pedig, mint ártatlan szabadon bocsátaték; minthogy fogsága már büntetés vala hallgatásáért. Bax némelly szeliditő körülmények miatt a' király kegyelmébe ajánltatott. Az itélet a' parisi cassatioszéktől helybe hagyatva, teljes kiterjedésében végrehajtaték; Baxot a' királyi kegy 20 évi kinszeritett munkára méltatá. Jun. 3-kán Bastide, Jausion és Collard Albyban elvesztettek, Bancalné elvesztése királyi parancs által elhalasztaték, 's utóbb öregsége tekintetéből, örökös fogságra változtaték büntetése. Csak Collard hala meg bánkódva és vétkét megvallva. Bénoit Anna, az ő hiv kedvese, ön büntetéséből semmit sem érezve csupán csak Collardján csünge; a' legérzékenyebb kifejezésekben ajánlá vérét a' Bancal által elcsábitott szeretőért; de hasztalan. 100,000 frankba került ezen nevezetes per; 60,000 az ifju Fualdesnek adaték az itéltek vagyonából, de alig lön elég a' költségek kifizetésére. Manson-nőt távolról közelről látogaták, a' nép szentet képzele benne, 's neve „Aveyroni szent Huberta" lön. Egy parisi speculans 120,000 frankot igére neki, ha hozzá megy Parisba, 's Tivoliban pénzért hagyja magát mutatni; de a' hölgy azt megveté. Azonban viszont Albyba kelle mennie, mivel a' per ujra előveteték, mert voltak részesi a' gyilkolásnak, kik épen meg nem büntettettek, vagy szabadon bocsáttattak, kevessé látszván vetkeseknek, utóbb meg Bastide-nél is vétkesebbeknek tartattak. De a' dolog setét, — sikkasztva látszik a' pártok nőtt hatalma által. Bastide Lajos, a' halált szenvedettnek testvére, nem sokára gyógyithatlan eszelősségbe esett. Manson-nő Versaillesban halt meg 1825-ben.

Fuentes (Don Pedro Henriquez d' Azevedo, gróf) generál és kormányfi, szül. Valladolidban 1560; első táborozása Portugálban volt 1580, midőn Alba herczeg ezen országot II. Filepnek elfoglalá. Bátorsága, esze, megkedvelteté a' herczeggel, ki egy csapat láncsásokat biza reá. Kimutatta magát a' németalföldi hadban is, Farnese Sándor, és Spinola marchese alatt, különösen Ostende elfoglalásánal 1604. Azután fontos követségek bizattak reá több udvarnál. A' Francziák engesztelhetlen ellensége volt; ellenek 1598-ban szerencsésen vezérkedett, 's megengedhető, hogy részt veve azon összeesküvésben, mellyet Biron marsal IV. Henrik ellen szőtt. III. Filep alatt milanoi helytartó volt, 's az olasz birtokocskáknak rettenetes lett. Ott, hol az Adda a' Como tavába folyik, egy sziklára várt épitete, 's ön nevét adá neki. A' szerencsétlen franczia hadban viszont előlépe (1635). Spanyolhon használni akarván XIII. Lajos halálát, 's örököse gyermekségét, 1643-ban a' 82 éves Fuentest Champagneba küldé. Ez Rocroyt vivá; de a' bátor Enghien ifju herczeg (utóbb a' nagy Condé) megtámadá Maj. 19-kén 1643 a' vivókat, és gyengébb seregének lovasságával áttöré a' győzhetlennek tartott spanyol gyalogságot, 's majd egészen elemészté. Fuentes, podagrától kinoztatva, széken viteté magát a' csatába, hol halált talála.

Fuga, több hangzatu muzsikai darab, mellyben egy melodiai tétel uralkodik, ezt egy hangzat után más, különbféle módon, 's közökön felváltva ismétli, 's mellyben a' melodiai tételek harmoniásan ugy egybeszövetnek, hogy valódi nyugpont csak a' berekesztésnél van. A' különálló hangzatok száma, (mellyeket azonban nem azok kettőztetése, vagy a' kisérő szerszámok után kell itélni,) önkényes, 's ezek szerint a' Fuga két—három—négy hangzatu. A' Fugánál figyelembe vétetik 1) a' főtétel, másképen thema, subjectum, dux, v. vezér. 2) a' társ, comes, v. felelet az az: a' themának más hangzatban vagy a' hanglajtorja más fokán ismétlése; 3) az ellenharmonia, contrasubjectum, v. olly melodia, melly, ha a' főtételt egy vagy más hangzat viszi, mindenkor más hangzatban hallik. 4) a' visszaütés, repercussio, vagy azon rend, melly szerint a'

vezér és társ felváltva különbféle hangzatokon járnak. A' fuga szabálya szerint ezek mindig különböző hangnemeken ismétlendők; 5) a' közharmonia, azaz, olly apró tételek, mellyek a' főtétel elhallgatása alatt jőnek elő. Ha a' fugában csak egy főtétel van, akkor egyszeres, ha több, kétszeres, háromszoros, négyszeres lesz. Szoros, obligata, ricercata a' fuga, mellyben csak egy főtétel és egy ellenharmonia minden lehető alakokban forog. Szabad, libera Fuga, mellybe köz tételek szövetnek, 's ezek hangsora nem a' főtételtől kölcsönöztetett, p. o. Mozart „Tündérsipjának" ouvertureje. A' fuga alapjait a' kánonok, és kettős ellenpont szabályai teszik. Egy vonzó muzsikai gondolat, melly egész sokaságot megkaphat, mint főtétel, — a' harmoniának olly ehez illetése, hogy ez minden lehető utánazások, változtatások, fordulatok, és kánoni bánás mellett mindenkor énekelhető maradjon, — egy megfelelő ellentétel választása, hogy ez egy felől ne csupa száraz munka legyen, más felől a' thema elibe se vágjon, — a' hangzatok helyes beereszkedése, — ezeknek, változtatásaiknál a' főtételhez illendő viszonya, — olly kiséret, melly mellett a' fő hangzat mindenkor illőleg kitünjék: ezeknek, 's más csak izlés és gyakorlás által nyerhető tulajdonoknak kell a' fugát, a' harmonia' rendes kivánatin kivül elevenitni, ha nem csupa mesterséges muzsikai számoló példa, hanem aestheticai szülemény akar lenni. Egyébiránt Rousseau itélete, hogy „egy szép fuga csak egy jó harmonistának halátalan mestermive", csak a' felületes mükedvelőre, nem a' szellem — 's érzéssel teljes esmerőre illik. A' fugában egy többség érzelmei összeegyezőleg, még is az egyesekre nézve tökéletesen önállólag nyilatkoznak. A' fuga alkotásáról Marpurg „*Abhandlung von der Fuga*" czimü munkája tanit. (Berl. 1753).

Füger (Fridrik Henrik), Bécsben a' belvederei képgyüjtemény igazgatója, udvari festő, professor a' mivelő mesterségek academiájában, cs. k. tanácsos, szül. Heilbronnban 1751, egy papnak fia; — már az oskolában mindenfélét rajzolt, 's 11-dik évében oktató nélkül apró képeket, miniaturban. Nagy Sándor csatáit látván Audrantól, Lebrun szerint, 's a' történetolvasást igen kedvelvén, történetfestésre határozá magát. A' stutgardi oskolában Guibal alatt, ennek buzditása mellett is, majd minden kedve elment a' festéstől, nagyot nem reménylve magából. Halleba ment, jogokat tanulandó. Itt Klotz visszainté az elhagyott pályára. Dresdában tehát tovább rajzolt, 1774-ben Bécsbe ment, 's M. Thereziától Romába küldetett. Hét évig ott lévén Nápolyba utazott 1782-ben, hol két esztendeig Lamberg gróf, austriai követ mellett vala, 's alkalmat lelt Casertában a' királyné német könyvtár-teremében 3 fresco festéssel (előbb nem gyakorlá benne magát) 's a' királyné jól eltalált képe által magát kimutatni. 1783 orosz szolgálatba hivatott, de háladatosságból Austria meghivását fogadta el, melly 1784-ben a' festő és szobrászoskola aligazgatójává tevé. Eleinte majd csupa miniaturfestésekkel bajlódék, de ezeket is nagy izlésssel csinálá. Azonban az olajfestésben is gyakorolta magát. Szebb darabjai ezek: II. Jósef jól eltalált képe, szinte ugy Erzsébet főherczegnéé, Laudoné és Witt asszonyságé; — a' történeti képekből: Prometheus, az égi tüzet lelopó, Zinzendorf gróf számára; Orpheus, Euridice visszaadatását megnyerve Plutótól; Didó a' farakáson, Kaunitz herczeg gyüjteményében; az első szülők Abel halálánál, barátjánál Naith urnál; Junius Brutus itélete fijai felett, 's mellékdarabban a' romai Virginia halála, — mindenik Fries gróf gyüjteményében; Semiramis, a' mint csinasztalánál a' Babyloniak ellene lázadását megérti; és végre Socrates birái előtt. Miniaturábrázolati közül, mellyek fordulásaik kelleme 's hatalmas szinezetjek által igen becsesek, csak II. Jósef császárét emlitem (egyetlen, jól eltalált) és Rzewuska grófnéét, a' mint szobájában gyermekitől körül van véve. Beteges létében Klopstock Messiása szerint 20 kézrajzot is készite kék papirosra, krétával és posztóval, fejér emelkedéssel. Utána dolgozták: Leybold,

Bartsch, Beckenkam, Grieger, Jacobe, Kininger, Pfeifer, Rhein és Wrenk. Füger maga éteté be a' mondott Semiramist, Hercules istenülését 's egy allegoriát a' festésre. Egy az utolsó és legszebb munkái közül az 1804-ben a' cs. udvari kápolna számára festett János a' pusztában, mellyet 1000 arannyal fizettek meg. F. Bécsben halt meg, Nov. 5-kén 1818.

Fugger (nemzetség). Ezen familia ősapja F. János volt, takácsmester Graben- vagy Göggingenben, nem messze Augsburgtól. Legidősb fija János, szinte takács, Widolph Klárát elvévén, 1370 polgári just nyere Augsburgban, 's a' szövés mellett vászonkereskedést is üze ezen akkor hires kereskedő városban. Első nője halála után elvevé Gfattermann Erzsébetet, egy tanácsur leányát (1382). Két fiu és négy leány származott ezen frigyből. F. János a' takácsczéh egyike lön azon 12 közül, kik a' tanácsban ültek. Midőn 1409-ben meghalt, 3000 forint tőkéje volt; nagy summa azon időben. Legidősb fija András ugy uzsoráskodott a' neki esett résszel, hogy nem sokára gazdag Fuggernak hivaték. Nőjével, Borbálával, az astei Stammlerek ó familiájából, az özes nemes Fuggerek familiáját alapitá, ugy neveztetve azon czimtől, mellyet III. Fridrik császár a' fiaknak ada, — de ez kihalt 1583. Jánosnak második fija, Jakab, legelső szerze magának házat Augsburgban a' Fuggerek között, szinte takács volt és kiterjedt kereskedést üze. Jakabnak 3 fija, 11 gyermek közt, Ulrik, György, és Jakab szorgalom és szerencsés kereskedés által megalapiták a' familia fényét; a' legelső házakba házasodtak, 's Maximilián császártól nemességre emeltettek. A' Fuggerek, tanács és tett, vagyon és pénz által többet használtak az ausztriai háznak számos más familiáknál, 's a' sokszor pénzre szorult Maximilián nálok mindig lelt kisegitést. 70,000 arany forinton elzálogitá ő nekik a' kirchbergi grófságot a' weissenhorni uradalommal együtt 10 esztendőre, 's csak 8 hétre lön szükségek, hogy azon 170,000 arany segédpénzt lefizessék, mellyel II. Julius pápa a' franczia es spanyol királlyal együtt Maxim. császárt a' velenczei háboruban (1509) segité. Jakab fijai megerősiték a' ház hirét, mindenik önnutján, de nagyobb esetekben együtt tartottak. Ulrik egyedül szánó magát a' kereskedésre, mellyet Austriával megnyita. III. Fridrik császár öszvejövetelekor bátor Károly burgundi herczeggel, Trierben 1473, Ulrik elválalá a' császári udvar számára való szálitást; irószobája aranynak hivaték, 's közel távol hires vala. Nem volt egy kereskedési tárgy is, mellyet ő tekintetbe nem vett volna; még Dürer Albert mivei is az ő kezén által mentek Olaszországba. Jakab a' bányaszságnak adá magát; kibérlé a' schwatzi bányákat 's szörnyü gazdagságot gyüjte, mellyből az austriai főherczegek 150,000 forintot kaptak, 's a' szép Fuggerau vár-lak támadt Tirolban. Jakab Hallban halt meg Tirolban 1503, a' császár (Maxim.) személyesen kiséré ki sirjába. A' Fuggerek folytaták a' bányamivelést itt és Magyarországon, Krainban 's Carinthiában, 's gazdagságok egyre szaporodott. Minden irányban mentek az ő küldeményik, minden ut, minden tenger hordá a' Fuggerek terhes kocsiit és hajóit. Fő fényben V. Károly alatt ragyogott ezen család. Fugger Ulrik fijai örökös nélkül haltak meg (1536). Jakab nem hagya gyermekeket hátra, 's igy György vala mindenese a' gazdag törzsöknek, ki Imhof Reginával két fiat nemze, Rajmundot és Antalt. Midőn Károly császár (1530) azon hires országgyülést tartá Augsburgban, esztendeig 's napig Fugger pompás házában lakott. Antalnak szabad bemenetele volt a' büszke Spanyolhoz, mert a' Fuggerek gyakran táplálást adtak erszényének, és sokat is számolt reájok, például a' tunisi háborgásban 1535. A' császár gróffá tevé gazdáját (Nov. 14. 1530) és annak testvérét; a' még zálogban lévő Kirchberget és Weissenhornt örökségül és tulajdonul adá nekik, a' sváb grófi padon az ország nagyjai közé felvette 's megajándékozá egy pecsétes levéllel, melly nekik herczegi jogokat ada. „Még senkinek sem adtam ezt, 's nem is szándokom többé cse-

lekedni" mondá Károly, — de öt év sem folyt le azon mondás olta, midőn megjogozá őket arany és ezüstpénz-verhetéssel, mellyet ezek ötször használtak (1621, 22, 23, 24 és 1694). Antal és ivadéki közül 12, azon titkos tanácsban is ültek, melly a' birodalmi város czéhes igazgatása helyébe lépett. Ezen Antal 6 millió koronás aranyat készben hagya hátra, azon feljül drágaságokat, vagyont Europa minden részeiben 's a' két Indiában, 's ő róla mondá Károly császár, midőn a' parisi királyi kincstárt megnézé: „Augsburgban van egy takács, ki ezt ön aranyaival mind kifizeti." II. Ferdinánd császár még jobban emelé a' Fuggerek fényét, midőn a' Károly adta kegylevelet megerősitvén, Fugger Hans és Hieronymus-nak, a' család két legidősbike számára a' nagy comitivát adá minden jogaival együtt, t. i., hogy uradalmaikon bányászkodhattak, országos és héti vásárt rendelhettek, jobbágyokat örökösithettek, vagy azoknak bévont javaiban örökösök lehettek, vadászhattak, 'sat. A' család szaporodott; 1619-ben öt főtörzsök számlála 47 grófot és grófnét, az egész tagjainak száma pedig annyira ment, a' hány nap van az esztendőben. Mint grófok is üzék a' kereskedést, 's 94 év alatt 941,000 forintnyi fekvő jószágot szereztek, 's 1762 még 2 grófságot, 6 uradalmat 's 57 más helységet birtak, Augsburg körüli telkeiket és házaikat nem számlálván. Az első és felső hivatalok Fuggerek kezei közt voltak a' birodalomban, és több herczegi ház dicsekedett a' Fuggerekkel való atyafiságával. Nálok találtattak minden akkori mivdrágaságok 's ritka iratok gyüjteményi; festők 's hangászok tartattak ő tőlök, 's a' mivek és tudományok ápoltattak. Lakhelyeik, kertjeik, remeki voltak az akkori épitésnek és izlésnek. A' közjóra sokat áldoztak. Jakab fijai, Ulrik, György, és Jakab, az augsburgi Jakab-külvárosban házakat vettek, ledönteték, 's helyökbe 100 kisebbet épittettek, mellyeket szegény polgároknak csekély bérért átengedtek; ugy támadt a' ma is fennálló, ön kapukkal és fallal biró Fuggerei. Jakab épiteté az ugy nevezett faházat, 32 himlőben szenvedő idegen számára; 2000 forintot hagya a' szegényeknek 's tőkét egy kórházra, 500 fugger jobbágy számára Waltenhausenben; Antal egy oskolát alapita, és segédpénzt némelly tanulók számára, tőkét 3 ifju leány évenkénti kiházasitására sat. Az oltárok is láták áldozatikat; a' támadt Lutherismus ellen egész erővel dolgoztak, mint az anyaszentegyház hiv fijai, 's e' végre ők hivák Augsburgba 's gazdagiták a' Jesuitákat. — Rajmund és Antal testvérek után két lineára oszlék a' család; Rajmundi-ra és Antaliira, mellyeknek mindenike viszont több ágra szakadt; de mindenik: kirchbergi és weissenhorni Fugger gróf. A' rajmundi fólinea annak 2 fiával viszont két ágra oszlott: Jakab János, az idősbik a' pfirti, György pedig a' kirchberg-weissenhorni ágat alapitván. Az elsőből még a' franz-bennoi ág létez Göttersdorfban; a' másik kettő kihalt. A' kirchberg-weissenhorni ág szinte virágzik még; az övéi a' kirchbergi grófság és még 4 uradalom, átaljában 14,000 lélek 80,000 for. jövedelemmel. Az Antalinak három mellékvonala lön, Max-, Hans-, és Jakab-é. Az első 1676 olta a' férjfi ágban hihalt; a' Jánosságból még három ág létez, ugymint glötti, kirchheimi és nordendorfi Fugger. Az utolsó azon három fólineából, Jakabé, t. i. csak a' babenhauseni ágban virágzik. — Babenhauseni gróf Fugger Mária Anselm II. Ferencz romai-német császártól Aug. 1-jén 1803, férjfi maradékival együtt, az első születés joga szerint, birodalmi herczegségre emelteték, 's a' babenhauseni, boosi 's rettershauseni uradalmak, Babenhausen főnevezet alatt, birodalmi herczegséggé tétettek. (Megh. Nov. 22-kén 1821). A' babenhauseni herczegség, mellynek főhelye Babenhausen a' Günz mellett, 7 nsz. mf. 11,000 lakossal 's 80,000 forint jövedelemmel. A' rajnai szövetség eredtével mind ezen herczegség mind a' többi Fugger birtokok a' bajor király alá estek; de birtokosinak sok előjogok engedtettek a' korona részéről, különös egyezések által. A' fuggeri herczegi 's grófi birtokoknak kiterjedése tesz 21 nsz. mértft. 40,000 lélekkel.

Függő alkat (*Hangewerk*) az épitői mivészetben, gerendák, ágosok, oszlopok, támaszok és zárok egyesitése, mellyek fedeleknél, hidaknál, oszlopoknál használtatnak, ha az alsó köznek szabadon kell maradnia, 's következésképen oszlopok segédül nem vetethetnek; igy a' teher felülről tartatva mintegy függ. Ha a' gerendák alá támaszkapcsok használtatnak, támasz alkatnak vagy feszitő alkatnak neveztetik; ha pedig mindenik nem együtt van, függő támasz alkatnak.

Függőkör. Neve azon az égen való körnek, melly a' visgálónak tető- (*Zenith*) és lábpontján keresztül menvén, egyszersmind a' láthatár-körön (*Horizont*) függőlegesen áll, 's mellynek ivei az Astronomiában a' csillagok magassága és tetőponti távollétének (*distantia zenithalis*) meghatározásánál mértékül használtathak. *Albert Ferencz.*

Függőleges, l. Függő.

Függő (*perpendicularis*). Ha egy egyenes vonat olly módon van más vonatra huzva, hogy az ugy formáltatott mellékszegletek egyenlők egymással, t. i. derék-szegletek, akkor ama' vonatnak helyheztetése függőleges, és a' vonat maga **függőleges vonatnak** (**függő vonal**) mondatik. *Albert Ferencz.*

Fujtató, azon eszköz, mellyben a' levegő felfogatik, öszvegyüjtetik és nyomatik, és rövidebb vagy hosszabb csőveken által a' szükséges helyre, kemenczébe, tüzhelyre 'sat. vezettetik. Igen gyakran több fujtató egyesittetik, és a' szél egy köz üreghe, onnét pedig czéljára irányoztatik. Minden fujtatónál arra megy a' mechanismus ki, hogy a' felfogott levegő kinyomassék, 's mindjárt uj menjen az eszközbe. Minden fujtatónál tehát 2 nyilás szükséges, egy a' levegő bebocsátására, másik annak kieresztésére; és igy mindeniknek váltva nyilnia és rekednie kell. A' fujtatóknak ezen különböző nemeik vannak: 1) a' hajlékony falu fujtatók, bőrből, igen közönségesek. 2) A' fa fujtatók, mellyeknél a' felső oldallap a' mereven álló alsó felett mozog; változtatása ennek Wilhelmfujtatója, hol az alsó oldallap mozog. 3) A' szekrény és hengerfujtatók; az elsőknél parallelepipedon, a' másikaknál henger idomu az üreg, 's vagy egyik, vagy mindenik oldalon el van zárva, mellyben a' dugony (*Kolben*) fel és alá mozog. A' szekrényfujtatók többnyire fából vannak, ritkán vasból vagy kőből; a' hengerfujtatók többnyire öntött vasból, ritkán fából (fenyő fujtató). A' csak egy oldalról elzártaknak vagy egyszerüen fuvóknak egy szivó, 's egy fuvó nyilások van; a' kétfelé fuvóknak pedig kettő kettő. A' hengerfujtatók legjobb sikerüek. 4) Baader fujtatói részint vizzel töltött edényekből állanak, mellyekben egy második edény ugy mozog, hogy ezen másodiknak alja és a' viz szine között üres hely marad, léggel betelendő, a' leereszkedéskor kifuvatandóval. 5) A' kurhessi fő bányaügyelő Henscheltől nem régiben feltalált lánczfujtatók öntött vasu, alatt a' lánczvonal felé hajlott csőkből állanak, alant vizbe csüngőkből, fen pedig kinyiltakból. Ezen csőkön át, fen kerekek felett függve, dugtányérok járnak a' rájok eső viz nehézsége miatt, és a' levegőt magokkal alászoritják, és egy gyüjtő szekrénybe vezetik. Ezek is jó sikerüek. 6) A' vizi dobfujtatók zárt, viz felé helyezett, alant nyilt szekrényekből állanak, mellyek hosszabb vagy rövidebb csőkkel egyesültek, mellyek által viz esik le, a' csők levegőjét a' szekrénybe hajtva, honnan azután az a' kemenczébe vagy tüzhelyre vezettetik. 55.

Fül, l. Hallás.

Fülcsengés, l. Hallás.

Fulda, a' hesseni választó fejedelemségnek nagyherczegsége, 's a' hajdani fuldai püspökségnek, melly világi birtokká tétetvén, Oranien-Nassauhoz, azután a' frankfurti nagyherczegséghez kapcsoltatott, mintegy $^2/_3$ részét teszi. Hesseni része most 4 kerületet (ezek közt Schmalkalden), 11 megyét, 's 42 nsz. mf. foglal magában 125,100 lak. Magasan fekszik, 's kel. oldala Rhön bércztől, nyug. a' Vogelsbergtől ha-

tároztatik. A' tartományt általjában sok vulkán eredetü hegyek borítják, mellyeknek köreit szép rétek és völgyek diszesitik, és sok vizek (a' többek közt a' Fulda) öntözik. Földje iránt mostoha volt a' természet, mert hegyes, köves és sovány sok tájékon, de a' lakosok szorgalma igen jól megmivelte azt, a' honnan terem gabonát, gyümölcsöt, Bajorországhoz tartozó részében jó bort, kerti veteményeket, 's főképen sok lent. Hegyeit erdők, leginkább bikfák fedik; fenyő-levelü fák is plántáltatnak. Az erdők nagy részét elfoglalják a' tartománynak. Igen jó legelői elég élelmet adnak a' barmoknak, 's juhoknak, mellyek számosan tartatnak. A' hegyek nem gazdagok ásványokkal; ércze épen nincs. Salzschlirfben van egy sóaknája. Nagyobbára catholicus lakosai len, 's gyapju fonással és szövéssel foglalatoskodnak; a' honnan sok vásznat, damaszt, mindennemü asztali készületeket, kendőket 'sat. készitenek, mellyeket részint Bremába és maini Frankfurtba küldenek, részint házalókkal árultatnak el, kik Németországnak nagy részét bekóborolják. Sokan a' Main déli tájékaira mennek, hol az aratás korábban kezdődik, 's aratással keresik kenyereket. — Fővárosa Fulda, az emlitett nagyherczegség 1817 alkotott kormány- és főtörvényszékének, mint a' cath. püspöknek is helye, egy tágas völgyben fekszik a' Fuldánál, mellyen egy kőhid megyen keresztül. Külső városaival együtt 990 ház., 's 9100 lak. van. Főutszái szélesek, 's szép házakkal diszlenek. Legszebb a' püspöki piacz, mellyen két obeliszk áll. Épületei közt kitetszők: a' négyszegü kövekből épittetett püspöki pompás templom, sz. Bonifacius sirboltjával, az előbbi püspöki kastély, mulató kertjével; a' lyceum, 's erdőszoskola. *L—ú.*

Fulda (Károly Fridrik), német nyelv és történet-visgáló, szül. 1724 Gimpfen városában, Svábhonban; Stuttgart, Tübinga, Göttinga tanuló helyei; mint enzingeni pap halt meg Würtembergben 1788. Nyelv-visgálatit 1760 kezdé, 's első mutatványát ezen értekezésben adá: „*Ueber die zween Hauptdialekten der deutschen Sprache*," melly 1771-ben a' kir. tudom. társaság jutalmát Göttingában elnyeré. Nagyobb munkája ez: „*Sammlung und Abstammung germanischer Urzelwörter nach der Reihe menschlicher Begriffe*" (Halle 1776, 4.), mellyre „*Grundregeln der deutschen Sprache*" jött ki (Stuttgart 1778). Később jelent meg: „*Versuch einer allgemeinen deutschen Idiotiken-Sammlung*" (Berlin 1788). Egyes értekezések vannak még tőle az ő, 's Nast Stuttgartban kiadták: „*Deutscher Sprachforscher*"-ben. Éles elméjü és fáradhatatlan szorgalmu volt ő. Rövid, néha igen is. Hézagjai sokszor érthetlenné teszik; azért állitásai nem mindenütt vetetnek bebizonyitottak gyanánt. Történeti és régiségi visgálódásokkal is foglalatoskodék; értekezéseket ada p. o. a' Góthok eredetéről, a' Germánok isteneiről 'stb. A' valódi történetirásba nagy szorgalma gyümölcsét e' munkákban láttatá: „*Geschichtscharte in* 12 *grossen illum. Blättern*" (Basel 1782); „*Überblick der Weltgeschichte, zur Erläuterung der Geschitscharte*" (Augsburg 1783). Jegyzéseit Ulphilasról, a' latin forditással, egy abból kivont szótárral, 's egy mösogóthi nyelvtudománnyal együtt Zahn tevé közönségessé 1805 az Ulphilas kiadásával, 's egyszersmind tudósitást ada Fuldáról, 's hátramaradt kéziratairól. F. kézi mivekkel is sokat foglalatoskodék.

Fülek, a' dunáninneni kerületben fekvő Nógrád vármegyének füleki járásában mezőváros; hajdanában hires és nevezetes hely volt, falakkal körül véve. Szép fekvése, nagy erdei, savanyu vize diszesitik. Vára hajdanában igen erős vala, most ledüléssel ijesztő falai néznek magas sziklájokról a' rontó időbe. Török basa helyett gyikok lakhelye most.

Fülemüle (csalogány). Brehmnél a' tizedik vagy énekesek rendjébe tartozik. Nemjegyei ezek: orra igen hengerded, hátul meglehetősen széles, orrlyukai tojásdadok, de hártyások, közel a' homlokhoz; szemei nagyok, lábai magasak, erősek; szárnyai középhosszuak; leke-

rekült farka középhosszu, rosdaveres, rosdás barnaveres; felteste rosda - veresszürke, alteste világos szürke; fiuszőre tarka. — A' csalogányok a' bokros helyeket kedvelik, különösen a' csermelyek és folyók mellékén; télre melegebb hazát keresnek; kora tavasszal megjőnek, 's akkor némelly fajok egész éjjelenként csattogtatják énekeket. Bogarakkal és bogár álonokkal élnek; azokat örömest a' földön futkosva keresik. Nem tudni, mellyik faj csattog legkellemesebben. — Brehm hat fajt ir le, ezen nevek alatt: 1) *Grosse Sprossernachtigall* (nagy cs). 2) *Die kleine Sprossernachtigall* (kis cs.). 3) *Die groszschnäblige Nachtigall* (nagyorru cs.) 4) *Die mittlere Nachtigall* (közép cs.) 5) *Okens N.* (Oken csalogánya). 6) *Die fremde Nachtigall* (idegen cs.). —j—*a*.

Fülfájás, l. Hallás.

Fülfü (fülvirág, menydörgő fü, *Sempervivum*), Linné szerint a' 12-dik osztályba, az az a' 12 himesek, 12 — sok anyások közé tartozik; a' természeti irányzat szerint pedig a' külnövetüek vagy kétszikesek osztályába, a' pozsgások (*crassulaceae*) családjába. Jegyei ezek: Csész. 6—20 hasábu, szirma 6—20., kétannyi himszál mint szirom. Az anya alatti pikkek fogas vagy rongyolt hegyüek, ritkán csorbák vagy eltüntek. A' hány szirom, annyi gyümölcs. Honunkban ezen fajok esmeretesek: 1) rózsás f. (*S. tectorum*), levelei szőrösek (kalászosak), a' hullmagzatéi szélesek; 5—9 széles szirom. 2) Gombos f. (*S. globiferum*), levelei szőrösek, a' hullmagzatéi majd öszvehuzottak. 3) Hegyi f. (*S. montanum*), levelei fanosak, a' hullmagzatéi majd öszvehuzottak. 4) Borzas f. (*S. hirtum*), levelei szőrösdedek, a' hullmagzatéi öszvehuzottak. Szirma 6, rojtos-rongyolt, a' csészénél kétszerte hoszabb. 5) Pókhálós f. (*S. arachnoideum*), levelei finom pókhálóu szőrrel, a' hullmagzatéi öszvehuzottak. Szirma 8—9, kiterjedt. Legesmeretesebb az első faj, melly a' házak tetején igen gyakori, és a' negyedik, melly a' mészkő-sziklás hegyeket bőven lepi. —*j*—*a*.

Fulgurit, l. Villámcső.

Fülgyónás. A' catholica egyházban az áldozó egyházi személy előtt titkos megvallása azon vétkeknek, mellyeket vagy egész életünkben, vagy az utolsó gyónástól fogva elkövettünk. A' gyóntató atya a' vétkek minémüségéhez 's számához képest a' töredelmes gyónónak a' feloldozás előtt, bizonyos jóságos cselekedeteket (imádságot, alamizsnát, böjtöt 'sat.) rendel, hogy azok által a' bünös részéről, Krisztus érdemeire, 's elégtételére tekintvén, eleget tegyen, rosz hajlandóságit megorvosolja, 's előbbi vétkeitől megóvassék. A' bünösnek valamelly nagyobb vétket, vagy sulyositó környülállást szántszándékkal elhallgatni, az egyházi személynek pedig a' hallottakhól bár melly szin alatt valamit kijelenteni, tilalmas. Hogy a' fülgyónás mivoltikép Krisztus rendeléséből ered, kitetszik abból, mivel Üdvözitőnk apostolainak hatalmat adott a' bünök megbocsátására vagy megtartására; ennek helyes és üdvösséges gyakorlására pedig, mivel a' pap senki titkait nem tudhatja, szükséges, hogy a' bünös megvallja, és előszámlálja büneit. Azért, a' sz. atyák nyilván bizonyitása szerint, a' fülgyónás az apostoli időktől fogva szokásban volt, ugy hogy magok az elszakadt Görögök, noha minden legkisebb szertartási változtatást is a' romai egyház ellen felhordtak, nem csak nem vádolták a' Romaiakat, sőt inkább a' fülgyónást magok is, hitbeli czikkelyként, mindenkor vallották. Nem is gondolható, mikép csuszhatott volna ezen szokás mozgások, ellenkezések nélkül a' keresztény egyházba. Azt állitani, hogy 1215, III. Incze pápa alatt parancsoltatott először minden kereszténynek a' fülgyónás, képtelen botlás, mert nem a' fülgyónást, hanem annak esztendőnként legalább egyszeri teljesitését rendelte a' nevezett pápa. *Szenczy.*

Fulton (Robert), éjszakamerikai müszeres, a' gőzsajkák feltalálója, született a' lancasteri grófságban Pensylvaniában 1767-ben, meghalt 1815-diki Febr. Minthogy atyja szegény vala, Philadelphiába

egy aranymíveshez adatott tanitványul, a' hol is ügyességet és ízlest mutatott a' rajzolásban. Bizonyos honfija módot szerze neki, hogy Londonba mehetne, és ott a' rajzolást ama' hires West, amerikai fi, oktatásából tanulná. Minekutána Fulton itt néhány évekig szorgalmatosan tanult, maga sem elégedvén meg e' mivészetben tett előmenetelével, egészen bucsut vett azon reménytől, hogy belőle valaha hires festőmivész lenne, 's eltökélé elmetehetségeit más tárgyakra forditani. Összeköttetésbe juta Ramsey nevü földijével, egy Londonba azért érkezett ügyes müszeressel, hogy ott a' gőzmivekkel és más egyéb hasznos találmányokkal megesmerkedjék, és azokat hazájába, Virginiába, általszálitsa. Fulton már most egészen elveté ecsetjét, 's a' müszertudomány (*Mechanica*) tanulására szentelkezett. Midőn ezzel foglalatoskodott, honfija, Barlow, akkori éjszakamerikai szabad statusi követ Francziaországban, reá vevé őtet, hogy Parisba költöznék, és ott egy panoramán dolgoznék. E' munkája tekintetet és keresetet szerze nekie; már most továbbá gyakorolhatá a' müszertudományt. Barlow, a' ki „Colombiade" czimü költeményét neki adá, öszveköttetésbe tevé őtet a' nemzeti intézetnek néhány tagjaival, és a' franczia földmérőkkel; ezen férjfiakkal való társalkodása, és azoknak iratai, bővitették képzetei körét, és ezen időszakból származtak azon találmányai, mellyeket utóbb nyilvánokká teve. Im e' következők: 1) Egy malom a' márvány fürészelésére, simitására, 's pallérozására. 2) Rendszer a' csatornák hajózhatására. „A' csatorna hajózás javitásáról" (London 1796, 17 rézmetszettel). 3) Egy erőmiv a' kötelek és hajókötelek készitésére; ezen machinának egyszerü erőmivezete viz által hajtathatik, kevés tért és csak egy munkást kiván. 4) Egy csónak a' vizalatti uszásra. 5) A' Torpedo, olly machina, melly által az ellenséges hajókat a' vizben a' levegőbe vettethetni. 6) A' gőzsajka, olly találmány, melly nevét örökiti. Parisban a' Seinen teve vele első próbát; de talán a' folyó tulajdonságában volt az oka, hogy még a' jelesebb franczia müszeresek sem reménylék e' találmánynak nagy foganatját. Szinte olly kevés divatot nyert Angliában is. Már most honjába fordult találmányaival. Az első gőzsajka az ő igazgatása 's ügyelete alatt Uj-Yorkban épittetett 1807-ben, Brown által. E' kortól fogva Éjszakamerikában minden nagy folyón divatba jöttek a' gőzsajkák. Fultonnak azon sors juta, melly sok más feltalálóknak. Tizenkét évig iparkodott Európában és Amerikában a' gőz használását a' hajózásnál divatoztatni; de majd mindenütt bajokra ütközött. Végre a' congressus egy patenst adott neki, Amerika nagyobb folyóin a' gőzhajózást a' patens időszabásáig egyedül üzhetnie. De Fulton, mint Colombo, szegény lévén, pénzszüksége által kinszeritteték privilegiumát, Amerika legtöbb folyóira nézve, csekély áron eladni. Még csak két folyón volt az sajátja, midőn élelme gondjában, és azon kedvetlenségből, hogy familiájának több mint 100,000 dollár adósság terhét kell hagynia, meghalt. Fultonnak 1810-ben 5000 dollár rendeltetett a' congresstől, hogy rontó machinájának, a' Torpedonak, tökéletesitését folytathassa. Élete végső éveiben azon gondolattal foglalatoskodott, hogy egy táborhajót épitsen gőzerőmivvel felkészitve. Képzetének tökéletesen megfelelt a' munka kivitele; a' congress gyámolitá őtet, 's megparancsolá, hogy az ő utmutatása szerint Uj-Yorkban egy illy táborhajó (gőzfregatta, steam-fregate), mellynek hossza 145, széle pedig 55 lábnyi legyen, épittessék. Fulton nehány nappal előbb hunyt el ezen utolsó munkája végezeténél. L. Montgery „*Notice sur la vie et les travaux de Robert Fulton*" (Paris 1825). 1829-ben megrendelé a' congress Fulton gyermekeinek az 5000 dollar summát, 1815-diktől járó kamatjával együtt.

Fulvia uralkodásra vágyó neje Marcus Antoniusnak (l. e.)

Funácza, barlang és falu Bihar vármegyében, Rézbányához közel. A' barlang oldal- és tetőfalait csepkő-idomok ékesitik. Állatcsontok és kővévált müszeres testek találtatnak benne.

Funk (Gottfried Benedek), a' schönburgi grófságban Hartensteinban született 1734. Életének 13 évéig atyjának házában neveltetvén, ki ugyan ott diaconus volt, erkölcsi mivelődését leginkább anyjának köszönte. Theologiai tudományokra készülő, a' freibergi oskolákra ment, de az egykor felveendő predikátori hivatallal összekapcsolt némelly nehézségek, elhatározatlanná tevék. Cramer J. A. az akkori quedlinburgi udv. predikátor, kinek elmebéli nyughatatlanságát irásban felfedezte, a' törvények tanulását javalá neki, mellyet ő 1755. Leipzigban el is kezde. De a' következett esztendőben magához hivta őt, a' most már kopenhageni udvari predikátor, gyermekeinek tanitóul 's nevelőül, és megigéré neki a' theologiai tudományokban adandó oktatást. Ezen szerencsés helyezetben 13 évig maradt F., Klopstockkal, ki őt egyházi énekek készitésére tüzelte, 's a' magáéit vele klavir mellett elénekeltette; továbbá Münter, Basedow, Resewitz és másokkal társalkodván. 1769. elhagyá a' második honává lett Daniát, Magdeburgba hivatván meg a' főoskolai tanitószékre, melly akkor az érdemekkel diszes Goldhagen igazgatása alatt volt, kinek F. 1772. utódja lön. 40 évnél tovább viselte ő ezen hivatalt. Sok oldalu 's mély esmeretei, alázatossága, derült elméje 's jó szive, számos tanitványaira sikeres behatásuak voltak. Az oskolák 's nevelés körül, apróbb irásai, de leginkább tanitása és példája által szerzett érdemeiért, a' burkus országlás által 1785 consistorialis tanácsnoknak neveztetett ki. Ezen tisztségnek elfogadására késedelmesen határozá el magát Funk, félvén, hogy uj foglalatosságai oskolája 's nevendékei ügyében akadályozni fogják. Végre megérkezett a' Fridrik által aláirt kinevező levél, 's haszontalan volt minden további vonakodás. Félelmes gyanitásai kevésben, vagy épen nem teljesedtek be, 's elmei és erkölcsi jelességei annál jóltévőbb fényben mutatkoztak. Innét azon általános tisztelet, melly életében 's holta után (Jun. 18. 1814) is mindenütt kinyilvánosodott. Egy, tanitványaiból összeállott egyesület, magán-adakozásokból állittata neki emléket, melly, a' mint az azt megerősitő cabineti rendelés jól találva mondja: „neki, 's azoknak, kik érdemeinek elesmerését az ő elméjében munkálódott alapitványokkal egyesitni tudák, egyiránt becsületére válik.“ Azon oskolánál t. i., mellynek F. 40 évig igazgatója volt, egy az ő nevét viselő alapitvány állittatott fel, a' szükölködő ifjak számára, mellynek vagyona jelenleg 5000 talléron felül megy. Ugyan az emlitett egyesületnek költségén készittetett Rauch által cararai márványból Funk melyképe, ezen felirással: *Scholae, ecclesiae, patriae decus;* melly a' főtemplomban állittatott fel. Funk összeszedett irományai az egyesület által adattak ki 2. köt., mellyek életirását 's kölcsönös levelezéseinek kivonatát is magokban foglalják.

—*no*—

Fünyomatok ugy szereztetnek, hogy a' száritott növényeket fenyőkorommal bekenve papirosra lenyomják. Ezen mivészetet a' 16 század elején találta fel az álnevü Alexius Pedemontanus, vélemény szerint egy az 1586-ban elhalt Wecker Jak. Jánossal. Azt mondják, hogy az 1576-ban megholt Cardanus Hieronymus is tanitá e' mivet, 's Baier professornak volt illy gyüjteménye a' 16 századból. Tehát nem Hessel a' feltaláló, ki 1707-ben Amerikában a' növényeket füvész-munkáiban nyomatokra használta. Kniephof prof. első alapita 1727 (1728)-ben Funke könyvnyomtató segitségével illyen nyomó intézetet, mellyből iró papirosra fekete nyomatok adattak természeti növényekről. De e' munkálat megszünt, minekutána Kniephof vagyonát 1736 egy tüz hamuvá tette. Azután Trampe könyvnyomtató kijavitá, Ludwig professortól segitetve, a' fünyomást, 's együtt adtak ki 12 százdát (centurio) illyen fünyomatokból. 1728 Kirnhals angol először ada tarka szinü nyomatokat, mellyeket

Seutter Augsburgban 1734-ben utánozott. Utóbb Junghans hallei doctor kitalálá a' szereket, mellyek által minden növényt (az igen lágyokat kivévén) ugy le lehet nyomni, hogy legalább a' metszések mellett becsülettel megállanak, azoknál pedig olcsóságra 's természetességre nézve elsőbbek.

Füred. Két falu neveztetik ezen névvel hazánkban és egy mező város. Balaton Füred Szala vármegyének keletéjszaki részében fekvő törzsökös magyar hely, közel a' Balatonhoz, hires savanyu vize van, a' falutól egy óranegyednyire. Füred táját a' kéklő Balaton, benne a' tihanyi félsziget, hátul a' szőlőhegyekkel 's erdőkkel gazdag Bakony, körüle pedig a' szép kis tér, nem különben a' savanyu forrást a' nyári hónapokban megkeresni szokó, 's itt minden feszességet levetkező magyarság, hazánk legkellemesebb zugolává teszik. Tisza Füred, mezőváros Heves vármegyében a' Tisza keleti partján, Poroszlóval átellenest. A' harmadik Füred, falu Somogyban.

Füredi viz. Füred faluhoz közel, Tihannyal átellenest, a' Balaton partján két vasas forrás van, ezen vidéknek orvosi elsőséget is adó ezer más vidék felett. Nem a' legerősebb savanyu viz ugyan, de kellemetes italu és savainál fogva igen hathatós, a' füredi forrás. És ha igaz, hogy az elme derültsége 's a' szép természet, leghathatósabb gyógyitó erővel bir: nem csudálkozunk, ha a' füredi forrást egészség forrásának kiáltják ki. Elemészei vegyülete ez, fáradhatatlan Schusterünk oszlatása (analysis) szerint 32 latban: kénsavas szóda 35 gr., kénsavas magnesia 3; sósavas magnesia 4; szénsavas magnesia 6; vas 1 $^1/_2$ és több; kova föld 1 $^1/_2$; kénanyos gyuló 2 $^1/_2$ köbös hüvelyk, savitólég 2. k. h. Van benne még szénsavany is. —*j—a.*

Fürj. A' tyukok rendébe tartozó madár. Orra és lába mint a' fogloknál (l. Fogol) hanem szárnya hegyes, mivel első evezőtolla vagy maga vagy a' 2-dik és 3-dikkal a' többiek felett kiáll; egészen röviden boltozott farka el van rejtve farcsiktollai alá. Orra is hasonlit a' fogoléhoz, de viszonyilag gyengébb, magasb hátu; szárnyai hosszabbak, de keskenyebbek, evező tollai sokkal gyengébbek; a' honiak farkában 12 alig látszó kormánytoll van. Teste keskenyebb, nyultabb; légsipja kimiveltebb, belső alkatja pedig majd mint a' fogloknál. — A' gabonaföldeken lakik, 's legörömestebb a' sikságon, a' bokrosba alig, csak néha jön történetből; részint nagy seregekben bujdosnak a' tengeren át; gabonát, olajos magokat, bogarakat esznek; sok nősek 's innét igen hevesek a' himek; a' gabonában vagy fűben fészkelnek, sokat tojnak. A' nők nem olly szépek mint a' himek, a' fiak anyjokhoz hasonlitanak, hamar nőnek, igazi szinezetjeket első télen nyerik, mikor az öregek is vedlenek. Európában a' himek Majustól Augustusig kijegyzőleg csattogtatnak. Három faj fordul meg nálunk: a' nagy és közép fürj (itt költő) és a' kis fürj (átbujdosó?). —*j—a.*

Furia l. Eumenidák.

Furioso a' musikában nem annyira a' mozdulás nemét teszi, mint a' kifejezését, 's ezen okból melléknév gyanánt használtatik, p. o. *Allegro furioso.* A' vadság és düh, mellyet ezen kifejezés jelenteni látszik, nem a' rendkivüli sebesség által okoztatik, mint némelyek gondolják; vad és durva accent az előadásban többet segit itt a' mozdulásnál, 's ez a' musika készitőtől igen előmozditatik idegen, kemény kicsapások, tartós dissonantia (ellenhangzat?), sforzato, váratlan és hirtelen bevágó forték 'sat. által.

Fürstenberg, német mediatisált fejedelemség (37 $^1/_2$ nsz. mf. 85,000 cath. lak., 18 vár. 4 mvár. 195 fal.) öszvefüggés nélkül fekszik a' sváb herczegség déli részében. Németország elébbi alkotmánya szétbomolván, a' fürstenbergi tartományok most három fejedelem felsősége alatt vannak, u. m. a' trochtelfingeni és jungnauí uradalmak, 's a' mösskirchi uradalomnak a' Duna bal partján fekvő része (5600 lélek) Hohen-

zollern-Sigmaringen, a' gundelfingeni vagy neufrai grófság (2200 lélek) Würtemberg, többi része végre Baden alatt. Neve Fürstenberg várától 's városkájától jő, mellyet a' régi freiburgi és urachi grófok maradéka, I. Henrik gróf, a' Fürstenberg ház törsökatyja, épitett. A' familia több ágra oszlik, mellyek közül most csak kettő áll fen, u. m. a' Fürstenberg-Pürgliczi, mellynek csak Csehországban voltak birtokai, hanem 1804 a' Németbirodalomban lévő ág kihalván, egész fürstenbergi fejedelemségnek birtokosává lett, 's e' mellett a' pürgliczi, kruschowiczi, nischburgi, dobrawiczi, lautschini, lahnai és neuwaldsteini hitre-bizott uradalmakat birja Csehországban, — és a' Fürstenberg-Weitrai landgrófi ág, mellynek birtokai (1 vár. 1 mvár. 50 fal.) Weitra, Reiupolz, Wafen 'sat. Morvában 's Alsóaustriában fekűsznek. A' lakó kastély, a' törvény 's uradalmi canczelláriákkal, Donaueschingenben van. *L—ú.*

Fürstenberg (Fridrik Vilmos Ferencz, báró) münsteri kanonok, a' westfali nemesség egyik legrégibb nemzetségéből szül. 1728. Münsterre nézve jótékony munkálódását Dohm „*Denkwürdigkeiten*" czimü munkájában (I, VII.) irta le. Tanulás és utazás által kimivelt jeles tehetségekkel birt, mellyeket leginkább a' 7 esztendős háboru alatt, midőn az ország a' Burkusok által ellenségesen rongáltatott, fejtett ki dicséretesen. A' béke helyre állása 's a' bajor Kelemen Auguszt halála után Kölnben 's Münsterben választó fejedelemmé lett gróf Königseck-Rothenfels Max. Fridrik, ministerévé nevezte ki b. Fürstenberget, 's átadá neki az elgyengült 's adóssággal terhelt münsteri tartomány kormányzását. F. rövid időn helyre állitá a' hitelt, felélesztté a' földmivelést, művészetet 's kereskedést; 's Münster bástyáit lerontatva, a' város szépitését 's a' mocsárok kiszáritását eszközlé. 17 évig igazságosan 's állandóan viselte ministerségét; de erőszakos eszközöket nem használt, hanem minden rendet nemesen tudott a' köz ügy előmozditására, versenyezve feltüzelni. Az oskolák javitásán hathatósan igyekezve, a' néptanitást megtisztitá az előitéletektől, 's az életre hasznos esmeretekkel bővité; a' felebbi oskoláknak pedig az ó literaturát 's a' mathematicai tudományokat, mellyeket ő különösen kedvelt, ajánlá. A' jeles tehetségü ifjak gyámolittattak, hogy magokat tanitókká képezhessék, sőt F. maga is tanitója volt alattvalói tanitójainak. Igy rövid időn ujra felvirágzott a' tartomány; 's hogy a' nép szelleme együtt erősüljön, az ifjuságot fegyverben gyakoroltatá. Mindenektől tiszteltetve, sokan kivánták a' nép közül, sokan a' nemesség 's főkáptalanból, midőn 1780 a' választó fejedelemnek herczegi személyben egy országló segéd adatott, hogy ne valamelly austriai herczeg, hanem Fürstenberg választassék Münster jövendő országlójává. De Austria befolyása győzött; Maximilian kir. herczeg választatott, miután Fürstenberg, más választást még a' felkért burkus közbenjárás által sem eszközölhetvén, az ő pártjára hajolt. Ez után letevé ministeri hivatalát, megtartván mindazáltal az oskolákra való felvigyázást, 's mindenkor befolyással lévén az országlásra. A' kir. herczeg 's választó fejedelem szünetlen tisztelettel 's bizodalommal viselteték ő iránta. F. még megérte a' münsteri főalkotmány elbomlását, 's meghalt 1811, életének 82 évében; felejthetetlen férjfiu az utó világ előtt. *—no—*

Füsi (Pius), szül. Komáromban 1703. Áldtért, pap lön. Munkái közt ezeket emlitjük: „*Otia Poëtica sive sylloge carminum elegantium*", Bécsben 1745. „Szent Domonkos szerzetbéli Ferrarius szent Vincze élete és csudatételi 'stb. az ájtatos Magyar nemzetnek kivánságáért magyarra forditatott." — Cato erkölcsi distichonjai, magyarra forditva tőle, többször kinyomattak, utoljára Budán 1749. 55

Füssli, több schweizi mivész neve. Jelesebbek ezek: Füssli János Gáspár, szül. Zürichben 1706, megh. 1782, a' festést atyjától tanulá, ki középszerü mivész volt; de utjaiban kimivelé magát, kü-

lönösen Bécsben. Ábrázat festései kedvesen láttattak; Haid, Preissler 's mások metszék. Az első német mivészekkel 's mivesmerőkkel barátságos viszonyokban élt. Egyszersmind iró volt önneméből. Tőle van: „*Geschichte und Abbildung der besten Künstler in der Schweiz.*" 4 köt. 1755—74-ig); „*Raisonnirendes Verzeichniss der vornehmsten Kupferstecher und ihrer Werke.*" (Zürich 1771); „*Sammlung von Winckelmanns Briefen an dessen Freunde in der Schweiz*" 1778. Kiadá még Mengstől e' munkát: „*Gedanken über die Schönheit und den Geschmack in der Mahlerei*" 1762-ben, egy előbeszéddel. — Öt gyermeke volt, mivészi tehetségének örökösi. Második fija, János Henrik, hires festő, prof., utoljára a' kir. festő academia igazgatója Londonban (a' hol Fuselinek irák), szül. Zürichben 1738. Berlinben Sulzer alatt tanult. Klopstock, Kleist és Wieland tüzelték elméjét. 1772—78-ig Romában tanult, hol Angelo vala fő példánya. 1778 olta Angolhonban élt, hol a' hires West után legjelesebb festőnek tartaték. April 16-kán halt meg 1825 Londonban, 83 esztendős. 1801-ben jelent meg tőle: „*Vorlesungen über die Mahlerei*", de kedvetlenül fogadtatott. Képelődése gyakran kicsapott a' szépnek határán, 's a' szörnyükben gyönyörködött. Festései között becsesek: Dion kisértete, Plutarchos szerint; Lady Macbeth; Hercules vitája Diomedes lovaival; Milton képtára, azaz 60 festés Milton versei szerint, mellyeket Londonban 1799 kitett. Perseusán a' Medusafővel (1817) Perseus igen merész és erőltetett állása feddetik. Füssli minden munkája, rövid életirásával együtt kijött Zürichben 1808. Tőle van még: „*Bemerkungen über Mahlerei und Sculptur bei den Griechen.*" Pilkington „Festő szótárát" jobbitva 's szaporitva adá ki 1805. 4. Festéseit Schakspear, Milton és Dante után, angol mivészek rézre metszették. — János Rudolf szül. Zürichben 1709, megh. 1793, a' mivészséget először F. Melchiornál tanulá, azután az idősb Loutherbourgnál Parisban a' miniaturt, mellyben igen tökéletes lön. Hagya még jó rajzolatokat fekete krétával, Rafael 's más nagy mivészek után. Későbben inkább a' miv literaturájával foglalatoskodék, 's kiadá az „*Allgemeine Künstlerlexicon*"-t (általános mivtárt.) 1763 negyedrétben, mellyre 30 évig gyüjtött. A' harmadik kiadás 1779-ben jelent meg, 's fiától, Hans Henrik-tól 1806—1821-ig 12 szakaszban folytattaték. 80 éves korában ezen munkát kezdé kiadni; „*Neue Zusätze zu dem allgemeinen Künstlerlexicon und den Supplem. desselben.*" 55.

Fűsős (János), pataki hittanitó; egy magyar könyvet irt e' czimmel: Királyok tüköre, mellyben a' fejedelmekben megkivántató erényeket rajzolta. Nyomtattaték 1625 8r. ajánlva Bethlen Gábornak. 55.

Füst, azon látszó gőz, melly a' nagyon megmelegült vagy égő testből szál el. Az égés szüleménye; t. i. az égés alkalmával a' levegő savitója az égő test anyagjaivat egyesül, de nem olly környülmények között, hogy lángá válhatnék, ez okból láthatólag, mint setét test szál tovább 's megéghető. Minden lángnál (majd) több vagy kevesebb füstöt veszünk észre, melly utóbb meghül, elszéled, vékonyul. A' hidegen megsürüdnek és a' közel tárgyakra lerakodnak a' füst olajos és gyántás részei, nevök korom. — A' füst látható részében találtatik szén, melly csupa magával ragadás miatt van ott, vagy az olajos részekben felolvadva; eredt eczetsavany, perkelt olaj, 's ezzel több vagy kevesebb perkelt gyánta is lehet benne. — Mivel tehát a' füst az égő anyagok részeiből képződik, ő néki is más más részekkel kell birnia az égő testek különbsége szerint, mellyet szine (a' változó), szaga, a' szemek és tüdők által leginkább érző csipőssége, és a' chemiai visgálat is megbizonyitanak. A' chemia bizonyitja, hogy az állati anyagok füstjében száló lugsó van, mig a' fa füstje olajos és gyántás részekkel együtt gyulót és származott eczetsavanyt ád, mellyet a' nagyban üzött szénégetésnél fel lehet (és szokás) fogni és használni. A' füst általjában kedvetlen tárgy, szemnek, tüdőnek, erszénynek (mivel p. o. a' füstölő fa annyi mint elveszett), azért

a' mi időnkben nagyon törekesznek annak kifejlődését — légvonódás által — akadályoztatni. — Ha a' lég nagyon ritka, 's következésképen a' füstnél könnyebb, akkor a' füstnek alá kell szálnia, mint ezt a' nagy hegyeken láthatni, mellyekről néha folyamként folyik alá a' füst. —*j—a.*

FŰSZEREK, a' növény ország termései, mellyek illatos és ingerlő olajokkal birván, mind a' táplálást vagy is inkább az ételemésztést elősegitik, mind némelly betegségekben hathatósan segitenek. A' heves éghajlat leginkább hazája a' füszereknek, de azért a' mérséklett ég alatt is vannak füszert adó növények. Leggyakrabban és leginkább a' növények virágai füszeresek és gyümölcsei; de néha a' kéreg is. Például néhány füszert megnevezünk: sáfrány, fahéj, füszeres (keleti) szegfü, bors, kömény 'stb. A' só, ha ide szamláltatik, igen szabadon van; nem fü-szer hanem ásvány-szer az, ételt izesitő. —*j—a.*

FÜSZERSZIGETEK-nek vagy Moluckoknak neveztetnek szélesebb értelemben minden szigetek a' nagy archipelaguson, mellyek kel.-től nyug.-ra Ujguinea és Celebes, éjsz.-tól délre Gilolo és Timor közt elterjednek. 8 vulkán van rajtok, a' többek közt egy igen pusztitó Ternatén. Lappangó kősziklák, homoktorlások 's zátonyok veszedelmessé teszik a' hajózást ezen szigetes tengeren. Nyáron a' hévség igen nagy; esős hónapokban levegője egészségtelen. Eredeti lakosai a' földmivelést üző Haraforák vagy Alforok. Uralkodó nyelv a' malayi; de vannak a' szigeteknek chinai, japani és arab eredetü lakosaik is. Midőn a' Portugalok 1511 Antonio de Abreu és Serras Ferencz alatt a' Moluckokat felfedezték, már az Arabok megtelepedtek azokon, kik által Muhamed vallása tétetett uralkodóvá, hanem pogánysággal igen öszvekeverve. A' Portugalok, kik ezeken a' goai kormányszéktől távol fekvő szigeteken minden kegyetlenséget elkövettek, igen nyomták a' népet, mint a' Hollandiak is, kik a' föld jövedelmét magoknak vevék el, a' föld szabad mivelteté sét gátolák, 's manufacturákat állitni nem engedtek. A' füszerekkel csaknem a' 17 száz. elejéig a' Portugalok kereskedtek, hanem ekkor a' Hollandiak kiragadák azt, birtokaikkal együtt, kezeikből. Uj uraik a' szigeteket 1796-ig birták, 's azolta két izben foglalták el azokat az Angolok, hanem a' parisi béke ismét visszaadta nekik. Legnagyobbak a' szigetek közt: Ceram (325 nsz. mf.), Gilolo (22 nsz. mf.), Amboina, Timor és Banda. Szorosabban véve a' „Moluckok" nevet csak öt sziget, u. m. Ternate, Fidor, Motir, Maschian és Baschian, a' füszerfák igazi honjai, viselik. A' két első legnagyobb; azokon nő a' szerecsendió és szekfü legjobb neme; innen plántálták által, hasznosabbnak látván, a' füszerfákat a' Hollandiak a' déli szigetekre, Amboinára és Bandára. 1638 a' ternatéi királlyal, ki alattok volt, 's a' többi szigetek fejedelmeivel olly egyezést tettek, hogy ezek minden hozzájok tartozó szigeteken kiirtsák 's többé soha se plántálják a' füszerfákat, mellyért a' Hollandiak eszt. 18,000 tall. fizettek, 's az egyezés bátorságositására Ternatén három erősséget (Oraniát, Hollandot és Wilhelmstadtot) a' többi szárazon pedig 9 várat épitettek. Bár minden eszt. beutazta is az amboinai kormányozó 20—50 hajóval a' tartományt, a' füszerekkel való alattomos kereskedés akadályozására, mégis kereskedtek az Angolok 's a' nyomott lakosok egymás közt a' mindenütt növő füszerekkel, jóllehet szorgalmatosan irtogatták is azokat a' Hollandiak a' félre eső helyeken. Viz a' Moluckokon szüken van; riskását és más élelmet Celebesről kell hozni. A' viz nem létén a' számosan növő kókusfa segit, mellynek gyümölcse gazdagon tápláló nedvességet foglal magában. A' 11 Amboinaszigetek közt Amboina legnevezetesebb. 20 nsz. mf. nagy, 45,000 lak. 's fő helye volt a' hollandi gyarmatoknak a' Moluckokon. A' sziget nagyobb 's kisebb félszigetre osztatik. Az elsőn, Hitonn, a' Hollandiaknak 5 erősségek van; a' kicsiny délin, melly Leitimornak neveztetik, Victoria vára fekszik, melly volt a' kormányszék helye. Az őrsereg 600 főből állott. A' félszigetet öszvekötő földszoroson fekszik Middelburg

vára. A' sziget hegyes, termékeny völgyekkel; hanem levegője egészségtelen. Fő terméke a' szekfü, melly itt 's némelly szomszéd szigeteken 400 kertben terem, mellyek közül mindenikben 125 fa van. Az ujabb időben szerecsen-diófa is plántáltatik, melly itt jól tenyészik. Amboina 's a' szomszéd szigetek czukrot, riskását, kókusdiót, mandolát, dohányt 's szép nemü fákat is adnak. Az ezen csoporthoz tartozó szigetek közt vannak Hanimoa, erősséggel, és Nussa-Laut, melly igen gazdag szekfüvel; Ceram szép ébenfát ad. A' Banda-szigetek legdélibbek a' Moluckok közt (számok 40-nél több) csak hat lakható. Homokos, részint kősziklás és terméketlen földjök van. Fő termékek szerecsen-diófa. Bersenfát, mandolát és kókusdiót is adnak; de se baromtartás, se földmivelés nem üzetik rajtok. 5760 lak. közt 1700 rabszolga van 57 ültetvényben. Az egész csoportban legnagyobb Landoir-Banda szigete, melly 34 kertjében legtöbb szerecsen-diót termeszt. A' többiek kicsinyek. Poula-Ain, hol egy csep viz sincs, legjobb szerecsen-diót terem. Rosingin vagy Rosagain (egy terméketlen sziget) a' gonosztévők lakhelye, hol azok fát ültetnek 's meszet és téglát égetnek. A' Banda szigetek várkastélyai jól meg voltak erősitve, 's az ellenség közelitésének meggátlására, a' part mellett körös-körül apró hajókból álló csapat feküdt, melly minden idegen hajót megvisgált. Az őrsereg sorsa, élelem nem léte miatt, gyakran nyomorult. Az ősi lakosok, a' Hollandiak rajzolatja szerint, olly kegyetlenek 's hüségtelenek voltak, hogy a' keletindiai társaság, önnön batorságára nézve, kénytelenittetett azokat kiirtani 's Bandába gyarmatot küldeni. Hanem a' gyarmati lakosok a' leggyalázatosabb emberekből állottak, kik másütt nem maradhatván, örültek, ha itt lakhattak. A' bataviai Hollandiak tehát Landoir-Bandát rendesen fenyitő-szigetnek nevezték. A' szerecsen-dió jobb neme Europába küldetik, a' közép nemü Indiában adatik el, a' legrosszabból a' becses szerecsen-dió-olaj sajtoltatik. Ugy számlálják, hogy a' Moluckokon 500,000 szekfüfa eszt. 600,000 font szekfüt ad; ebből 350,000 ft. Europában, 150,000 ft. Indiában adatik el, a' többi rosz esztendőre tétetik. Szerecsen-dió eszt. 600,000 ft. terem 's 170,000 ft. virág arattatik; a' dióból 230,000 ft. 's a' virágból 100,000 ft. szállittatik Europába. De több esztendők olta, részint a' szedők restsége, részint az 1778-ki dühös szélvész káros következései miatt, kevesebb azoknak mennyisége, 's 1796 a' Banda-szigeteken csak 163,236 ft. dió szedetett 's 47,770 ft. szerecsen-dió virág arattatott. *L—ú.*

Futó árok (approches, tranchées) név alatt általjában mind azon munka értetik, melly a' vár megtámadására (vivására) szolgál. Innét a' futó árkokat megnyitni annyit tesz, mint a' várvivást (l. e.) kezdeni. Vonatik ugyanis 3—5 lábnyi mély, 10—12 láb széles árok, a' nyert föld pedig a' vár felé hányatik, hogy a' golyók ellen védjen. Hogy a' vár golyói egész hosszában ne szelhessenek, szegletirányokban vezettetik a' futó árok. Ezeket a' Francziák használák először Harfleur vivásakor 1449-ben. A' régieknél is van érintés rólok. De néha a' vivott, ellenfutárokkal egész azon helyig megy, a' hová amannak kinyujtása irányzódik, — ottan pedig álgyusánczokat állit fel.

Futtatni annyi, mint alább való érczeket ezüstmázzal vagy használat, vagy czifrálat végett bekérgezni. Előbb az ezüstmáz az alábbvaló érczre erősen forrasztatott; ennek két féle módja vala, a' lágy és kemény, vagy a' czin és ezüst futtatás. Jelenleg ugy futtatnak a' futtató müvészek, hogy egy ezüstlap egy tizenkétszerte vastagabb rézlapra ragasztatik, mind a' kettő együtt kinyujtatik, és azután e' lapoknak egy bélyegző müszer által kivántató alkat vagy forma adatik. *L.*

Füvészkertek, ollyan helyek, hol minden világrész növényi neveltetnek. Czéljok részint tanulás és a' tudomány bővitése, részint gyönyörködés és bujálkodás. A' tudományos czélnál az jön tekintetbe, hogy minél nagyobb száma legyen a' növényeknek, minél tökéleteseb-

ben és az eredeti honlakhoz hasonlólag legyenek kifejlődve, mert a' tudomány hijányos marad, ha a' legeltávozóbb növényidomokat a' közbe vetett fajok által meg nem világosithatni, 's az egész növényországot öszvefüggőleg át nem tekinthetni. E' végre szükséges, hogy a' füvészkert felvigyázója nem csak az europai füvészekkel levelezzen és tartson csere kereskedést, hanem a' más világrészbeliekkel is. Még jobb, utazókat küldeni távol vidékekre, kik a' szükségeset, ritkát, az intézet számára összegyüjtsék. A' felvigyázónak tudnia kell, milly éghajlatot és földet szeret mindenik növénye; mellyik nő vizben, mocsárban, réten, árnyos völgyben, szikla tetőn, más növényen stb. — Innét továbbá szükségesek ollyan hajlékok, mellyekben a' kivánt meleget és melegség-fokot adhatjuk a' növényeket körülvevő légnek. Nálunk olly melegház (hajtóház) kell, mellyben az egész télen át 66—67° (Fahrenh.) legyen a' melegség. A' fütés csatornák által történik, mivel ezek egyenlőbben melegitenek. Hogy a' gyökerek is könnyen megmelegedjenek, a' tartóedényeket tört cserfa kéregbe szokás elásni, melly megáztatva lassu forrásba megy át, 's több hónapig fentartja 's folytatja a' benne eredt melegséget. — A' növények egészségére igen szükséges a' napfény és az uj, tiszta levegő. Ez okból dél felé üvegoldalt csinálnak a' melegházaknak, melly üvegfal 50° alatt emelkedik fel; más részről pedig az ablakokat szorgosan felnyitják, vagy csatornák, lyukak által légvonatot készitenek. A' hideg eltávoztatására az üvegek vagy kettesével vannak, vagy deszkázattal, gyékénnyel, szalmafüggelékkel 'sat. fedetnek. — A' melegházakon kivül a' füvészkert legszükségesebb épületi közé tartoznak a' növényházak, hol a' délibb Europa, Cap, Ujholland 'sat. növényei telelnek át. Ezekben a' melegnek nem szükség a' fagyponton sokkal felül lenni, 's a' fütés kályha vagy csők által történik. A' déli üvegfal és uj levegő itt még szükségesebb. Azután a' szabadon elélő növényeket is termő helyök szerint különbféleként kell elrendelni. A' különös földet nem kivánó növények porhanyó, termékeny 's néha megganajzandó mezőkbe ültettetnek ugy, hogy a' nyári és két éviek külön osztályokban, az állandók pedig természeti rendben álljanak. A' fákat és bokrokat a' kertészségi izlés szerint lugosokba berkekbe halmozzuk. Az öntözést, tisztogatást, általbujtást vagy ültetést, a' gyümölcs és mag leszedését, a' felvigyázónak 's társainak kell végezni, hol az elsőbbik különösen a' növények szoros meghatározására nézzen. Az igy elintézett kertekben több növényt és jobban kény kedv szerint lehet megvisgálni, mint a' legköltségesebb utazásban. A' közösülési szellem az uj növényeket hamar kézre szolgáltatja. A' növények alkotásának megvisgálása, 's a' mesterségekre, gazdaságra, mivészetekre való alkalmaztatása, hasznosakká tevék a' füvészkerteket a' birodalmaknak is.

A' füvészkertek alapitása a' regék, mythusok idejébe vész el. Hecate és Medea sok hasznos és mérges növényt neveltek Colchisban, mint az Argonauták történeteiben leiratik. Azon kert ölnyi magas falakkal volt körülvéve, és három réz kapu vezetett belé. A' történetekben Theophrast emlitetik első, kinek füvészkertje volt, 's azt tanitványinak hagyá. Utóbb a' pergamusi Attalus Philometor és pontusi Mithridates Eupator vetélkedtek a' kertek mivelésében egymással, hol mérget és ellenmérget neveltek. Plinius emlit egy füvészkertet, mellyet Antonius Castor alapita Olaszhonban. A' középkorban nagy Károly a' füvészség előmozditója volt, megparancsolván, hogy minden császári laknál és várnál kertek készitessenek, sőt még a' nevelendő növényeket is meghatározá együl egyig. A' 14 század elején Sylvaticus Máté állitá fel az első valódi füvészkertet Salernoban. Majd követé őt Velencze, melly közönséges füvészkertet állita, 's a' növényeket Amadei által lefesteté; — melly mivdarabok ma is fentartatnak. A' tudományok visszaállitása olta Olaszhonban voltak az első füvészkertek, többnyire csak orvosi füvekkel. Estei Alfons herczeg egy derék illy intézetet állita fel Ferrarában; azután származtak a' pa-

dnai, pisai, pavlai kertek. Frankhonban Montpellier kezdé először. Leidenben az academiai kert csak 1577ben kezdődött, a' parisi 1633-ban; ekkor állottak fel az elsők Német és Angolhonban is. Most leghiresebbek ezek: 1) Némethonban: a' cs. k. Schönbrunnban, Jacquin ügyelete alatt; a' burkus kir. Berlinben, Link és Otto alatt; a' weimari nagyhercz. Belvedereben, a' badeni nagyhercz. Schwetzingenben, a' hannov. királyé Herrnhausenben. 2) Nagybritanniában: a' királyi kert Kewben, az ifju Aiton felvigyázása alatt; a' Chelsea-kert a' londoni szertárosok számára alapitva, a' liverpooli, Shepherd alatt, és igen sok kereskedési kert. 3) Francziaországban: a' királyi füvészkert Parisban, a' montpellieri, malmaisoni (Bonaparte Josephinától alapitva). 4) Olaszhonban: a' turini egyetem kertje talán legjobb. 5) Spanyolhonban a' kir. kert Madridban. 6) Daniában a' kopenhagi egyetem kertje. 7) Oroszhonban: a' pétervári czárkert; Rasumowsky gróf kertje Gorinkában Moskwánál. Európán kivül leghiresebb a' keletindiai társaságé Kalkuttában. — Minden egyetem és tudós academia, valamint sok magányos gazdagok is, birnak füvészkerttel. Némelly uj növényt kikeletünk idegen magból, nem hogy soká és tovább éltessük — mivel az ujak nagy számának elég helyet sem lelhetni, azon felül meghonositani tudományunk nem mindjárt képes — hanem hogy virágzása és gyümölcsözése idomát láthassuk. — A' külhoni növényekkel még nem legjobban tudunk bánni, sőt gondatlanul, rosszul bánunk velek. A' hévövi növényeket, mellyek bő harmathoz szoktak és jól meghülnek éjjelenként, mi itt be szoktuk nyári éjjeleken burkolni, fedezni, hajlékokba rejteni, és igy elpuhitjuk, egészségtelenekké tesszük, 's ez okból szenvednek gyántafolyástól és férgektől. Azonban reménylhetni, hogy a' tökéletesedés ezen korában itt is fogunk tökéletesedni. Tapasztalt igazság, hogy valamint az állatok egészségesebbek a' növények társaságában, ugy a' növények is vidorabbak az állati gőzben. Ennél fogva állataklok melegitő kályhák gyanánt használtathatnának a' melegházakban, a' növényházak pedig a' körül fekvő földnél mélyebbek (de nem nedvesek) lehetnek stb. — A' régi német egyetemeknél általjában csekély füvészkertek vannak, 's itt ott a' kertész kereskedik a' kert gyümölcsével. A' magyar füvész kert igen gazdagodott egy Haberle, 's a' hires, munkás Rochel iparkodása által, de ezen egyetlen egy semmi azon nemzetnek, ki a' Karpátokat, Dunát, Tiszát, 's Europa aranybányáit birja, kinek egyeteme is majd leg és leggazdagabb. — — Az ujabb időkben igen szeretik természeti familiákba osztva rendelni el a' füvészkerteket. A' nagy fák valamelly szegletbe tetetnek, hol a' kertnek ernyőre van szüksége. —*j—a.*

FÜVÉSZTUDOMÁNY (Növénytan, *Botanica*), a' növények külső és belső minémüségéről szóló tudomány. Ma a' tudományos füvésztől megvárjuk, hogy a' növényeket ezen értelemben, azaz külső és belső minémüségeknél fogva, esmerje. A' régiek két részre oszlottak; az egyik leginkább a' növények külsejével, a' másik annak belső munkálatival foglalatoskodott, noha ez utolsó mezőn az utóbbi korig nem a' legnagyobb előre haladással. Ezeknek tanitása szerint a' füvésztudomány két osztályra válik, az első a' növényleirás. phitographia, melly a' növények idomát irja le annyira, hogy egyiket a' másiktól meg lehessen esmerni; a' második a' bölcselkedési füvésztudomány, melly a' növényt ugy tekinti mint élő lényt, és annak munkálatit visgálja. — — Ha kinek növény jut a' kezébe, szereti annak nevét tudni; a' szertáros, némelly mivész 'stb. köteles tudni, különben hamis lesz gyüjteménye, kárt vall és okoz. Van a' ki ezzel nem elégszik meg; hanem kivánja az előtte lévő növény természetét, másokhoz való atyafiságát esmerni; van, a' ki a' növényországban általános tekintetet akar magának szerezni. Az első tekintetben nincsen másra szükség, mint néhány külső jelre, melly ugyan azon növényen mindig jelen van, máson soha. Sok növénynek esmertető jeleit kitanulták e' végre régi idők olta a' füvészség kedvelői, de minél többre szaporodtak

a' kijelezett növények, annál nehezebb lön azoknak a' fejben megtartása, 's midőn halomra csoportosodtak az uj növények, rendszer nélkül lehetetlen volt a' zavart kikerülni. Voltak, kik segiteni vágytak, de nem igen boldogultak; Linné azon szerencsések közé tartozott, kik a' növény meghatározásra világos, könnyü 's meglehetősen egyszerü rendszert gondoltak ki. Ő a' virágzást és gyümölcsözést, és ebben is a' nemző részeket vevé osztályzata alapjául. Főosztályait tehát a' nemző részekkel biró és nem biró (?) növények teszik, vagy jobban mondva: a' nyilván nőszők és lopvanőszők. (Egy kevéssé sántitó osztás). Osztályait a' him nemző részek számától veszi az első 11 osztályban, ugy, hogy a' mennyi a' himszál, annyadik az osztály; állóhelyöktől a' 12 osztályban, hol a' csészén állanak, és a' 13-dik osztályban, hol a' telepen léteznek; azok husz himeseknek, ezek sokhimeseknek mondatnak; hosszaságoktól a' 14 osztályban, hol kettő magasabb, és neve kétfőbbhimes o.; és a' 15-ben, hol négye magasabb, neve pedig négyfőbbhimes osztály; összenövésöktől, egy oszlopba a' 16-dik osztalyban (egyfalkások), két füzérbe (kétfalkások) a' 17 osztályban, és sok füzérbe (sokfalkások) a' 18 osztalyban; a' porhonok összenövésétől a' 19-dik osztályban (együtt nemzők); az anyaszálokkal való összenövésektől a' 20 oszt. (anyahimesek). Vannak még nyilván nőszők, mellyeknél a' himszálok külön virágban vannak, az anyaszálok is hasonlóképen, és pedig vagy azon növényen (egylakiak, 21 osztály), vagy két különböző növényen (kétlakiak, 22-dik osztály), vagy zavartan, ugy hogy majd kétnemü virág van ugyan azon növényen, majd csak him, majd csupa nő (soklakiak, 23 osztály). Utolsó osztályában a' lopva nőszők vannak, mellyeknél vagy hibáznak a' nemző részek (a' mi igen kétes), vagy csak mi nem vettük mindnél még észre. — Ezen és hasonló rendszerek jóságáról itélvén azt mondhatjuk, hogy megesmertető czéljoknak megfelelnek ugyan, de a' természet valójából meritve nem lévén, a' szoros birálatot ki nem állhatják; néha kétséget szülnek, minthogy a' nemző részek száma nem mindig állandó; — a' lopva nőszőknél pedig épen tehetetlenek (és ezeknek száma igen nagy; az egésznek egy negyedét teszik). A' dolgon a' természeti irányzat vagy rendszer segithet, melly osztályainak alapjait a' növények valódi természetéből veszi. Az osztályok továbbá természeti familiákra (családokra, rokonokra) válnak, ezek viszont nemekre, 's tovább fajokra. Ezen irányzatban legjelesebbek a' Francziák, 's közöttök Jussieu és Decandolle. — A' füvésztudomány ezen részéhez szükségesek a' müszavak, a' honi virányok és növény gyüjtemények (herbaria). A' mi a' mivszavakat illeti, ezek bizonyos meghatározott kifejezések a' növények részeiről 's idomairól, mellyeknek értelme az egész tudományon által ugyan az marad, nem kisebbül, nem nagyobbul. Mivel a' régieknél ezen mivszó tudomány ki nem volt mivelve, az ő néhány száz leirt növényeikre sem tudunk biztosan rá esmerni; a' mi korunkban pedig 80,000 fajt könnyen megesmerünk, mivel mivszavaink jó alapon állanak. A' latin görög mivszavak fő divatban vannak, ugy hogy a' füvész nyelv meg latin; azonban a' Németek is egyengetik rá nyelvöket, és mi Magyarok is. — A' honi virányok mintegy bevezetőül szolgálnak ezen nagy, tágas, végetlen mezőbe, mellyeket szorosan és nagy gonddal kell forgatni. Nekünk is vannak illyenek: pesti, posonyi, karpáti, banáti.

Ezen tudomány második részét bölcselkedési füvésztannak nevezik. Ez a' növények belső alkatát visgálja, azaz más szóval, a' növények boncztudományával foglalatoskodik, és az ujabb korban igen előre haladt. Jó nagyitó üveg, és a' jó munkák használása elmulhatlanul szükségesek az itteni előmenetelre. — A' bonczolást a' növények chemiájával kell összekötni, mellyben a' növények merő és hig részeit összetételeikre nézve visgáljuk meg. Végre a' növényeket mint élő valókat tekintjük, talám öszvehasonlitva az állati élettel. Azon felül még a' növények betegségeit, a' beteg szüleményeket is törekszünk kikeresni, nem különben a' nö-

vények kiterjedését a' föld szinén és az idókön által. A' növénynyomatok egész vezérlépcsőt képzenek a' föld változásaiban.

Története a' füvésztudománynak. A' botanica bölcselkedő része idősebb a' leirónál. Már a' görög bölcsek visgálták a' növények élettörvényeit, az állatoktól való különbségöket, 's a' mennyire puszta szemmel lehete, alkatokat; de nemekről és fajokról nem is álmodtak. Eresosi Theophrast vala a' füvészi bölcselkedés teremtője. Anazarbai Dioscorides az Alexandriaiak irásiból 's ön tapasztalásiból egy munkát szerze az első keresztény században öszve, melly 1200 növény hijányos leirását foglalja magában. A' persa és arab orvosok még mintegy 200 növényt, a' Görögöknél esmeretlent, adának hozzá, 's igy a' tudományok ujra ébredésekor az esmert növények száma 1400 volt. Némethon alapitá meg a' történetes füvésztudományt. Dioscorides nyilvános elégtelensége Némethon növényeinek megesmerésére, 's azoknak szembetünő bohósága, kik Dioscorides leirásait német füvekre akarák használni, braunschweigi Hieronymust, Braunfels Ottót, Fuchs Lenhardot, Tragust és Gessner Konrádot arra vitték, hogy Dioscoridestől függetlenül visgálják a' honi növényeket, és fametszésekben közöljék. A' schweizi Gessner jött először azon gondolatra, hogy a' nemző részeknek kell főknek lenniek, 's hogy a' felosztásnak e' szerint szükség történnie. Utána következtek a' 16-dik században Mathiolus Pét., Cesalpinus Andr., Alpini és Columna, olaszok; Bodonaeus, Clusius, Lobelius, belgák; Dalechamp, nagy gyüjtő, franczia; Gerard, angol; Camerarius, Tabernaemontanus, Bauchin János, németek; Bauchin Gáspár pedig, amannak testvére nem csak számos uj növénnyel gazdagitá a' tudományt, hanem a' zavaros synonymiát is javitani kezdé. Ezeknek iparkodása által emelkedett a' 17 század elejéig 5500-ra az esmert növények száma; de a' rendbe szedés szüksége is annál inkább nevekedett. Lobelius és Bauchin János egy önkényes, de részint természetes felosztást választottak, megkülönböztetven a' fákat, bokrokat, kórókat, polyvás füveket, liliomakat, harasztokat 'stb. Caesalpinus András volt az első, ki Gessner ajánlata szerint a' gyümölcsöt és a' mag valódi részeit választá osztása alapjául. Követői „gyümölcsi"-eknek mondatnak. A' 17-dik században Morison Rob. es Ray János annyira megjavitták és kimivelék ezen irányzatot, hogy ez utolsó már tekintetbe vevé a' bokrétát 's annak részeit is; Rivinus pedig a' bokréta rendes vagy rendetlen voltát, és Tournefort a' bokréta más tárgyakhoz való hasonlatosságát vevék szabályul fel. Azonban Morison, Plukenet, Barrelier, Boccon, van Rheede, Petiver és Plumier szaporiták az uj növények számát. Grew és Malpighi a' 17-dik században vetének alapot a' növénybonczolásnak; a' növénychemiát Homberg, Dodart és Mariot teremték, a' két különböző nemet Grew, Morland és Camerarius Jak. Rud. találák ki. Micheli ezen találást alsóbb müszerzetekre (*organismus*) is ki akará terjeszteni, mint mohokra, bodrányokra, gombákra. Illyen eldődieknek 's Rumphius, Parkinson, Iloane, Flacourt, Commelyn, Buxbaum, Ammann és Feuillée hires növénygyüjtőknek köszönheté a' halhatatlan Linné, rendszerének alapitását, és sok növénynek esmerését. „*Species plantarum*" czimü munkája első kiadásában 7300 fajt esmere, a' másodikban 8800-at. De meggondolván, hogy egy mértékletes gyüjtemény ma már 11—12,000 fajból áll, csudálkozni vagyunk kénytelenek ezen tudomány nevekedésén, 60 év olta. Dillenius, Schmidel, Hedwig tökéletlen növényekre is kiterjeszték Linné növényi gondolatjait. Adanson, Alston és Haller kikelteк a' rendszer ellen; Schreber, Scopoli, Crantz és Jacquin tovább mivelték. A' 18 században számos növényt találtak fel Burmann Ján., Gmelin, Pallas, Forskäl, Forster, Hasselquist, Brown, Jacquin, Aublet, Commerson, Stahl, Schwartz, Aiton. A' növények physicáját Bonnet, Du Hamel, Hill, Kölreuter és Senebier bővitték és uj tapasztalásokkal gazdagitak; Jussieu és Decandolle pedig az egészet egy dicső fokra emelték, mellyen most egész méltósággal van a' többi tudományok között. A' növénytudomány törté-

netét Sprengel bőven leirá ezen munkában: „*Geschichte der Botanik*“ (2 köt. Leipzig 1818). —*j*—*a*.

Füvésztudomány (orvosi). Ez segédtudománya a' gyógytannak 's a' gyógyszerek tudományába tartozik. Az orvosi növénytant azért különböztetjük meg az általánostól, mivel a' gyakorló orvosnak ebben ugyan csak jártasnak kell lennie, mig amannak okfejei világos tudásával is beéri. Sőt a' füvésztudomány végetlen kiterjedésénél hibásan cselekednék a' gyakorló orvos, ha azon mezőbe is erősen be akarna vágni, mellynek kifürkészésére 80 évig tartó emberkor épen nem hosszu. Az orvosi növénytan a' gyógyszerek közé tartozó növények leirásával, physiologiájával 'sat. foglalatoskodik, 's tanitja azoknak viszonyát az állati 's különösen az emberi müszerzetre. Ezen példa szerint megkülönböztethetjük a' müvészeti, gazdasági, erdősz 'sat. növénytudományt. —*j*—*a*.

Fuvó eszközök l. Hanga eszközök.

Fux (János Jósef) nagy contrapunctista, egyházi és játékszini muzsika szerző, I. Leopold, I. Jósef, és VI. Károly császárok alatt; született Styriában 1660. Bécsben csász. fő karmesteri hivatalát 40 évig vitte. VI. Károly annyira becsülte, hogy az öreg podágrás embert, Bécsből Prágába 1723. egy operának a' koronázás' ünnepén előadása végett, gyaloghintón vitette, 's hires latin munkáját „*Gradus ad Parnassum, seu manuductio ad compositionem musicae regularem etc.*“ melly Fuxot Németországon kivül is nevezetessé tette, saját költségén (Bécs. 1725. fol.) igen szépen kinyomatta. Fux, korának muzsikai izlésére, szerzeményei által nagy befolyással volt. Templomi hangmivei még most is becsültetnek, kivált egy Missa Canonica, melly Lipcsében metszve jelent meg.

Fuxhoffer (Damján), szül. 1741-ben Tákon Vasvármegyében. 1758-ban Benedictinusnak öltözött, 's esztendővel utána felesküdt a' pannonhalmi fő-apátságban. Több esztendeig plébánoskodott; utóbb a' tihanyi monostorba vette magát, hol meg is halt munkás életének 73d. esztendejében. Minden Magyarországban létezett 's létező szerzetnek leirta történetét, de csak a' Benedictinusokét, Cistercitákét és Praemonstratensisekét adta ki éltében. A' többi kéziratban találtatik Pannonhalmán. *G. I.*

Füz (füzfa). A' kétlakiak osztályába tartozik, az az egyik fán csupa himvirágok vannak, a' másikon csupa nők. A' természeti rendszerben a' barkások (*juliferae, amentaceae*) között áll. Jegyei ezek: barkája egy virágu hártyákkal; a' himvirágban egy mirigy van a' hártya megett. Többnyire 2 himszál, anyaszál 1, bibe 2. Tokja egyrekeszü, két kopácsu; magjai összenőttek. Számtalan fajai közül a' budapesti (Pest vármegyei) virányban, mellyet Sadler Jósef ada ki, 11 iratik le, Sadler Mihály koszoruzó értekezésében (1831) 30 magyarhoni faj, némelly alfajokkal. —*j*—*a*.

Fyt (János) hollandi festő, szül. Antwerpenben 1625 körül; halála esztendeje esmeretlen. Kezének festését láthatni 1652-ről, képekben. Tárgyai többnyire vadászat, szelid és vad emlős állatok, madarak, gyümölcsök, virágok, bas-relief-ek voltak. Sokat feste Rubens, Jordaens és Willebort társaságában, és ecsete olly termékeny vala, hogy majd minden jelesebb képtárban találtatik darabja. Rajzolatja igen hiv a' természethez, 's mégis választott; szinezete heves és hatalmas; a' festékek, különösen a' fénynél nagyon impastáltak. Mind ezen tulajdonokban versenyge de Voes és Snydersel. Az étető mivben is jeles volt. 1642 két állatdarabot ada ki. Koning Dávid az ő tanitványa volt.

G.

G, a' mostani muzsikai rendszerben ötödik diatonicus hanglépcső. A' Violin - (G.) kulcsnak 𝄞 neve is e' betűtől van, mert azon fogra vagy lineára tétetik, mellyen az egyszer vont g áll. (L. Hang, hangnem).

Gabalis, „*Comte de Gabalis, ou entretiens sur les sciences secrètes*" román a' 17-dik század utolsó negyedéből, mellynek szerzője de Villars abbé 1640 szül. 's 1675-ben egy rokonától utjában agyon lövetett. Minden tehetsége mellett sem lehete pap. Ugyanis az emlitett románjában nevetségessé tette a' Kabbalát, mellynek barátitól szent igazságok megtámadásával vádoltaték, 's igy a' szónoki szék megtiltaték neki. Románjának alapul szolgál a' Chiave del Gabinetto, Borrytól. Gabalis gróf azt véli, hogy a' szerzőben természeti tehetség találtaték a' Kabbala titkai iránt, 's ez okból 5 mulatságban megfejti neki ezen titkos tudományt. Hihető, ezek csak azoknak volnának még esmeretesek, kik a' kabbalisták, gnosticusok és ujplatóiak titkos philosophiájában, a' keleti költés, görög philosophia és keresztény vallás azon összevegyültében jártasok; ha az utóbbi költők közül némellyek nem meritették volna ezen démontanitásból költeményeiket. „Ezen megmérhetetlen ür, mondja a' gróf, az egek és föld között, sokkal nemesebb lakókkal bir, mint a' madarak és bogarak; ezen ugy kiterjedt tenger más vendégekkel, mint czetekkel és tengeri borjukkal; a' föld mélye nem csak a' vakandoknak van itt, és a' tüzelv, a' másik háromnál sokkal nemesebb, nem készült a' haszontalan és üresen állásra." Ezen bevezetés után a' négy elvszellem rendszere tanitatik, mellyek: a' sylphek (légszellemek), ondinák (vizszellemek), gnomák (földsz.) és a' szalamandrák (tüzsz.) Hogy a' költőknek, kiknek szárnyai a' keresztény vallás által ugy megperzseltettek, hogy a' tündérek, boszorkányok 'sat. elegendő tollat a' repülésre nem tudtak nekik adni, ezen regevilág kedves volt, azon nem is kételkedünk. Azonban nem terjedt el annyira, mint a' többi virágos vagy száraz mythologia. 55.

Gaboltó, mezőváros Sáros vármegyének szekcsói járásában; Erdődy gr. birtoka, 3 savanyu forrása van.

Gabona név alatt olly fünemek értetnek, mellyeket lisztes és tápláló magvaik miatt vetni szokás. Hogy ezek imitt amott, mint Németországon a' zab, árpa 'sat. vadon is nőnek, bizonyos; de vad állapotban nem jőnek olly tökéletességre, mint ha vettetnek. Ugy látszik, eredetileg, 's Asia, Afrika és Amerika melegebb éghajlatiban mind csak egy éviek, 's némellyek csak az elvetés által szoktak teleléshez, mivel nálunk a' nyár nem mindenütt elég a' megérlelésre. Szárba indulások és bokrosodások a' többi fünemekkel egyforma. Rostos gyökereik leginkább a' föld szinén terjednek el, 's azt sürü szövetényeikkel mintegy bezárják, azonban csekélyebb részeik mélyebbre is haladnak, ha porhanyós földre és táplálékra találnak. — Alkotó részeik *a*) a' mézga, vagy enyves nedv, melly az állati testeket legerősebben táplálja; *b*) a' keményitő liszt, melly az elsőnél ugyan kevesebb tápláló erővel bir, de amannak emészthetését elősegitni látszik; *c*) egy kevés édes nyálkás szer, melly a' gabonát bor és eczet-nemü forrásra képesebbé teszi; *d*) a' polyva, melly rostos részekből áll, és egy kevés, megemészthető füszerszámos materiát foglal magában; *e*) a' nedv melly még a' legszára-

zabb gabonában is megvan. Ez nem táplál; a' gabona romlását, ha csak az, lehetőségig szárazon nem tartatik, sietteti, 's csak az elvetés utáni csira első kifejlődését ingerli. Régi, jól tartott gabona, vevőnek és vetőnek is jobb, mint az uj. Ha a' gabona a' dolgok értékének általányos meghatározásául, vagy a' pénz alapjául szolgálhat-e? l. Papiros pénz. J.

Gabonany (*cererium*), egy az ujlag feltalált érczek közül. Mosander igy készité: ujlag készült, 's még a' képző csőben való gabonchloridra, lassu izzó hévségnél, káligőz 's gyulógáz vegyitéket bocsáta, a' mi által barna vegyület támadt kálichloridból, 's anyitott (reducált) gabonanyból. Ha ezen utolsó vizbe tételék, különös szagu gyulógáz fejlődék ki; a' viz, mellyben sósavanyos káli vala, épen nem hata káliasan, mutatványul, hogy a' viz nem felesleges kálianytól, hanem a' gabonanytól oldaték fel. A' viz által történhető savitódásának elkerülése végett, legjobb a' homályos barna tömeget alkohollal (0,850. t. n) kiédesiteni, 's a' hátramaradó gabonanyt Guereke üresében megszáritani. Az igy készült gabonany homályos csokoláda szinü, de a' melly a' hozzá kevert savitat szerint világosabb, végtére rózsapiros lesz; a' vizet feloldja, 's a' lég nedveit; mindig gyulógáz szagu. A' viz eloldása a' melegmérték felemelése, 's valamelly savany jelenléte által igen elősegittetik. A' levegőben már az izzó hévség előtt meggyul, 's vidoran savitattá ég; zöldlő és vál- (*nitricum*) savanyos kálival eldurranik. Vauquelin a' borkősav. gabonany elősavitatának heves izzasztása által, apró fejér, érczfényü, merevény és kemény, csak a' királyvizben olvadható szemeket nyere leveles (lapus) szövettel, de igen keveset, mivel az ércz nagyobb része az anyitáskori (reductiokori) hévségnél elszált. —*j*—*a*.

Gabonany elősavitata (*protoxydum cererii*) a' gabonkőből (*cererites*), mellyben kovasavannyal 's vasaggal jön elő, Klaproth szerint ugy nyeretik, ha a' finoman porrá tört ásványt olly soká királyvizzel pálitjuk, mig ez valamit csak felvesz, 's a' kipárologtatás által a' felesleges sósavanytól megszabaditott olvadatot, szivárgás által, a' hátramaradt kovasavanytól elválasztjuk; ha a' sósavanyos, vasbirta gabonanyolvadatot ammoniákkal szorosan közepitjük, a' vasat savas ammoniákkal kiüzetjük; végre ha tiszta ammoniák által a' gabonany elősavitatát lecsapatjuk, jól kiédesitjük, száritjuk. Ez fejér, nehezen izzolvadó, a' levegőben szénsavanyt és savitót lassan felszivó, szénsavanyosban igen, de tiszta alkalikban nem olvadó, savanyokkal édes, összehuzó savanyokat képző por, melly a' lég érintésében izzasztva, barna, olvadatlan, iztelen, a' savanyokat, mellyekben csak igen kevessé olvad fel, vereses sárgán festő gabonany telt savitatába megy által. Berzelius szerint a' vasas gabonany sósavanyos olvadatja ammoniák által lecsapatik, a' lecsapat salétrom savanyban felolvasztatik, a' káli által közepitett olvadatból borkősavanyos káli által, mint borkősavanyos gabonany lecsapatik, melly kellő édesités után izzasztatik fedett cserépben, 's tiszta gabonany-elősavitatot hágy hátra. —*j*—*a*.

Gábor (Gabriel, istenhőse), a' zsidó mythologia szerint egy a' 7 arkangyal közül, ki Dánielnek megmagyarázá álmait. Tóbiásnál is előjön, 's az uj frigy könyveiben is. A' rabbinok szerint az Izraëliták számára halál angyala (követe) ó, 's minden izraëlita lélek a' lélekbeszedő alangyaloktól ennek adatik által. A' Talmud szerint Gábor a' tüz fejedelme, a' menydörgés és gabonák ura. Jehova parancsára a' templom égető társa volt, elébb mintsem Nabukodonozor felgyujtá, 's a' templom gyászdalt monda magára. Egykoron vadászatot indita Leviathan halra, azt Isten segedelmével megölendő. Mohammed tanitása szerint egyike az Istentől kegyelt négy angyalnak, az isteni végzetek feljegyzésével foglalatoskodó, 's a' megjelenések angyala, ki Mohammednek az egész Koránt lelkébe sugallá. Egykor Mohammedet az aetherbe bájolá, 's olly

sebesen vezeté agyának hét egén keresztül, hogy visszajövet, a' neki rugaszkodáskor eldöntött éjbögrét az egészen felhenteredéstől megóvhatá.

Gabrielli (Katalin), a' 18 század leghiresebb éneklői közül egy, szül. Romában 1730, atyja szakács volt. Garciastól (*lo Spagnolletto*) tanult és Porporától. 1747-ben a' luccai szinen nagy csudálással énekelt. I. Ferencz császár Bécsbe hivá. Metastasio tanitása tökéletessé tevé mivelését. 1765-ben Katalin czárné Pétervárába hivá. 1775-ben Londonba ment, 1777-ben vissza Olaszhonba, 1780 Milanoban vala, hol Marchesivel vetekedett. Nem volt énekes (férjfiu), ki ezen diadalmas énekló nővel bátran kiállott volna a' szinre. Pacchierotti egyszer társul mene vele, de szégyenülve bujt el. 50-dik évében még kit kit bámulásra ragada énekével. Meghalt 1796-ban; 1780 olta visszahuzta magát a' szinről.

Gács, mezőváros és vár Nógrád vármegyének losonczi járásában; birtokosainak nem csak hasznára, hanem hazafius dicsőségére is váló hires posztógyárral, melly 1756 olta virágzik itt, gróf Forgács János által alapitva. A' gácsi vár honi történeteinkben hires; sokat czivódánk érte a' Hussitákkal, Törökökkel, önmagunkal; most is jó karban áll, szép helyen fekszik; erdei, szőlőhegyei szépek és hasznosak. 55.

Gadóczi (Péter), hires Balassa Menyhárt fegyverneke. Mikor 1544-dik esztendőben az esztergomi Törökök egy éjjel Balassát Léva várában megtámadták, és ő azokat visszanyomta, Gadóczi igen derekasan viselte mellette magát, 's a' többek közt egy Kubát nevü törökkel bajt vivott. *R.*

Gaea, a' föld, mint a' régieknek cosmologiai istensége. A' chaosz után, ugymond Hesiod,

A' kiterült föld lett az örök lényeknek hazája,
Kik nagy Olymposznak hófedte tetőin honolnak.

Mind az, mi belőle, utána vagy rajta képződik, tőle származott. Nemző szerelem nélkül szülte a' csillagos eget (Uranoszt), a' magas hegyeket és a' Pontoszt (tengert); Uranosz által nemzé a' Titanokat (l. e.), Theiat, Rheiat, Mnemosynet, Themiszt, Phoiboszt, Tethyszt, a' Cyclopsokat és Hecatoncheireket (százkezüeket). Minthogy Uranosz, ezen gyermekeket mindjárt születések után tömlöczbe zárá, Gäa bosszuállásról gondolkodott, gyéménť sarlót talált ki, 's rábeszélte a' fiakat, hogy azzal atyjokat meghimtelenitenék. A' cselekedetet Kronosz vitte végbe. Gäa felfogá a' sebből szivárgó vércseppeket, 's általok fogamoltatván, Erynniet, a' gigászokat és meliai nymphákat szülé. Azután fiával Pontosszal Nereuszt, Thaumaszt, Phorkyst, Ketot és Eurybiát nemzé. Kronosszal is megelégedetlen lévén, Rheia leányára bizta az ujonan született Zeusznek felneveltetését, 's Cretába vivé. Midőn ez már megnőtt, thronusra segité őt, javasolván neki, hogy a' tömlöczbe zárt Hecatoncheireket és Cyclopsokat szabaditsa meg. 54.

Gaëta, nápolyi vár, hasonló nevü öböl mellett, 10,300 lak., 's egy püspökkel, 25 órányira Romától 's 15-re Nápolytól, egy meredek földnyelven, mely nevét Virgilius szerint (Aen. 7, 1.) Cajetától, Aeneas dajkájától, kapta. Elébb jött létre Románál, a' romai birodalom elpusztulása után egy ideig köztársasági alkotmánya volt, 's azután herczegektől igazgattatott, kik a' pápát esmerték feudalis uroknak. Egy Européának legerősebb várai közül, mivel fekvésénél fogva csak a' keskeny földnyelv felől támadtathatik meg. Környéke bájoló 's a' külső város csinos mezei házaitól, a' millyenek ezen termékeny parton már a' Romaiak idejében számosan állottak, az egész felette románossá tétetik. Gaëta a' középkorban többször (nevezetesen 1435 Alfonz aragoniai királytól) ostromoltatott; az ujabb időben három nagy ostromot állott ki: 1702 az Austriaiak vették meg Daun alatt, rohanással, három hónapi vivás után; 1734 az ősereg, minekutána Apr. elejétől Aug. 6-ig védte volna a' várt, becsületes feltételek alatt megadta magát Franczia- és Spanyolországok 's

Sardinia egyesült fegyvereinek. Azolta még inkább megerősíttetvén, 1806 a' Francziáktól ostromoltatott. Vitéz kormányozója, hessen-philippsthali Lajos herczeg t. i. bár a' nápolyi országlás Febr. Gaëtát a' franczia seregnek megigérte, nem adta azt által. A' herczeg Jul.-ig oltalmazta a' várat, midőn ágyugolyóbistól csaknem halálos sebet kapván, 's e' miatt Siciliába evezvén által, Jul. 18. az őrsereg megadta magát. *L—u.*

GAËTA HERCZEG, l. GAUDIN.

GAGERN (János Kristóf Erneszt, báró) politicai iró, szónok, németalföldi királyi statustanácsos, 's ugyan a' németalföldi királynak, mint luxemburgi nagyherczegnek, volt rendkivüli követje és felhatalmazott ministere a' német szövetség gyülésén, és Frankfurt szabad városánál; 1766 született. Igen fiatal korában bizatott réa a' nassau-weilburgi ügyek igazgatása, mint minden törvényszékek elölülőjére. Ezen hivatalnak a' herczegi házra való nyomossága, kezébe szolgáltatá a' politicai munkálatok vezérlését is, a' mennyire ezek Németországot érdeklék. Ennél fogva a' lunevillei béke után Parisba ment, hol a' Talleyrand által leginkább kitüntetett alkudozók közé tartozott, 's 1802 és 3 nem csak gazdag kárpótlási eszközlött ki, hanem az 1806 évi crisistől a' herczegnek ősi nevét is felmentette, 's közvetetlen befolyását észrevehetőleg nevelte. Ugy látszik, később Napoleon ellen bizodalmatlan lön, 's vagy ezért, vagy más okokból hivatalát oda hagyva, Bécsbe ment. Ezen időtájban irta historiai esmeret 's lelkes előadás által jeles munkáját, melly nem maga neve alatt jelent meg: „*Die Resultate der Sittengeschichte.*" Bécsben 1812 jött ki ezen czimü munkájának „*Nationalgeschichte der Deutschen*" I kötete 4r., 's figyelmet vont magára; a' második megjobb. kiad. maini Frankfurtban 1823 jelent meg; II kötet pedig 1826. Mindenfelé Europa megszabadittatásáért 's Németország becsületéért munkálódott. 1814 mint igazgató statusminister az oraniai herczegségeket kormányozta, 1815 a' bécsi gyülés munkálataiban, mint a' németalföldi király követje vett részt; mint meghatalmazottja pedig Jun. 8. a' német tartományokat illető német-szövetség actáját irta alá. Innét Parisba ment, 's az ottani békegyülésben kieszközlé az uj németalföldi királyság megnagyobbitását; állandóan vitatá Elsasznak Németországhoz leendő visszaadatását, 's a' mint Martens „Recueil"-jéből kitetszik, befolyással volt arra, hogy a' remekmivek igazi tulajdonosaik kezébe visszakerültek. Megjelent 1818 a' szövetség gyülésén, mellynek megnyittatása előtt, herczeg Metternichel folytatott levelezéseiben ezt ollyan rendszabásokra buzditotta, mellyek a' német nemzet politicai egységét erőssé tehetnék. Ugyan ezen évben együtt dolgozott azon kiküldöttséggel, mellynek Németországra nézve, a' tengeri rablók ellen, rendszabásokat kellett készitnie. Frankfurtban (1816) jött ki „*Pièces relatives au dernier traité des puissances alliées avec la France*" czimü munkája, több apróbbal; 's egy, a' KIVÁNDORLÁST (l. e.) tárgyazó értekezése (Frankf. 1817. 4). 1820 a' hessen-darmstadti országrendek tagjának választatott, 's most mezei jószágainak egyikén magánosan él, 1821 óta a' németalföldi udvartól nyugpénzzel ellátva. 54.

GAIL (Jean Baptiste) szül. Parisban 1775. A' Collège royalban 1792. görög nyelv oktató lön. Theocritus' Idylljeit akkor adá ki először (görögül, francz. és latin. Par. 1792.) 1809 a' Nemzeti Intézet 3-ik osztályába vétetett. XVIII. Lajos 1814. becsületrend keresztjével ékesité, 's a' kir. könyvtárnál a' görög és latin kéziratok' felügyelőjévé tette. Merész állitásainak, (jelesen „*Recherches historiques et militaires sur la géographie comparée par époque*" irásában, mellynél fogva Delphit és Olympiát, a' hajdankor' két városát, a' földabroszokból kitörültetni kivánta, 's a' Mantinea, Platäa, és Marathon melletti ütközetekről egészen uj nézeteket állitott) tiszttársai nyilván ellenmondának. A' görög fróknak három gyüjteménye jelent meg tőle franczia és latin forditással,

„*Le philologue, ou recherches hist. géogr. milit.*" 'sat. munkájának 15. és 16. kötete Parisban 1824. jött ki.

Gaillarde vagy Gagliarda, elavult olasz táncz, vig természettel 's vidor gyors mozgásokkal, 3/4 tactra. Romaneszkének is nevezteték, mivel Romából eredt.

Gaissberg, magas hegy a' salzburgi herczegségben, alatta vannak az aigni ferdők forrásai, rajta márványbányák. —*j*—*a*.

Galactit, téjkő, szép tekintetü szürke kő, melly porrá törve 's vizzel felerestve tejes nedvet ad.

Galactometer (téjmérő), Cadet de Vaux találá fel. 1 fok alapul vétetve, nagyon tiszta, vizzel nem bővelkedő tejet mutat, 2 fok negyed vizzel, 3 fok harmada vizzel, 4 fok fele vizzel kevert tejet mutat. Azonban a' késő téj sürübb a' fejés kezdetekorinál, a' szoptatás utolján vagy multával, mint annak elején. Befolyással van még az évkor és az évrész, különösen az eső. A' mérő használása tehát nem egybecsü, nem általános igazságu.

Galamb, a' tyuknemüek közé tartozó madár. Esmertető jelei: orra egyenes, hegye felé leszáló. A' galambok, vagy hangjok szerint tubák, sebes reptüek, általjában egynősek (monogami), fákon, sziklák repedésein fészkelnek, 's rendesen kettőt tojnak, de évenként többször is. A' him a' nővel váltva ül. Fijaikat bennökben meglágyitott maggal táplálják. Számtalan fajai közt ezek nevezetesbek: 1) Vadgalamb, hamuszinü, nyakszirtje zöld fényes, szárnyai vonása és farka hegye feketélő. Hazája majd az egész ó világ; örömest magason lakik; vándor vagy bujdosó, nálunk kétszer költ, 's ősszel tovább szál. 2) Házi galamb, alfajai közt esmeretesbek ezek: Gatyás h. g. borzas, fodrosbegyü, szélesfarku, kerengő, csuklyás, török, begyes, pósta h. g. Ez utolsót keleten levélküldésre használják, mit ő a' legnagyobb sebességgel végez, szárnyai alatt hozva a' levelet. 3) Örves *g.*, kormánytollai hátrább feketék, első evezőinek külső széle fejérlő, nyaka mindenfelől fejér, az az össze nem érő örvü. 4) Gerlicze g. (l. Gerlicze). 5) Kaczagó g., feljül sárgáló, nyaka örve fekete; déli Europában 's Keletindiában él; a' nőszés idején nevető hangot ad. 6) Vándor g., Amerika éjszaki tájain az eget elfedő seregekben tanyáz, vándorol, egész erdőségeket ellepve. —*j*—*a*.

Galandféreg (Taenia) a' Földi ugynevezte bélférgeknek nála 7-dik neme. Teste lapos, ízes; feje négy szivóhólyagos, tokos, kinyujtható 's visszahuzható horgocsokból 2 koronás. Fajai részint az emberben, részint más állatokban is találtatnak; elvesztésök igen nehéz, mivel a' hátra maradt fej ujra tenyészik. Az emberben két faj találtatik 1) a' hosszuizü galandféreg (*T. solium L.*) izei, kivévén a' melsőket, hosszabbak, mint szélesek; rendesen 2—4 lábnyi hosszu; kihajtása szörnyü bajos; — a' nőket gyakrabban háborgatja a' himeknél; 2) a' széles vagy kurtaizü *g.* (*Taenia lata*) izei szélesek, rövidek, középben gombosak. Legközönségesebben 20 lábnyi, de 100-nál hosszabb is láttaték, különösen Schweizban és Oroszhonban. — Juhok agyában tanyáz a' széditő *g.* (*T. cerebralis*). Az első fajnak sok alfajai vannak, különbségeik a' fejtől vetetve, — tanyájik a' madarak, halak 'sat. bélcsőve. —*j*—*a*.

Galanteria (udvariság) illendő és finom magaviselet a' szép nem iránt, de az üres látszatás vagy a' kitünő érzékiség és sikamló erkölcsök mellékképzeletével. Montesquieu a' galanteriát igy nevezi: a' szerelem finnyás, könnyü, örök hazugsága. A' Francziaországban eredetileg honos galanteria, a' chevalerie külszine és egyszersmind kifajzása volt.

Galantha mezőváros Posony vármegyében, Eszterházy herczeg birtoka, herczegi várral, nemesekkel, nem egyesült Görögökkel. Czigányai hajdan közel távol leghiresbek voltak, mint jó hegedüsök. 55.

Galatea, Nereus és Doris leánya. Polyphen cyclops, szerelmével unszolá a' szép nymphát, de fohásziért csufnál egyebet nem nyere. Szerencsésebb volt Acis, a' siciliai szép juhász, ki viszonos szerelmét megnyeré 's érette halált szenvede. Mert midőn egykor szerelmes ölelésben találtattak Polyphemtől, ez féltő dühében egy szikladarabot vete rájok, Acist összezuzot; Galatea pedig a' tengerbe szökött. Acis csermellyé változva, kedvese biztos lakjához sietett.

Galatia, Nagyphrygiának része, mellyet Galaták, (Görögök 's Gallok, az az Celták keveréke) laktak; innen jött a' Gallograeci név, mellyből későbben Galatae lett. *L—ú.*

Galba (Sergius, vagy Servius Sulpicius) Nero követője, szül. 4 évvel Kr. előtt, az ó és hires Sulpicius nemzetségből; törvényes kora előtt praetor lön, azután aquitaniai helytartó 's egy évvel utóbb consul. Caligula vezérré nevezte ki Némethonba. Majd visszaveré a' Galliába beütött Németeket, 's a' régi katonai fenyitéket visszaállitá. Caligula halála után Claudius számára esketé meg népeit, ki őt azért legmeghittebb baráti közé vevé fel, 's mint proconsult Afrikába küldé, hol nyugtalanságok támádtak. G. két év alatt visszaállitá a' rendet, a' diadaljegyeket megnyeré, 's Augustus papjai közé felvétetéké. Ezolta Nero uralkodásának közepéig igen meghuzottan élt, hogy gyanut ne gerjesszen. Nero önakaratból Hispania tarraconensis helytartójává rendelé, de majd ugy megboszonkodott reá, hogy titkos megöletésére parancsot ada. Ekkor felzendült Galba, de nagy néhézségekre talált, mig Nero halálának hire hozzá juta, 's hogy a' praetorianus seregektől Romában császárnak kiáltatott ki. A' tanács követei tudósiták felemeltetéséről. Romába menve sok zenditőt megölete. De ez által, valamint baráti iránt való lágysága miatt, kiket korlátlanul hagya uralkodni, általános megelégedetlenséget szerze. Alig lépe második consulságába, midőn a' legiók Némethonban ellene feltámadtak. Ez társuralkodó választására birá őt, egy fogadott fiu név alatt. A' katonáktól szeretett Otho helyett, Piso Licianust nevezé ki, a' szigoru erényéért gyülöltet. A' megsértett Otho erővel vágya most uraságra lépni. A' praetorianus seregek először nyilatkoztaták ki számára magokat, és Galba hijába törekedve a' rend helyre állitásán, midőn felpánczélozva a' Praetoriumba viteté magát, megtámadtaték 's levágaték (69 Kr. u.) 72 esztendős korában, midőn 3 hóig uralkodott.

Galenus (Claudius) görög gyógyász, szül. 131 Kr. u. Pergamusban, Kisásiában. Atyja Nikon, ügyes épitő művész és számtanász, gondos nevelést ada neki, 's a' gyógyászságra szánta. Minekutána több hires orvostól tanula, elutaza Lyciába, Palaestinába, Alexandriába, melly még akkor a' tudós világ középhelye volt. Különösen a' boncztudománnyal foglalatoskodék; 24 éves korában visszatért honjába, Pergamusba, hol közönséges hivatalt nyere. Egy zendülés Romába menetelre birá 30-dik évében, hol szerencsés gyógyitása hirbe hozá, de a' többi gyógyászokat ellenségeivé is tevé, kik, különösen az ő közönséges boncztudománybeli tanitásait annyira megtámadák, hogy fel kelle velek hagynia, 's ő visszatére Göröghonba. Több országot beutaza, a' nevezetes természeti dolgokat és gyógyszereket helyben visgálandó, 's egy év mulva M. Aurelius és Luc. Verus császároktól Aquilejába hivaték. Itt készité a' theriákot. G. mint gyógyász és bölcs nagy érdemekkel bir. A' tapasztalási kórtudományt igen megbővité; alapot vete az érzések valódi theoriájának (elméletének) 's a' test tulajdon állati müveletinek. Irásai a' görög bölcselkedési rendszerek mélyének jeleit hordják, 's a' gyógyság minden ágaira kiterjednek. Csak egy része juta ezeknek hozzánk, mert sok elége, mikor háza Romában meggyult. Galennek 82 valódi irománya maradt reánk Fabricius szerint, 18 áldarab, és töredékek 19 elveszettből. Fabricius „*Bibliotheca*"-jában 50 orvosi és 118 többnyire bölcselkedési elveszett irománya hozatik fel. Munkáinak legrégibb, teljes, de csupa görög kia-

dása az „Aldine," 1525 félrétben; utána jön a' baseli 1538, csak görögül. Chartier göröglatinul adá ki 13 félrét kötetben, Hippocratessel együtt (Paris 1679). Kühn D. Leipzigban 1819 olta göröglatin kiadásához fogott. Egyes irasa forditásait Sprengel és Nöldecke adák németül, magyarul — — várjuk még. *—j—a.*

Galenisták, l. Keresztelkedők.

Galeone v. Gallione nevet viselének hajdan a' Spanyoloknál és Portugáloknál nemi saját épitésü, hármas négyes fedelü, de már szokásból kiment hadi gályák. Most Galeone olly hajót jegyez, mellyen a' Spanyolok Peruból, 's Terrafirmából kincseket hordának. Ettől az illető kereskedők is Galionistáknak hivatának.

Galeota (Galiote) kisebb neme a' gályácskáknak, melly sebes hajózásra igen alkalmas, 's oldalain 16—20 evező pad van, mellyeknek mindegyikét csak egy evező legény foglalja el. Az evező legények egyszersmind katonák is, puskával fegyverkezve. — Bombardázó galeota ollyan hajó, melly a' tengeri helyek lövöldöztetésére használtatik. *Zs.*

Galeotus Martius, olasz ember, a' bolognai egyetemben szép tudományok tanitója, udvarlására jött I. Mátyás magyar királynak, látni kivanván azt a' fejedelmet, kit a' hir annyira magasztala, nevezetesen a' tudományok buzgó 's hathatós pártolására 's előmozditására nézve. Mátyás király, megkedvelvén az embert, rábirta, hogy Magyarországba tenné által lakását, és rábizta a' budai királyi könyvtár gondviselését. E' tisztsége mellett Galeotus több előkelő házakból való ifjakat is oktatott, különletesen a' szép tudományokban; kik között vala hihetőképen János is, a' király természetes fia. Öszveirogatta ő Mátyás király jeles, bölcs és elmés vagy tréfás mondásait és tetteit, és e' gyüjteményt János herczegnek ajánlotta. Kiadta azt először, és II. Maximilian császárnak ajánlotta Gyulai Torda Sigmond e' czim alatt: „*Galeoti Martii Narniensis commentarius de Mathiae Corvini Hungariae regis, egregie, sapienter, jocose dictis et factis. Viennae*, 1563." Ezt a' kiadást felvette Schwandtner „*Scriptores rerum Hung. Tom.* I." a' IX. szám alatt. Tordáénál sokkal későbben jöttek ki Galeotus jegyzetei illy czim alatt: „*Salamon Hungaricus, sive de Mathiae Corvini etc. commentarius, editus per Joan. Gwercher Tyrolensem. Viennae*, 1823." 12. *Fábri Pál.*

Galeria, épitkezésben olly hosszu, keskeny szobát jelent, melly szélességénél legalább háromszor hosszabb. Nagy épületeknél gyakran a' szobák összekapcsolására szolgáló hosszu keskeny tornáczok (corridor) is galeriáknak hivatnak. A' tulajdonképen való galeriák játékra, tánczra, muzsikára használtatnak, 's ezért rendesen képekkel, szobrokkal, 's más remekmivekkel ékesitetnek. Innen a' képek 's a' képző mesterségek egyéb miveinek gyüjteményét is galeriának nevezik, habár az több egymásba nyiló szobákban volna is. Illy galeriának legelső példáját a' hajdankorban Verresnél, Sicilia pusztitójánál találjuk. Az uj Europában sokáig leghiresebb vala a' florenczi, (l. Florencz) mellyet II. Cosmus alapitott. Most a' Galérie de Louvre Parisban nem csak ezt, hanem a' romai Pitti palotabeli is meghaladja. Németországon leghiresebbek a' drezdai, bécsi, müncheni, berlini. (V. ö. Muzeumok). Ha ezen galeriák minden iskola — és korbeli mesterek miveivel diszlenek, ugy a' gondolkodó mivésznek összehasonlitásra alkalmat nyujtanak, hogy mindenik mivben a' jót fellelhesse, 's a' mivészet létesedéséről, virágzásáról 's hanyatlásáról, a' módosságokról és bánásmódokról esmeretet nyerhessen. — Játékszineknél galeriának a' legmagasabb és legolcsóbb helyeket hivják.

Galiani (Fernando) kormányfi, gondolkozó, nagytehetségü iró, 's eszmés társalkodó, egy nápolyi kir. auditor fia, ifju korában ment Nápolyba, hol őt, öregapja testvére Galiani Celestin, tarenti érsek és a' király udvari segédpapja, a' számtudományban és bölcselkedésben tanitta-

tá; a' ki is midőn Romából visszajött (hova 1740 ment), ismét magához vevé, 's a' törvényekre oktattatá. Mintegy 20 éves korában olvasott G. valamelly academiai társaságban egy értekezést a' pénznek a' trojai hadkor volt állapotjáról. Azon tetszés, mellyel ez fogadtatott, e' tárgynak nagy munkában leendő kidolgozására tüzelte őt, mellyet a' következett esztendőben ki is adott, neve kitétele nélkül. Örömére szolgált, okfejeit az országlás által elfogadtatva látni. Ezen idő tájban a' papi hivatalra szánta magát, 's Romába ment, hol XIV. Benedek (Lambertini) pápa által barátságosan fogadtatott. Meglátogatá Paduát, Turint, 's Olaszhonnak más egyéb fővárosait. Későbben mint követségi titoknok küldetett Parisba, a' nápolyi követhez, gróf Catillanához, 's mig ez szabadságon volt, addig az ügyeket ő igazgatá. 1766 oda hagyá előre kinyert engedelem mellett Parist, 's épen visszatérni igyekezett viszont ide, midőn udvara által egy nyomos izenet bizatott reá, melly által a' kereskedési gyülekezet tagja lön, mellynél azonban a' követségi titoknokságot többre becsülte. Parisból Angolhonba 's innét Hollandba ment, hogy ezen országok különböző alkotmányát kitanulhassa. 1768 visszament Nápolyba, 's helyet foglalt a' kereskedési gyülekezetben. Diderot-val, d'Alembert, Voltaire, Batteux, Arnauld, Barthélemy-vel 's másokkal szüntelen levelezésben volt. Ritka esmereteivel a' legnyomosabb ügyekben szinte haláláig (1786 Oct. 30.) szolgált az országnak, mig azonközben a' tudományok több ágaiban fáradhatatlanul dolgozott. Egy levelében, mellyet d'Epinay asszonysághoz 1770 Dec. 13. irt, megnevezi születése helyét (Chietit) 's idejét (1728 Dec. 2.) és előszámlálja munkáit is, mellyek közül önmagának XIV. Benedek pápára 1758 készitett halotti beszéde tetszik leginkább. Hátra hagyott irományai közül 2 kötet jelent meg Parisban 1818, e' czim alatt: „ „*Correspondance inédite avec M. d' Epinay, le B. de Holbach, le B. de Grimm et autres personnages célèbres du 18. siècle*". —*no*—

Galilaea, Jesus idejében Palaestinának legéjszakibb tartománya volt, mellyet kel. a' Jordán, délre Samaria, nyug. a' földközi tenger és Phoenicia, 's éjszak felől Syria és a' Libanon hegye határoztak. Lakói nagyobbára szegény halászok voltak. Mint a' kereszténység bölcseje, nevezetes ez a' kicsiny tartomány. Itt feküdt Názáret, mellyben Jesus felnőtt; itt folyt a' Jordán, mellynek partjain kezdett ő tanitani 's szerzett tanitványokat; itt feküdtek: Kána, az idvezitő első csudatételének helye; Kapernaum, a' Tiberiás tavánál, melly őt gyakran befogadá falai közé; Nain, hol az ifjat feltámasztotta; itt állott ama' halom (most Krisztus hegyének neveztetik) mellyen tartá hegyi beszédét; itt a' Tabor hegye, mellyen láták őt tanitványi megdicsőülve. A' lakosok csekély pallérozottságokért 's együgyü erkölcseikért megvettettek a' 'Sidóktól, 's eleinte a' keresztények is, mivel vallások itt jött létre, Galilaeaiaknak neveztettek csufságból. Most Galilaea Palaestinának többi tartományival, mint a' damascusi helytartóság része, török járom alatt nyög; Beduinok 's rabló csapatok kóborolnak szerteszét völgyeiben, 's csak a' szent helyeket lakják még kevés, de igen nyomott keresztények. *L—ú.*

Galilei (Galileo), a' természettudományban feltalálásai által halhatlan érdemeket szerzett tudós, szül. Pisában 1564. Atyja, Vicenzo, egy florenczi nemes, az ó nyelvekben, rajzolásban, 's muzsikában oktattatá, a' mi mellett ő már korán mutatott élénk hajlandóságot mechanicai munkákra. 1581-ben a' pisai egyetembe jára, az orvosi tudományt, 's aristotelesi philosophiát hallgatni. Az utóbbi, elrutitva a' scholasticusok álokoskodása által, már akkor is boszonkodást gerjeszte benne, melly őt utóbb annak legelszántabb ellenkezőjévé tevé. Korán fejté ki azon ritka visgáló elmét, melly őt megkülönbözteté. Még alig volt 19 éves, midőn a' pisai káptalan egyházában a' boltozatról lefüggő lámpás lóbálódásai elméjét a' függő törvényeire vezették, mellyeket ő határozott meg, 's használt időmérésre legelsőben, habár a' függő

használatának képzete csak tökéletlenül fogatott fel tőle, 's csak későbben fija, Vicenzo, 's főképen Huygens által vitetett tökéletességre, melly utóbbit méltán tarthatni a' függős órák valódi feltalálójának. Erre a' mathematicát tanulá Ostilio Ricci alatt; Euclidest, 's Archimedest hamarjaban végzé, 's ez utóbbi által 1586 a' hydrostaticai mérleg feltalálására vezéreltetett. Mathematica 's természettudomány foglalatoskodtatá ezentul kizárólag, 's már 1589 a' mathematica professora lön Pisában. Szüntelen törekedett a' természet jogait egy álphilosophia ellen erőre kapatni, a' miért most mint apja az ujabb physicának magasztaltatik, de akkor a' legkeserübb üldöztetéseket kelle szenvednie. A' káptalan egyháza tornyáról tett próbájival sok néző előtt mutatá meg, hogy a' sulynak az eső testek gyorsaságára nincsen befolyása. Ez által annyira maga ellen ingerlé az Aristotelicusokat, hogy kénytelen volt 2 év mulva tanitói hivatalát letenni. Ekkor Filippo Salviatihoz mene, kinél Francesco Sagredo, egy jeles velenczei, tanulá őt ismerni, kinek ajánlására a' velenczei senatus által 1592 Paduába hivaték, a' mathem. tanitó székére. Itt rendkivüles tapsal tanitott; Europa legtávolabbi vidékiről özönlének hozzá a' tanulók. Előadásait olasz nyelven tartá, mellyet ő képeze legelsőben philosophiai nyelvvé. 1597 a' szeregyenlőségi czirkalmot (*Proportionalzirkel*) találá fel. Fontosabbak ennél azon mathematicai igazságok, mellyeket 1602 után találá fel, például: hogy azon közök, mellyeken egy eső test ugyan azon időrészekben keresztül megy, ugy nőnek, valamint az egyenetlen számok 1, 3, 5, 7 'sat., az az: hogy az eső test, miután az első másodperczben 15 parisi lábnyit haladott alá felé, a' másodikban 45, a' harmadikban 75-öt halad, 's igy tovább. Ha neki kelljen-e a' hévmérő feltalálását tulajdonitani, nehéz meghatározni; talán csak czéliránvosabbá tevé annak készületét. A' magnesről is érdekletes észrevételeket tett. A' MESSZELÁTÓ CSŐT (l. e.), melly Hollandban nem csak tökéletlen, hanem használatlan is maradt, az ég felé forditá, 's rövid idő mulva számos igen nagy fontosságu feltalálásokat tön vele. Ugy lelé, hogy a' holdnak, valamint a' földnek, egyenetlen a' lapja, 's a' holdbeli hegyek magasságát árnyékjokból megmérni tanitá. Azon ködös foltot, mellynek jászol a' neve, feloldá egyes csillagaira, 's gyanitá, hogy erősebb messzelátókkal az egész tejes utat szintugy fel lehetne oldani. Legfontosabb volt Jupiter hajdujinak feltalálása, Jan. 7. 1610. Saturnus gyürüjének létezését is észrevevé, a' nélkül mindazáltal, hogy helyes képzete lett volna felőle. A' nap foltjait valamivel későbben látá, 's ezeknek közös nyomulásából keletről nyugot felé, a' nap testének kerengését (*rotatio*) következteté, 's a' nap tengelyének hajlását a' földut térje felé. Mindazáltal Scheineré Ingolstadtban, 's Fabricius János ostelli (Keletfrieslandban) predikátoré ezen feltalálás dicsősége, mert ők azt előbb terjeszték nyomtatásban a' világ elejébe. *) Azonközben olly hiressé lön G. neve, hogy őt II. Cosmus nagyherczeg magához hivná 1610-ben, mint nagyherczegi mathematicust, philosophust, 's a' mathem. első professorát Pisában, a' holott mindazáltal nem kelle laknia. Most részint Florenczben tartózkodék, részint barátja Salviati Alle selve nevü mulató kastélyában. Itt 1610-ben Mercur, Venus és Mars változó világalakinak (*Phasen*) felfedezése által legtökéletesebb győzedelmet nyere Kopernicus rendszerének, mert ezen planeták napkörüli forgását, 's napáltali világittatását kétségen kivül helyezte. Azután a' merevény testek uszásáról, 's elsüllyedéséről a' viz-

*) Hogy a' Németek ezen felfedezésből nyert dicsősége az Olaszok ellen báto ságba helyeztessék, csak az e' részbeli irományok megjelenése éveinek számát szükség összehasonlitni. Fabricius munkája: „Narratio de maculis in sole observatis" Wittenberghen 1611; Scheineré „Tres epistolae de maculis solaribus" Augsburghan 1612; Galileie pedig „Istoria e dimonstrazioni intorno alle machie solari" csak 1613-ban jelent meg Romában. Az ezen elsőség felett folyt vitának történetét Lalande elbeszéli „Astronomie"-jében (2. kiad. 586 és köv. lap.).

ben, irt egy munkát, mellyben, valamint minden egyéb munkájiban is, sok uj tanitás magvát hinté el. Azonközben, hogy ő eként iparkodott a' természettudomány határait kiterjeszteni, zivatar vonula öszve feje felett. A' nap foltjairól irt munkájában ugyanis Kopernicus világrendjét védé, a' miért eretnekséggel vádoltaték ellenségeitől, kik az által a' biblia tekintetét csorbitottnak állitták. A' szerzetesek ellene papoltak, 's ő Romába mene, hol szerencséje lön ellenségeit lecsillapitani, olly nyilvánzás által, hogy rendszerét sem szóval sem irásban nem vitatándja többé. Ez alkalommal nagyobb gondolkozási és irási szabadságot szándékozott kieszközölni; de aligha menekheték vala az inquisitio-törvényszék üldözéseitől, ha a' veszélyt gyanitó nagyherczeg jókor vissza nem hivta volna. 1618-ban három üstökös csillag megielenése alkalmat nyujta neki, barátival általános észrevételeket közölni e' testekről. Tanitványa, Mario Guiducci, egy munkát készite azokból, mellyben Grassi jesuitát csipősen itélé meg. Ez Galileit tartván az irat szerzőjének, mérgesen támadá azt meg. G. „*Saggiatore*"-jében válaszolt, az ékesszólás egy remek darabjában, melly Algarotti után a' legszebb vitás irat, a' mit Olaszország felmutathat, 's a' benne előforduló tévedések ellenére még ma is méltó a' megolvasásra. Ez által magára berzenté a' Jesuitákat. Ezen időtájban dolgozá ki hires munkáját, mellyben, itélete kimondása nélkül, három beszélő személyt állit elő, kiknek egyike Kopernicus, másika Ptolemaeus rendszerét védi, harmadika pedig az előbbi kettőnek okait olly formán fontolja meg, hogy a' dolog látszatólag kétségben marad, habár a' Kopernicus mellett felállitott bizonyságok felsőségét könnyü megismerni. Ezen halhatlan munkával, mellyben a' stylus legnagyobb ékessége 's élessége a' legszigorubb, 's egyszersmind legfoghatóbb előadással vagyon párositva, Romába ment G. 1630, 's szerencséje lön a' kinyomtathatást megnyerni. Miután Florenczben is hasonló engedelmet eszközlött volna ki, kiadá munkáját ugyan itt 1632, e' czim alatt: „*Dialogo di Galileo Galilei, dove ne' congressi di quattro giornate si discorre de' due massimi sistemi, Tolemaico et Copernicano.*" Alig jelent ez meg, azonnal megtámadtaték az Aristotelicusoktól, leghevesben pedig Scipione Chiaramontitól, ki Pisában a' philosophia tanitója vala. VIII. Orbán, ki mint privát ember Galileinek barátja, 's tisztelője volt, legkegyetlenebb ellensége lön, elhitetvén vele a' barátok, hogy G. Symplicio személyében az ő együgyüségét akará kicsufolni, azért, hogy egy illyen botránkoztató könyv nyomtatását megengedte. E' szerint nem lön nehéz ellenségeinek, őt a' leggyalázatosabb üldöztetéseknek kitenni, annyival inkább, mivel pártfogója II. Cosmus meghalt, 's a' florenczi kormányt az ifju II. Ferdinand gyenge kezei vezették. Egy, cardinálok, szerzetesek, 's mathematicusokból, G. halálos ellenségeiből állott congregatio, megvisgálá, 's elkárhoztatá az ő munkáját, mint felette veszedelmest, magát pedig az inquisitio-törvényszék elébe idézé. Az aggott ősz 1633 télen Romába kénytelenittetett menni, egynehány hónapig az inquisitio tömlöczében sinlődék, 's arra itélteték, hogy az általa felállitott nagy igazságokat, a' minden igazság kutfeje előtt, térden állva, 's kezét az evangeliomra tartva, vegye vissza szerzetesek jelenlétében. „*Corde sincero et fide non ficta abjuro, maledico et detestor supradictos errores et haereses*" — e' volt a' formula, mellyet ki kelle mondania. Azon pillanatban, a' midőn ismét felállott, a' mint mondatik, meggyőződésének ellenére tett esküvése szégyenletében lábaival tombola, 's elharapott dühvel mondá: „*E pur si muove!*" (És még is mozog!) Ez Jun. 23. 1633 történt. Erre határozatlan időre az inquisitio tömlöczébe, 's három esztendeig Dávid hét töredelmes zsoltárának hetenként egyszeri elimádkozására itéltetett, „Dialogo"-ja eltiltatott, 's rendszere, mint a' bibliával ellenkező, elkárhoztatott. Olly kegyesek voltak mindazáltal iránta, hogy a' tömlöczöztetést a' sienai püspöki palotába, 's kevéssel azután az arcettii kerületbe (Florenczhez közel) való számüzéssé változ-

taták. Itt tölté élte utolsó éveit, leginkább a' mechanica, 's ballistica studiumával. Ennek gyümölcse volt két fontos munkája a' mozgás törvényeiről, mellyek alapjai a' mai physica és astronomiának. Egyszersmind Jupiter hajdujit törekedett hosszmérésre használni; 's habár e' részben semmit nem vive tökéletességre, még is ő volt a' legelső, ki a' geogr. hossz meghatározásának illyen eszközéről rendszeresen gondolkozott. Szemeit hályog lepte meg. Már egészen vak volt az egyik, 's a' másik majdnem haszonvehetetlen, midőn 1637-ben a' Hold ingását (l. e.) felfedezé. Vakság, siketség, álmatlanság, szaggatások tagjaiban, keseriték a' nagy ember élte utolsó éveit. 'S még sem tölté ezeket henyélve. „Setétségemben", igy ir 1638, „majd e' majd ama' tárgyát fürkészem a' természetnek; 's nyugtalan fejemet nem nyugtathatom meg, bár melly igen kivánnám is. Lelkemnek ezen szünteleni foglalatoskodása majdnem minden álomtól megfoszt." Meghalt 1642 (Newton születése évében) Jan. 8-kán, élte 78 esztendejében, egy lassudan emésztő láz (hideglelés) következésében, l. gfiatalabb, 's legháladatosb tanitványa, Vicenzo Viviani, karjai közt. Tetemei Florenczben a' st. Croce egyházban tétetének le, a' hol 1737 Michael Angeloé mellett, pompás emlékoszlop emelteték neki. G. termetére nézve alacsony volt; teste mindazáltal egészséges és szilárd; arczvonásai kedveltetőknek találtatának, 's társalkodása vidámnak. Kedvelé a' muzsikát, rajzolást és költést. Ariostot könyv nélkül tudá, 's egy irásában, melly csak 1793 nyomtattatott ki („*Considerazioni al Tasso*"), 's mellyet csak szünóráiban irt, megmutatá annak elsőségét Tasso felett, kit néha keserüen ócsárol. Könyve kevés volt. A' legjobb könyv, mondá, a' természet. Stylje rövid, természetes és folyó. Minden munkájinak teljes kiadása Mailandban 1803 jelent meg, 13 köt. L. „*Geschichte Galilei's*" Jagemanntól (Weimar 1783). Még jobban lehet őt ismerni tanulni Nelli munkájából: „*Vita e commercio litterario di Galilei*" (2 köt. Florencz 1821).

Galicia, tartomány éjsz. nyug. Spanyolországban, királyság névvel (748 nsz. mf. 1,142,630 l.), nagyobbára durva 's nedves égallja van; hegyes és közepén terméketlen; a' tenger felé szép legelői vannak, 's jó bora terem. Nevezetesek benne: a' corunai és ferroli kikötők. Cadalhaso ezeredes maroccoi leveleiben igy rajzolja le a' galiciai lakosokat: „Erősek és dolgosok, egész Spanyolországot bekóborolják, 's legsulyosabb munkával keresnek kevés pénzt, mellyet haza visznek. Mint katonák, jó fenyitéket tartanak, 's a' nehéz élet megedzette őket. Békével türik az éhséget és szomjuságot, 's különösen alkalmatosak gyalog katonáknak. Több Spanyolok 's Francziák nevezék ezen tartomány lakóit Spanyolország Gascogneinek, 's a' két nép valóban igen hasonló egymáshoz, nevetséges különösségeire, mint észtehetségeire és lelkére nézve is." Főképen halászok 's hajósok; az ujabb időkben vászon fábr. is állittattak fel benne. San Jago de Compostella nevü fővárosának (25,000 lak.) fő templomában nyugosznak, közvélemény szerint, ifjabb Jakab apostolnak, Spanyolország védő szentjének, tetemei, ki, mint mondják, itt hirdette először a' keresztény hitet; a' honnan ez a' város hires bucsuhely. Említést érdemlenek még Vigo, Orense 's Lugo városai is. *L—ú.*

Gáliczkő, l. Kénsavany.

Gall (Józef János) szül. Mart. 9-kén 1758 Tiefenbrunnban, Würtembergben. A' gyógytudományokat tanulá; Bécsben sokáig élt, 's esmeretes lön e' munka által: „*Philosophisch-medicinische Untersuchungen über Natur und Kunst im kranken und gesunden Zustande des Menschen.*" A' nemgyógyászok figyelmét is magára vonó e' munkája: „*Anatomisch-physiologischen Untersuchungen über das Gehirn und die Nerven.*" Ezen tapasztalások koponya-vagy müszer-tudomány nevi alatt hamar tovább terjedtek. G. ugyanis, már az oskolában észrevevé, hogy a' könyvnélkül jól tanuló gyermekek nagy szemüek, a' mit utóbb a' nagy szinjátszóknál is tapasztalt; innét azt következteté, hogy az emlé-

kezés müszere (organona) ezen a' helyen van. Utóbb ugyan elálla ezen véleménytől, de hamar visszatért 's vallá, hogy egyes tehetség a' fej egyes helyeinek alkatától függ. Ezolta koponyákat kezde gyüjteni, szorgalmasan összehasonlitá meg és meg nem egyező kiemelkedésöket, öszvehasonlitá az állatok koponyáit is, 's az állatok és emberek életét 's testök alkotását tanulá, 's igy lassanként 20 müszer helyezetét 's ugyan annyi kitünö elmetehetség helyét fedezé fel. (L. Koponyatanitás). G. eddig tanitását irásokban nem közlé, hanem csak szóval adá elő, beutazva Némethon nagyobb városait 's egyetemeit. Utóbb Parisban tanita, 's gyakorló orvos volt. Itt barátjával Spurzheimmal egy nagy munkán dolgozott franczia nyelven, melly (rezekkel diszesitve) az agy képződésében sok boncztani találmánnyal bővelkedik. Ő megmutatá, a' mit előbb csak gyanitottak, hogy az agy (agyvelő) a' gerinczagy velőanyagjában ered, innét hálóidomban fejlődik ki, 's a' nagy és kis agyra oszlik. G. Spurzheimmal adá ki Parisban 1810, 4, rezekkel félrétben: „*Anatomie et physiologie du système nerveux en général, et sur celui du cerveau en particulier.*" A' parisiak ellenvetése ellen e' munkában védé magát: „*Des dispositions innées de l'ame et de l'esprit, ou du matérialisme etc.*" (Paris 1812.) Későbben Spurzheim elvált tőle 's Angol és Skóthonban tanitá az ő rendszerét, sőt Londonban munkát is ada ki önnön és Gall feltalálásiról, de ez erős birálatot láta. Itt 1817 gunyköltemény is jött ki reá: „*Craniade, vagy Spurzheim.*" G. 1823 Londonban tarta phrenologiájáról tanitásokat, 's ujra kiadá e' munkát: „*Organologie, ou expositions des instincts, des penchans etc. et du siège de leurs organes*" 6 köt. (Paris 1823—25) Megh. Aug. 22-kén 1828. montrougei majorjában Parisnál. —*j*—*a*.

Galla vagy buga, kinövés több tölgyfaj levelein, melly a' buga dará's (gubabogár) szurásától támad. Ezen dará's valamivel kisebb a' szobalégynél, melyén fekete 's narancs-sárga vonásokkal, golyóidomu, hátulja gesztenye szinü. A' bugadará'sok tavasszal körüldöngik a' tölgyek tetőit, 's nősznek, mi után a' nő fulánkjával megszurja a' tölgylevél alszinét, 's tojását a' támadt kis lyukba helyezi. A' tölgy vett sebétől gyógyulni akarván, különös munkálatot kezd körüle. Nedvei nagyobb mennyiségben járulnak a' sebes helyre, ott összehalmozódnak, a' tojás körül gomot, zöld vagy vereses szinüt, képzenek. A' buga 's a' tojás együtt nőnek. A' tojásból idővel kukacz fejlik ki, a' buga állományából táplálódó, utóbb nymphává levő, 's végtére mint tökéletes bogár (dará's) előjövő, a' bugát általrágva. A' keleti (levantei) bugák sokkal becsesebbek az europaiaknál; kisebbek, de tömöttebb 's nehezebbek. Külsejök nem sima, hanem bibircsos; szinök többnyire fekete, majd zöldbe majd kékbe játszó. A' Cyprus szigetén által jövők borsó szürkék 's fejér szürkék. A' keleti bugák nagy kereskedési czikkelyt tesznek, 's Smyrnán, Tripolin, Saidán 's különösen Aleppón által hozatnak Europába. Több gubasavany van bennek mint az itteniekben, 's innét a' festésben fontosak; fekete tintánknak is fő létrésze ez. A' gyógyitásban gyakran használtatik. —*j*—*a*.

Gallák, vad, hadakozó, sokat mozditó nép Afrika belsejében, A' Negerektől nyulánk hosszu termetével, barna hajával 's barna arczszinével különbözik. Lakik a' Marawi nagy tó 's Lupata bérczek közt 's Habesnek egy részét meghódoltatá. —*j*—*a*.

Galletti (János György Auguszt) 1750. Aug. 19. szül. Göttingában 1764 — 72 törvénytudományt és történetirást tanult, kiváltképen Pütter és Schlözer oktasásait hallgatván. Tanitó lön Schlotheimnál, a' későbben gotha herczegi titkos tanácsos és kamara-előlülőnél, a' kinek számára kisded tanitó könyveket irt. 1783 tanitó lett a' gothai gymnasiumban. Ennek igazgatása közben több historiai 's geographiai tanitó könyveket készitett, mellyek más oskolákban is felvétettek, 's részint több kiadásokat értek. A' gothai gymnasiumnak ezen időbeli

nevendékei közé több, a' történet-és földleirásról nevezetes férjfiak, tanitók és irók tartoznak; mint p. o. Wachler, Schulze Ferd., Hoff, az ifjabb Böttiger, és mások. Azon kivül a' szorgalmas Galletti „*Geschichte des Herzogthums Gotha*", „*Geschichte Thüringen's*", „*Geschichte Deutschlands*", és „*Weltgeschichte*" czimü munkáival tette magát esmeretessé. A' gothai herczeg által 1806. udvari tanácsossá, történet és földleiróvá neveztetett ki, 's megengedteték neki 1819, hogy fizetésének megtartása mellett, a' tanitói hivatalt letehesse. Megh. Mart. 26. kán 1828.

Gallia a' Romaiak idejében a' Pyrenéktől a' Rajnáig, Olaszország felé pedig az Alpeseken keresztül az adriai tengerig terjedt. Alpeseken inneni (*Gallia cisalpina*) és Alpeseken tuli (*Gallia transalpina*) Galliára osztatott. I. Az Alpeseken inneni Gallia az Alpesektől az adriai tengerig nyult, és igy Felsőolaszországnak minden tartományit magában foglalta a' Rubiconig és Macráig. Olaszországgal nagyobbára határos lévén, romai erkölcsöket és szokásokat vett fel, Caesartól romai polgári just nyert, 's bevévén a' romai togát, Gallia togatának is neveztetett. Elosztatott: 1) Liguriára, mellyet Genua és Lucca környéke 's Piemontnak egy része tettek; 2) Gallia transpadanára és 3) Gallia cispadanára, az az Pon (*Padus*) tuli és inneni Galliára. Liguriát a' Ligurok, G. transpadanát főképen a' Taurinok, Insubrok és Cenomanok, G. cispadanát a' Bójok, Senonok és Lingonok (galliai eredetü népek) lakták. Városaik, nagyobbára romai gyarmatok, régi neveiket viselik most is többnyire; mint G. transpadanában: Tergesta (*Triest*), Aquileja, Patavium (*Padua*), Vincentia (*Vicenza*), Verona, Mantua, Cremona, Brixia (*Brescia*), Mediolanum (*Mailand*), Ticinum (*Pavia*), Augusta Taurinorum (*Turin*); G. cispadanában: Ravenna, Bononia (*Bologna*), Mutina (*Modena*), Parma, Placentia (*Piacenza*). II. Alpeseken tuli Gallia vagy G. comata, mivel az ott lakott népek hajokat (coma) megnőni hagyták, másként G. braccata is, mivel a' lakosok, főképen déli részében, nadrágot (*braccae*) viseltek, mellyet a' Romaiak nem esmertek. Nyug. a' Pyrenéktől, kel. a' Rajnától és egy ennek forrásától a' Varus kis folyójáig menő lineától, ezen folyóval együtt, éjsz. az atlasi 's dél. a' földközi tengertől határoztatván, mostani Francziaországot, Németalföldet, Helvetiát, a' Rajna bal partját és Hollandot foglalta magában. Galliának Alpeseken tul fekvő részét, melly éjszakon Felsőolaszország mellett, 's délen a' földközi tengernél a' Pyrenék felé feküdt, Fabius foglalta el. Mivel e' lett legelőször romai tartománnyá, megkülönböztetőleg provincia nevet kapott, mellyből későbben a' Provence név származott. Határait az Alpesek, Cevennek és a' Rhône folyója tették. Midőn idővel Caesar Transalpina Galliát elfoglalta, Provencet kivévén, 3 részre osztva találá azt, mellyek ezek voltak: 1) Aquitania, a' Pyrenéktől a' Garonneig, mellyet nagyobbára iberiai népek laktak; 2) Gallia celtica, onnan a' Seineig és Marneig; 3) G. belgica, az ország éjsz. része a' Rajnáig. Augustus alatt Agrippa a' tartományt uj formába öltöztette 's e' képen osztatta el: 1) Aquitania a' Loireig kiszélesittetett; főhelye Burdegale (*Bordeaux*) volt. 2) Belgica a' Seine, Saone, Rhône, Rajna és éjsz. oczeán közt feküdt. Főhelyei: Vezontio (*Besançon*), Treveri (*Trier*) 's mások. E' szerint a' rajnai tartományokat és Helvetiát is magában foglalta, hanem későbben ezek Germania prima vagy superior, és Germania secunda vagy inferior névvel elszakasztattak tőle. Itt állottak a' Rajna mentében Colonia Agrippina (*Köln*), Moguntiacum (*Mainz*), Argentoratum (*Strasburg*). G. lugdunensis vagy celtica, a' Celták földjének többi részét, 's azt a' földet, melly a' Seine, Saone és Loire közt, délszakon a' Cevennekig és Rhôneig fekszik, foglalta magában. Főhelyei: Lugdunum (*Lyon*), Alessa (*Alise*), Bibracte, későbben Augustodunum (*Autun*), Lutetia Parisiorum (*Paris*), a' Seine szigetén, Caesar idejében még keskeny 's csekély, de fekvésénél fogva nem sokára igen nevezetes hely. 4) G. narbonensis, elébbi

provincia romana; itt voltak Narbo Martius (*Narbonne*), a' Romaiaknak régi gyarmatja, Tolosa (*Toulouse*), Nemausus (*Nîmes*), Vienna (*Vienne*), Massilia (*Marseille*); az utolsó eredetiképen görög gyarmat volt. L. Serpette de Marincourt „*Hist. de la Gaule*" (Paris 1822, 3 dar.). *L—ó.*

Galliaiak, a' Celták nagy nemzetségének fő ága. Magokat Gaëlnek, vagy Gailnak nevezték, 's hihetőleg innen lett a' Galliaiak és Gallia név. Ugy látszik, a' Celtáknak általjában nagy belső egyformaságok volt, 's bár sok apró népetskéket foglaltak is magokban, alig oszlottak szét észrevehetőleg különböző törzsökökre. Hihetőleg, a' Caucasustól lejövén, délre a' Dunának vették utjokat, a' Thraxok számos nemzetsége megettek 's a' Germanok mellettek esvén; de mikor történt legyen ez? még gyanitani sem lehet. — Ez a' nép első benyomulásakor különbféle nevek alatt sok tartományokat, t. i. mint Umberek és Ausonok Olaszországnak egy részét, mint Tauriskok (későbben Rhaetiaiak), Vindelieiek, Noricumiak, Helvetiaiak, az Alpes melléki tartományokat birták. Ugy látszik, Rhaetiaiakból egy uj csapat K. e. 2000 eszt. Rasena névvel Trienten keresztül Olaszországba ment, hol a' szomszéd népektől Tuskok, Etruskok nevet kapott, 's az elébb ott uralkodott Umberek 300 városát elfoglalván, Olaszország nagy részében kiterjeszkedett. (L. Etruria). A' Celtáknak némelly nemzetségei az adriai tengernél maradtak, továbbá a' Duna mentében 's Németország déli részében, hanem a' fő törzsök a' Pyrenék és Alpesek, az Oczeán és Rajna közt telepedett meg, azon tartományban, melly nevét tőlök kapta, honnan Albionba és Jernébe is (Nagybritannia és Irland) átmentek. A' tartomány nagy népessége (közönséges jelenés a' félig pallérozatlan 's részint vándornépeknél), 's a' német és thraciai népek tüzes benyomulása K. e. 397 körül, nagy mozgást okoztak a' Galliaiak közt. Sok népek gyarmatjai vonultak részint nyug. az Alpeseken keresztül Olaszországba, részint keletről a' Duna mentében felfelé. A' celta Galliaiaknak ezen Alpeseken keresztül lett vonulása (melly közönségesen 200 eszt. előbbre tétetik) vezeté be mintegy őket először a' historiába. Több népekre oszolva találjuk őket, ugy mindazáltal, hogy egy (akkor a' Biturigok) birt köztök elsőséggel, melly főurasággal volt határos. Az elsőséggel való visszaélés meghasonlást szült; sokan más statussal egyesültek; a' honnan az uralkodó statusok változtak, de a' rend megmaradt. Ez az alkotmány az egész népre kiterjedt. Szabadok csak a' nemesség (kik katonáknak is nevezteltek) és papok, Druidák, voltak; a' közemberek alázatos függésben tartattak ezektől, 's nem törvények által védték magokat visszaélések ellen, hanem ugy, hogy hatalmasabbakhoz pártoltak. A' nemesség közt ismét a' számos herczegi familiák voltak elsők. Ugy látszik, nagy táborozások alkalmával fővezért választottak. (L. Brennus). A' Druidák és Druidanők birtak minden esmeretekkel, mellyeket sürü berkek, 's rejtett barlangok homályában titkolódzva ruháztak által egymásra; a' csillag- és természet-tudomány, 's a' költés nem voltak előttök esmeretlenek, de vallások teljes papi iszonyatossággal, 's borzasztó babonás hittel, mert gyakran embereket is áldoztak. Kettős viadal 's vad tobzódás közönségesek, városaik ritkák, faluik számosak, házi eszközeik nyomorultak voltak, földmivelést kevessé üztek, 's élelmek fő kutfejét nyájaik tették. Italok ser-nem 's méhser volt, szőlőmivelésről semmit sem tudtak. A' főbbeknek aranyat a' folyók fövenye 's nehány bánya adott. Az előkelő Galliai az ütközetben tarka koczkás és ragyogó köpönyeggel (mint még most is a' hegyi Skótok), különben pedig mezitelenen, de nyaka körül 's karján lévő vastag arany lánczokkal, jelent meg. Magas testállások, vad tekintetek 's borzas tömött sárga hajok, vad, vak bátorságok, a' bajnokok számtalan volta, temérdek sokaságu kürtjeik és trombitáik bóditó lármája, kegyetlen dulásaik, a' merre mentek a' foglyokat gyakran megáldozván, a' megölettek koponyáit győzedelmi jelül, sokszor pohárul is használván, legrettenetesebbekké tették őket a' nyugoti világnak min-

den népei közt. De hibázott a' Galliaiaknál az egység és jó fegyver; mert paizsaik könnyüek és rosszak voltak, 's roppant réz kardjok, ha vashoz vágtak vele, összegörbült 's minden csapás után egyenesittetnie kellett. Innen csak első rohanások volt rettenetes. Ez a' nép, vagy borralélés kivánásától, vagy egy Etrusktól, kit feleségének a' tartomány egy fejedelmétől lett elcsábittatása ingerlett haragra, hivatván be Olaszországnak termékeny földjére, reá ütött a' puha Etruskokra, kik ugyan akkor a' Romaiakkal is csatáztak. Épen azon a' napon (396) mellyen Camillus Vejit megvette, foglalták el a' Galliaiak Melpumot, az Etruskok egy felsőolaszországi jeles városát. De ezen népkóborlás fergetege majd maga Roma ellen fordult, melly az Etruskok városainak sorsából a' magáét előre látván, alku által igyekezett a' Galliaiak fegyverét feltartani. De alku alkalmával a' romai követek megsérték a' nemzeti just, 's mivel az elkeseredett Galliaiak elégtételt nem kaptak, Roma ellen nyomultak, 's Allia folyótskájánál, K. e 389, eltörülték a' romai ifjuság szinét, feldulták 's hamuvá tették a' várost, 's már az ostromoltatott Capitolium arannyal akará magát megváltani, midőn Camillus (l. e.) szabaditására jött. — A' kel. Galliaiak a' Duna felső mellékére vonulásáról nagyon keveset tudhatunk; az mindazáltal bizonyos, hogy egész népeket kinyomtak elébbi lakhelyeikből. Ugy látszik, már akkor összekeveredett a' Cimmerek vagy Cimberek részint german nemzetsége a' Celtákkal. Roma felégetése után 109 eszt. a' keleti Galliaiak 3 izben (K. e. 280—278) ütöttek be a' sok hadakozás által férjfiaitól megfosztatott Macedoniába és Görögországba. Macedoniának királya Ptolemaeus Ceraunus, és vezére Sosthenes elestek. Görögország reszketett. De midőn Apollo delphii gazdag és szent templomát kirabolni akarták, vallás és természet rettentései (szélvész és jégeső) jövén reájok, megverettek, 's szükség, hideg 's a' Görögök fegyvere, csaknem mind egyig megemésztő őket. Nehány nemzetségeik Kisásiába mentek, hol Galaták neve alatt laktak, és a' császárok későbbi idejéig megtartották nyelvöket. Ugy látszik, ezen kóborlásoknak nyomos következési lettek magára Galliára nézve. A' Duna mentében 's déli Németországban lévő Galliaiak ezolta eltünnek; német (german) nemzetségek telepedtek meg a' Rajnáig terjedő földön, 's részint ezen folyónak tulsó partján is; a' Cimberek, Galliaiak és Németek öszvekeveredéséből lett nemzet, vagy mint a' Galliaiak nevezték, a' Belgák, elfoglalták Galliának egész éjsz. részét a' Seinetől és Marnetól a' Csatornáig és Rajnáig, honnan Angliába is átmentek, hol a' korábban bevándorlott Galliaiakat éjsz. Britanniába (Skótországba) nyomták, hol ezek azolta, mint Caledoniak (hegyi Gálok), későbben mint Pictek és Skótok jelennek meg a' historiában. Ezen Galliában volt Belgák vagy Cimberek, a' szorosan vett hajdani Brittek. Azonközben a' galliai Celták, bár fővonásaikban fen emlitett tulajdonságaikat alkotmányokra 's erkölcseikre nézve megtartották, haladtak a' miveltségben, a' mire sokat tett a' Massiliában lakott Görögökkel, kiknek betüivel irtak saját nyelvöken, 's a' Karthagoiakkal való öszveköttetések, mivel ők az utóbbiak seregeiben gyakran előfordulnak, mint zsoldos katonák. De most is alig állhattak ellent a' Rajnán tuli Germanoknak. Vadabbak és vitézebbek voltak féltestvéreik, a' Belgák, és Cimberek, valamint a' Brittek is, kik magokat bemázolni szokták, szekérből viaskodtak, 's kiknél a' sokférjüség és sokfeleségüség divatozott. Teljesen durvák és barbarok voltak a' Caledoniak Skótországban, és Irland lakosi, kik magokat mesterségesen mázolták be, az emberhust legkedvesebb ételnek tartották, de szabadságokat erősen tudták védni. Azonközben Alpeseken tuli rokonaik (az innenső Galliaiak, mint a' Romaiak nevezték őket), az Etruskokat részint délen a' mai Toscanába, részint éjsz. a' rhaetiai Alpesek közé nyomván, Felsőolaszország termékeny térségein letelepedtek. Innen a' Romaiak előtt sokáig rettenetesekké tették magokat, részint önnön hadaikban, részint más népekéiben mint zsoldosok; hanem minekutána

ezek az első karthagói hadat szerencsésen bevégezték, Roma végetése után 172 eszt. megcsendült reájok nézve a' boszuállás órája. Hijában hivták segitségül hadakozó rokonaikat az Alpeseken keresztül; 6 eszt. semmisitó had után megadták magokat, 's romai felsőség alá kerültek K. e. 220. Próbálták ugyan, midőn Hannibal rettentő fegyvereit Roma kapui előtt villogtatta, jármokat ismét lerázni, de ekkor is a' Romaiak voltak győztesek. 31 eszt. későbben (K. e. 189) ugyan azon sorsok lett ásiai rokonaiknak, a' Galatáknak; ezek is meggyőzettek 's fejedelmeik (tetrarcháik) adózókká tetettek. Dejotarus, kit Cicero most is kezünkben lévő jeles beszédével védett, egy volt a' Galaták későbbi fejedelmei közül. Majd keresztül ment a' Romaiak uralkodás-vágya az Alpeseken is; mert Spanyolországot meghóditván, szükségek volt a' szárazon olly alkalmas utra, mellyen seregeiket oda szálithassák. Az Allobrogok és Arvernek, melly utolsó nép akkor Galliában uralkodott, legyőzése által, meghóditák a' Romaiak 128—122 Galliának déli részét az Alpesektől a' Pyrenékig, a' tenger mentében. Az Arvernek királyi fényüzók voltak; fényes udvart 's ebben költőket tartottak. Az is iratik rólok, hogy kutyákat használtak háboruban, mint a' Spanyolok Nyugotindiában. A' Teutonok és Cimberek, két német nép, erre majd mozgásba hozták Europát, a' fekete tengertől Spanyolországig. Sok, főképen galliai népek, mellyek eredetileg a' Cimberekkel atyafiasak és kevertek voltak, fogtak velek kezet. Négy consuli sereg törültetett el egymás után. Roma, a' világ ura, reszketett az Olaszországba beütő barbarok előtt, de Cajus Marius (l. e.) megmenté a' romai köztársaságot, két véres ütközetben, Aixnél 102 és Vercellinél 101 K. e. eltörülvén ezen nemzeteket; feleségeik, miután hijában kérték volna, hogy Vesta szüzei közé adassanak, magokat 's gyermekeiket meggyilkolták. Csak a' Galliában maradtak menekedtek meg a' közönséges veszedelemtől. Ezen történet után 43 eszt. Cajus Julius Caesar neveztetvén ki galliai helytartónak (proconsul), 9 eszt. (58—50 K. e.) alatt, 8 véres táborozás után egész Galliát hatalma alá hajtá. Caesar ezt a' tartományt sok részre szakadva, a' Germanok, kiknek egy csoportja, Ariovist királya alatt, a' Rajnán tul telepedett meg, beütései által elgyengittetve, és sok népeket, főképen az Aedukat, Románok régi szövetségeseit, hozzá hajlóknak találta. Eleinte ugy lépett fel Caesár, mint Galliának szabaditója, mivel a' kivándorló Helvetákat honjokba visszaverte, 's Ariovistot Németországba visszakergette. Későbben megzabolázta a' vad Belgákat, 's néhány bevándorló német népeket visszaüzött; de majd fellazadt a' Galliaiak szabadság-érzése, midőn a' romai legiok állandóul köztök tartózkodtak. Több izben szenvedtek a' Romaiak érezhető veszteséget; de a' romai hadtudomány 's Caesar esze és szerencséje végre (1 mill. Galliaiaknak eleste után) győztek. A' Galliaiak utolsó közönséges vezére, a' vitéz Vercingetorix, K. e. 52, minekutána Alesia városában a' régi világ legnevezetesebb ostromainak egyikét kiállotta volna, kénytelenittetett magát a' Romaiaknak megadni. A' Galliaiak későbbi fellázadásai sikeretlenek maradtak. Gyarmatok és az által, hogy lassanként több galliai statusok kaptak romai polgári just, megerősödött ezen tartományban a' Romaiak uraságа. Tiberius és Claudius elnyomták a' Druidák vallását, melly mindig beljebb huzódott Britanniába, hol főképen az angol apró szigeteken üzték ezen papok titkos tudományokat, mellyről csudálatos és borzasztó regék szárnyaltak a' régi világban. De majd hasonló sorsra jutottak a' Britanniaiak is, meggyőzetvén a' Romaiaktól. A' Caesarok nemzetsége kihalása után, a' Galliaiak kezet fogván a' Németekkel, még egyszer iparkodtak szabadságokat visszaszerezni, de hijában. Ezután lassanként mindnyájan romai polgárokká lettek, 's egészen elromaisodtak, ugy, hogy még hajdani celta nyelvök is kiszorittatott a' romlott romai beszédmódtól; mindazáltal sok celta szavak, kiváltképen mint gyökerek, megmaradtak, mellyekből származott azután, frank szavakkal keveredvén össze, a' mos-

tani franczia nyelv; mert 486 táján a' Frankok Galliának legnagyobb részét elfoglalván, a' romai hatalmat itt tökéletesen elnyomták. A' hajdani celta nyelv most legtisztábban, noha némelly változásokkal, a' hegyi Skótoknál, vagy az ersi nyelvben Irlandban, a' celta-német nyelv (a' Belgáké vagy Cimbereké) a' mai Walesben, Cornwallisban és Alsóbretagneban él még. *L—ú.*

Galliai Egyháznak neveztetik a' franczia catholica egyház, melly a' romai széktől magának nagyobb függetlenséget szerze. Első alapja az 1438-ki pragmatica szerződéssel tetetett, 1681-ben pedig a' „quatuor propositiones cleri gallicani" által megerősitetett 's kiterjesztetett. Kérdés támadott t. i. XIV. Lajos és XI-dik Incze között, van e tovább is a' franczia királynak jusa, a' megüresült püspökségekben a' kisebb papi hivatalokra tagokat kinevezni. Ennek következésében Lajos Parisban papi gyülést tartván, meghatároztatott, hogy a' pápának Krisztustól semmi világi hatalom nem adatott, sőt a' lelkiekben is csak az egész anyaszentegyház hozzá járultával változhatlan az ő itélete. A' franczia revolutióban a' papi jószágok elfoglalásával, az oskolák és nevendék házak feldulásával, ezen egyházi szerkeztetés is szétbomlott; de Bonaparte, mint első consul, VII-dik Piussal kötött concordatum erejével, a' régi egyházi rendet ismét helyre állitotta, 's némelly változásokkal (mellyek között az uralkodó vallás eltörlése legnevezetesebb) ez van most is a' Franczióknál divatban. A' galliai egyház sok jeles szónokkal tündöklik. Illyenek: Bossuet, Bourdaloue, Massillon, Fénélon, Flechier, Gregoire, Maury 'sat.

Gallicia és Lodomeria, az austriai birodalomnak királysága; nyug. határa austriai Szilézia, éjsz. 's kel. Lengyelország, dél. Magyarország. Mind kettő herczegség volt, mellyek eleinte Magyarországtól függöttek, azután Lengyelországhoz jöttek, mig ez elosztatván, 1772 ismét Austriának nem jutottak, 's más darabokkal, mellyek Kislengyelországhoz tartoztak, egyesittetvén, királysággá nem tétettek. 1786 Bukovina is alkotó részévé lett, melly már 1777 olta Austriáé volt. A' bécsi béke következésében (1809) lemondott Austria egész Nyugoti- vagy Ujgalliciáról, Krakó városának kerületéről, a' Weichsel jobb partján, 's a' zamosci kerületről Keletgalliciában (957 nsz. mf. 1,470,024 lak.), a' szász királynak engedvén azokat, hogy a' varsói herczegséggel egyesittessenek, továbbá Ógalliciáról Oroszország részére (164 nsz. mf. 400,000 lak.). A' parisi béke Galliciát nagyobbára ismét eléhbi állapotjába helyezte. Mostani nagysága 1548 nsz. mf. 4,300,000 lak. Fővárosa Lemberg. Nagyobbára igen termékeny földje van, 's annyi gabonát ad, hogy ki is vitetik, jóllehet a' földmivelés nem igen czélirányosan üzetik benne. A' gyümölcstermesztés most kezd emelkedni. Vad 's szelid méhei bőven adnak mézet és viaszt, a' mivel a' lakosok kereskednek. Szarvasmarha sok neveltetik; számos lovai könnyüségekről 's kemény testekről jelesek; kiváltképen szép lovakat nevel Bukovina. Vadak közül találtatnak benne: bölöny, farkas, medve 's minden nemü ehető vad, főképen sok nyul; a' hód itt kevés számmal él üregeiben, legtöbb lakik Grudeck tájékán, 's a' Bug folyójánál. Szinbogara a' skárlát festésre használt lengyelországi kosenil bogár. Ásványi közt igen fontos a' só, melly az országnak minden hegyes tájékán elterjed, 's kő formában ásatik, vagy mint viz, forrásokból merittetik. Vas többnyire minden hegyeiben találtatik, hanem ércze nem igen jövedelmes. Arany mosatik Bistriczában; puskakovát főképen a' bochniai és stanislawowi kerületekben sokat vágnak 's igen jót. Timsót, bár sokat lehetne, nem főznek. Néhány ásványos és savanyu vizei ferdőknek használtatnak. A' királyság 19 kerületre osztatik; fő igazgató székei: a' galliciai udvari cancellaria, 's az ország dolgaira néz ve a' lembergi kormányszék (gubernium). Az igazságot a' hasonlóul Lembergben lévő feljebbviteli törvényszék, a' többi helybeliekkel együtt, szolgáltatja ki. 1775 olta vannak Galliciában ország rendjei, mellyeket az

urak 's nemesek és nevezetesebb városok formálnak; a' papság különös rendet nem teszen, 's a' püspökök és apátok az uri rendhez tartoznak. Ezeknek jusok van az udvar által kiváncak megszereztetését, felosztatását 'sat. elintézni, 's ha szükséges, az ország kormányszékéhez felterjesztéseket tenni. A' főbb nemesség számára 17 fő, de nem örökös hivatal van alkotva. A' mesterségi szorgalom szüleményi nem sokak, 's nem különösek; mindazáltal vannak dohány-, vászon-, 's hara-posztómanufacturái, mint üveghutai is; a' kereskedés előmozditására, melly nagyobbára Zsidók kezében van, jó országutak csináltattak. Uralkodó vallás benne a' catholica; érsekjének lakhelye Lemberg. Hanem sok egyesült és nem egyesült Görögök és Örmények is vannak Galliciában, kik tulajdon püspökjeiktől függenek; mint számos Zsidók is, kiknek zsinagógáik 's fő rabbijok vannak. A' lutheranusok, kik itt még a' lengyel időszakból Dissidenseknek neveztetnek, dolgaira a' lembergi superintendens ügyel. A' tudományos pallérozottságot a' lembergi egyetem, zamosci lyceum, 's hat jelesebb városban lévő gymnasiumok eszközlik. *L—ú.*

Gallicismus (francziásitás, frankitás) a' frank nyelvnek tulajdon, más nyelvekben használt kifejezése, szókötése. Frankitva volna p.o. ha e' helyett: „mint van kegyed“? igy szólnánk: „mint hordja magát kegyed“?

Gallimathias (szózavar). Ezen kifejezés egy franczia parasztól vette eredetét, kinek Mátyás volt a' neve, 's egy kakasért perlekedett. Ügyésze latinul folytatá a' vitatást, és gyakran emlegeté a' *Gallus Mathiae*-t, de sokszor el is hibázá 's *Galli Mathias*-t mondott. A' zavart beszéd azolta *Gallimathias*-nak neveztetik.

Gallipoli, város Nápolyországban, a' tarentoi tengeröbölnél, egy sziklán a' tengerben, melly hid által köttetik a' száraz földel öszve. Van 9000 lakosa, kereskedést üz; vára 's kikötője jó.

Gallipoli (Galiboli) török város hasonló nevü félszigeten, ó de erős várral, sok mecsettel, egyházzal, zsinagógával, 17,000 lak. Két kikötője van, bazárai telvék europai 's ásiai mivszüleményekkel. Az itteni szattyángyárok legjobbak egész Törökhonban. Régiségei nevezetesek. Első város, mellyet a' Törökök Europában elfoglaltak 100 évvel Constantinopol este előtt. 55.

Gallizin (Amália, herczegné) lelki miveltségéről, időkorának tudósaival 's költőivel volt összeköttetéséről, de különösen buzgólkodásáról hires asszonyság. Ifjuságának egy részét II. Fridrik testvérjének, Ferdinánd herczegnek nejénél, 's ennek udvarában tölté el, 's gróf Schmettauhoz, hajdani burkus ezredeshez ment férjhez. Aachenbe utaztakor esmerkedett meg a' már özvegy Schmettau grófné Haagban az orosz követtel, herczeg Gallizinnel, ki a' fiatal grófné lelki és testi kellemei által bájoltatva, nem sokára kezével megkinálá. Minthogy férje gyakran utazott, a' herczegné Münstert választá magának allandó lakhelyül, hol kevés idő mulva sok jeles férjfiak gyültek nala körbe, de a' mivészi és tudományos képzet-cserén tul haladva, az ingerlő asszony buzgó czélzatai által vállásos érzelgésbe csapódtak által, mellyet Voss, ezen esmeretes irásában „*Wie ward Fritz Stolberg ein Unfreier?*“ olly keményen 's valóban nem érdemetlenül, itélt meg. Mert hogy a' herczegnének 's az őt közelebbről körülvevőknek befolyása, Stolberg 's nemzetsége vallás változtatását siettetté, tagadhatatlan; valamint szinte tagadhatlan az is, hogy az ő példája sok olly vallásbeli kicsapongásnak 's buzgólkodási rajoskodásnak ada származást, melly későbben itt 's ott elhatalmazott. Különben Gallizin herczegné rangjának 's nemének személyei közül, tiszteletre legérdemesb, 's egyébként mivelt lelkü volt, melly csak onnan is kitetszik, hogy olly jeles férjfiak voltak társalkodói, mint: Hamann, Hemsterhuis, Jacobi, Göthe, Fürstenberg, és mások. Hamann és Hemsterhuis voltak leghivebb barátai, 's minthogy az első az ő házában halt meg, münsteri kertjében ásata sirt számára. Mennyire igyekezett légyen éle-

ének utolsó évszakában, esmerőseit az idvességnek azon utjára vezetni, mellyen ő járt, kitetszik Göthének nyilatkoztatásából életirásának („*Aus meinem Leben*") 5 köt. 2 osztályában; melly szerint itélve, nem kellemetlen jelenet lett volna a' herczegné előtt, ha ő a' vallási változásban második Stolberg leendett vala. Ezen vallási abrándozás mellett mindazáltal Gallizin herczegné a' nevelésben Rousseaunak természetes rendszerét követé, 's e' szerint gyermekeit szintolly egyszerűn mint elkeményülten nevelte. A' herczegné azon Diotima, kihez Hemsterhuis levelekbe foglalt ezen czimü munkáját „*Über den Atheismus*" Dioklas nev alatt intézte. Meghalt 1806 Münster mellett Angelmodeban, hol életének utolsó éveiben a' nyári hónapokat szokta volt eltölteni. Egyetlenegy fia Amerikában él mint missionarius. —*no*—

Gallo (Marzio Mastrizzi, marquis) IV. Ferdinándnak, mind a' két Sicilia királyának, Bécsben 's más helyeken volt hajdani követje, 's későbben Bonaparte Jósef és Murat alatt nápolyi statusminister. IV. Ferdinánd a' legterhesebb alkudozásokban használta őt, a' revolutionalis had folyta alatt. 1795 Acton helyébe neveztetett ki első ministernek, de ő ezen ajánlást magától elháritotta. Midőn a' nápolyi király 1797 Austriát 's Francziaországot közbenjárásával megkinálta, részese volt Gallo az udinei tanácskozásoknak, 's aláirá Oct. 17. Campo Formioban a' Magyarhon 's Csehország és a' franczia köztársaság által tett békekötést. Fejedelme 1798, 1799 és 1800 viszont használta az ő szolgálatát, a' Francziákkal volt nyomos alkudozásaiban. Idő közben Actonnal kelle küzködnie, kinek szigoru rendszere ellen szegült; de mint siciliai alkirály, parancsolatot vett Actonnal egyetértésben munkalódni. 1802 vége felé, mint mind a' két Sicilia követje, az olaszországi köztársasághoz 's innét Francziaországba ment. Jelen volt 1805 Mailándban, Napoleon Olaszhon királyává koronáztatásánál. Midőn Bonaparte Jósef a' nápolyi királyi székre lépett, Gallot a' külső ügyek ministerévé nevezte, ki őt 1808 Majusban Bayonnebe kisérte, 's a' két siciliai rend nagy dignitariusa lön. G. Murat alatt is megmaradt külső ügyek ministere, 's mint illyen irta alá Jan. 11. 1814 az Austriával tett szövetséget, melly után a' Murat és Anglia közti ellenségeskedések megszüntek. Febr. 3. egy, lord Bentinkkel kötött egyezetet irt alá Nápolyban. Azon szövevényes helyezetben is, mellyet Murat Napoleontól 's Austriától való kettős elpártolása által okozott, hive maradt ő a' királynak. Az 1820-ki nápolyi lázadás után külső ügyek ministerévé rendelte őt az ottani uralkodás, későbben pedig Bécsbe küldé, hogy az udvarnak a' nápolyi lázadásról 's ennek következéseiről felvilágositást adjon. De Klagenfurtban herczeg Metternichtől 1820 Sept. 2. költ iromány adatott kezéhez, tudósittatván az által, hogy tovább ne utaznék, mivel a' császártól meghallgattatást nem nyerhetne, ollyan lévén a' nápolyi lázadás, melly a' mostani miveltségnek társaságos állapotját felforgatta, 's a' melly minden királyi széket, minden régi alkotmányok rendszerét, 's a' többi nemzetek nyugalmát fenyegeti. A' marquisnak tehát vissza kelle térni Bolognába. Nagy nehezen nyert későbben engedelmet a' király után mehetni Laibachba; de a' nápolyi ügyekben változtatást nem eszközölhete. A' nápolyi lázadás lehanyatlása után lemondott minden hivatalról —*no*—

Gálma (Galmei) két különböző asványfaj, mindenik horganyvegyület, a' horganyterény (*Zinkspath*) vagy szénsavanyos horgacs, és a' valódi gálma vagy kovás horgany. Az első rhombooedrokban jegesül, de cső és veseidomban, csepkőnemben és csupa tömötten is találtatik. Fejér, sárga, szürke, barna, zöld szinü; üveg és csigaany-fényü; átlátszó—homályosig; egymástól futó szálogu épen, durva szömü a' töretben. Dörgölés által tagadólag villanyosul: áll horgany savitatból, szénsavanyból, vizből. Az ó és uj bérczekben érczágyak felett lakozik, különösen Aachen körül, Sileziában, Angolhonban, Siberiában. — A' valódi gálma, rhombusi prismákban találtatik, külső jegyei az előbbiéivel megegyeznek. —

Többnyire villanyos állapotban van 's horganysavitatból, kohából és vízből áll. Találtatik Heidelberghez közel, Brilon és Iserlohban Westfaliában, Tirol-, Karinthia-, Lengyelhon- és Sibiriában, menetekben, agyagterényeken.

Galócza (Salmo Trutta) hal faj, Földinél a' Szemling nem 2-dik faja, 's igy iratik le: szemei feketék, szemszivárványai barnák; melyszárnya 6 pontos. — Az europai tengerben és folyóvizekben váltólag tanyáz; leginkább szereti pedig a' tiszta vizü 's egyenesen a' tengerbe ömlő csermelyeket. —*j—a.*

Gálok (hiresebbek Celta név alatt), egy a' régi világban messzeterjedt bizonytalan eredetü nép. Neveket a' vándorlástól (*Wallen*), mint Wallia, Wandalok, Wallonok, származtatják ásiai és olaszországi régi vándorlásaikért (Liv. 1., 33, 38, 10; Flor. 2, 11.). Galliából csoportjaik Britanniába 's a' hozzá tartozó szigetekre is átköltöztek. A' hajdani Caledoniak, Pictek és Skótok egy nemzetség velek, mint a' Wallisiak is, a' mire már a' Wales név is mutat. Ezen kivül Felsóolaszországban, 's Németország alsó részében, a' Duna mentében Pannoniáig és Illyricumig, 's Helvetiában, gyarmatokat telepitettek meg. A' historiában, hol bizonyosabb emlités tétetik rólok, nem minden pallérozottság nélkül jönek elő. Erre mutatnak a' Druidák nevezetes vallása, a' Bárdok énekei, és polgári 's hadi alkotmányok, melly fejedelmeik egyenetlensége miatt, végre a' Romaiaktól elnyomatott. Egy csapatjok Görögországig, Thraciáig, Kisásiaig előnyomult, 's Galaták neve alatt (Paus. Att. 3) több izben rettenetes volt. Azonközben Francziaországban a' hajdani Gálok közül kevés lehet ma már fen. Korábban egyfelől á' Belgaktól és Kymrektől, másfelől a' Romaiaktól szorittatván, végre a' Teutonoktól meggyőzettek ugy, hogy a' Gálok és nyelvek már ma csak birtokaik legszélsőbb végein, Irlandban, a' Hebrideken és a' skótországi felföldön találtatnak. (L. Galliaiak). *L—ú.*

Galuppi (Baldessaro), hangmivész, Buranellonak is neveztetik, Burana Velencze melletti szigettől, hol 1703 született. Mivének elveit atyjától tanulá, azután a' degli Incurabili conservatoriumában. A' hires Lotti volt első tanitója a' contrapuntoban (ellenpont). 20 esztendős korában eljátszatá ezen operáját „*gli amici rivali*" Velenczében. A' rosszul fogadás a' szemére hányt hibák elkerülésére birta. Olly szörnyü előmenetelt tön, hogy nem sokára egész Olaszhon szineit elfoglalá. Sz. Márknál hangamester lön, és orgonás több templomban, valamint tanitó a' degli Incurabili conservatoriumában. 63-dik évében Pétervárrá hivaték mint első hangamester, 4000 rubel évi bérrel, szabad lakással és kocsizattal (*Equipage*). Első ott adta énekes játék „*Didone abbandonata*" volt, az utolsó: „*Iphigenia Taurisban.*" 1768-ban visszatére Velenczébe családja karjai közé. El nem gyengült képzelemmel folytatá munkáit haláláig, melly 1785-ki Januariusban történt. Azt vitatják, hogy utolsó operái tüzre, emelkedésre, izlésre nézve az előbbieket felülmulják. 50 operát ada, majd mind tréfásat; de vitézi operái, valamint egyházi szerzeményi is, tüzes és benyomó melodiájuak. 55.

Galvani (Aloiso) szül. Bolognában Sept. 9-kén 1737, gyógyászságot tanult, 's jelesen lépe ezen pályára 1762-ben, egy állitást vitatván a' csontok természetéről és alkatáról. Különös szeretettel hajla a' boncztudományhoz és physiologiához. Majd rá bizaték a' boncztannak hazája nevezetes intézetében való tanitása. Tetsző értekezést ira a' madarak hugyedényiről. Ezen munkájának kedvesen fogadtatása azon elszánásra bira, hogy a' madarak teljes physiologiáját kidolgozza; de utóbb a' halló eszközök visgálásával elégedett meg. Történetből többféle jelenés feltalálására jutott, mellyek a' gyógyászphysica egy részét teszik, 's ő szerinte Galvanismus (*l. e.*) nevet nyertek. Sinigagliába és Riminibe tett utjain nyomára jött a' görcshalnál láttató villanyos jelenéseknek, 's értekezést ira rólok. Erkölcseiben egyszerü volt, hajlandó a' komolyságra; a'

népes társaságokat kerülé. Szeretett nőjének halála 1790-ben vigasztalhatlanná tevé. A' revolutio elvevé hivatalát, minthogy elméje kétkedéséből a' hivatali esket nem akará letenni. Falura vonult, 's Dec. 4-kén 1798 meghalt. Romában emlékpénz vereték képével. —*j—a.*

Galvanismus, két különböző nemü ércz egymást érintéséből támadt villany. Galvani tanitószobájában egy villanygépely állott, mellyből tanitványi egyike történetből szikrákat csala, mig egy másik békát készitgete ki, 's annak szárideget megmeztelenité. Minden szikra rángatódásra birá a' lábszárt. Galvani ezen uj jelenésben ujmutatást vele látni arra, hogy a' villany teremti elő az izommozgást. Ezen vizsgákat szorgalmatosan gyakorlá az elkészitett békákon, levegői villanyt is irányza reájok, az elsülteket más, részint élő állatok izmain (kikészitetteken) ismételé, 's mind ezekből illyen következtetést vona le: Minden izma az állati testnek egy villany pattantyot (batteriát) képez kicsinyben, minden izomtest pedig kleisti üveget, mellynek belsejébe az idegszálak villanyt vezetnek. Ezen villany, mig az állat él, szüntelen nemződik annak agyában, az idegek által az izmok belsejébe vezettetik, ott kiürül, a' mi holta után is kevés ideig történik. Ha az izom külső részei, és az ideg, egy vagy több villanyvezető testtel érintésbe jön, ezen állati villany kiürül; és valamint az üveg erősitő palaczk a' kiüritésnél megrendül és hangzik, igy az izom is rángatódik általa. Galvani tehát a' müerőt állati villanynak nevezé, 's 1791-ben az izommozgásról irt könyvében esmeretessé tevé. A' comoi hires Volta, Paviában a' physica tanitója, tagadá az állati villanyt, 's Galvani visgáit javitgatá. Ha a' kikészitett béka idege és izma egészen tiszta és vértől üres, 's igy érintetik meg valamelly egynemü érczivvel, nem támad rándulás, noha ezen esetben is ki kellene ürülnie az állati villanynak. Ha pedig a' meztelen ideget két helyen különböző érczel érintjük meg, p. o. vassal és ezüstel, mindjárt az érintés pillanatában erős izommozgás történik, noha Galvani theoriája szerint ezen esetben nem kellene, mivel csak a' vezető két pontja érintetik meg, 's tetetik vezérlő függésbe. Hasonlóképen rángatódás történt, ha a' meztelen izom egy helye egyik, az idegé pedig a' másik egymást érintő érczel tapintatik. S ennél fogva a' sikert a' különböző érczekben keresék, 's érczingernek mondák. Azonban Volta bevalósitá: 1) hogy, ha az ujonan kikészitett béka idegén olly kevés villanyt bocsátunk is keresztül, hogy az, a' legfinomabb villanymérőt sem hozza mozgásba, a' lábszár még is erős rángatódásba jön általa; 2) mihelyt két különböző nemü ércz egymáshoz ér, villanyi sulyegyenöket elvesztik, 's az egyik tevőleg, a' másik tagadólag villanyosul. Innét azt vonó ki, hogy a' két különböző ércz érintése által eredt villany rángatja meg a' béka lábát, mind addig, mig az ingerelhetőséggel bir. Tehát Galvani ugynevezett állati villanya, vagy másoknak galvanismusa, nem egyéb egy eddig esmeretlen mivelet által eredt villanynál, t. i. két különböző nemü ércz (vezető) által. Viszonylag legerősebb villanyt gerjesztenek a' horgany (zincum) és az ezüst; innét örömest ezen érczeket, vagy ezüst szükében helyette rezet választunk vezetőknek. Illyen két ércz az egyszerü galvanismust nemzi. Az erősült galvanismust Volta találá fel. Ha illyen vezetőkből több párt veszünk, p. o hasonló nagyságu réz és horgany lapokat, 's őket ugy rakjuk össze, hogy a' réz mindig ugyan azon részen (felül vagy alól) marad, 's ezen párokat hig savanyba mártott test (posztó, itató stb.) által öszvekötjük, akkor az igy támadt oszlop annál nagyobb villanyerőt mutat a' két végén, minél több pár ércz rakaték egymás fölé. Ha tehát száz horgany és ezüst lappár tétetik öszve, az ezüstvégen 100-szor nagyobb lesz a' tagadó villany, a' horgany végen pedig százszor nagyobb a' tevő. Ezen oszlop villany — vagy Voltaoszlopának neveztetik. Más idomokat is adhatni neki. Iszonyu nagyságban is készitetett már, p. o. 2000 réz és horganypárból. Volta ezeket villanymozditónak (electromotor) nevezi; mások Galvani pattantyának hivják.

Sok, meglepő villanyos, chemiai és physiologiai természetü jelenése'et szülnek, mellyek által esmereteink nagyon bővültek. (L. Gilbertől: „*Grundriss der Naturlehre*", *Leipzig*, 1813). Itt néhány nevezetesb jelenést jelelünk ki. Ha valaki az oszlop két végét száraz kezekkel érinti, semmit sem érez, mivel a' nemvezető felső hártya, ha száraz, megakadályoztatja a' behatást. Ha mindenik kezén a' mutató ujat nedvesité meg, 's egyikkel a' horganyvéget, másikkal a' rézvéget érinti meg, a' kéztőn felül haladó ütést érez. Ha mindenik kezét eléggé megnedvesité sós vizzel, 's nagy érczpálczákat fog meg, 's ezekkel érinti az oszlop két végét, az ütések egész a' válláig hatnak, 's nem képes karjait csendesen tartani. Ha az oszlop egy részét a' fővel hozzuk érintésbe, 's a' másik végét nedves kézzel megfogjuk, szemünk előtt villámokat látunk, és pedig a' tevő végnél kékeket, a' tagadó végnél vereseket; a' nyelven pedig különös izt érzünk. Ha az oszlop mindenik végéről arany vagy platina-szálokat vizzel telt edénybe vezetünk, a' viz eloszlik két gázidomu elemrészeire. Ha a' lapok nagy felületüek, és szamok sem kicsiny, akkor azon pillanatban, midőn a' két vég érczszál egymást megéri, olly nagy hévség támad, hogy kis érczdarabok, p. o. arany vagy ezüst lapok, vas vagy platina-szál, nem csak megolvadnak, hanem a' legvilágosabb, részint szines fénnyel elégnek. Széndarabokat igy a' viz alatt felér izzadásig lehet égetni. Davy Londonban hatalmas galvani oszlopok által oszlatta elemrészeikre az alkalikat és földeket, 's láttatá a' nekik alapul szolgáló önérczeket. A' Francziák mostanában a' galvanismusnak ezen nevet adák: „*Electricité développée par le contact*" (érintésből eredt villany). (l. Örsted és Magnetismus.) Vö „*Darstellung der neuesten Entdeckungen über die Elektricität*", Ampère és Babinet után. Biot nevezetes magyarázatot ira a' galvanismusról: „*A' visgálati physica tanitó könyvében.*" Hires még Rösling munkája: „*Der Galvanismus*" (Ulm, 1824. 2 rész.) —*j*—*a*.

Gálya, hosszu, keskeny hajó, alacsony tetővel, mellyen vitorlát és evezőket is használnak. Szokott hosszasága 22 öl. Két közép nagyságu és két kisebb álgyun kivül az elején még egy 24 fontos van, mellynek neve Corsiero, Coursier. Mindenik oldalon 25—30 evező pad van, mindenik padon 5—6 evező legény. A' Középtengeren leginkább divatban vannak a' gályák, de Francziaország járat illyeneket a' nagy tengeren, Orosz és Svédhon a' keleti tengeren. A' Törökök és Barbareskek, leginkább keresztény rabokat tartanak a' gályaszolgálatra, melly főképen evezésben áll; keresztény birtokokban az erre itélt gonoszok teszik ezen nehéz munkát.

Gályagánc (scheneis), halnem, a' melyszárnyuakhoz tartozó, ezen esmertető jegyekkel: feje kövér, csupasz, felül lapos, karimás, keresztül barázdás; szilványja 10 szál, teste csupasz, hosszudad, — felső állkapczaja rövidebb az alsónál. Két faja esmeretes: 1) a' ragadó G. (E. remora) farka kétágu, feje barázdája 18, leginkább a' Középtengerben lakik. 2) Hajótartó G. (E. naucrates) az előbbinél nagyobb; az atlászi tengerben tanyázó. — Tarkójoknál fogva erősen tudnak a' hajókhoz ragaszkodni, — de más tárgyakhoz is, mint czápahalhoz stb.; — nevök onnét eredett. —*j*—*a*.

Gama (Vasco de) szül. Sinesben, Portugalia egyik kis tengeri városában, a' keletindiai ut feltalálója, melly által hazája tengeri hatalmának az indus tengeren alapot vete. Emanuel, a' szerencsés, a' tengerhajózó Henrik nevendéke, lépvén a' portugál thrónra, végre akará hajtani, a' mit eldődje, II. János, előre készite, t. i. a' Diaz által 1486-ban feltalált Jóreménység fokát meghaladva, Indiába hajózni. 4 hajót készitete fel 160 emberrel, kiknek parancsolójává Gamát nevezé ki. Emanuel ünnepiesen adá által neki azon zászlót, mellyet magával kelle vinnie; a' keresztrend (Krisztusrend) keresztje volt rá varrva, mellynek a' hajózó Henrik nagymestere vala. Jul. 9-kén 1497 fellépe G. az admirálhajó-

ra, melly sz. Gábor nevét viselé. Testvére Pál a' második, Coelho Miklós pedig a' harmadik hajón parancsolt. A' negyediket (élelemtárt) Nunez Gonsalo vezette. Nov. 20-kán körülhajózá G. a' Jóreménység fokát. 1498 elején Afrika keleti széleire jött, Mart. 1-jén a' mosambiquei kikötőbe szált, hol emberei nagy veszélyben forogtak, midőn megtudaték, hogy a' kiszált idegenek keresztények. Ágyui megmenték. Mombazában szintolly ellenségesen fogadtaték; annál barátságosabban látá a' melindei király. Ez egy a' hajózáshoz értő muhamedánust, 's egy tapasztalt kalauzt (piloté) ada az admirálnak. Egyenest a' malabari partoknak tartva, Majusban, az itteni tél idején, jöve G. Calcuttába, melly Hindusoktól lakott város vala 's lakhelye a' tartomány urának, a' zamorinnak (az az fókirály, császár). G. eleinte igen jól fogadtatek ettől. De a' Calcuttát megkereső muhamedánusok, kereskedői irigységből meg tudák zavarni a' jó egyetértést. Hanem G. azt viszont helyre állitá okos és elhatározott magaviselete által. A' zamorin ekkor egy levelet küldé Gamához, Emanuel király számára. G. néhány indust magával hozá, honját ez idegeneknek megmutatandó. Visszajöttében megkeresé a' melindei királyt. Coelho Miklós előre hajózott, 's első szála be a' lissaboni kikötőbe; nem sokára G. is követé, betegségben megholt testvérét, Pált, Terceira szigetén előbb eltemetve. A' fővárosba megérkezvén, egy hetet buzgólkodva töltött a' Henrik infans épitette klastromban. A' király, udvarának első emberei által köszönteté, 's midőn azután pompás bemenetelt tarta a' városba, kedvéért közönséges mulatságok tartattak. Emanuel a' merész hajózó minden társainak jutalmakat oszta; G. maga dom czimet, a' keleti tengerek admirálja czimét, 's 3000 arany jövedelmet nyere; az ország czimjének egy része az ő nemzetségi czimébe felveteték, 's minden keletindiai utjában 200,000 cruzados értékűt önnyereségére vihete. Egy kis idővel utóbb vidigueirai grófi méltóságot ada neki. Ezen terv elsülte olly fényes hasznot igére, hogy a' fedező hajózás minden ellenségi elnémultak. Nem sokára G. visszajötte után Emanuel király 13 hajóból álló csapatot küldé Indiába, Petro Alvarez Cabral alatt. Frigyek és kereskedési egyezések köttettek indus fejedelmekkel, 's Cabral hajócsapatja, valamint egy kisebb is Coelho Juan alatt, gazdag anyagszerekkel rakottan tére haza. Most minden renden lévők között felébredt az indiai kereskedés általi nyereség vágyja, 's a' lissaboni kikötő idegen hajókkal telt meg, a' kelet terméseit hordozókkal. G. is 1502-ben 20 nagy hajóval indult második utjára Keletindiába. Az ellenségeskedő quiloai királyt adózóvá tette; az indus partokra hajózván, a' Cabral kötötte frigyet megerősité a' kanari és kochimi királyokkal, kik a' zamorinra boszonkodtak. Ez Gama első utja olta ellenségesen bánt az europaiakkal, 's Cabral ottlétében 40 portugál öleték meg Calcuttában. G. feltevé magában, hogy a' zamorint megbünteti. Calcutta öblében megjelenvén, a' megrettent király békés izenetére semmit nem adva, megtámadá a' kikötőben lévő hajókat, és a' várost löveté. Golyói pusztitást és rettegést szültek a' városban. Egyszersmind 30 elfogott arab az árboczokra felakasztatott, lemetszett fejeiket, kéz és lábaikat pedig a' királyhoz küldé. Azután meglátogatá a' kochimi frigyes királyt, hol a' Tamás keresztényektől követek jöttek hozzá, hogy őket a' pogányok ellen védelmezze. Egy tekintetben lévő bramin is megjelent itt előtte, szándékát jelentve a' Portugaliába menésre, 's a' ker. vallás megtanulására. Néhány nap mulva rá indá az őt beszélni, hogy közbenjárására eligazittathatnak a' Portugálok bajai a' zamorinnal. Gama annál könnyebben meg hagya magát csalni, minthogy a' bramin fiját és unokáját egyenes szivüsége zálogául neki áltadá. A' hajócsoport fővezérlését egy kitanult emberre bizá, és hajói legnagyobbikán 's egy hajócskával Calcuttába evezett, reménylve, hogy Sodre Vinczével, ki az indiai keresztények követeit hazájokba visszavitte, utjában összetalálkozik. De majd kiesmeré, hogy a' bramin megcsalta. Hanem itt is megmenté bátorsága az elvesztéstől. A' gonoszságot megboszulva visszatért

Kochimba, sáfárházat (factorei) épite, 's 10 hajóval Kananorba ment. Itt a' calcuttai király 29 hajóból álló serege megtámadá, de hamar megszalasztaték. A' hajókon nyert gazdag zsákmány között volt egy 30 font nehézségü arany bálvány is. G. a' visszatérésről gondolkozott, 's gazdagon rakodva jött Lissabonba. Pompás bemenetelében a' quiloai király adója ezüst pohárban viteték előtte, mellyből Emanuel egy drága szentséget készitete, 's azt a' belemi klastromnak ajándékozá, mellyet az uj feltalálások nagy kezdőjének örök emlékezetére épitete. Almeida Ferencz és a' nagy Albuquerque megalapiták Portugalia hatalmát Indiában, midőn G. Emanuel követőjétől, III. Jánostól, még egyszer elküldeték tettei dicső helyeire. Mint alkirály vala átveendő a' gyarmatok igazgatását, mellyek a' persa öböltől már a' molukki szigetekig nyultak. 1524-ben hajózott el 14 hajóval. Mindjárt megérkeztekor meglátogata néhány kis gyarmatot, 's hathatós rendeléseket tön azoknak védelmére, valamint a' portugál fegyverek tekintetének megtartására a' honiak között; de hajó osztályának győzedelmi között, hivatalát alig folytatva 3 hóig, vénségi gyengeségben meghalt Dec. 24-kén 1524, Goában. 55.

Gamba (Viola di Gamba, Basse de Viole) térdhegedü, szokásból kiment huros hangaeszköz, mellynek készülete, hangja, 's a' vele bánás igen hasonlita a' kis bőgőhöz, csak hogy 5—6 sőt 7 hur is volt rajta; az egyenzet felülről alá ez: D, G, c, e, a, d. Angolhonban jött szokásba; bevétetett Olasz, Frank és Némethonban, a' Franciáknál kedvezőkre, sőt remekelőkre is talált. Van azon kivül egy orgonarend (register) is e' név alatt, nem különben a' klavirnak egy neme, mellyet Hayden János talált fel 1600 körül Nürnbergben.

Ganganelli, l. XII. Kelemen.

Ganges, a' Hinduk szent folyója, l. Ásiát és Hindostant. Bizonyos napokon szoros kötelessége a' Hindunak, a' Gangesben, vagy legalább vizében megmosódni, 's alamizsnát osztogatni. Az Indiaiak azt hiszik, hogy a' Ganges közvetetlenül Brama lábaiból folyik ki, 's szent eredeténél fogva csudatevő ereje van. A' ki partján hal meg, halála előtt vizéből iszik, nincs szüksége e' világra visszajönnie, hogy uj életet kezdjen. Innen, ha az orvosok valamelly beteg gyógyitását lehetetlennek mondják, rokoni sietve a' Ganges partjára viszik azt, hogy vizéből adjanak be neki, vagy megferesszék benne. A' messze lakók mindig tartanak hon egy kicsit ezen becses vizből, mellyel, mint nagy szentséggel, Indiában jövedelmes kereskedés üzetik, hogy a' beteg halála óráján részesülhessen belőle. Ha a' holt megégettetik, megmaradt csontjai 's hamva gondosan eltétetnek, mig alkalmatosság nem adja magát elő, hogy a' Gangesbe vettethessenek. *L—ú.*

Ganglionok, Duczok; duczrendszer. Az érzésnek az egész testen által elterjedt müszere két fő részre oszlik, a' fejire és hasira; az agyrendszernek mondatik, ez duczrendszernek, az az állatiság, ez növényi életünk kormányozója. A' gondolkozás és az akarat az agyé, melly önidegei által az egész testre munkálódik; a' müszerzet képző, visszapótló (*reproductiva*) ereje pedig a' duczrendszerben lakik, melly a' táplálási müszerekhez bőven küldi idegszálait, különösen pedig az ütereket legfinomabb elágazatokig követi. A' duczrendszerhez a' nagy együttérzideg, 's a' hasbeli fonatok tartoznak. A' nagy együttérzideg (*Nerv. symphaticus maximus*) nyaki, melykasi, hasi és kereszt-részre oszlik. A' nyakrésznek nevezetes duczai ezek: a' felső (kezdeti), középső és alsó nyakducz; a' melykasi részen említést érdemel a' 11 vagy 12 melykasi ducz, minden két bordaközi hézagban, a' borda fejecse mellett, a' nagyobb 's a' kis belrész ideg, a' hátsó veseideg; hasi része öt ágyékduczot képez; keresztrészén pedig 4 vagy 5 ducz van a' keresztcsont lyukai mellett. A' két együttérzideg összeegyesülvén, az utolsó duczot (farcsikducz) képzik. — A' hasbeli fonatok tulajdon életet látszanak élni, 's tulajdon léttel birnak; az edényeket hiven követtetik

idegeikkel; hozzájok ezek tartoznak: 1) a' menyfonyat vagy hasagy (hasbeli agy), melly következő részekre oszlik: rekeszfonat, idegei a' rekeszüteret kisérik, májfonat, gyomorfonatok és lépfonat; 2) felső fodorfonat, idegei a' bélfodor, 's hurkafodor lemezi közt 'stb ágaznak el; 3) a' vesefonat; 4) ondófonat; 5) alsó fodorfonat; 6) hasalatti fonat, melly a' medenczebeli részeknek ád idegeket. — A' duczrendszer idegei az agy idegeitől különböznek, igen lágyak lévén, 's a' szép idomzat törvényinek ellenére rendetlenül ágazván el. A' KÖZÉRZÉS (l. e.) fő müszerei ezek. —*j—a.*

GANGRAENA, meleg fene, midőn a' fenés rész még érez, mozogható és meleg. (L. FENE). —*j—a.*

GÁNÓCZI ANTAL nemes magyar szüléktől származott, és a' megkivántató tudományos készület után a' szentegyház szolgálatjára szánta magát. Több esztendeig vala népoktató Érsekujváratt; azután a' szepesi káptalanba felvetetvén, a' budai papnevelőház igazgatója lett; innen a' nagyváradi püspöktől, Patatics Ádám bárótól, hivatva, mint segéd kanonok, Nagyváradra ment által. Minekutána Pray György értekezése „*De sancto Ladislao, Rege Hungariae*" 1774 megjelent vala: kikelt ellene Gánóczi mindjárt a' következő esztendőben, illy czimü munkájában: „*Dissertatio historico-critica de S. Ladislao, Hungariae rege, fundatore episcopatus Varadinensis, Viennae* 1775. 4.", mellyben Praynak a' nagyváradi püspökség felállitóját és a' nemzeti királyház elágazását tárgyazó állitásait vivja. Ezen kivül tőle kerültek: „*Episcopi Varadinenses* (1089—1759) *fide diplomatum concinnati Viennae* 1776. 4. *II. kötet;*" és: „*Libellus castigatus, sive Refutatio argutiarum, quas scriptor anonymus adversum diploma S. Stephani regis, archi-abbatiae S. Martini anno* 1001 *collatum, sophistice objicit. M. Varadini* 1779. 8." Midőn pedig Pray a' maga tartoniását, hogy a' nagyváradi püspökség nem sz. László, hanem még sz. István által állitatott fel, védelmezné, Gánóczinak legelől felhozott irása ellen: ez is uj értekezést bocsátott közre a' kérdéses tárgyban, t. i. „*Dispunctio diatribae a Georgio Pray in dissertationem de S. Ladislao etc. conscriptam editae. M. Varad.* 1781. 4.", *Fábri Pál.*

GANYMEDES, Tros és Kallirhoe fija, Dardanusnak, Troja első alapitójának dédunokája. Ő volt

— legszebb a' földi lakók közt;
Őt is az Istenek elragadák, hogy töltse Zeüsznek
Billikomát, deli termete égi lakossá tévén.

Jupiter sas képében elragadá az Ida hegyről, 's az Istenek lakjába felvivé. Itt a' halhatatlanok társaságában élt, 's hivatala nectar töltésben álla az istenek asztalánál, mivel Hebe ezen hivatalt elveszté. Költőknek és mivészeknek gazdag mivanyagot szolgáltata ezen mese. Képekben, szobrokban, mélyen és emelkedve metszett kövekben, Cameek- és Intagliokban vannak remekek, ezen ifjut, a' gyermeki korból ifjuvá most levőt, szép deliségben képezők. Ganymedes képe esmerhető a' phrygiai sipkáról, 's a' mellette álló, vagy őt megragadó, 's Olympra viendő sasról. 55.

GARA, horvátországi nemzetség, nevezetét vette Gara helységről, mint törsökbirtokáról (l. alább a' jegyzéket). E' nemzetségnek három embere tünt ki leginkább Magyarország történetében. 1) I. Gara Miklós, előbb machovi bán, azután nádorispány, I. Lajos és I. Mária alatt. A' nevezett király halála után Ersébet özvegy királyné és Mária királyasszony mindenben az ő tanácsát követék; és az ő befolyása irigyletének és hatalmaskodása gyülöletének tulajdonittatik sok főemberek elidegenülése a' két uralkodó asszonytól, és nápolyi kis Károly pártjához szegődése, mellynek kerekedménye lett amazoknak lemondása, emennek pedig megkoronáztatása 1385. De a' melly borulatot torlasztott vala a' nádorispány asszonya feje felett, azt egy izmos csapással törekedék szétverni. Minekutána tehát Forgács Balás fő pohárnokban

kész végrehajtójára talált titkos szándékának, 's a' királyné anyját erről tudósitotta vala: Febr. 6. 1386 számos fegyveresektől kisértetve felment a' budai várba, mintha leánya menyegzőjére indultában el akarna bucsuzni a' királytól; a' kinek szine előtt megjelenvén estve a' királynék szobájában, jelt adott a' vele lévő Forgács Balásnak, mellyre ez kardjával bevágta a' király fejét (I. II. Károly és I. Mária). Gara pedig tüstént rá ütött fegyvereseivel a' palotában lévő olasz testőrökre, 's ezeknek megöletések után a' palota kapujit bezáratta; más nap pedig az egész várból kiverte kis Károly pártosait, és ujra királyasszonynak kikiáltatta Máriát. Merész vállalatjának kivánt foganatját azonban csak hamar semmivé tette meggondolatlan javaslása, mellynél fogva rá vetette fejét a' két királyné az ellenek lázongó Horvátföld meglátogatására, a' hová menekedtek vala a' megöletett király pártosai, 's a' hol a' maga várában akará vendégelni asszonyait a' nádorispány, jelenlétöktől hathatós munkálatot reménylvén a' háboru lecsilapitására. Maga Gara Miklós, rokonaival, Forgács Balással, és csekély számu fegyveresekkel, kisérte az utazó királynékat. Midőn Horvát János embereitől Gara helység *) közelében, felülhaladó erővel hirtelen és véletlenül megtámadtatott volna az uti társaság: a' meglepett és megrémült fegyveres kisért pedig, az elől lovagló Forgács Balás elestét látván, jobbára szétfutamodott volna: leugrott Gara a' lováról, és a' királyi szekér egyik oldalához vonulva, ügyes kardforgatással félre csapkodta, és szét tördelte az ellene repitett nyilakat, és sok ideig hozzáférhetetlenné tette az általa védelmezett oldalt. De minekutána a' tulsó oldal védelmezőjitől már megfosztatott vala, onnan a' szekér alá bujt egy horvát katona, 's lerántotta Garát a' lábáról; a' ki már most, a' sokaságtól elnyomatva, a' földön agyon szurkáltatott Jun. 25. 1386. Levágatott feje kis Károly özvegyének, Margitnak, küldetett. Jelen valának e' veszélyben a' nádorispány öccse, János, és két fia, Miklós és János; amazt a' báttyáéhoz hasonló sors érte, emezek megmenekedtek. A' két királyné utóbbi sorsát l. I. Mária alatt. Erről a' Gara Miklósról azt tartják az austriai krónikák, hogy I. Lajos király özvegyének, Erzsébetnek, szeretője vala; azt is gyanitja felőle Engel, hogy alattomos törekedése, 'Sigmondnak, I. Mária férjének, elmellőzésére, 's a' maga fiának, Miklósnak, Mária keze által királlyá emelésére vala irányozva; a' mellyek, ha valóknak vétetnek, értető világot vetnek a' nádorispány cselekvésére, 's felszánására. Emlékezetre méltó az is, hogy Turóczinál (Part. IV. cap. 10) igy szól Gara Miklós özvegye a' fiaihoz: „Ajebat (genitor vester), regem legitime coronatum, si etiam jumento compararetur, non esse deserendum.“ Kis Károlyt természet szerint törvénytelenül koronázottnak tartotta. — 2) II. Gara Miklós, I Miklós nádorispány fia, mindjárt ennek megöletése után, vagy már akkor, machovi, későbben illürföldi bán, végre nádorispány 'Sigmond király alatt. Legnevezetesebb tette az, hogy 'Sigmond királyt a' maga várában, Siklósban, 18 hétig fogva tartotta a' rendek meghagyásából, de anyjának, Ilonának, intésére, 's a' luxenburgi 's czillei házak sürgetésére szabadon bocsátotta. Melly cselekedete által a' királyt és ennek rokonságát annyira lekötelezte magának, hogy maga 'Sigmond Ilonát anyjává, Gara Miklóst és Jánost testvéreivé fogadná; Venczel, Csehország királya és 'Sigmond testvérbátyja, ezer arany évpénzt kötne le neki; a' czillei ház pedig a' maga

*) Turóczi János (Chronica Hungarorum, Pars VI. cap. 1.) Diako táján történtnek irja e' dolgot, melly helység Verőcze vármegyében fekszik; 'Sigmond királynak 1404 költ diplomája ellenben (Kercselicsnél, „De regnis Dalm. Croat. Slavon. notitiae praeliminares, 382 l. „prope civitatem Gara vocatam“ mellynek ma, ugyan azon iró jegyzéke szerint, Garjavicza a' neve, 's a' varasdi hadikormánykörben fekszik. Diakóhoz vagy Diakovárhoz közel fekszik egy Gorjan nevü helység is, és ezt éri Engel. Turóczi nyomát követvén, a' Ga a' nev alatt, és azért Gorjant irja a' Gara nemzetség törsök birtokának (Gesch. d. ung. Reichs, II., 135, 176 ll.)

kebléből szánna neki feleséget, t. i. Annát, 'Sigmond akkori mátkájának, utóbbi feleségének, czillei Borbálának nénjét, a' kivel azután öszve is kelt Gara Miklós. Munkás és biztos segédje, 's gyámola vala ő Sigmond királynak és császárnak, valamint a' siklósi fogságig, ugy azután is, minden hadakozásaiban, és belső 's külső országos dolgaiban; és több rendbeli fontos követségben foganattal járt el, ugymint a' velenczei köztársaságnál, az aragoni, franczia, 's angol királyoknál (Vö. 'Sigmond cs. és k.) — 3) Gara László, Miklós nádorispány és Czillei Anna fia, mind apja példájának, mind maga származatjának következésében, 'Sigmond király leányával, Ersébettel, és unokájával, V. Lászlóval I. Ulászló ellen, nem különben a' Czillei házzal a' Hunyadiak ellen tartott. Albert király halálakor, a' mikor machovi bán vala, keze alatt lévén Visegrád vára, 's az ebben tartatott korona, ennek kiszolgáltatásaval módot nyujtott a' kisded V. László megkoronáztatására; 's a' korona eloroztatásának is Ersébet által az ő tudtával és segedelmével kellett történnie. Azonban, midőn jószágvesztéssel és keményebb büntetéssel is fenyegettetnének Ersébet pártosai, I. Ulászló felekezetétől, eljött Gara László Budára, felesküdt a' választott király hüségére, 's altaladta ennek Visegrádot. A' honnan midőn a' koronatartó láda elhozatott, felnyittatása után pedig kisült volna, hogy nincs benne korona: annyira felindultak az egybegyült rendek a' koronaőrző ellen, hogy azt helyben felkonczolták volna, ha a' király hathatós pártfogása fen nem tartja a' neki adatott mentséglevél erejét; mellynél fogva azon fogságából is kibocsáttatott, mellyre vettetett vala, a' mérsékeltebbek javaslatára, mig birói itélet szerint lakolna bünéért. A' kiszabadult mindazáltal, esküvése ellen, azonnal hadat szerzett jószágain, a' mellyet, némelly társainak fegyveres csapatjaival együtt, Buda felé vezérelt ellenséges szándékkal. Hunyadi János, ellene kiküldetve, minekutána foganat nélkül kinálta volna meg békés egyezéssel, szétverte hadait Bátaszéknél, Tolna vármegyében. Melly vesztesége után Gara László Esztergomba menekedett Ersébet özvegy királynéhoz; várai pedig, Siklós és Simonytornya, megbirták a' vivók erejét. Asszonyától III. Fridrik romai-német császárhoz küldetve, ennek parancsára, nem tudni mi okból, fogságra vettetett Gara László Németujhelyen; a' mellyből csak Ersébet holta után szabadult ki. I. Ulászló elestéig a' várnai csatában, Fridrikkel és Giskrával szövetkezék ama' király ellen; azután Hunyadi Jánosnak kis László nevében viselt kormánya alatt tótországi bánná, 1447 pedig nádorispányá lett, és a' császárral folytatott, a' kisded király kiadatását irányzó alkudozásokban munkás részt vett. Jóllehet pedig ugy látszék, mintha Gara László ez időben egészen Hunyadi Jánoshoz csatolta volna magát, a' kivel különös szövetségre is lépett, 's idősebbik fiának, Hunyadi Lászlónak, feleségül szánta a' maga leányát; mindazáltal alattomban ujra szorosabban öszvekötődött a' Czillei házzal, és mind inkább beszivta ennek ellenséges indulatját a' Hunyadiak iránt. Innen származott az: hogy Czillei Ulrik megöletése után Hunyadi Lászlót nem csak oltalma alá nem vette, hanem annak vesztét elő is mozditotta; hogy Hunyadi Mátyás királlyá emeltetésének, mig csak lehete, ellene szegezte magát; hogy végre ettől a' királytól a' legelső ösztönzetre elpártolt, és ellene zászlót emelt. A' körmendi csata után (1459) kegyelmébe vette őt ismét Mátyás király, de már 1460 megholt Gara László. (Vö. I. Ulászló, V. László, Szilágyi, Hunyadi). Ugyan azon évszáz végén, vagy a' következőnek elején nemzetsége is kifogyott a' férjfi ágban. *Fábri Pal.*

Garan vize. Főforrása a' Királyhegyen van Gömörvármegyében, mellyet hamar elhagy, 's majd nyugot majd dél felé folyva, 's Zólyom és Barsvármegyét keresztülhasitva, Esztergomnál a' Dunába ömlik. Talpak szállittatnak rajta Pest felé.

Garas eredetileg ezüst pénznek a' neve; grossus szótól származik, 's azt teszi vastag, vastag pénz, ellentételben a' vékonyra verettekkel. Az eddig esmeretesek között legrégiebbek az 1104 Trierben vert garasok. Az első cseh garasok 1296 verettek Kuttenbergben. Az 1525-ki országos pénzelrendeléskor 12 kis pénzre osztattak. A' mostani kis garasokat Goslar városa vereté legelőszer 1504. A' mária garasok 8 kispénzt érnek; az uj burkus garasok közül pedig 30 tesz egy tallért. Magyarhonban 's némelly austriai tartományban garas nevezet alatt külön idomu 's nagyságu rézpénz is értetődik, melly magában 3 krajczárt vagy is 5 kispénzt ér, 's egy papiros forintban 20, egy ezüst forintban pedig 50 foglaltatik. Ezen rézpénz az austriai olasz vidékeken nem csak semmi értékkel nem bir, de általában nem is esmertetik. 54.

Garat (Dominique Jósef, gróf) 1760 szül. Mint magános tanult férjfiu a' l' Hospitalról irt éloge-ja által tette magát különösen esmeretessé, midőn az alkotó gyülekezet tagja lett, mellynek szétbomlása után őt is magával ragadta a' revolutio örvénye, mellyben a' legváltozóbb viszonyok között tünt elő. Mint igazság ministere 1792 azon megbizatást vette, hogy hirül vigye XVI. Lajosnak az ő halálra itéltetését. Napoleon alatt senator lön. XVIII. Lajos nem helyezé hivatalba; sőt a' nemzeti intézettől is — mellynek tagja volt — eltávoztatá, s nak ujra alkottatásakor. 1820 jelent meg tőle: „*Mém. sur la vie de M. Suard et sur le XVIII. siècle.*" II. Péter János az előbbinek unoka-öccse, a' leghiresebb énekeseknek 's a' parisi musikai conservatorium legjelesebb tanitóinak egyike, gascognei születés. Garat szavának hangja 's hatósága csudálatra legméltóbb mind azok között, mellyeket a' természet valaha képzett, és ügyessége rendkivüli. A' remekénekekben kifejté a' természetnek 's mivészségnek minden csuda ajándékait, de a' cantabilenek, romancznak 's érzésteje ariának is meg tudá adni a' kifejezés azon tisztaságát 's egyszerüségét, mellyet kivánt. Leginkább Glucknak előadásában dicsértetett. Parisban lépett fel legelőszer 1795; későbben Franczia és Spanyolországon keresztül utazott, 's 1802 orosz szolgálatba állott. Meghalt 1823, Mart. 2. 54.

Garázda (Miklós, Keresztúri), magyar hős. Sigmond király idejében vitézkedett Maróthi János vezérsége alatt, Hervoja János és a' Törökök ellen, kik Bosznyaországból csapkodtak be Magyarországba. Sok keresztyén rabokat kiszabaditott. Mindenütt hüséges társa volt neki Szilágyi László, kivel együtt, hogy annál erősebb és állandóbb gátot vethessenek a' Törökök ellen, kikérték a' királytól, hogy szálhassanak Bosznyákországban Zvornik várába, és annak óltalmazását a' király bizza ő reájok. Megnyerték kivánságokat, és megfeleltek a' király felőlök való jó reménységének, mert a' várat négy esztendeig hatalmasan oltalmazták. *R—y.*

Garázda Péter, jó deák költő Magyarországban és utóbb Erdélyben, a' tizenötödik század vége felé, 's a' 16-dik elején, attyafia a' Pannonius vagy Czesinge János, pécsi püspök és derék latin költőnek. Más Garázda Péter, hasonlóképen költő a' tizenötödik század vége felé, Magyarországban lakott, és az esztergomi várban temettetett el. *R—y.*

Garcilaso de la vega (jobban *Garcias Laso de la Vega*), a' spanyol költők fejedelmének neveztetett, születék Toledoban 1503. Atyja Commandador Mayor-a volt Leonban a' Santiago rendnek, catholicus Ferdinánd országtanácsosa és ennek követe X. Leonál; anyja Donna Sancha Guzman. Mindenik család igen régi. A' *Historia de las guerras civiles* tudósitása szerint, a' Garcilasok vezetéknevöket Granadának Vega nevü völgyében tett hires csataik után nyerék a' maurus hősök ellen. G. a' természettől költővé látszék teremtve lenni. Lelke a' kedves pályán hamar megindult, a' régiek 's különösen a' romaiak olvasásától is ingerelteteve. Boscan elkezdé az olasz versnemeket és szótagmértéket átbujtani a' spanyol költésbe. G. követé; előbbi munkáit elemészté, és csupán az

olaszokat másolá. Ez annyira elsült neki, hogy majis a' legjobb spanyol költők közé tartozik. Viszontagságit ön munkáiból kitanulhatni. Soká lakott Olaszhonban; V. Károllyal Némethon nagy részét beutazá. 1529 a' Solimán 's 1535 a' Tunis elleni hadban jelen volt. Ez utolsóban karja megsebesiteték, 's ő Nápolyba vonult. 1536-ban 20 dandár (*compagnie*) gyalogságot vezérle, 's a' császárral Marseille ellen ment. Visszavonulásokkor egy Maurokkal telt torony feltartóztatá a' sereget; azt mondják, hogy a' Muy torony volt Frejus mellett. A' császár parancsot ada megvételére. G. kőzápor alatt előre tört, dárdáját kezében tartva; de alig tevé lábát a' hágcsóra, vészes sebet kapott a' fején. Nizzába vitetve meghalt, élete 33-dik évében. Rövid élet, 's ennyi munka, csudálásra bir bennünket: hogy lehete költő is egyszersmind. Christoval de Costillejo félelmes ellensége volt. Munkái juhászdalok (eclogák), dalok (odák), énekek, hangzatok; ez utolsókban Petrarcát követi. Munkái kiadattak Madridban 1765, jegyzésekkel; fejtegetve Herrara-tól (Sevilla 1580), Azara jegyzésivel (Madrid 1765, 4). Nem kell felcserélni az Ynca Garcilasso de la Vegá-val, ki Cuscoban Amerikában 1540 szül., 's meghalt 1620; munkája: „*Hist. de las antiguedades y conquista del Perù.*" (Lissabon 1609, Madrid 1722) és „*La Florida*" (Lissabon 1605, Madrid 1723). 55.

Gardató, hét mértf. hosszu 's 1—3 m.f.-nyi széles, fekszik felső Olaszországban, körülvéve gyönyörü magas hegyektől; a' legnehezebb hajókat elbirja, de szélveszek gyakorta háborgatják. A' Sarca folyó belé folyik, a' Mincio belőle ered.

Garnerin (testvérek.). Az idősbik, ker. János Olivier, a' revolutio előtt a' haszonbér-bureauban viselt hivatalt, azután pedig a' nemzeti gyülés bureaujában, 's a' királyné perében mint tanu lépett fel ellene. Később „*illuminateur*" lett Bonaparte Jósef és Hortensia volt királyné házában, 1815. Sept. Robertson természettudóssal együtt vezeté a' rögtön esést akadályozó ernyők (*Fallschirm*) körül tett vizsgálódásokat. Leánya Eliza, akkor 24 évü, Sept. 21. a' burkus király jelenlétében 1800 ölnyi magasságról ereszkedett le az ernyő segitségével; mellyet 1816. Mart. 24. másodszor, azolta pedig többszer ismételt. Ifjabb testvére András Jakab, Blanchard után a' legügyesebb levegő-hajós. Ő találta fel az esés-ernyővel leereszkedést, 's Parisban 1799 tette az első próbát; 1800 pedig a' pétervári udvar előtt mutatkozott. Ezentul éjszaki első levegőhajósnak nevezte magát; 's bátyja czélzatát, a' feltalálás hirét magának tulajdonitni, megtámadá 1815, Nov. kinyomatott iratában. 54.

Garofalo (Benvenuto; igazibban *Benvenuto Tisi da Garofalo*), történetfestő, szül. Ferrarában 1481. Itt, Cremonában, és végre Romában mivelé magát. 1505-ben visszatére Romába, 's egészen Rafaelhez ragaszkodott, ki munkáit használni tudá. Azután I. Alfonz ada neki foglalatosságot anyavárosában. Itt néhány évi vakság után meghalt 1559-ben. Munkái minden tanodák befolyását mutatják, különösen a' lombardiét és Rafaelét, kit a' szinezetben felülmult. Ettől bizonyos tetsző világosságot kölcsönöze, a' kellemesnek érzését 's a' szépségnek olly typusát, melly őt, azzal együtt a' mi tulajdona, igen szeretetre méltóvá teszi. Némelly madonnái és angyalképei lélekkel teljesek. Legtöbb darabja Romában van; de a' bécsi 's dresdai képgyüjtemény is bir némellyeket tőle. 55.

Garonne frankhoni folyó, Arran völgyében ered, a' pyrenéi hegyek között, Muretnél hajókázható lesz, 's a' Dordogne-vel egyesülvén Gironde nevet nyer, 's Tournál Bordeaux-n alól 2 torkolattal az atlasi tengerbe ömlik.

Garonne, 112 nsz. mf. kiterjedésü département déli Frankhonban, 391,000 lakossal.

Garrick (Dávid) talán legnagyobb mimicus, ki valaha játékszinen volt, szül. 1716. Angliában, a' heresfordi korcsmában, hol atyja, mint toborzó kapitány, tanyázott. Oskolai tanulmányokban nem nagy' elömenetelt tett; mint gyermek legörömestebb hallgatta a' történeteket, azért, hogy ismét másokkal közölhesse. 1730 atyja Lissabonba küldé, hol egy darabig nagybátyjának, egy gazdag borkereskedőnek, irószobájában dolgozott, de ezt hamar megunván, visszatért a' lichtfieldi oskolába, hol Johnson Sámuellel társalkodása, mivelődését leginkább gyarapitá. Ezzel később a' fővárosba ment, hol majd törvény majd mathematicai tudományokba kapott, sőt testvérével borkereskedésbe is állott, de mind ezeket oda hagyta, 's 1741 azon pályára lépett, mellyre a' természettől szánva vala. Kóborló társaságától, mellynél előbb vala, csak hamar Londonba hivatott, 's 1747-ig majd itt majd Dublinban játszott, 's ekkor Lacyval a' Drurylane játékszint, ujitott kiváltság mellett megvette, 's igazgatását felvállalta. Itt játszott 1776-ig, kivévén két évet (1763—65), mellyet utazással töltött. Utolszor mad. Centlivre „*Csoda*" vigdarabjában Aug. 10. 1776. Bon Felix szerepében lépett fel; 's London melletti gyönyörü mezei lakjára költözött, hol kinos fövény fájdalmakban megh. 1779. A' hires és szép Violetti tánczosnét, 30 esztendős korában vette el. G. alacsony de jól termett, szeme élénk, fekete, hangja tiszta zengzetü vala. Állásával, arczjátékával bámulásig szabad tetszés szerint bánt, minden szenvedelem hatalmában állott, 's rajta minden annak teljes és találó kifejezése volt. Igy egyforma nagy volt szomoruban, tréfásban; noha diadalát ez utolsó tevé. A' szenvedelmek kifejezését legkisebb fokig milly pontosan esmerte, megtetszik ebből: „sok igazsággal 's mégis illőséggel játszá az ur a' részeg' szerepét," mondá egy francz. szinjátszóhoz, — „csak hogy, — engedje meg e' kis röszalást — bal lába igen józan volt." Mennyire kedve szerint bánhatott egész testével, im egy maga beszélte anecdota: A' „*Tom Jones*" szerzője épen akkor halálozott meg, midőn munkáinak nyomtatását elvégezték; arczképe kivántatott még, 's G. annak megszerzését megigéré. Erre Hogarth barátjához megy, itt egy oldalszobában egy e' végre hozott köpönyegbe burkolózik, 's Fielding egész physiognomiáját veszi fel. Szavát is igy elváltoztatva, kiált Hogarth után, 's kéri, hogy festené. Hogarth megijed, azt véli, Fielding ül előtte. „*Siess festeni*" mondja G. — H. cselekszi; 's ez azon arczkép, melly Fielding munkáji angol kiadása előtt áll. — Mint játékszin-igazgató is sokat tett G. az angol játékszin javitására; de mint iró is munkásságot mutatott, nem csak szerzeményeivel, mellyek érdem nélkül nincsenek (összegyüjt. 3. köt. Lond. 1798.), hanem idegen munkák ujra dolgozásával, változtatásával és forditásával is. Ezen kivül számosak megnyitó beszédei, levelei, 's más versezeti. (Összegyüjtettek, de nem mind, 2. köt. Lond. 1785.) A' „*Deutsches Museum*" tudósitása szerint (1777) szóbeli előadásról is hagyott egy munkát hátra. — Holt tetemét négy fő fő angol vitte, 's a' westminsteri apátságban Shakspeare emlékoszlopa lábához temettetett. Nagy értéke maradt, mellyet részint szerencséjének, részint gazdálkodásának, melly sokszor fukarságig ment, köszönhetett. Életirását Murphy és Davies után németre is forditották. J.

Gascognei tenger (*La grande baye de France*) az atlasi tengernek azon része, melly Frankhon délnyugoti partját mossa, és a' Gironde torkolatjától a' spanyol szélekig nyulik. 55.

Gasometer, l. Gázmérő.

Gassendi (Pierre) a' dignei káptalan prépostja 's mathem. professora Parisban, szül. 1592 Chantersierben a' Provenceban, Digne mellett. Élénk és éles elméje, szerencsés emlékező tehetsége, 's olthatlan tudásszomja korán gerjesztének felőle olly reményt, hogy majdan valami jeleset fog szolgáltatni. Szülei tehát, noha szegények, mindent ráforditának az ő neveltetésére. Beszélik, hogy már 4 éves korában kis

predikáczióket tartott. Astronomia iránti szeretete is majdnem szintolly korán mutatkozék. Hogy a' csillagos eget láthassa, megfosztá magát álmától. Alig végzé Digneben tanulmányit, azonnal a' rhetoricát tanitá, 's a' 16 éves ifju tapsal hallgattaték. 1614 theologia tanitójává neveztetéket Dignebe, 's 2 évvel utóbb az aixi egyetemnél nyeré el a' theologia és philosophia tanitószékét. A' magány szeretete 8 év mulva visszavezeté Dignebe, hol az aristotelesi philosophia ellen egy munkát ira, de nem fejezé be. Azután nagyobb buzgósággal tanulá a' természettudományokat, még a' boncztudományt is, 's egy munkát készite annak megbizonyitására, hogy az ember csak növényi eledelekre van rendelve, 's hogy a' husevés ártalmas visszaélés. Ő maga, beteges lévén, ezen okfő szerint éle. G. mint astronomus is jeles vala, ámbár e' tudományt csak a' csillagmagyarázat (*astrologia*) tekintetéből tanulá, 's az utóbbinak chimerájival csak későn hagya fel. Birunk tőle egyebek közt: Észrevételeket Mercur áltmeneteléről a' napon („*Epist. ad Schickardum de Mercurio in Sole viso*"), 's jeles életirásait több azon kori leghiresebb csillagvisgálóknak, nevezetesen Kopernicusét, Tycho-Braheét, Peurbachét 's Regiomontanusét (Müller Janos), mellyek többi munkáji között vannak kiadva. Egy per Parisba hivá, a' hol hatalmas barátokat talála, kiknek egyike a' mathematica tanitó székét szerzé meg neki a' Collége royalban. Descartes ekkor uj utat tört a' philosophiának. G. őt olly sikerrel támadá meg, hogy azon kor philosophusai cartesianusok és gassendistákra oszlanának. A' scholastica philosophiát már az oskolában gyülölte. A' természet vizgálása Democrit és Epicurhoz vonszá, kiknek fontos tanitásait ő, mint a' régiekben igen jártas tudós, physicája alapjaivá tevé. Az atomokról 's az ürről való tanitást megújitá több irataiban; hanem épen ez által veszedelmes ellenségeket támaszta maga ellen. Erkölcsei tisztaságának ellenére is a' religio oldaláról támadtaték meg, a' mi ellen azonban tudá magát védelmezni. Meghalt Oct. 25. 1655. G. munkájit, életirásával együtt, Sorbière adá ki Lyonban 1658, 1728 pedig Florenczben Averrani, mind a' kétszer 6 félrétü köt. Minden iratai mély tudományu emberre mutatnak; hanem épen ezen tudományosság árt néha következeteinek 's az öszvefüggésnek. Noha Gibbon őt a' vele egykoru tudósok közt legnagyobb philosophusnak, 's legnagyobb tudósnak nevezi a' philosophusok közt, Descartes még is felette áll az öngondolkozásu lélek és stylusra nézve. — Familiájához tartozott *Jean Jacques Gassendi* gróf, franczia generallieutenant és pair, Napoleon alatt senator, ki 1748 szül. 's a' pattantyusságról egy jeles munkát irt. Az 1789 azon pattantyus csapatot kormányozá, mellynél Napoleon mint hadnagy állott. Meghalt Nuitsben, Francziaországban, Dec. 14. 1828. *Zs.*

Gassner (Jósef János) szül. Aug. 20-kán 1727 Bratzban, Pludenznél Svábhonban. Klösterlei pap lön a' churi püspökségben. A' sz. könyvek olvasása folyamában ihletve érzé magát; az emberek betegségeit a' rosz lélek munkálkodásától származtatá, 's igy csak imádság által mondá gyógyithatóknak. Elkezde gyógyászkodni; csudatételeinek hire távol közel elhangzott, 's ördögüzése vakok látását, sánták járását hozta maga után. Különös pártfogója volt a' regensburgi püspök. Megholt Mart. 1779. *—j—a.*

Gasteini Ferdő, a' Salzach ker. Salzburgban, has. n. mvárosnál 2934 lábnyira fekszik a' tenger felett, magas hegyektől körülvéve, 18 fa kunyhóból álló hellyel. Monda szerint már a' Romaiaktól esmertetett. A' 15 században távol közel hires volt, 's 1436-ban III. Fridrik lábszársebe ellen használá. Különösen 4 nevezetes meleg forrása van, mellyeknek melegsége 36—40 fok R. szerint. A' viz szine egészen tiszta, jégvilágos, csipősen keserü izü, 's egy kevéssé sós, nedves időben kénköves gyulólég szaga van. A' hervadó növények és virágok hamar feléledenek ezen viz gőzétől, leveleik fénylenek, 's az egynéhány nap alatt

alig ki fejlődő bimbók, kevés óra mulva kinyilnak. A' viz melegsége igen tartós; este tele eresztetvén a' ferdők, nyilt ablaknál reggeli 6 órakor 28—29° R. Mayer elemzése szerint egy 32 latos font vizben találtatik: 1 1/4 szöm (gran) kénsavanyos szikag (natron,) 26/45 sósavanyos szikag, 7/45 szénsavanyos szikag, 6/45 kénsavanyos mész, 21/90 sósav. mészag, 12/45 szénsav. mész 4/45 kovaföld 's 1 köb hüvelyknyi szénsavanyos gáz. Orvosi tekintetben hasznos ezen ferdő a' bénulásban 's az általános gyengyeségben, különösen a' nemzők (nemző részek) gyenge bajainál, mint a' magöntésnél, fejér folyásnál nádra vérfolyásnál, a' vetére (abortus) való hajlandóságnál. Használ a' hugyhólyag-és vesekő-baj ellen, a' szeszes italok okozta tagremegésnél, a' láb maró fekélyeinél 'stb. Árt a' vizkórságnál, májkeményedésnél, vérköpési hajlandóságnál, üt-és vérerek daganatjainál 'stb. —*j*—*a*.

Gaston de Foix, nemoursi herczeg, Jean de Foix, estampesi gróf fija, szül. 1488 orléansi Mariától, XII Lajos hugától. XII Lajos kedvencze volt, ki róla teljes örömében ezt szokta mondani: „Gaston az én munkám, én neveltem őt fel 's azon erényekre képzém, mellyek már csudáltatnak benne.“ 23-dik évében halhatatlanná tevé nevét Lajos olaszhoni háborujában. Egy schweizi hadat visszavert; nagy sebességel áltmene 4 folyón, a' pápát Bolognából kiszoritá; April 11-kén, az 1512-ki husvétnapon, a' hires ravennai győzelmet aratá, 's itt végzé rövid, de dicső életét, midőn egy visszavonuló spanyol csapatot be akara keriteni. 55

Gastricus, l. Gyomori.

Gastromania (gyomrosság) tobzódás az evésben és ivásban, *Gastronomia* (gyomorszabály) pedig mind annak esmerete, a' mi ehez tartozik. A' romaiak ezt a' legdurvább 's pazarlóbb, a' Francziák a' legfinomabb, 's az egészség és társasági kedvvel megegyező módon mivelék ki. L. a' parisi: "*Almanac des gourmands*"-t.

Gastromantia (hasi jövendölés), a' jövendölésnek egy különös neme a' Görögöknél. Bizonyos nagyhasu üvegeket, tiszta vizzel megtöltve, egy helyre tettek, körébe pedig égő fáklyákat. Azután lassu szóval egyik daemonhoz imádkoztak, 's elébe tevék azon kérdést, mellyre feleletet kivántak. Most egy tiszta fertőzetlen gyermeknek vagy terhes asszonynak gondosan vigyáznia kellett az üvegekben történő minden változásra, 's egyszersmind a' daemontól feleletet kivánni, kérni. — Ez utóbb megadá bizonyos képek által, mellyek a' hasas üvegeken támadtak, 's a' jövendő titkait felfedezék! 55

Gát, kőből vagy földből a' végre készült töltés, hogy az álló v. folyó vizek kiöntéseit megakadályozza. A' gátokkal zsilipek (zugók) vannak összekapcsolva, mellyeken a' gáttal védett tartományból a' viz kibocsáttatik, vagy szükség esetében bele eresztetik. A' gátépitésnek különös tekintetei és okfejei vannak, mellyek azonban csak ott fejlődnek ki valódi minőségökben, hol ezen tárgy a' nép és uralkodás részéről érdemlett figyelemre méltatik. Minthogy pedig idegen országokban a' gátokra nézve nyomos jogok és kötelességek forognak fen, tehát van gát-jog is, melly a' gátok körül lévő vagy előfordulható jogos viszonyokat tanitja. Fő alapállitmányai ezek: Mindenki köteleztetik a' gát épentartására, kinek földjét a' kiöntő viz elözönlené; szükségkép való tagja tehát kiki a' gátegyesületnek, melly olly közönségek által képeztetik, kik a' gátok és zsilipek fentartására köteleztetnek, mihelyt illyen csak létesül; azt pedig a' fejedelem parancsolhatja, hogy illy társaság összeálljon. A' gátteher (a' gát épentartása), melly a' gátegyesület tagjain fekszik, földhez ragadt, nem személyes teher, a' tulajdonost nyomja, 's ez által viseltetik, nem pedig a' birtokos által; nincs pedig alóla felmentség, hanemha ez elesmert privilegium által szereztetett 's erősittetett volna meg. A' gátteher leszolgálásában tetemesen hátramaradottnak azon telke, mellyen ezen teher fekszik, bizonyos határidő után,

árverés által is eladathatik. Rendkivüles esetekben, a' rendkivüles gáttehernek is van helye, melly abból áll, hogy valamelly kerületnek minden dologra alkalmatos lakosai felszólittathatnak: munkájok által akadályozni, hogy a' viz keresztül ne rontson. A' gáttörvények szerint nem illeti azokat mindenkor kárpótlás, kik valamelly különös birtokjok feláldozása vagy annak megsértetése által egyébiránt nyertesek. Azon esetre, ha a' gát, a' viznek ereje miatt a' szarazra beljebb épittetik, az illyen földeknek tulajdonosai jogosak kárpótlást követelni. Mind azon adósságok, mellyek a' gátépités fentartása miatt tétetnek, egyebek felett valók, 's az első osztályba tartoznak. A' perlekedések, mellyek reájok nézve történnek, különös törvénybiróság (a' gát főfelvigyázója és melleje vett segédei) által intéztetnek el, kik a' gát dolgában időről időre vizsgálatokat is tesznek. Végzéseik gátőröknek mondatnak; az egész gátnak 's részeinek leirása pedig gátkönyvnek neveztetik. — Milly karban legyen minálunk a' gátok ügye? gyászosan érzik évenként több vidék lakosi, 's hirdetik hazánk nagyobb 's kisebb folyóinak pusztitó kiöntései!

—*no*—

Gates, Ghats, Ghauts, hegysor Keletindiában, melly Comorni foknál kezdődik, 's a' nyugoti parthoz közel futva éjszaknak, magasra nyulik, 8—9 szömvegyből (granit) álló oldalágakat bocsát keletnek, aranyat, más érczeket 's drága köveket adva.

Gatterer (Kristóf János) udvari tanácsos, szül Lichtenauban, a' nürnbergi birtokban Jul. 13-kán 1727. Nürnbergben és Altdorfban tanult, különösen történeteket; a' nürnbergi gymnasiumban helyet nyere, 1758-ban, mint a' történetek rendes tanitója, Göttingába ment, hol Apr. 5-kén 1799 meghalt. Nagy történettudós volt, a' segédtudományokat igen jól tudta, mint: a' földleirást, genealogiát, heraldicát, diplomaticát, pénz-és időtudományt, melly utolsókról nyomott munkái is vannak. Tagja volt a' göttingai tudós academiának; 1764-ben a' történeti intézetet alapitá, mellynek 1767-ben igazgatója lett. Leánya *Philippina Magdalena*, Engelhard özvegye, szül 1756, 's mint dalköltő lépett fel. A' „*Zeitgenossen*" ben II. szám alatt Malchus közli Gatterer életirását.

Gau (Ferencz Károly), Kölnből, a' franczia uralkodás épitője (1816 olta), mivelését a' parisi academiának köszöni. Romában tartózkodása alatt (1817 és 1818) azon merész feltételt érlelé, hogy Nubiába utazván, az Egyiptomról irt munkának folytatását adja, 's az egyiptomi intézet munkáit egyedül tökéletesitse. Kevés segedelemmel vala a' Nilus honjában, magán, szolga és vezető, sőt batu nélkül követe gyalog egy kis karaván Alexandriából a' pusztán által. A' honi nyelvet nem értve, élelemmel nem birva, lehetetlen lett volna még is az ut folytatása, ha a' vendégszerető Arabok esténként sátorokba estélit enni meg nem hivták volna. Iszonyu küzdés után eljuta a' pyramisokhoz. Kairóban alacsony féltés, ellentálla utja további folytatásának. Salt angol consul ki akará játszani a' firmán elkészitését; az idő vesztegetés mellett pénze fogyott, 's a' sok baj lelkét meg kezdé rázni. De Drovetti, a' hajdani franczia generalconsul, pártját fogá, a' firmánt kieszközlé, 's Thebába sietett előtte, hova Gau 32 napi hajózás után a' Niluson, megérkezett. Itt Drovetti Arabokat kerese számára, kiknek igéretek mellett ajánlá az utas életét, 's a' bárkát élelemmel megrakatá. 2 hét mulva Essuanba ért Gau, az ó Syene romjaihoz, Ermenti, Edfu, Com Ombos mellett készakarva elsietve. Áltereszték a' Nil esésén; ő csak egy nubiai hajóst és egy magyarázót vive magával a' Nubiában honos barabara nyelvre. A' Nilus első esésein ugy mentek által, mint Herodot idejében szokás volt. A' szelet használva, melly a' második esésig kedvező volt, csak felületesen jelelé meg a' visszajöttében jobban megvisgálandó helyeket, és czélt ére. Itt egész honiasan, idejének 's menetelének ura, kedvére visgált és rajzola, 21 eddig le nem rajzolt 's részint esmeretlen emléket talált a' második esés és Philae között; 's mind választása mind elő dása a' legméltóbb

megesmerést nyerék. Rajzolati hivek és igazak, — a' mi a' metszésben sem veszett el, — mértékei szorosak. Munkájának czime ez: Nubia ujonan feltalált emlékei (Parisban, 12 füzet, mindenik 4—6 rézzel), melly az a' hoz értő franczia mivészektől méltó folytatásául tekintetik a' győzelem és elme munkájá-nak, melly Egyiptom felséges leirását csak Philaeig foglalja magában. A' leirásról többnyire Niebuhr gondoskodott, kinek kezei között hagyá Gaul számos felirásait, a' Nubiában gyüjtötteket. Niebuhr mutatványt ada belőlök e' czim alatt: „*Inscriptiones nubienses*" (Roma 1820, 4.). Visszajötte után egy ideig Romában tartózkodott; azután Franczia országban meghonosodott, 's 1825-ben a' becsületlegio keresztjét megnyeré. 55.

Gaudin (Márton Mihály Károly) gaëtai herczeg, Parisban szül. 1756. Atyja 's ő maga is ügyvéd volt. 22 éves korában a' des impositions département generaldirectora bureaujának lön feje. Midőn 1789 a' financz kormány nemzeti kincstárrá változtatott által, Gaudin, az ennek vezérlésére rendelt megbizottság tagjává neveztetett. A' rettegés idejében, Cambon közbe járásával, 48 régi financz-szedőt volt szerencsés megmenthetni, kiket a' gyülés tudatlanságból foglalt bele azon végzésbe, melly szerint 60 bérlő lett a' revolutionalis törvényszék áldozatja. A' hires d' Esprémesnil hajdani parlamenti tanácsosnak is megmentette életét. Későbben minden ügyektől visszavonta magát; de Sièyes igazgató ismét megkinálá egy hivatallal, 's Brumaire 18-ka után Bonaparte által financzministerré, következve pedig gaëtai herczeggé tétetett. A' financzministeriumot szinte a' restauratioig megtartotta; 1815—18, a' követek kamarájában ült; 1820 a' franczia bank igazgatója lett, 's ámbár ezt elveszté, mindazáltal még 1826-ban is munkálkodott körüle. G. minden párttól elvonta magát, 's azért mindenik által kerestetett. Ő volt az első, ki a' fr. financziaba rendet és állandóságot vitt be. A' „*Mémoires, souvenirs, opinions et écrits de M. Gaudin, duc de Gaëte*" (Paris, 1826. 2 köt.) igen nyomos az 1800—20 terjedő fr. financz ügyekre nézve 54.

Gauss (Fridrik Károly), udvari tanácsos, 's a' francz. tudós academiának tagja, szül. Apr. 23-kán 1777, Braunschweigban; 1807 olta a' mathesis és csillagászság tanitója Göttingában. 1801-ben kiadá: „*Disquisitiones arithmeticae*" (Lipsiában). Az uj bujdosók feltaláltatván, Gauss uj irányzatot kerese és talált az ő pályájok kiszámolására. Munkája e' tárgyról: „*Theoria motus corporum coelestium*" (Hamburg 1809, 4). Az égi testek gátlatiról uj nézetet ada, mellynek beteljesedését Pallásnál várjuk. „*Theoria combinationis observationum erroribus minimis obnoxiae.*" (Göttinga 1823, 4) czimü darabja is nagy becsü. Az uj göttingai csillagtorony elkészülése olta csillagászi visgálatokra is szánta idejét; ujonan pedig a' dán fokmérés folytatásával foglalatoskodik Hanoverában, hol feltalálá, hogy a' legtávolabbi helyeket is láthatókká tehetni visszahajlott napsugarak által. Gauss fáradhatatlan, 's munkáiban a' tökéletesség nyoma látszik. A' tőle feltalált napfordító (Heliotrop) eszközt Bode leirá az: „*Astronomische Jahrbücher*" 1825-ki folyamatjában. 55.

Gavotte, vidám characterü tánczmuzsika. Két fordulója van, mindenik nyolcz tactussal. Mértéke alla-breve. Alaprythmusa ez: 𝄵 ♩♩ | ♩♩♩♩ | ♩♩ — Legsebesb kótáji csak nyolczadosak lehetnek. Mostanában ujolag divatba jött.

Gay (John), angol dal- és mese-költő; szül. 1688 Barnstapleben, Devonshireben. Atyja kereskedésre szánta, de ő a' tudományok után eredt. 1712-ben mint titoknok Monmouth herczegné szolgálatjába lépett. Itt elég üres ideje volt költeni. „*Rural sports*" czimü mezei költeményét 2 énekb. kiadá 's a' hires Popenak ajánlotta, melly barátságoknak első lépése vala. 1713 „*The wife of Bath*" czimü vigjátékát, melly nem tön szerencsét, és „*The shepherd's week*" 6 eclogából álló festését az angol földmivelőnek, földijei izlését jól eltalálva. Ezen utolsót Boling-

broke lordnak ajánlá, de azért, reménye ellenére, nem juthata hivatalba az uj uralkodásnál, noha mint Clarendon gróf hanoverai követ titoknoka, sokra tarta igényt. Haza tértével ezen darabokat adá ki: „*What-d' yecall-it*" kis tetszéssel, 's 1717-ben: „*Three hours after mariage*" tetszéstelen. Ezután Aachenbe ment, 's Harcourt lord mezei lakján élt. Itt előfizetés utján kiadá verseit 's 1000 fontot nyere. 1724-ben megjelent: „*The captives*" kedvesen fogadtatott szomoru játéka, 's 1726-ban az első kötet a' cumberlandi herczeg számára irt mesékből, mellyek neki az Angoloknál remekköltő nevet szereztek. 1727 olta példátlan kedvelést nyere „*Beggars opera*"-ja (Koldusopera), melly nemzeti darabbá lön. Alapjául egy igazság szolgál Wild Jonathán életéből. Második része, „*Polly*" czim alatt, nem viteték a' szinre. Koldus operája sok Nagy szeretetét megnyeré neki, különösen Queensberry herczegét és herczegnéét, kiknek társaságában élte le utolját életének, minthogy II. Györgynél 's nőjénél, kik thronra léptök elött személyesen becsülék, hivatalt nem nyere. 1732 végén holt meg. Pope itélete szerint egyenes szivü, nyilt ember volt, ki mindig ugy szólt, a' hogy érze, 's a' nemtetszéstől mindig félt. Johnson a' költők *mens divinior*-at tőle megtagadja, de alantabb, a' valódi élet körének festésében deréknek vallja. Dicséri mint a' dalopera feltalálóját, melly az olaszt egy időre elnyomta, 's félszázadon tul kedvesen fenmaradt a szinen. 55

Gay-Lussac, a' tudományok academiájának tagja 's 1810 olta tanitó a' parisi mivegyetemi (polytechniconi) intézetben, chemicus és physicus; léghajózás által esmerteté meg magát először, midőn Biot-val egy még akkor el nem ért magasságra emelkedett (3600 toisenyira). Ezen légi ut alkalmat ada néki, sok physicai nevezetes feltalálásra, mellyek, p. o. tapasztalásai a' higany és más folyó 's rugékony testek emelkedése és hanyatlásáról, a' felsőbb légi helyeken és a' változó melegfokoknál fogva, gyakori visgálat után valódiaknak bizonyodtak be. Ezen igazságokon épité Dalton angol, éles elméjü figyeletit, mellyek szerint a' folyó testek (nevezetesen a' viz), két annyi térre kiterjednek a' fagyponttól a' forrás fokáig. Utóbb Humboldtal álla össze, a' magnesi egyenlitő eltávozásának a' föld egyenlitőjétől szoros meghatározására, melly dolognál mindenik Lapeyrouse észrevételeire támaszkodott. Érdekletes értekezési vannak az „*Annales de chimie*" és „*Bulletin de la Société philomathique*"-ban; Thenardal együtt adá ki: „*Recherches physico-chimiques, faites sur la pile galvanique, et les préparations du potassium.*" (Paris 1811, 2 köt) —*j—a.*

Gáz. Gáznak nevezzük a' maradólag rugékony folyó testeket, mellyek t. i. nagyobb nyomás által kisebb térbe szorulnak össze, a' nélkül, hogy csepegőleg folyók lennének; a' nyomás szüntével pedig viszont nagyobb térbe terülnek ki; a' hideg semmi foka által levegői idomokat el nem vesztik, 's igy különböznek a' gőztől és párától (l. e.). A' régiek azt gondolák, hogy minden levegő vagy lég egy nemü és természetü. Csak a' mult század közepe olta esmertetett meg, hogy a' légidomu testek között is olly különbféle fajok vannak, mint a' csepegő folyók közt, millyenek a' viz, olaj, szesz, kéneső, stb. Levegő alatt tehát magát ezen nagy légtengert értek, melly földünk golyóját egész kiterjedésében, hegyeivel völgyeivel együtt boritja, az uj légnemeket pedig ollyanoknak nem akarák megesmerni, hanem tajtéknak (*Giesch*) nevezék, mivel fejlődésekkor többnyire tajtékzó buborékokat hánynak. A' Gieschből lett Gas, a' gasból gáz minálunk. Jó, és a' dolog valójából meritett volna a' légnevezet is; a' gőzköri léget pedig levegőnek mondhatjuk. Minden lég egy mérhető testből áll, melly a' hevő (*caloricum*) által légidomuvá lön. Az igy kiterjedt gáz ön tulajdoni az első testéitől függnek; a' gázok köztulajdoniban pedig a' hevő részesiti. Mindenik légnek önsulyja van, 's erre nézve egymástól igen különböznek, a' viznél azonban mindegyik több százszor könnyebb. Mindenik átlátszó, többnyire szintelen,

's igy csak akkor látható, ha cseppes folyókon buborékképen megy által. A' gáz sürüsége, a' többi körülmények egyléte alatt, a' nyomással egy viszonyu; 's egyképü melegitésnél (egyenlő körülmények alatt) egyenlőleg terül el, és pedig a' viz forrása fokánál 0,375-ödével terül ki azon térnek, mellyet a' viz fagypontjánál birt. Minden légfajtól el lehet a' mérhető részt más testekhez való nagyobb atyafiság által venni, 's igy a' gázt megkötni; nem különben más folyókkal egyesülvén folyó lesz. Ezen mü alatt a' hevő megszabadul 's melegséget (érezhetőt) okoz. Sok gáznem a' viztől is elnyeletik, és cseppes folyótestté lesz. —*j—a.*

Gaza (Theodorus) Chrysoloras Emanuel felváltója, mint görög nyelv és literatura tanitó a' nyugoti földön. Az Ozmanok Stambult magokévá tévén, mint szökevény Olaszhonba ment, hol a' honi nyelvet szorosan és jól megtanulá. 1440 közönséges tanito lön Ferrarában, 1451-ben V. Miklós más tudósokkal együtt Romába hivá, hol Bessarion cardinál kisérői közé felvevé. Miklós halála után Alfonz király Nápolyba hivá, 's midőn a' halál ezen pártolójától is megfosztá, Romába visszatért, de egy ajánlásért IV. Sixtustól kevés jutalmat nyervén, boszonkodva hagyá el Romát, Ferrarába 's onnan Calabriába vonult, hol 1478 meghalt. Nem csak szóbeli tanitás által használt, hanem a' görög irók latinra forditása által a' görög literatura elterjesztésére sokat tön. Fő munkája: Aristoteles természettudománybeli irásainak leforditása.

Gaza, török város Syriában, kikötővel 's 5000 lakossal. Hajdan igen virágzó volt; a' karaván kereskedés ezen megy által Egyiptomba.

Gazdaság, azon kereset, mellynek czélja a' növényi és állati szerek részint termesztése, részint további kidolgozása. E' kereset a' természeti erőkön alapul, 's az élő természet meneteléhez van kötve, melly kisebb vagy nagyobb egyformasággal minden évben előkerül; sem siettetni, sem elmulasztani nem lehet. Hogy a' természet ereje a' kereset czéljához foganatosan vezettessék, minden viszonyokra és környülményekre, mellyeket előre meghatározni ritkán lehet, pontosan kell ügyelni. A' mezei jószág tulajdon készületet, eszközöket, erőmiveket, épületeket, barmokat 'sat. kiván; de igy bizonyos jövedelmet is hoz, annál inkább, mivel első szükségü termesztményeket ad. A' lakosok $^2/_5$, v. $^4/_5$ része gazdasággal, a' többi pedig ennek termesztményeivel foglalatoskodik. Mennél inkább halad a' nemzet a' csinosodásban, annál inkább emelkedik a' gazdaság is. Egy szántóföld, melly előbb csak 3 tallért hozott, most 20—30-at, sőt többet is hoz. Mennyire lehet a' föld jövedelmét vinni, nem tudhatni; de azt igen is, hogy ennek mivelésével a' munka szaporodik, 's e' szaporodással a' nép gyarapodása együtt jár. A' nagyon népes ország hasonló arányban van mivelve is. A' mezei gazdaság haladtával nő a' nemzeti érték. Ez által lesz az ország kivülről független, belől pedig erős. A' gazdaság vagy mint mesterség, vagy mint tudomány tekintetik; amaz alsóbb gazdaság, ez pedig felsőbb gazdasági tudomány; ezt okos — rationalis — gazdaságnak is nevezik. A' tudományos gazda az eseteket élesen megkülönbözteti, azokra a' fenforgó viszonyok szerint magáuak szabályokat csinál, 's kivitelökhez czélirányos eszközöket talál és fordit. A' csupa tanult gazda ellenben, határozott utmutatás nélkül a' szokástól nem távozik, ha bár ez csak különös helyzetre illenék is. Csak hadd menjen ez — igy szól Thaer — egyszer bevett szabálya szerint, a' szemesebbnek meghatározott sinórmértéke után; 's ha majd maga akar gondolkozni 's szabadon cselekedni, azon katonához hasonlitand, ki személyes bátorsággal tele, a' sorból kiugrik, tüzet ad, 's a' helyett, hogy a' jó dolgot előmozditná, mindent zavarba ejt. Innen van, hogy gazdasági fő tisztek, kik más tájakon, más viszonyok közt szerencsésen kormányoztak, ha máshova tétetnek, gyakran mindent zürzavarba hoznak; mert csak hitelen alapult rendszereik, idegen földre, az erők különböző mértékére, 's külön viszonyokra nem alkalmaztathatók. Ellenben a' tudományos gazda akárminemü helyzetben is feltalálja magát, ha

annak pontos megismerésére időt vesz. A' tudományosan nem mivelt gazda a' legjobb könyvnek sem veszi hasznát, mert az uj ötleteket elrendelni 's az egészbe szőni nem képes. — A' mezei gazdaság szántásvetésre, és baromtenyésztésre ágazik. Amannak ismét több magányosan állható és mivelhető egyes része van, mint a' gabona- és réti növények termesztése, rétgazdálkodás; gyümölcsfa tenyésztés, ide értvén a' szőlőmivelést is; fatenyésztés, erdőszség. A' kertészség különös ágnak csak annyiban vetethetik, mennyiben a' kertész némelly növények termesztésére több vagy kevesebb mesterséget fordit. Mind ezen ágazatok egy nagy egészben egyesithetők. — A' baromtartás: igás-jószág- (ló, ökör, tehén;) juh- sertés- és aprómarha-tenyésztésre oszlik. Ide tartozik még a' halászat is. — Mint mellékágak tekintetnek a' gazdaságnál a' ser- és pálinkafőzés, olajütés, keményitő- és czukor gyárolás; kisebb gazdaságoknál a' tégla- mész- és gipsz-égetés, és a' turfa vagy gyeptőzeg-ásás. Nagy haszonnal üzhető a' gazdálkodás mellett a' ser- és pálinka- főzés, répa- czukorgyárolás, mellyek a' marhának még jó abrakot is adnak, — továbbá a' dohány- készités, olajütés, buza-, fa-, len- és kender-kereskedés. — Kis gazda télen fonathat, szövethet, gazdasági eszközöket faraghat. — Emlitendő még e' tárgy körül: hogy a' gazdaság ugyan mindenütt mint szabad kereset tekintetik, 's czéhbe semmi törvény nem szoritja; de a' birtokjus igen különböző; néhol minden föld az uralkodó házé, másutt csak bizonyos rész, mivel a' többi már elajándékoztatott, vagy magányos tulajdon lett. Amazok Korona országok (l. e.). Némelly országokban Nemesi birtokot (l. e.) csak nemes vehet; polgár vagy nemtelen csak haszonbérben 'sat. tarthat. — Minden hasznavehető könyveket, mellyek Németországban a' gazdaság körül 1824-ig kijöttek, előszámlál a' „*Bibliotheca oeconomica*" (Berl. 1825.). Emlitendők ezen kivül: London „*Encyclopedia of agriculture*," 's a' Lipcsében Putsche 1826 kiadta „*Allgem. Encycl. der gesammten Land- und Hauswirthschaft der Deutschen.*" (12 köt. rezekkel), és Schwerz „*Anleitung zum prakt. Landbau.*" (Stuttg. 1823) Kreyszig „*Handb. zu einem natur- und zeitgemässen Betriebe der Landwirthschaft*" (Königsb. 1826. 4 k.)

Gazella, emlős faj, a' zerge nemhez tartozó. Földi igy irja le: szarvai gömbölyegek, gyürüsek, középben meghajlottak, hegyei simák, egymáshoz közelitők. — Idomra, termetre kellemes állat, fekete szemei gyönyörük; keleten lakik, éjszaki Afrikában seregesen tanyáz, 's ellenségi ellen közerővel viv. Kellemessége miatt sok hasonlitásra vetetik az arab költőknél; az arab kedvesének szeme, gazella-szem. —*j—a.*

Gázmérő (légmérő). Lavoisier találta fel ezen eszközt, melly által a' viz elveinek megégetése után vizet teremtünk, vagy azoknak viszonyos mennyiségét határozzuk meg, vagy az igy előhozott vizet öszvegyüjtjük és megmérjük. Van Marum Harlemben, Haug, Seguin, Vogt és Pearson igen egyszerüvé tették ezen gépelyt. —*j—a.*

Gáznemek. A' légidomu testek közül némellyek csudálatos chemiai tulajdonokkal birnak, és a' legtisztább, elemileg egyszerü testeket mutatják; innét a' különféle gáznemek nevezetes szerepet játszanak a' physicának chemiai részében. Leginkább a' következendők érdemelnek emlitést: 1) A' levegő (gőzköri lég), melly a' régiek véleményének ellenére nem elem, hanem több valódi és történetbeli részekből áll. Valódi részei ezek: savitó, fojtó, szenő 's gőz, mellyek a' legmagasabb tetőkön, a' legmélyebb völgyeken, a' legszárazabb időben és helyeken találtatnak benne. Ha higanyos tálra üvegharang tétetik, 's villó (*phosphor*) égettetik el alatta, akkor többszöri meggyujtással is csak annyira vihetni, hogy 21 század része tünik el az egésznek, 79 század rész pedig hátra marad, mellyben semmi test nem ég többé, semmi állat nem él. Azon 21 eltünt rész a' savitó, melly eleinte életlevegőnek, tüzlégnek neveztetett, minthogy az életre és égésre elmulhatlanul szükséges. 1771 olta kezdett esmeretes lenni. Minél több savitóval van az éghető test

vagy az állati lélekzés-müszer érintésben, annál vidorabb az égés, az élet. Az izzó fa, vagy eloltott füstölgő gyertyabél egyszerre lobbot vet, a' savitóba mártva; az alsó végen tüzes aczéltoll lángolva és sziporkázva ég el benne, 's a' villó benne meggyujtatvan, vakitó, a' napéhoz hasonló fénnyel lobog. Ha savitóval telt harang alá madár tétetik, szemlátomást vidorul, énekelni vagy csevegni kezd, 's a' felmagasztalt élet minden jeleit láttatja. Ha a' levegő csupa savitóból állana, egy szikra, egy villámlecsapás elég lenne a' földön lévő minden éghető (gyulóval biró) test lángba boritására; a' most száz évig élő állat huszig alig élhetne a' nagy életemésztődés miatt. Okosan mérséklé tehát a' természet a' közönséges levegőt a' fojtóval, melly magában ártatlan jószág, 's fojtónak csak azért neveztetik, minthogy benne, (de csak a' savitó hijánya miatt) az élet elful. Az éghető testek az égés által igen gyakrán savanyokká változnak, mint a' kénkő, villó, szén 'sat. Innét lön savitó nevezete. Tisztán és nagy mennyiségben nehéz kapni ezen légnemet, melly a' föld minden változásinál fő szerepet visz, 's a' chemiát a' savitó tulajdonai történetévé látszik tenni. Előlegesen nyerhetését reménylhetjük a' levegőből, és vizből; ebből nevezetesen, ha olly testet találunk, melly a' savitatás helyett gyulósodik (*hydrogenisatur*). Ugy látszik, a' cselany (*manganum*) közelit vagy bir ezen tulajdonnal. Igy szokják most a' savitót szerezni: A' fejérizzást kiálló szegönyben (*retorta*) porzott cselany vagy higany savitatot, salétromot, timsót, vagy durró-savat (zöldlitett kálit) pörkölnek. A' szegöny nyaka, vagy a' hozzá illő cső, a' légfogó sajtár (melly vizzel van tele) tölcsére alá szolgál; a' tölcsér felett egy megforditott, vizzel telt palaczk van, mellybe a' kifejlett lég felbuborékol, és ben megmarad. A' palaczk a' viz alatt jól bedugatik, 's ugy megforditva tartatik a' használás idejéig. 2) A' fojtó-nak nincsenek olly szembetünő jelei. A' savitóval többféle viszonyban egyesül, 's igy különböző testeket szül, SALÉTROM SAVANYAT, vagy SAVITOTT FOJTÓGÁZT, (l. e.) 3) Gyuló (*hydrogenium*). Ha fejéren izzó szegönyben vas szálakon eresztünk által vizgőzt 's az előjövő levegőt felfogjuk, egy uj légnemet nyerünk, melly a' gyuladásnak különös barátja, minden égésnek (a' savitóval együtt) fő feltétele. Csak akkor ég el, ha savitótól érintetve melegül meg, és pedig csupán az érintés szinén ég, fejér lángal. Benne semmi éghető test nem ég; ha bele mártatik, nyomban elalszik. Égésének szüleménye viz, 's innét latin-görög neve: hydrogenium (viznemző). Az igazsághoz közel látszunk tapogatolódni, ha azt mondjuk, hogy majd minden égés a' gyulónak a' savitóval való egyesülése. Minden égés szülő oka a' melegség; ez hoz elő szikrát, ez gyujtja meg az egymást érő gyulót és savitót; feloldozza a' müszeres testek elemeit, mellyek közt gyuló is van, a' lég savitójával egyesülendő, lángot adandó, gőzt vizzé sürüsödendőt, teremtő. E' szerint nem magyarázható a' villó, 's minden más elem égése. Az égés alkalmával 2 iccze gyulóhoz egy iccze savitó szükséges. Ha ezen két lég illy viszonyban összekevertetik 's meggyujtatik, irtóztató durranás támad, melly erős edényeket is szét szór. Az ugynevezett VILLANYOS TÜZSZERSZÁM-ban (l. e.) egy sugár gyuló gyujtatik meg villanyos vagy tüzkövi szikra által, azon pillantatban, midőn egy kakas csavarása által az edényből kieresztetik; meggyulván, mindaddig ég, mig a' kakas visszacsavartatik, vagy a' gyuló elfogy. Egészen tisztán 15-ször könnyebb a' levegőnél, 's ennél fogva használtatik a' levegői hajózásra. A' gyuló nem csak magán, és tisztán vesz magára légidomot, hanem szénanyaggal, kénkővel, villóval sőt érczekkel kötve is. Ekkor nehéz gyuló gázok erednek, részint olly, részint fél olly nehezek mint a' levegő, p. o. széngyuló, savitós gyuló, kénes és villós gyuló 'sat. 4) Szenő (*Carbonium*). Ha tiszta savitóban szén égettetik el, ez annak térét meg nem változtatja, hanem (az eredt lég) egészen más tulajdonokat mutat. Az égő test mindjárt elalszik benne, az állat pedig megful, (innét veszedelmes égő szénnél melegedni a' szo-

bákban). Ezen uj lég a' vizet felveszi, vele egyesül, és csipős savanyu, (kellemes) izt ád neki; a' tiszta és átlátszó mészvizet felzavarja. Nem csak égés által ered, hanem lélekzés által is; a' levegőnek valódi része, de észre alig vehető mennyiségben (0,001). Bőven találtatik a' természetben. A' kréta, márvány, közönséges mészkő, csigahej 'sat. nem egyebek szénsavanyos mésznél. Ki lehet belőlök hajtani égetés vagy erős ráöntött savany által. Ez utolsó, igen gyakorlott esetben, erős habzás alatt fejlik ki. Első gáznem, melly 1755-ben feltaláltaték, neve akkor kötött lég (aër fixus) volt. Félszer nehezebb a' levegőnél, 's igy abban igen lassan terjed el; a' zárt üregekben, mint vermek-, kutak-, üvegekben soká elvan, a' nélkül, hogy a' levegővel elegyednék. Egy edényből a' másikba is töltethetik. Ez az öldöklő angyal a' nápolyi kutyaüregekben 's Pyrmontnál. Minden savanyu vizben vagyon, mint füredi, bártfai, szalatnyai, ugodi, rohicsi, fachingi 'sat. vizekben; mivészileg könnyen készittethetik. Az illy vizek felolvasztják az érczeket, 's a' vasas savanyu vizek, vasat felolvasztott szénsavannyal birnak. 5) A' sósavany is gázidomu; nevezetes a' belőle eredt zöldlő (*chlorium*), melly az ujabb időkben a' rothadás és ragadványok legnagyobb ellenségének hirdetteték. — A' többi kevesebbé közönséges és nevezetes gáznemek leirását l. Thenardnál: „A' chemia tanitó könyve" melly magyar fordितót vár. —*j—a.*

Gázvilágitás alatt az utszáknak és épületeknek gyulóval (*hydrogenium*) történő megvilágitását értjük. A' chemicusok már néhány tized előtt figyelmeztettek arra, hogy a' szénégetésnél veszőbe menő gyulót jó volna felfogni 's tovább használni. Lampadius ada első inditást a' dolognak a' „*Hüttenkunde*" első kötetében (Göttinga, 1801). Őt követé Lebon Frankhonban, a' thermolampa feltalálója (L. Bingertől: „*Beschreibung der Thermolampe*" Dresda, 1806). Lebon a' gázt fából vonó ki; 's mivel kevés idő alatt sok fa fogyott el, nem jöve egész divatba ezen irányzat. 1810- és 1811-ben az Angolok elkezdék ezen gázfejtéshez a' kőszenet használni, 's vele utszákat 's gyárakat világitának meg, mig Lampadius 4 hónapig 1811 a' freibergi halászutsza egy részét visgálatul megvilágitá. Az Angolok nagyobb előmenetelének oka az volt, hogy ők a' kifejlett gázt, minekelőtte használták volna, egy gázmérő (gasometer) nevü edénybe öszvegyüjték, 's onnét vezették el lassanként, mig Lampadius a' fejlődéskor mindjárt használtatá. Azonban csak ott vala ezen világitás végrehajtható, hol jó kőszenet lehete kapni olcsón. Már 1815 London utszái 's nagyobb épületei kőszéngázzal voltak kivilágitva. 1816-ban Lampadius kivilagitá a' freibergi kir. amalgamamühelyeket (higany-olu-mühelyeket), 1817-ben a' bécsi mivegyetemi épület követé, 1818-ban visgálatul Prechtl felügyelése alatt 2 utsza világitaték ki. Ezen uj világitó irányzat a' következendőben áll. Hengeridomu, öntött vasból való, felcsigázható fedelü szegönyöket czélirányosan elkészitett kályhába teszünk, sulyegyenileg, 's három negyednyire megtöltjük kőszénnel. Körül helyeztetett tüzzel a' szegönyöket lassu izzásra birjuk, tartalmokkal együtt. Ekkor jó sok szénzett gyuló fejlődik ki, kőszéngyántával, vizzel 's hugyannyal együtt. A' felszáló anyagok egy vas elvezető cső által egy meghütő készületbe vezettetnek. Ebben megsürüdik a' gyánta, perkelt olaj és a' hugyanyos viz, a' gáz pedig még több tisztitás végett mésztejen vezettetik ált a' légmérőbe. Ezen légmérő 2 főrészből áll: a' tömlőből és mérőfedélből. Az első egy fa vagy öntött vasból való viztartó, felül nyilt, rajta vas vagy rézhenger van, melly alól nyilt, fel és alá mozogható, ellensulyokon függő, (gázmérőfedél). A' mint a' kifejlett gáz a' bevezető csőn ált a' vizen felbuborékolt, és a' tömlőben öszvegyült, felemeli a' fedelet. Egy kakassal biró származtató cső által tovább vezettetik a' gáz. Felnyittatván ugyanis a' származtató cső kakasa, a' fedél kinyomja a' gázt, a' más csőkön által rendeltetése helyére menendőt. Itt szoros, különbféle idomu, kakasokkal biró

réz vagy sárgaréz csövecskéken megy által, 's meggyujtatva a' legtisztább, szagtalan világot adja. L. Accum angol fordítását: „*Über das Gaslicht*", Lampadius észrevételeivel (Weimar 1816), és Prechtl-től: „*Anleit. zur zweckmässigen Einrichtung der Apparate zur Beleuchtung mit Steinkohlengas*" (Bécs 1817). Néhány év olta Taylor és Martineau Londonban, olajból készült gázzal kezdtek világitani. Paterson, skót, azt hirlelé, hogy levegőtartó zsákokat talált fel, mellyekből a' gáztartókba könnyen bocsáthatni a' gyulót. Nevezetes Tabornak e' munkája: „*Handbuch der Gasbeleuchtungskunst*" (M. Frankfurt 1822, 2 köt.).

—*j*—*a*.

Geberek (Indiában Parsisok, Persiában Geber, Gueber, Gauerek, az az, hitetlenek vagy tüzimádók) magokat Behendiknek vagy igaz, hithez ragaszkodóknak nevezik, 's legfőbb lakhelyeik Karamania pusztáin vannak, a' persiai tengerőbölnél, főképen pedig Yerd Keram tartományiban. Ezen kevessé esmeretes, tudatlanságában boldog nép, munkás, mértékletes, 's szorgalmatosan miveli földjét. A' Geberek erkölcse szelid; bort isznak, mindenféle hust megesznek, csak egy feleséget vesznek, 's mértékletesen élnek. Házassági válás és sokfeleségüség tilalmasak; de ha az asszony első kilencz eszt. alatt magtalan, szabad a' férjfinak melléje mást is venni feleségül. Egy legfőbb valóságot tisztelnek, mellyet örök léleknek vagy Yerdnek neveznek. A' napot, holdat, 's planetákat, mint hiszik, okos valóságok éltetik, a' jó fő okának a' világosságot, a' roszénak a' setétséget tartják, 's köz vélemény szerint a' tüzet imádják, a' mitől kapták neveket is. Ellenben ők magok tagadják, hogy a' tüzet imádnák, 's ezt a' megfoghatatlan isten képének mondják; a' honnan mindig tüznél imádkoznak, 's szent helyeiken szüntelen égő tüzet tartanak, mellyet prófétájok Zoroaster (l. e.) már 4000 eszt. előtt meggyujtott. Szent könyvök neve Zend-Avesta (l. e.). A' holtakat nem temetik el, hanem a' tornyokra teszik a' madaraknak eledelül, 's igen pontosan vigyáznak, mellyik részét eszik meg azok először, mivel ebből vetnek a' megholt sorsához.

L—*ú*.

Gebhardt (Ferencz Xav.), orvosdoctor, a' pesti egyetemnél a' sebészek számára rendelt különös kór- és gyógytudomány tanitója, 's a' magyar academia rendes tagja. Szül. Jan. 23. 1791 Pakson, Tolnavármegyében. Elvégezvén itt a' kezdő tanulást, M. Óvárott 's Budán folytatá mivelését; a' bölcselkedési tudományokat pedig Szegeden hallgatá. Erre az orvosi tudományokat a' hazai egyetemben tanulá, 's 1814-ben doctori koszorut nyere, utolsó, irt értekezés 's nyilvános vetekedés nélkül. Most Bécsben Hildenbrand, Kern és Boër nyilvános orvosi tanitását hallgatá 5 hónapig, 's jelen vala Rust, Görgen és Eisel rendeléseinél. Pestre visszatérte után Nov. 1. 1815 a' gyógyászok számára rendelt orvosi gyakorlat segédévé neveztetvén, e' hivatalt két egész évig vivé, 's időközben bábaság mesterévé emelteték. 1818-ban első választaték az orvosi kar idegen tagjai közül karja jegyzőjévé, melly hivatalt, két év mulva megerősittetvén benne, öt esztendeig folytatá. Tanitó székébe Jan. 10-kén 1824 iktattaték. Jegyző korában a' gyógyszertudományt, azután a' kór- és gyógytudományt másfél évig, 's végre a' sebészek számára rendelt különös kór- és gyógytudományt két évig adá elő, mint pótló. A' magyar tudós társaság rendes tagjává nevezteték az igazgatóság által Posonban, Nov. 17-kén 1830. Most egyszersmind rendes orvosa a' pesti Vakok intézetének. — Nyomtatásban megjelent munkái: 1) Beköszöntő beszéd, a' tapasztalási orvosi tudománynak méltóságáról (tartotta tanitó székébe iktattatása alkalmával, 's ki van nyomva a' „Tud. Gyüjt." 1824-ki 7-dik füz.) 2) Utmutatás az orvosi gyakorlásra, vagy bevezetés a' beteg ágya mellett való orvosi tanitásra. (Pesten, 1817, nagy 8). 3) A' különös nyavavalya és gyógyitástudomány alapvonatjai. Első darab. (Pesten, 1828, nagy 8).

Gébics (Lanius L.) madárfaj, a' ragadozókhoz tartozó; esmertető jegyei Földitől igy adátnak: Orra egyenesecske, a' hegye mindenik felől fogas, töve csupasz, nyelve rongyos. Nálunk ezen 3 faja esmeretes: 1) Ór-gébics (Bábaszarka, szárkagábor), farka ékszabásu, oldalai fejérek, háta szürke, szárnyai feketék fejér foltal. Más madaraknak szavát majmozza, őket magához kecsegteti 's megöli. Kiáltozásával a' többi madarakat inti a' veszélyes nagyobb madár elől, 's ezért neveztetik ór-nek; 2) kisebb G. homloka fekete, alább vereses, 3) tövisszuró G., farka majd ékszabásu, háta szürke, négy közbülső kormánytolla fekete, orra ónszinü; — bogarakkal 's apró madárral él, husát megeszik. —*j—a.*

Géczi János, Erdély kormányzója 1585—88. Fiatal korától fogva katonáskodván, annyira kitüntette vitézségét, értelmességét és jártasságát a' hadi dolgokban, hogy 1576, midőn Bátori Kristóf Erdély fejedelmévé választatott volna, ez őt tenné maga helyébe nagyváradi várnaggyá 's Bihar vármegyei főispánnyá, melly kettős tisztség akkor együvé vala kötve, 's felette fontosnak tartaték. Bátori Sigmond fejedelem gyenge korában, a' három ugynevezett elölülők helyett, a' rendek kérésére őt egyedül nevezte Bátori István, lengyelországi király, Erdély kormányzójává 1585 (V. ö. Bátori Sigmond). Az ő kormánya idejében megürülven Bátori István halálával a' lengyel királyszék, és a' rendek irányzása a' királyválasztásban Maximilian, austriai főherczeg, és Sigmond svéd király között meg lévén osztva: az utolsó felekezet feje, Zamojszki korlátnok, Erdélybe folyamodott segedelemért Maximilian ellen, a' kiről feltette, hogy hadi erővel fogja gyámolitani koronavágyját. Az e' felett tartott tanácskozásban Géczi János kormányzó Gálfi Jánossal együtt, a' többi tanácsnokok ellen kivivta, hogy Erdélyország a' svéd válos (*candidatus*) mellett fogna pártot az austriai ellen. Annakokáért 1587, jeles vezérek alatt, 400 lovaskatona küldetett Lengyelországba. Egyéb tettét Géczi Jánosnak, mint Erdély kormányzójának, nem emlitik az évkönyvek; mert már 1588 lemondott a' megyesi gyülésen, 1589 elején pedig kimult: de hogy az ország érdekei nála hü kezekben valának, kitetszik abból, hogy a' gyulafejérvári pénztárban 200 ezer forintnyi kész pénz és sok arany és ezüst edény maradt utána. Mit tartottak felőle kortársai, azt legjobban megmutatja Gyulai Pál levele 'Sibrik Györgyhöz, a' ki Géczi János után lett nagyváradi várnagy; melly levélben, minekutána a' szerző Themistoclest emlitette volna, a' kit aludni nem engedett Miltiades győzedelmi emléke, hozzá köti e' szavakat: „Megelőzött hivatalodban Géczi János, a' kinek emlékezete mint engedhet aludnod, nem tudom.“ Ugyan e' levélben emliti annak irója Gálfi János nyilatkozását is, a' ki, annak hirére, hogy Géczi János után ő fogna megkináltatni a' nagyváradi várnagysággal, igy szólott Gyulaihoz: „Nincs olly Géczi János által viselt tisztség, mellyet én ő utána magamra kivánnék vállalni.“ Ez a' levél, melly 'Sibriknek elejébe terjeszti, milly tulajdonságunak és magaviseletünek kell lenni egy nagyváradi várnagynak, és szabásait Géczi János követésre méltó példájával világositja, olly becsben vala az Erdélyiek előtt, hogy ama' vár török kézre kerültéig (1650) szorgalmatosan őriztetnék, és minden uj várnagy előtt felolvastatnék. — Géczi András. l. Bátori Gábor és Betlen Gábor alatt. *Fábri Pál.*

Gedike (Fridrik), szül. Jan. 15-kén 1754 Boberow faluban, Lenzenhez közel a' brandenburgi markgrófságban; 9 éves volt, midőn atyja, ottani predikátor, meghalt, 's majd minden nélkül szükölködött. Seehausenbe viteték, hol oskolába járt, és onnét a' züllichani árvaházba. Itt Steinbart gondja alatt 7 évig tápláltatott, 's nevelteték, a' nélkül, hogy különös tehetség vagy előmenetel által ajánlotta volna magát. 1766-ban Steinbart önnevelő intézetet állita fel, mellynek G. is nevendékévé lön, 's itt kezdé lelke magát mutatni. Egyszerre munkásság lepé meg,

tehetségeit hamar kifejtő, és bámulandó előmenetelét okozó. [1771-ben a' frankfurti egyetembe ment, theologiát tanulni. Itt tudományos öszveköttetésbe lépett Zöllnerrel, 's más tanulókkal. Töllner jó tanitója, 's okos mivelője volt. Ennek halála után Steinbart lön viszont jóltévője és tanitója. 1775-ben Spalding házi nevelőnek hivá meg; 1776 a' fridrichwerderi gymnasium alvezetője lön Berlinben. 1778 prorector, 's 1779 igazgató. Ekkor kezde Némethon legnagyobb oskolaférjfiai közé emelkedni. Fáradhatatlan és szerencsés volt az uj tanitásidomok behozásában. 1793 társigazgató, 's Büsching halála után 1795-ben igazgató lön a' berlini gymnasiumban, és a' tőle függő 2 oskolában; 1790-ben tagja a' tudományok berlini academiájának, 's nem sokára a' mivész-academiáé is; 1791-ben a' hallei egyetem, theologiai doctor-czimmel tisztelé meg. 1797 Olaszhonba utazott. Jó férj és atya, boldogul élt az övéi körében is, polgártársaitól szerettetve; egészséges teste még hosszu életet reményltetett, de egy véletlen betegség korán elragadá (Maj. 2 kán 1803). Sophocles Philoctetjét, Plato néhány beszélgetését és Pindarosz diadalmi énekeit leforditá. Barátjával Biesterrel a' berlini havi irásból 1783 óta 17 kötetet ada ki. Nevelő iratai és chrestomathiáji elsők a' jobbak közt.

Geilenaui viz, egy forrás Geilenau falu szomszédságában a' Lahn szélén Nassanban, sziklás, szántóföldes és rétekkel bővelkedő hegyek között; tiszta szinü, gyöngyöző, kedves savanyu. Egy fontban ezen álló részek vannak: 1/5 szem sósavanyos szikag, 12 sz. szénsav. szikag, 1 1/2 szénsav. mész, 3 2/3 szénsav. talakföld, 1/12 gyántanyag, 1/2 vonatanyag, 5/6 vasag, 19 1/2 köbhüv. szénsavany-gáz.

Geiser, nevezetes forró, szökő forrás, Island szigetén, felülmuló minden mivcsinálta szökő kutakat; szökő oszlopa 10 lábnyi áltmérőjü, 's naponként néhányszor 80—100 lábnyira lökődik a' levegőbe, földalatti morajtól 's rengéstől kisértetve. Hévsége olly nagy, hogy a' tojás néhány percz alatt keménnyé fő benne. —*j—a.*

Geismari viz, Geismar falu szomszédságában Gudenshegyen, Kurhessenben; savanyu izü, egészen áltlátszó, gyöngyöző, tárt edényben vas-ochrát rak az oldalakra, 's felszinén gyenge hártyával fedetik. 24 latos fontban ezen létrészei vannak: Glauber sava 3 szem, konyhasó 3, sziksó 2, szénsavanyos mészföld 4, szénsavanyos vasag 1 szem. A' selteri vizzel chemiai részeire 's orvosi munkálatira nézve nagyon egyezni látszik. —*j—a.*

Geistica, a' föld szárazának leirása. Következő részei vannak: 1) szigeti földleirás (szigetleirás, *nosographia*), melly a' szigeteket és félszigeteket irja le, kiterjedésekre, eredetekre, helyezetekre 'stb. nézve. 2) Hegyi földleirás (hegyleirás, *orographia*), leirja a' szárazon, 's a' tengerfeneken lévő hegyeket, azoknak különbségeit (jég, hó, tüzokádó, havas, barlangos 'stb. hegyeket), öszvefüggését. 3) Képződési földleirás (*oryctographia*, földképzetirás), melly a' hegyek nemeit az egész földön képződésekre, korokra, 's létrészeikre nézve visgálja. 4) Térségi földleirás (térleirás, *planographia*), a' sikokról, felületekről, hasadásokról, mélységekről, padokról, erekről, telepzetekről 'stb. ir. Igy irá le Schouw Fridr. Joachim a' pyrenéi havasokat és a' skandinavi bérczeket. —*j—a.*

Gejza, Toxus fia, Magyarok fejedelme 972—997. Neve valódi helyes irását és kimondását már most ki nem tanulhatni. A' külföldi régi iróknál Geysa, Geyso találtatik, Turóczinál Geycha, a' magyar királyi koronán pedig Geobitz (l. Gejza király neve). Bél Mátyással némelly történetirónk Győző, Engel Gecse nevet hoz ki ezekből, melly utolsó a' Székelyek közt van divatban. Gejza békeszerető, 's engedékeny természetü ember vala, de nem minden gerjedékenység nélkül, ugy hogy néha fellobbanó haragjának kártékonysága kegyetlenség szinében láttatná őt egy két régi iróval. Lehet azonban, hogy valamint magasztalt, ugy gyalázott tetteinek is rugóiát feleségében kell keresni.

Ez Sarolta vala, az idősebbik Gyula, erdélyi fejedelem leánya, hires szépségü, de egyszersmind férjfias természetü, sőt szilaj lelkü asszony, a' ki lovaglásban és borozásban férjfiakkal is feltett, és haragjában egykor egy férjfiat kardal agyon vágott. Illy tulajdonságokkal birván a' két házastárs, könnyen elgondolhatni, mellyike vitte legyen a' kormányt. Keresztény létére azon vala Sarolta, hogy hagynának fel a' Magyarok a' szomszéd keresztények lakhelyeinek dulásával, és e' helyett barátságos öszveköttetésbe lépnének velek; melly szándéka végrehajtására különben is háboru utáló férjét annyival könnyebben rá birta, minthogy az előbbi uralkodás alatt, a' külföldön szenvedett temérdek veszteségek által, tetemesen megfogyott vala a' nemzetben a' hadra való legénység száma. Követek küldettek tehát 973 II. Otto romai német császárhoz és más keresztény fejedelmekhez, a' kik ezeket tudósitanák a' Magyarok fejedelmének békés indulatjáról és szándékáról. Hihető, hogy Sarolta meghagyásából arra is felszólitattak a' fejedelmek, kogy keresztény papokat küldenének a' magyar földre, a' kik a' nemzet térítésében munkálódnának, és hogy kijelentetett az uralkodó ház készsége, egyéb jövevényeket is szivesen és vendégletesen fogadni Magyarhonban. Ennél fogva a' császártól felszólitva, feles számu papokat és szerzeteseket küldött Magyarországra a' passaui püspök Piligrin, a' ki már 975, VII. Benedek romai pápahoz intézett levelében, azzal dicsekedheték, hogy mintegy 5000 mind a' két nembeli magyar lelket nyertek megküldöttjei. Maga Gejza is felvette a' keresztséget 977. Nem lehet azonban tagadni egy részről, hogy az akkor behozatott kereszténység csak névszerinti vala: mert Gejza azontul is egyiránt teljesité a' keresztény és pogány szertartásokat, és udvari papjának szemrehányásaira azt felelte, hogy ő elég gazdag mind a' keresztények mind a' Magyarok istenének kielégitésére. Más részről az ősi hitvalláshoz ragaszkodó Magyarok ismét elkezdének a' nyugoti szomszédságba járni zsákmány után, és a' német földön fekvő Mölk várából, a' mellyben magokat megfészkelték vala, folyvást háborgaták a' környéket, különösen pedig Piligrin püspökmegyéjét, a' kinek apostolai többé be nem bocsáttattak Magyarországra, 's a' benlévők is rémültökben elhagyogaták azt. Illy helyezetben szükségesnek tartá II. Otto császár, állandó gátot vetni a' féktelen szomszédok becsapásai ellen. Annakokáért a' németföld keletszakán végőrmegyét (Mark) szakasztott ki a' bajor herczegségből, és babenbergi vagy bambergi Leopoldot tette abban végőrnaggyá (Markgraf) 983. Leopold a' Magyarokat Mölkből kiverte, 's a' Szárhegyig (Kahlenberg) visszanyomta 984, és Mölkbe helyezvén udvarát, a' keletszaki végőrmegyét (*östliche Mark*, *Markgrafschaft Oesterreich*) megalapitotta. Több évek mulva III. Otto császár ismét felfogta a' Magyarok térítésének dolgát, és ezt különösen Adalbert prágai püspöknek ajánlotta. Ez egy meghitt emberét küldötte Gejzához, azután maga is bejött Magyarországra; egyszersmind pedig ugyan azon időtájban, hihetőleg Sarolta intézetéből, több külföldi vitézek érkeztek a' fejedelmi udvarhoz, némellyek közülök fegyveres csapattól kisértetve; a' kik azután jószágot nyervén a' fejedelemtől, a' magyar földön maradtak, és magyar nemzetségek törzsökeivé lettek. Illyenek valának a' San-severinoi gróf Adeodatus v. Theodatus Apuliából, a' ki Tatát; a' hennebergi grófok Wolfger és Hedrik, a' kik Hédervárát; Hunt és Paznan, a' kik talán Hont várát épitették, és a' wasserburgi grófok Venczelin és István. Ezeknek jelenlétekben megkereszteltette Gejza 995 Esztergamban, Adalbert püspök altal, egyetlen fiát Vajkot; feleskette az ország nagyjait annak hűségére, 's eljegyezte neki Henrik, bajor herczeg testvér hugát, Gizelát (l. I. István. Gizela). Adalbert püspök ezután eltávozott a' magyar földről, itt hagyván ama' meghitt emberét, a' ki némellyek szerint Pannonhalmán vette lakását, abban a' monostorban, mellyet ott sz. Márton tiszteletére már Gejza kezdett vala épittetni, 's a' kinek neve sz. Adalbert életében Pappasnak

iratik. Meghalt Gejza fejedelem 997. Három leányai közül Juditot Boleszlav lengyel herczeg, Saroltát, Aba Samuel, a' róla nevezett vármegye főispánya, a' harmadikat, a' kit némellyek Gizelának neveznek, Urseolo Otto, velenczei herczeg, vette feleségül.

Gejza I., Magyarország királya 1075—77. Apja, I. Béla váratlan halála után 1063, László, 's Lambert testvér öccseivel együtt Lengyelországba vonta meg magát IV. Henrik német király elől, a' ki jövendő sógorát Salamont, I. András fiát, hatalmas hadsereggel kisérte be Székesfejérvárrá, 's itt másodszor megkoronáztatta. Kevéssel azután visszatért Gejza lengyel hadakkal, a' mellyeket Boleszlav krakói herczegtől kapott vala; és midőn a' Magyarok nagy része hozzá állana, elkerülhetetlennek látszék a' polgári háboru. De a' győri püspök Desiderius, békét eszközölt az előrenyomuló Gejza, 's a' védőjitől már elhagyatott és Mosonyba zárkozott Salamon között 1064. E' győri békekötésnél fogva királynak esmerte Gejza herczeg Salamont, kiköttvén magának és testvéreinek az ország harmadát herczegi birtokul; és hogy szembetünő jelét adná indulatjának, ugyan abban az esztendőben a' pécsi székesegyházban harmadszor fejére tette Salamonnak a' koronát. Ez időtől fogva tiz esztendeig ugy viselék magokat a' herczegek, mint hü alattavalói a' koronás fejedelemnek, és tetemesen gyámolíták őt minden hadakozásaiban. Hanem utolsó közös hadi tettök alkalmával elszóratott köztök a' bizodalmatlanság magva, melly nem sokára nyilvános háborura ütött ki. Midőn t. i. Salamon 1073 az ország ellenségeinek, a' Bissenusoknak, pártolása miatt, megvette volna a' herczegek segitségével Nándorfejérváralját; és a' várba zárkozott görög várnagy, Niketos, különösen Gejzának megadta volna magát: szabadon bocsátotta ez az egész őrsereget minden vagyonával együtt, a' kötés értelme szerint, jóllehet a' király és ennek meghitt embere, a' bácsi főispány Vid, a' foglyok megosztatását sürgetnék. Ezen való boszujában ugy intézte Vid a' dolgot, hogy a' herczegeknek csak egy negyede jutna a' zsákmánynak, holott annak egy harmada illetné őket. Táplálta a' király idegenségét az, hogy nem sokára ezután a' romai görög császár, Dukas Mihály, Gejza magaviseletéről tudósitva, követséget küldött ehez köszönettel és becses ajándékokkal; melly követség a' királynak feléje sem ment. E' felett (Decsi Sámuel és Veszprémi István értekezéseinél fogva) igen hihető, hogy amaz ajándékok között vala az a' korona is, a' mellyről, hogy Dukas Mihálytól küldetett Gejzának, minden esetben bizonyos. Vid el nem mulatta királyságra törekedés szinében láttatni a' dolgot Salamonnal, a' ki tehát sógoránál, IV. Henrik császárnál, segitség után járatott. Gj za, ezt megtudván, ugyan e' végre elküldötte testvéreit Orosz- és Lngyelországba. A' körülállások ugy hozák magokkal, hogy foganatlan maradna mind a' két fél ebbeli iparkodása; 's némelly egyházi, 's világi fő emberek, a' kik polgárháborutól iszonyodának, még egyszer békülést szereztek a' király és Gejza herczeg között Esztergamnál a' Duna szigetén. De csak szinlett vala a' király részéről a' békülés, mert csak hamar tudtára esett Gejzának, hogy minduntalan sürgeti ő a' segedelmet Henriknél. Hogy tehát megfelelhessen a' megtámadandó erőnek, maga is elküldötte László öccsét a' Morvák herczegéhez, Ottohoz, a' ki nekik sógorok vala. Az alatt Vid meg tudta vesztegetni Gejzának három hadvezérét, és ezeknek árulásában bizakodva, rá vette a' királyt, hogy halasztás nélkül hadat inditana a' herczeg ellen. Ez a' szegszárdi apáttól, Villermtől, megintetve, négy fegyveres csapattal elindult herczegi birtokából, a' tiszántuli vidékről, nyugot felé, melly tájról várá Lászlót a' morva hadakkal; de már Szabolcs vármegyében (Turóczi a' helyet Kemey-nek irja) szemközt találta a' király hadseregét, Febr. 26 1074. Ekkor Gejza három megvesztegetett hadvezérei, csapatjaikkal együtt, pai'saikat magasan felemelve, félre kelének a' herczeg mellől; de a' király hadaitól, a' mellyeknek gondatlanságból tudtokra nem ada-

tott vala az öszvebeszélt jel, üzőbe vetettek, és vérökkel lakoltak álnokságokért. Maga a' herczeg negyedik csapatjával keresztül vergődött, ámbár nem veszteség nélkül, az ellenség sorain, és a' befagyott Tiszán általkelvén, a' Duna felé tartott; melly folyó dé!re kanyarodásánál öszve találkozott Otto, 's László herczegekkel, a' kik morva hadakat és magyar kaszás csapatokat vezérlének. A' herczegek Czinkotához szálottak táborba, a' hol az oda érkezett királytól, Vid unszolására, a' monyoródi halomról megtámadtattak, Mart. hanyatlatán 1074. E' csatában a' bácsi zászlóally, mellyet Vid vezérle, a' Morváktól csaknem levágatott vezéresül, a' király pedig, a' ki egyenesen Gejzának tartott, a' két testvértől közbe vetetvén, minekutána fegyvereseinek nagy része elhullott vala, Bátor Opos védelme alatt a' Dunához menekedett, és Szigetfőnél általhajózván a' folyón, Mosonyba vette magát. E' győzedelem után Otto herczeg, a' zsákmányból gazdagon megajándékozva, haza tért; Gejza és László pedig, általkelvén a' Dunán, megrakták az ott lévő várakat őrkatonákkal, a' többi hadakat szétbocsátották. Az ország rendei, a' történt dolgok hirére, Székesfejérvárrá gyültek, és Gejzához Szegszárdra követséget küldvén, tudtára adták a' gyülés végzetét, melly Salamont a' koronától elesettnek jelenté, 's egyszersmind kérették, hogy vállalná fel a' királyi méltóságot és hatalmat. Gejza az ország kormányát ugyan mindjárt általvette „Magyarok fő herczege" czim alatt, de csak akkor koronáztatta meg magát, mikor VII. Gergely romai pápához intézett levelére az a' válasz érkezett vála, hogy isteni itélet vitte által Salamonról ő rá a' fő hatalmat. A' koronázás 1075 történt azzal a' koronával, mellyet a' görög császártól kapott vala Gejza, 's a' mellyel hihetőképen már akkor olvasztatott öszve fedelül sz. István koronája. I. Gejza király az egykét végvárban megvonult Salamon ellen foganattal védé az országot, főképen László herczeg gyámolitása által; a' Duna kanyarodásánál, a' hol az ohajtott és győzedelmet szült segitségre akadott vala, szentegyházat épittetett a' b. Szüz tiszteletére, 's az e' körül támadó helységet, az ottani rengeteg erdő remetéjéről, Vácznak nevezte; Nándorfejérvárat a' görög császárnak hihetőleg visszaadta; a' koronát és királyi méltóságot némelly egyházi személyek intésére kész vala Salamonnak visszaengedni, de mig e' felett folynék az alkudozás, meghalt 1077. Több flai közül csak az egy Kálmán maradt életben utána.

Gejza II., Magyarország királya 1141—61. Kevés napokkal az apjának, II. Belának, halála után megkoronáztatott 10 esztendős korában; az ország kormányát pedig néhány esztendeig még Ilona, a' király anyja vivé, a' maga sógorának, Belus szerb bojárnak, segedelmével, a' ki az oklevelekben herczegnek, bánnak, későbben nádorispánynak is iratik. Hihetőképen ennek eszközlése által német gyarmatok szálitattak 1143 Erdélyország délszakára, ősei a' mai erdélyi Szászok nagyobb részének. A' korona követeló Borik (l. II. Béla) ujra felfogta ez időben veszett ügyét, és az austriai végőrnagyban pártfogóra talált; legalább egy austriai várnagy, Ratbold, husvét hetében 1146 váratlan ráütés által, megvette számára Posonyt; de kevéssel azután, midőn Borik több erő szerzés végett elhagyta volna a' várat, megszállotta azt egy magyar csapat, és annyira megrettentette a' benne maradt Németeket, hogy ezek 3000 márka ezüstön vásárolnák meg szabad elköltözéseket. Az alatt öszvegyült a' király hadserege, 's Mosony vármegyének Leerfeld nevü térén táborba szálott; a' hol minekutána sz. Anna kápolnájában kardot kötöttek volna a' püspökök a' 16 esztendős király oldalához, általvette ez a' tartalékhad vezérlését, és általkelt a' sereg a' Lajta vizén. E' mozdulatok hirére az austriai végőrnagy Jasomirgott Henrik (e' szavajárásáról „*Ja, so mir Gott hilft*"), a' ki ekkor egyszersmind bajor herczeg is vala, előjött hadaival, és szokott tüzével megtámadván a' Székelyekből álló magyar előhadat, szétverte azt. De a' magyar hadsereg dereka, Belus vezérlése alatt, nem csak megállotta a' harczot, ha-

nem vissza is verte, 's olly zavarba hozta az ellenséget, hogy Henrik a' Fischa megé kénytelenittetnék hátravonulni. Ez időben sz. Bernát, a' clairvauxi apát, hathatós intése megszüntetett Europában minden háborút és vitát a' keresztény fejedelmek között, és felgyujtotta bennek a' szent földért való viaskodás buzgalmát, a' hol Nureddin szultán Edessát, a' keresztény birtok őrfalát, elfoglalta vala. Békekötés nélkül abban maradt a' Magyarok vitája is nyugoti szomszédjaikkal, és 1147 kétszázezernél több keresztes katona költözött Magyarországon keresztül, III. Konrád császár vezérlése alatt; vele az austriai végőrnagy is. Ez a' sereg koldulással, rablással és mindennemü garázdasággal jelélte nyomait, és gyülöletessé tette magát. Követte azt rövid idő mulva VII. Lajos franczia király, nem csekélyebb számu fegyveresekkel. De a' franczia vitézek szoros hadi fenyitéke, példás rendtartása, illendő, 's gyalult magokviselete, annyira különbözött amazokétól, hogy mindenütt felette szivesen láttatnának a' magyar házaknál, és Gejza pajtásságot (*confraternitas*) kötne fiatal királyi vendégével. Ennek hadai között lappanga Borik is, a' vezérek tudta nélkül, és csak akkor esmertetett meg egy Györk nevü magyar nemes embertől, midőn már az ország déli széleit elérte vala a' franczia sereg. Gejza, tudósittatván a' dologról, azt az üzenetet küldötte Lajosnak, hogy nem barátságos tétemény volna, az ő halálos ellenségét palástolnia. Erre Lajos és a' franczia vezérek felpattanva, keresteték a' vádoltat, hogy vérét ontanák; de Borik, előzőleg a' király lábaihoz borulva, megesmertette magát, és oltalmáért esedezett. Mig a' nemes indulatu fejedelem haboznék lelkében, valljon megengedné-e királyi tisztje 's méltósága az eképen hozzá folyamodottnak kiadatását: Borik, a' keresett oltalomban nem bizván, felkapott éjjel a' király egyik futamos paripájára, 's az ezt ellenző lovász fejét kardjával ketté hasitván, Görögországba illant. Hihetőképen ezután, t. i. 1148, Gejza 18 esztendős korában történt ennek öszvekelése a' kiewi orosz fejedelem, Mótislaw v. Minoslaw leányával, Frusinával (Euphrosyne) melly öszveköttetés bele vonta a' magyar királyt az orosz fejedelmek czivakodásaiba. Frusina királyné testvér bátyja, t. i. a' kiewi fejedelem Isaslaw, önerejével meg nem birta menteni fejedelemségét két kapzsi szomszédja, Dolgorukoj György susdali, 's Wladimerko, halicsi fejedelmek ellene töréseitől. Gejza több izben gyámolitá sógorát; nevezetesen 1151 egy számos magyar segédhad győzedelmesen visszahelyezte azt Kiewbe, a' honnan Dolgorukoj őt kiszoritotta vala. Megjegyzésre méltó, hogy ez uttal a' magyar tábori hangverők bámulásra gerjesztéк a' kiewi Oroszokat, a' kik őket hallgatni nem győzék, minden vendégletre meghivák, és bőven megajándékozák. Személyesen is kétszer vezérelt Gejza hadakat Isaslaw ügyében, Halicsba, Wladimerko ellen, a' kit Premisl táján 1152 végetvetőleg megyőzött és nyugalomra kinszeritett. Azonban e' háborukban a' Magyarokat is érte néhány baleset; és ámbár dicsőséget, valódi hasznot ugyan nem aratott bennek a' nemzet és az ország; és még is, midőn ez oldalról még el sem végződött volna a' hadakozás, már uj fegyvermérést szült a' déli szomszédság dolgaiba avatkozás. Mert midőn Ilona testvére, Tschudomil, szerbországi zsupan, fegyverrel függetlenséget iparkodnék szerezni a' görög császártól: arra birta a' rokonság ösztöne Gejzát, hogy Belus által magyar hadakkal gyámolittatná bátyja szándékát, annyival is inkább, mivel hogy Comnenus Manuel görög császár szivesen fogadta vala udvaránál Borikot. De ezen segedelmezésnek sikere nem lett; Tschudomil megaláztatva ismét urának kénytelenittetett vallani Manuelt; a' magyar segédhadak is tetemes veszteséget szenvedtek; és maga Gejza sem fordithatta meg a' hadi szerencse jártát, midőn 1152, Wladimerko legyőzétése után, sebes haladással a' déli szélekre vezetné fáradt hadait. Ehez járulván annak hire, hogy az uj német császár, a' veresszakálu Fridrik, Regensburgban hadakat kivánt a' rendektől Magyarország meghódítására: engedett Gejza az egy-

háziak intéseinek, és békét kötött Manuellel 1153, mellynél fogva Bosnya, a' Lászlónak, Gejza öccsének, még az apjától szánt herczegi birtok, Boriknak jutott, a' magyar korona felsősége alatt. Annál nehezebben esett ez Lászlónak, midőn a' király Bosnya helyett más földbirtokot nem szándékoznék neki juttatni, hanem tanácsosabbnak tartaná, pénzbeli jövedelmet rendelni mind a' két öccsének, Lászlónak és Istvánnak. Még is István vala az első, a' ki bátyját 1157 neheztelve elhagyta, 's Fridrik császár oltalmába adta magát és követelését. Gejza segédhadat ajánltatott Fridriknek az Olaszok ellen, ha öccse pártolásával felhagyna; 's minthogy az ajánlás elfogadtatott, 600 magyarországi iászok vitézkedtek 1158, a' herczegi méltóságra emelt Jasomirgott Henrik alatt, Milano falai körül, melly város rövid idő mulva kénytelen vala megadni magát a' császárnak. István herczeg Fridriktől Manuelhez vette magát, a' ki feleségül adta neki a' maga testvér öccsének, Isáknak, leányát Máriát, és megbiztatta őt ügyének hathatós gyámolitásával. Comnenus Andronicus tehát, a' császár rokona, Gejzához küldetett, hogy nyilván a' herczeg részére alkudoznék a' királlyal, alattomban pedig amannak pártjára csabitgatná a' magyar fő embereket. E' kettős játék mellett, még egy harmadikat is inditott a' fondor Görög, tulajdon karjára: mert titkon Nissa 's Branizova vidékeivel megkinálta a' királyt, ha ez őt segiteni akarná a' görög császárszék elfoglalására. Kapott az ajánlaton Gejza, 's 1159. számos hadsereggel Branizova alá szállott, várván titkos frigyesének, a' ki már az előtt Constantinopolba visszatért vala, nyilvános hozzá járultát. De Andronicus minden ravaszsága mellett sem vala elég szemes, kelletig fentartani hármas álorczáját; és a' kémektől, mellyekkel tudta nélkül körülvette vala őt a' császár gyanakodása, ez előtt megesmertetve, fogságra vettetett. Mindazáltal tökéletes győzedelmet nyert Gejza a' Basilius és István herczeg alatt ellene küldetett görög hadakon; hanem mégis, tudtára esvén Andronicus esete, visszahuzta seregeit, és a' temérdek hatalommal közelgő császárral békére lépett 1160, visszaadván neki elfogatott embereit és lovait, fegyyerestül és minden készületestül. E' háboruban elesett Borik, sok ideig követelője, utóljára hive a' magyar koronának. A' békekötés után a' Velenczeiek ellen forditotta Gejza fegyverét, a' kiktől elvette Jadrát, utolsó birtokjokat a' dalmát szárazföldön. Távollétében idősebbik öccse László is Constantinopolba távozott; 1161 pedig meghalt Gejza 30 esztendős korában. Fia három maradt, István, Béla, Gejza; leánya négy, Ilona, Ersébet, Odola, Margit. Emlitésre méltó, hogy II Gejza uralkodása alatt Németbirodalomból Magyarországra menekedett Gutgeld István vitéz, a' ki, mivel I Fridrik császár koronáztatásakor a' thüringeni landgrófot megölte, birodalomszerte jogveszetbe (*Reichsacht*) tétetett vala. Ezt tartják némellyek a' Bátori nemzetség törzsökapjának. *Fábri Pál.*

Geldern, herczegség, Hollandnak negyedik tartománya, 4 kerülettel, mint az arnheimival, nymwegnivel (erős vár), zütphenivel 's thielivel. 93 nsz. mf-ön 290,000 lak. van 's 6 követet küld az országrendek közé. Földje jól miveltetik. Fabrikái jók. Áltszállitó kereskedése jövedelmes. Mostani keritetlen kerületvárosa Geldern, Poroszország klevei kormánykerületében fekszik, a' Fossa Eugenianál, 3250 lak., jövedelmes fabrikákkal 's gabona-kereskedéssel. *L—ú.*

Gelée, l. Kocsonya.

Gelée (Claude) Lorrain néven ismeretesebb; tájfestő; szül. 1600 a' lotharingiai Champagne kastélyban, szegény szüléktől. Freiburgban bátyja, egy fametsző oktatá a' rajzolás elveire. Majd Romába vándorlott, 's a' tájfestő Tassi (Agostino) festék-dörzsölőnek 's kuktának vevé fel. Vals Gottfriednek némelly képei itt ugy feltüzelték, hogy nem tekintve szegénységét, tanulás végett ezen mivészhez Nápolyba utazott. Csak hamar olly kitünő lángészt fejte itt ki, hogy az első tájfestők sorába állhata, kivált miután Lombardiában 's Velenczében Giorgione és Titian

tájfestéseit tanulgatta, 's ezek világitásának 's szinezésének módját sajátjává tette. Romában telepedék ezután le, 's képei kapósak lévén, tisztességesen élt, 's 1682 podágrában halt meg. Munkáival a' legelső galeriák diszlenek; azonban legjobb darabjainak négye Kasselben, ketteje pedig Drezdában van. Legjelesebb mive a' Villa Madama erdőcskének ábrázolása; mellyet maga is annyira becsült, hogy noha XI. Kelemen, mennyi rá fért, annyi aranyat igérne értte, tőle, mint természetről utánazottól, megválni nem akart. A' tárgyak örökös változtatásában rendkivüli leleményességgel, 's e' felett mély tanultsággal birt. Azon igazságban, melly szerint a' napnak külön órákban hatását, 's a' gyenge hives szellőket, mellyek a' fák ágaival 's leveleivel játszadozva, az árnyék alatt kigyódzó patak csörgésibe susogva vegyülnek, csalólag kifejezni értette, csak Dughet Gáspár állhat meg mellette. Abban pedig minden versenytársait felülmulta, hogy némelly árnyékos helyeknek egy olly harmatos nedvet tuda adni, melly egészen utánazhatlan. Figuráji ellenben tökéletlenek valának, 's ezt maga is olly jól tudta, hogy szokása volt mondani: eladott tájfestéseinél a' figurák csak ráadások. Festéseit többnyire nagy nemü épitmények ékesitik, 's tárgyok mythusi vagy történeti. Festéseihez készitett rajzait „*Libri di verità*" igazság könyveinek nevezé. Illy gyüjtemény 200 rajzolattal Devonshire herczeg, másik 130-al lord Holland birtokában van. *J.*

Gelei Katona (István), Gele nevü faluban szül. Heves Vármegyében, nem messze Eger városától, a' 16-dik századnak vége felé. Félesztendős gyermek volt, mikor atyja meghalt. Hét esztendős korában a' Tatárok elrabolták, de anyja őt Szolnokon megesmervén pénzen kiváltotta. Tanult Sátorallya-Ujhelyen, Gönczön és Sáros-Patakon. Bethlen Gábor költségén 1619-dik esztendőben a' heidelbergi egyetembe ment. Viszszajövén, 1621 esztendőtől fogva reformatus predikátor és 1623-tól superintendens volt Erdélyben. Meghalt 1649 esztendőben. Munkáji: 1) *Praeconium Evangelicum* (Gyula Fejérvárott 1632. 2 köt. fol.) 2) Titkok titka. (Nagyváradon 1645. 4. a' szent háromságról a' Socinianusok ellen). 3) Váltság titka. (3 köt. Nagyváradon 1645. 4.) 4) Magyar Grammatika, *id est quaedam de recta hungarice loquendi scribendique ratione observationes.* (Gyula Fejérvárott 1645. 4. Most ritka könyv). 5) *Graduale, quo modus canendi cum characteribus musicis indicatur.* (Gyula Fejérvárott 1636. fol.) 6) Több deák és magyar halotti beszédek. *Rumy.*

Gelen vagy Gelenius (Jónás) született Szentgyörgy sz. kir. városában Posonvármegyében; a' dresdai gymnasiumnak rectora, és derék latin stylista 's költő volt a' 17-dik századnak elején. Sok deák programmát irt 's bocsátott közre, p. o. „*De Romanorum gentilium celebrandi Calend. Januar. ineptiis;*" „*De inclyti Germaniae fluvii Albis adpellatione, origine atque incrementis;*" „*De vera libertate;*" „*De concentu orbium coelestium;*" „*De familiis principum emortuis et de infelicitate postremorum suae stirpis;*" „*De carcere corporis et animi medico;*" *De utilitate declamationum;*" „*De varia saeculorum adpellatione;*" „*De Jesuitarum doctrina et eloquentia;*" „*Theatrum passionis Christi;*" „*De praeceptis eloquentiae.*" 'sat. *Rumy.*

Gellert (Christian Fürchtegott), szül. 1715 Haynichen kis városban, Freiberg táján az Erczhegyekben, hol atyja predikátór vala; már 11-dik évében másolás által kelle magán segitenie, minthogy 13 testvére lévén, atyjának nem vala elég jövedelme nevelésökre. Első költési próbátétele alkalmi vers volt, atyja születése napjára, 13-dik évében. Tetszett, 's ő tovább dolgozék. 1729-ben a' meisseni herczegi oskolába jött, hol a' romai és görög irók külsejével igen is, de lelkével nem esmerkedett meg. 1734 olta Lipsiában theologiát tanula; 4 év mulva Haynichenben papiszékre bátorkodott. Ha nagyobb hátorsága, jobb egészsége, erősebb melye 's hivebb emlékezete lett volna, bizonnyal első

szónoki közé tartozott volna idejének 's honjának, könnyüsége 's foghatósága miatt. 1739-ben két nemes ifju nevelését fogadá el, Dresdához közel; azután nénje fiát az egyetemre készité elő, 's 1741-ben Leipzigba kiséré. Itt is tanita és tanult. Midőn Schwabe 1742-ben a' „*Belustigungen des Verstandes und Witzes*" kiadá, G. meséket, elbeszéléseket, tanitó versezeteket 's egy pásztorjátékot ada hozzá, és több kötetlen irást. Azután barátival a' „Bremai toldalékok" -at adá ki. Az ifju költő könnyü, természetes hangja tetszék; mési, regéi mind kiváncsiabban olvastattak. Azért különösen illyeneken munkálkodott, 's folyvásti hivatal-viselésre nem érezvén magát elég erős egészségünek, az ifjak tanitását válaszsztá. 1744 magister lön, 's 1745 ezen értekezést védé: „*De poësi apologorum eorumque scriptoribus.*" Tanitása mellett költött is meséket és elbeszéléseket, 's a' szin megjobbitása végett vig és pásztorjátékait irá. Románt is irá: „Svéd grófné" czim alatt; egy levélgyüjteményt, tanitó verseket, lelki ódákat és énekeket ada ki. Azonban a' hypochondriában igen szenvedett. 12 évig tanita Lipsiában a' nélkül, hogy közönséges hivatalért folyamodott volna. De az udvar figyelmetessé lön érdemeire 's kiváná, hogy a' philosophia rendkivüli tanitóságáért folyamodjék. 1751-ben megnyeré e' hivatalt. Hallgatói legnagyobb számmal voltak, 's határ nélküli tiszteletben álla. Hypochondriája azonban nőve nőtt. Felhagya a' költéssel, egészen a' morálnak adva magát. A' hétéves háboru alatt igen sok idegen látogatá meg. Károly és Henrik porosz herczegek gyakran beszéltek vele, és ez utolsó Kalckreuth generál által azon lovat ajándékoztatá neki, mellyen a' freibergi csatában ült; G. ezen naponként szokott lovagolni. 1760-ban II Fridrik magához hivátá, 's beszédjével megelégedve, ezt mondá róla: „*le plus raisonnable de tous les savans allemands.*" A' rendes tanitóságot, mellyel megkináltatott néhányszor, nem fogadta el. Egy kedves tanitványa, titokban, évenként 150 tallért küldé neki, 's ez Brühl Móricz gróf volt. Mascov történetiró halála után 450 tallér kegypénzt kapott évenként. Mig igy külső boldogsága emelkedett, baja nagyobbodék 's hasdugulásban holt meg Dec. 13-kán 1769, 55-dik évében. Gellert kellemetes társalkodásu, tiszta erkölcsü, mindenek iránt barátságos férjfiu vala. Mint iró szeretteték nemzetétől. Ő a' német literatura legszárazabb korában irt, ő volt a' jeget török elsője. Hogy remekeket nem irt, nem csudáljuk. Legtöbb tehetsége volt az apró vig elbeszélésekre; játékai, románja nem sültek el. Levelei az ő korában szerettettek, mi az akkori kor hibáit jól látjuk bennek. Munkáinak legujabb kiadása, a' leipzigi, 1784, 10-köt. Ebert kiadá Leipzigban 1823: „*Gellerts Briefwechsel mit Demois. Lucius in Dresden.*" 1760—1769-ig. 55.

Gellért (szent, Gerard) első csanádi püspök, született Velenczében a' 10 évszáz hanyatlatán. Nemzetségi neve Sagredo vala. Még gyermek korában beállott Sz. Benedek szerzetébe, 's a' friauli vidéken Rosazzo helységbeli monostorban lakozék. Érettebb korában a' szerzet költségén a' bolognai egyetemben üzte a' tudományokat öt esztendeig; azután apátja lett sz. György monostorának Velenczében. Ez időben különös divatban vala 's nagy érdemnek tartaték a' szent föld meglátogatása. Gellért apát is elhagyta monostorát, és 1020 zarándok öltözetben Magyarországon keresztül halada áhitatossága tárgya felé. Itt esmeretségébe esvén sz. István királynak, annyira megkedveltetett ettől, hogy letartóztatná a' zarándokot, és marosvári püspökké nevezné azt. De mivel Marosvár és annak vidéke még ekkor az ellenszeges Othum (l. Csanád) birtokában, és keresztény lakosaira nézve a' keleti szentegyház kebelében vala: három esztendeig a' király udvarában tartózkodék Gellért, és Imre herczeget oktatá; azután a' Bakony magányában remetéskedék hét esztendeig egy Maurus nevü tanitváuyával, a' ki őt Velenczéből követte vala. Othum legyőzetése után, 1031, előhivta a' király Gellértet visszavonultságából, a' neki szánt püspökszék elfoglalására. Ez

tehát 12 válogatott, jobbára magyar születésü, szerzetes papot vévén maga mellé, Marosvárrá költözött, a' hol Csanád gróf kiüritett számokra egy görög monostort, a' szerzeteseket apátostul Krassóba költözni kénytelenitvén. Nagy buzgósággal és szembetünő foganattal terjeszté az uj püspök s' nyugoti szentegyház hitét megyéjében, melly azontul csanádinak nevezteték, 's a' mellyben még akkor sok pogány találkozék. Midőn Aba Sámuel 1041 általa kivánna megkoronáztatni, nem csak megtagadta tőle szolgálatját, hanem kemény szavakkal szemére is hányta böjt és töredelem idején elkövetett öldökléseit, és kimondta rá a' viszszamérő sors végzetét, melly szerint harmadévre hatalmát és életét el fogná veszteni. Gellért diákul szólott vala; melly nyelven midőn Aba nem értene, megmagyaráztatta magának a' püspök szavait. A' szómagyarázó, tartván a' király haragjának kiütésétől, és észrevévén némelly jelenlévők ellenző intéseit, megcsökkent magyarázatjában; de a' püspök annak végrehajtását parancsolta neki e' szavakkal: „féld až Istent, tiszteld a' királyt, atyád szavait hiven nyilatkoztasd.“ Ezeknek értésére felháborodott ugyan a' király, de boszuságát még is zabolában tartotta. Minekutána Gellért jövendölése Abán beteljesedett, de Pétertől is másod izben elpártolt volna a' nemzet: Székesfejérvárátt létében tudósittatott Gellért András herczeg közeledéséről. A' kinek midőn elejébe indult volna három püspök 's a' fejérvármegyei főispány társaságában, Gyódon, a' sz. Szabina egyházában, misét olvasott utitársainak, és e' szent helyen kinyilatkoztatta nekik lelke sejditését, hogy egyen kivül mindnyájan martirhalál elejébe mennek. A' mint Buda alatt a' Dunához közeledének, szemközt tolonga velek Vata zajgó csoportja, melly a' herczeget előzve már által kelt vala a' folyón. Mihelyt a' keresztény papi öltözet szemébe tünt a' bőszült sokaságnak, azonnal neki estek a' legszilajabbak a' püspök szekerének, kiforgatták őt abból, és a' földön térdelőt 's üldözőjire keresztet hányót megkövezték, a' még vonaglót egy a' Dunára meredő szirtfokra felhurczolták, onnan le hajitották, a' parton heverő roncsolt és lelketlen testét dárdákkal szurdalták, fejét egy szikladombon szétzuzták 1047. Uti társain is beteljesedett a' kegyes püspök jövendölése. Hét esztendő mulva Maurus, a' ki tanitója után kormányzá a' csanádi püspökséget, a' király engedelmével Csanádra vitette mind földi maradványait a' boldogultnak, mellyek Pesten valának letéve a' b. Sz. egyházában, mind a' vérével fertőztetett szikladarabot; harmincznégy esztendő mulva pedig, I. István királlyal és Imre herczeggel együtt, szentnek hirdettetett Gellért VII Gergely pápától 1081. Kétségkivül ezután épült ama' szirtfok tövében sz. Gellért mártir emlékezetére az a' szentegyház, mellyet Turóczi emlit; és ezután neveztetett sz. Gellért hegyének az egész földemelet, mellynek oldalából ama' szikla kiormul. Előbbi neve, mint Turóczi irja, Kelenfeld vala (talán, kies fektére nézve, Kellemföld). — Mig hábortalan csendben kormányozhatá megyéjét Gellért püspök, kedvelé, valamint az előtt is, a' magányt, és a' püspöki lakával szomszéd erdőben remetekunyhót épittetett magának, a' mellyben gyakran több napokat egyedül tölte. Félrevonultságában pedig nem csak lelkében elmélkedék, hanem irásban is feltevé elmélkedése gyümölcseit, de a' mellyek elsikkadtak, és létőknek csak némelly nyomai találtatnak. Legalább Sansovino Ferencz, Velencze városa leirásában, három könyvet talajdonit neki, mellyeknek egyike a' b. szüz dicséretét, másika böjti elmélkedéseket, harmadika pedig egész esztendőre való ünnepi oktatásokat foglalt volna magában. *Fábri Pál.*

Gellius (Aulus) romai iró; Hadrian 's az Antoninok alatt élt, szónokságot Romában, Athenében philosophiát tanula, 's utóbb centumvir lett. Hátra maradt tőle: „*Noctes Atticae*“ (attikai éjek), mellyek athenéi tartózkodásában éjenként gyüjtött nevezetes és kellemes észrevételek a' jobb görög irókból. Nevezetesebb kiadási: a' parisi, 1585,

Stephanus Henricustól; 1681-diki, 4, *in usum Delphini*; amsterdami 1651, 12, Elcevirnél; a' leydeni 1666; a' leipzigi, 1762, 2 köt.

Gelon, Diomenes fija, syracusai tyrán (fejedelem), a' főhatalomra 491 vagy 500-ban tett szert Kr. e. A' várost megnagyobbitá, lakosinak számát szaporitá. Midőn Görőghont Xerxes háboruval fenyegeté, Athené 's Lacedaemon követeket küldének hozzá, a' Persák ellen frigyet kötendők vele. Gelon 206 gályát, 20,000 nehéz fegyverüt, 4000 lovagot, 2000 lövőt 's ugyan annyi parittyást igére, ha szárazon és vizen fővezérré teszik. Ezen feltételeket megveték a' spártai követek; az athenéiek pedig a' vezérlés felét sem akarák neki átadni. G. tehát megtagadá a' segedelmet, 's egy bizonyos Cadmust Delphibe küldött, hogy ott a' dolog kimenetelét várja meg, 's ha a' Görögök meggyőzetnének, hódoljon az ő nevében Xerxesnek, 's adjon ált becses ajándékokat. Akkor még nem tudta, hogy Xerxes a' Karthagobelieket fellovalá a' Görögök megtámadására Siciliában 's Olaszhonban, mig ő önhonokban hadakozand velek. E' végre Hamilcar kiszála Panormusnál 2000 hadi és 3000 terhes hajóval, rajtok 300,000 szárazi katona; — Himerát megszálá. Egy felfogott levél azonban tudtára adá Gelonnak, hogy a' következő nap Hamilcar nagy áldozatot adand, 's egyszersmind segéd seregeket ereszt táborába. G. azok helyett lovassága egy részét küldé oda, melly Hamilcart az áldozás alatt megtámadá, megölé, hajóit pedig felgyujtá. Egyszersmind Gelon is megtámadá a' Karthagobelieket, kik vezérök halála és hajóik elvesztése miatt elbátortalanodván, teljesen megverettek. Ezen hires csata ugyan azon napon történt, midőn Marathonnál diadalt nyertek a' Görögök, 's Pindarostól elénekelteték. G. véghetetlen zsákmányt nyere, 's a' Karthagoiaknak csak azon feltétel alatt engede békét, ha 2000 talentom ezüstöt fizetnek, 2 templomot épitenek a' béke feltételeinek fentartására, 's az emberáldozattal felhagynak. Most a' királyi czimet akará megnyerni. E' végre népgyülést hirdete, mellyben fegyvertelen jelent meg 's kinyilatkoztatá, hogy az uralkodást le akarja tenni. Mindenki csudálkozott és bámult; általánosan Syracusa megmentőjének kiáltatott ki. Királyi czimmel kináltaték meg, sőt az reá tolaték. Egy oszlop, melly őt polgári ruhában mutatá, örökité ezen történetet. G. szeliden 's jóságtele uralkodott. Népei boldogitásán fáradatlanul munkálkodva, uralkodásáaak 7-dik évében meghalt. Testvére, Hiero követé. 55.

Gelous (Zsigmond), Tordán Erdélyben született, 's onnan Tordainak neveztetett, jeles orvos doctor, és az eperjesi collegiumban professzor, a' hires csász. tanácsnok Werner György veje, költő 's iró volt; meghalt Pozsonyban 1669. Munkáji: 1. *Quaestio: an honesta natura sint, an vero opinione* (Patavü, 1549.) 2. *Historia Francisci Spirae Civitatulani, qui ob fidei sanioris abnegationem in summam incidit desperationem.* (Basel, 1550.) 3. *Euripidis Orestes versione latina.* 4. *Galeoti Martii Narniensis commentarius de Matthiae Corvini, Hungariae Regis, egregie, sapienter, iocose dictis et factis.* (Bécs, 1563. II. Maximilian császárnak ajánlva.)

Gélu, az Erdélyben lakó Oláhok fejedelme vagy vajdája, mikor a' Magyarok 889 esztendő tájban Magyarországba bejöttek. Tuhutum vezér őt meggyőzte. (L. Tuhutum.) Meglehet, hogy Gyalu városa Erdélyben tőle vette nevét.

Gém (Ardea) madárnem, a' gázlókhoz tartozó, Földi-től igy iratik le: „Orra egyenes, hegyes, hosszu, öszvenyomultacska, orrlyukától a' hegye felé barázdás". Nevezetesebb fajai: 1) Daru (Grus, tarkója csupasz, tarjagos; sipkája és evezői feketék, teste hamusziaz belső kormánytollai rongyosak. Lakik az éjszaki régi világban, ősszn melegebb vidékekre (Afrikába) vándorol. Vigyázóságárol hires. Magasan repülnek három szegeletet képezve, 's nagyon lármázva. Vezéröket választják, fel fel váltják. Megszelidülnek; tollaikat kevélyen hordják a'

Tatárok. 2) Gólya (l. e.). 3) Fekete G. (A. nigra) barna, melye és hasa fejér. 4) és 5) Fejér és hajas Kócsag (l. e.). 6) kék Gém (A. cinerea), tarkója fekete, sima, háta kékellő, alól fejéreslő, melye hosszukás fekete foltokkal. A' legmagasabb tölgyeken fészkel; a' halastóknak igen ártalmas. Sólymokkal vadásztatik. Mikor szélvészt érez' magasra repül és kiáltoz. 7) Dobos G. (Nádi-, bölöm-bika; A. stellaris) feje simácska, felül cserépszin, keresztül való foltokkal; alól halványabb, hosszukás barna foltokkal. Éjjel 's esős időben leginkább szokja hallatni dobszóhoz vagy bőgéshez hasonló szavát, mellyet vizbe dugott orral ejt. 8) fejér G. (A. alba), feje sima, teste fejér, orra fakó sárga, lábai feketék. A' fejér kócsagnál nagyobb; Europában is találtatik. —*j—a.*

Gemmák, általjában drágakövek (l. e.), különösen pedig olly kövek, mellyekbe mividomok vagynak vésve. A' Görögök fő mivészek voltak ebben, 's az ő gemmáik leginkább becsültetnek. Legtöbbnyire a' következő köveket választák: a' hegyi jeget (Christallus montana), jaspist, chalcedont, carneolt, onyxot, vérkövet; ellenben nem tudák még a' gyémántot, smaragdot, topázt kidolgozni. Történetét l. kőmetszési mivészség, a' gemmagyüjteményeket pedig Dactyliotheca alatt. —*j—a.*

Genealogia, (nemzetségtudomány,) mint a' nemzetségek származásának, szaporodásának és rokonságának tudományos előadása, segéd történeti tudomány. A' genealogiai ismeretek fontosak személyes vagy jogi tekintetben, mihelyt valamelly, rokonságból származtatott igények megitélése fordul elő; hanem ezen feljül történeti érdeket is nyernek, midőn historiai nevezetességü személyek rokonsági viszonyaikról van szó, noha a' nevezetesség képzetét e' tekintetben mindig viszonyilag kell venni, részint mivel némelly, magában csekély, familia néha csak egyetlen egy személy miatt vonatik ki homályából, részint pedig, mivel magok a' nevezetes személyek is gyakran csak egyes kerületek, tartományok 's országokra nézve birnak történeti érdekkel. A' genealogia tudományos előterjesztése theoreticai részre oszlik, melly a genealogiai okfőkről szóló tudományt általánosan foglalja magában, 's practicaira, melly a' történetileg nevezetes nemzetségeket adja elő. Az utóbbi rendszerint csak fejedelmi familiákra van szoritva. A' genealogia theoreticai része egyes nemzetségek, familiák képzetéből indul ki. A' közös atyától származott személyek egy nemzetséget képeznek. A' fok képzete által a' rokonság közelségét vagy távolságát jegyezzük meg, mellyben valamelly személy a' másikhoz áll. Közös őstől származott több személyek sora lineának neveztetik. A' linea vagy egyenes (*linea recta*) vagy mellékes (*linea obliqua*, *collateralis*). Az egyenes linea felmenőre 's lemenőre osztatik. Az elődök és utódok heted iziglen saját névvel neveztetnek, e'képen: atya (*pater*), nagyatya (*avus*) jobatya (*proavus*), ős (*abavus*), dédős (*atavus*), ükős (*tritavus*), dédükős (*protritavus*) a' felmenők, a' lemenők pedig: fiu (*filius*), unoka (*nepos*), másodunoka (*pronepos*) harmadunoka (*abnepos*), negyedunoka (*adnepos*), ötödunoka (*trinepos*), hatodunoka (*protrinepos*); a' többi felmenők ellenben általjában ősöknek, elődöknek (*majores*, *antenati*), 's a' lemenők maradéknak (*posteri*) neveztetnek. A' melléklinea mellékes rokonokat (*collaterales*) foglal magában, kik nem egymástól, hanem csak egy közös őstől származtak. Ez a' linea vagy egyenlő (*aequalis*) vagy egyenetlen (*inaequalis*), a' mint t. i. vagy mind a' két félen egyenlő számu, vagy az egyiken több tagok számláltatnak. Az atyai részről való mellékrokonoknak mellék vérrokon (*agnati*) a' nevek, az anyai részről valóké pedig mellék anyarokon (*cognati*). A' testvérek vagy atyáról anyáról (*carnales et uterini*) vagy csak apáról (*carnales*), vagy csak anyáról (*uterini*) azok, vagy pedig mostoha testvérek, a' mint vagy atyjok és anyjok, vagy csak atyjok, vagy anyjok volt közös, vagy pedig egyik sem, hanem

csupán a' szülőik közt későbben kötött házasság által jöttek rokonsági érintésbe. A' származás és rokonság könnyebb előterjesztése végett nemzetségi táblákat szoktak készíteni, mellyeknek elrendelése a' kitüzött czéltól függ. A' tulajdonképi nemzetségi vagy származási tábla rendszerint a' legrégibb ősatyánál kezdődik, 's a' familiának minden ismeretes férjfi és asszony személyeit lemenő lineában, 's a' melléklineák szerint terjeszti elő. Az ősiség táblájában egyetlen egy személy származásának, felmenő lineában, 's mind atyai mind anyai részről való, előterjesztése a' czél. E'ként mutattatik ki 4, 8, 16 'sat. ős. Az országlásöröklési táblák csupán azon személyek származását foglalják magokban, kik a' kormányra egymás után jutottak, 's a' kiknek arra igények van. Ezekkel öszveköttetésben vannak az öröklésvita-táblák, mellyek egy familiából több lineát, vagy több familiat allitanak egymás mellé, hogy a' rokonság fokaiból az öröklés joga kitüntessék. A' synchronisticai táblák több familiák egymás mellé állitott nemzetség-táblájiból képeztetnek, hogy altalok a' rokonságok, öszveházasodások, osztozkodások 'sat. jobban felvilágositassanak. A' historiai származás-táblák a' tulajdonképi származás-tábláktól abban különböznek, hogy a' származás mellé a' nemzetség tagjai életirását is oda iktatják, valamint a' tartomány egyesitési vagy elválasztási táblákon a' törzsökök nemződése mellé, a' tartomány-birtok vagy familia-vagyon nevekedése és fogyása is feljegyeztetik. — A' nemzetségtáblák közönséges formája az, hogy az ősatya legfeljül tetetik, 's a' származás mindegyik maradékánál kimutattatik vonások által; vannak azonban faforma táblák is a' canoni jog példájára (*arbor consangvineitatis*), mellyeken az ősatya, gyökér gyanánt legalól tetetik, — 's épen e' forma tetszett olly igen a' régi genealogusoknak. Fontosabb volt a' genealogia ismerete, sem mint ma, a' közép korban, midőn a' nemesség a' többi rendektől külön válván, bizonyos hivatalokat, helyeket némelly intézetekben 'sat. kizárólag tarta meg maga számára, 's a' ki azokat elnyerni akará, bizonyos számu őseket volt köteles bebizonyitni. Szinte akkor támadt az a' düh is, az europai uralkodó házak szerzőjit a' legtávolabbi régiségben, vagy legalább a' romai familiákban keresni. — A' német történetekben a' II-dik század közepe előtt nem fordulnak elő nemzetségi nevek. Ezeknek legrégibb nyoma, Gatterer szerint, 1062-be esik, melly időből Schannat, „*Buchonia vetus*"-ában egy Henricus de Sinna-ról tesz emlitést. Csak a' 12- és 13-dik században lettek a' nemzetségi nevek lassanként közönségesebbekké. — A' genealogia akkor fejtetett ki tudományosan, midőn a' történetirás, kivált a' Németek által, czélirányosabban gyakoroltatott. A' 17. században Duchesne András (megh. 1640) volt a' genealogiai methodus főigazitója, 's Rittershusius, Altdorfban a' jogok prof. (megh. 1670) igyekezett a' genealogiában a' bohóságot elmellózni; utána következett Imhof (1683). Több történt a' 18. században. Gebhardi, Lohmeier régi nemzetségi táblájit javitva adá ki 1730. Hübner fáradsággal készült genealogiai táblájival („*Genealogische Tabellen*", 4 köt. fol. 1725—33, uj kiad. 1737 — 66; jelesek a' „*Supplementtafeln zu Hübners geneal. Tab.*" Kopenhaga 1822 — 24, 6. füz. készitve Sofiától, a' most uralkodó dán királynétól), 's Lenz Sámuelnek ahoz adott magyarázataival, tetemes előlépést tön ezen tudomány; hanem még is csak Gatterer („*Abriss der Genealogie*", Göttinga 1788), Pütter („*Tabb. geneal.*" Gött. 1768, 4), Koch Strasburgban, és Voigtel (1810) vivék azt nagyobb tökéletességre. A' német nemességre nézve különösen ajánlható Hellbach Kerestély János histor., genealog., diplomat. és heraldicai tekintetben készitett "*Adelslexicon*" a (Ilmenau 1825, 2 köt). *Zs.*

General, tábornok, általánosan a' legfőbb katonai méltóságokat bélyegzi, akár magányosan, akár más czimekkel összetéve, mint *generalfeldmarschall*, fő tábornok, *generalfeldzeugmeister* hadi fő szertárnok, *generallieutenant*, tábornoki helytartó, *generalmajor* tábor-

noki őrnagy 'sat. — Rangjok csaknem minden nemzet seregénél különbözőleg van meghatározva. — *Generalstab* — *État major*, tábornoki hivatal, tág értelemben teszi a' sereg minden rangu tábornokait, 's ezek segédeit, a' fő szálásmesterrel, tábori fő ügyvéddel 'sat. — Általjában e' név alatt értetnek minden a' hadi fő száláshoz tartozó tisztek. Szorosabb értelemben pedig a' generalstabot teszik a' vezér oldala mellett lévő azon tisztek, kik a' táborozást tudományosan, az az, a' mesterség szabályai szerint vezetik. E' hivatalt a' Németeknél hajdan Generalquartiermeisterstabnak — tábornoki szálásmesteri hivatalnak — nevezték. Szerkeztetése rendesen ez: első a' fő, vagy vezér, ki a' hadi alaprajzokat kidolgozza, 's ennek kivitelében minden apróságokra vigyáz; neki mindent tudnia, látnia kell. Alatta vannak a' menetelt 's hadi mozgásokat dolgozó, ugy a' földmérő és várerősitő tisztek, továbbá azok, kik a' levelezést, foglyok vallatását, kémek dolgát 'sat. viszik. — Generalatus, tábornoki méltóságot, — a' seregben bizonyos osztályt, — a' katonai alkotmányu országokban pedig kerületet bélyegez. — Generalisnak nevezik némelly szerzetek fejét is, p. o. Dominicanusokét, Jesuitákét 'sat.

Generalbassus valamelly muzsikai darab alaphangjának, minden egyes accordokkal egybekapcsolt előadását teszi. Rendesen klaviron játszák, részint a' harmonica erősitése, részint a' kevés hangzatu tételekbeli accordok hibázó közeinek pótlása, és a' harmoniai hézagok betöltése végett. Ki tehát generalbassust akar játszani, szükség, hogy a' muzs. darab alaphangjaival, egyszersmind az ennek harmoniáját tevő minden accordok folyamatját is előadhassa. Mivel pedig ezen accordok, 's ezek fő közei a' kóták felibe számokkal és jelekkel iratnak, a' harmonia tudásán kivül ezen czifrák pontos esmerete is elkerülhetetlen. Ezekről Marburg, Albrechtsberger, Bach, Türk, Müller. Feltalálójok Viadana, a' 17 század elején Mantuában a' székes egyház karmestere. Innen ezen czifrákat olasz tabulaturának is nevezik.

General (királyi) haszonbérlők Francziaországban, olly vállalók társasága volt, kik a' köz adókat magok rovására szedték, sóval, dohánnyal kizárólag kereskedtek, 's ezért az országlásnak évenként bizonyos summát fizettek. I. Ferencz alatt 1546 vettek legelőször só-adót, a' kirekesztő sókereskedés bérbe adása által. 1599 Sully a' general haszonbérlőket a' fiók bérlőkkel kötött egyezések előmutatására szoritá, 's igy nyereségök mennyisége kitudatott. Ekkor mind a' sót, mind a' többi adót a' legtöbbet igérőnek bérlé ki, 's igy a' kir. jövedelmet évenként 600,000 tallérral gyarapitotta. 1728 több egyes bérlések a' ferme générale alatt egyesittettek. 1789-ben 44. general haszonbérlő volt, kiknek árendája 186 milliót tett. Ezek dolgaikat 11 különös kikül löttség, 's egész sereg alsóbb tiszt által igazgaták. Azonban e' mód a' jobbágynak sokkal többe került, mint mennyit a' királynak behozott. Sully azt mondja, hogy midőn a' financziát áltvevé, ha az országlás 30 milliót akart bevenni, a' nép legalább 150 milliót fizetett. E' haszonbérlők ellen végre a' népben olly gyülölség támadt, (l. Francziaország története, 's Francziaország a' revolutio előtt) melly a' polgári zendülést siettetté. Jól látá a' nép, hogy a' financzia emberei kincseiket minden érdem 's munkasság nélkül halmozzák, sőt azokat legtöbben izetlen és boszontó puhaság közt fecsérlik. Buta, tudatlan emberek, egy nagy ur, vagy befolyással biró asszony kegye által a' financziába csusztak, 's olly bőséget arattak, mellyet csak akkor nem nézhetni irigy szemmel, ha érdemen vagy régi nemzetségi birtokon alapul. — Csupa pénzgazdagság, melly jeles ész nélkül egy nagy uzsorás mesterkedése, vagy az által szereztetett, hogy az országlas pénzbeli dolgait némikép kibérleni könnyünek találta, soha sem adhat a' világon igaz tiszteletet, 's azon befolyás is, mellyet ez a' politicában nyer, mindig felette egy oldalu, szük keblü, és ártalmas marad. Ide járult Francziaországban még azon keménység és durvaság is, mellyel a' bérlők a' nép alsó osztályától az adót legkisebb

kimélés nélkül, 's rendesen a' földmivelőre legalkalmatlanabb időben, elzálogitás vagy árverés által csikarák ki. Ez nem csupa történet, hanem rendszer vala. Mert az elkerülhetlen kinszerito módok félelme által akarák az adó sebesebb behajtását eszközleni. E' kiméletlen zálogolások, 's katonai zaklatások, a' népnek naponként egy ellenség kirabolta tartomány képét mutaták, 's valóban igazabb okai valának a' közönséges elégületlenségnek, és zendülésnek, mint némelly iróknak állitott bujtogatása. *J.*

Generalstatusok, l. Holland.

Generatio, embernyom, fajzat, emberkor. A' régi kortudományban (chronologia) az idő általában csak az emberek koraiból szokott meghatároztatni. Herodot három embernyomra 100 évet vesz fel; más irók egy embernyomra vagy fajzatra 30, 28, 22, Halicarnassi Dionys pedig 27 évet. Közönségesen 30 számittatik. A' fajzat ó és ujra osztatik fel, akkora lévén rendszerint az egymást váltó fajzat mivelődési 's felvilágosodottsági különsége, hogy az ujonnan felserdült vagy serdülendő, a' legközelebb előtte valót is megavitja. *—no—*

Genesis (gör. szó, magyarul nemzés, születés, létel.) Az alexandriai magyarázók azért nevezék igy Mózes első könyvét, mert a' teremtésről szól.

Genethliacon, születésnapi versezet. — Genethliacus, ki a' most született gyermek jövendő sorsát a' csillagzatok' állásából jövendöli. (l. Astrologia).

Genf (*Génève*) Schweiznak reformat. cantonja, (4 ½ nsz. mf. 44,000 lak.). Fővárosa Genf, helvetiai Athenae, a' genfi tónál, 28,000 lak. A' Rhône a' tón keresztül folyván, Genfnél hagyja el azt, 's a' várost három egyenetlen, hidakkal öszvekötött részre osztja. Általjában nem szép Genf, de sok jeles épületektől diszesittetik. Fekvése bájoló, mellyet főképen a' Móricz piaczról lehet egész pompájában látni. Nevezetesek benne: *Péter* temploma, a' tanácsház, játékszin, Eynard háza, gabonatár, ispotály, muzeum, két vasdróthid, academia 12 tanitóval, gymnasium, siketnémák intézete, a' literaturai, physicai, gazdasági, mivészi 's musikai egyesület, 50,000 köt. álló könyvtára, füvész kertje, sok tehetősebb polgárok mivgyüjteményei, a' benne csinált sok óra, mellyekkel 3000 ember foglalatoskodik, sok vászon-, selyem-, pamut-, arany-, ezüst-, porczelán-, kalap-, 's bőr fabrikái. A' genfi tónál alkalmatos helyen feküvén, ez az átszalitó, Franczia országgal határos volta pedig az alattomos kereskedést igen segiti. Genf e' módokon olly gazdag lett, hogy a' franczia bankban 120 mill. livr. volt, de ez a' zendülésekor részint elveszett. — A' közép korban Genf egy püspök és gróf alatt állt, kik jusaik felett szakadatlan perlekedésben éltek. A' grófok jusa végre a' savoyeni herczegekre szált, kik a' püspököket is részekre hóditották. Hanem a' polgárok is sok szép szabadságot nyertek a' császároktól, a' miből sok ellenségeskedés származott, mellyeket a' Franciáktól nyomott herczegek, a' Genfiek a' Schweicziaktól segittetvén, nem fojthattak el. 1524 kihuzta magát a' város a' herczeg felsősége alól, 's 9 eszt. későbben a' püspöké alól is, a' reformata vallást vévén be. Ezért a' herczegekkel sokáig kellett küzködnie, kik 1602 utolszor tettek próbát a' város elfoglalására. A' próbatétel nem sült el, 's azolta Dec. 12-ke e' történet emlékezetére meginnepeltetik. 1603 végre Bern, Zürich és IV. Henrik, franczia király, közbe szólására egyezés köttetett, melly szerint Savoyen lemondott igényéről. Ekkor Genf democratiával 's aristocratiával elegyes alkotmányt adott magának. E' szerint a' törvényhozó testet, melly egyszersmind a' status fontosabb dolgait is kormányozta, a' polgárokból álló „conseil général vagy souverain" tette. Ezen polgárokból választatott a' nagy tanács, mellynek előbb 200, későbben 250 tagja volt, 's ezek közül ismét a' syndicus elölülése alatt 25 személyből álló kicsiny tanács. Ezek kezében volt a' végrehajtó hata-

lom, a' köz pénztár kormányozása, 's a' mindennapi dolgokra ügyelés. De ezen uralkodás-formából oligarchia lett, egyes familiák foglalván el a' legfőbb hivatalokat, 's ugy bánván a' polgárokkal, mint parancsolók. Még inkább nevelte a' békételenséget a' polgároknak három részre lett osztatása, melly szerint az 1) osztályt a' Citoyenek, az az, honi eredetü polgárok, kik minden hivatalra eljuthattak, a' 2) a' Bourgeois, külföldről jött polgárok, kiknek csak maradékai kapták polgári just, 's a' 3) a' Habitans vagy csak védett lakosok tették, kiknek nem volt polgári jusok. Végre 1781 dühös zürzavar tört ki, mellyben a' Francziák befolyásával az oligarchia lett nyertes, de sok munkás familiák vándorolván ki Constanzba, Neufchatelbe, Angolországba és Amerikába, a' város sokat vesztett virágzó állapotjából. Az 1789-ki zendülés helyre állitotta ugyan a' polgari jusokat 's több meghatározotsággal, mint elébb; a' honnan sok kivándorlottak és számkivettettek visszajöttek; de az 1792-ki franczia zenebona alkalmával itt is kitörtek a' Parisban dühösködő borzasztó jelenések, Soulavie franczia consul, ki az országlástól segittetett, élesztgetésére. Sok polgárok elveszték 's per nélkül, honjokat, vagyonokat és életeket. A' csendesség alig állott helyre, midőn 1798 elfoglalták a' franczia seregek Genfet, melly a' franczia köztársasághoz kapcsoltatott, 's a' lemani depart. fővárosává tétetett. Dec. 30. 1813 megadta magát a' szövetségeseknek. Azolta Schweiznak 22 dik cantonja. Alkotmánya aristocratiai-democratiai. A' végrehajtó hatalom a' 8 syndicusból 's 21 statustanácsosból (*nobles seigneurs*) álló statustanács, a' törvényhozás pedig a' 276 tagot tevő népképviselő tanács kezében van. 1368 alkotott egyetemét 1538 Calvin és Beza megujitották. Ehez tartozik a' közönséges könyvtár, csillagásztorony 1770 olta, a' természethistoriának academiai muzeuma 1818 olta, melly Saussurenak ásványgyüjteményét, Haller herbariumát, Pictet physicai cabinetjét 'sat. magában foglalja. Rath müvésznő 80.000 fr. adott egy pompás épületre, mellyben a' müvészek és természet miveinek gyüjteményei tartassanak. 1825 uj büntető 's javitó ház épittetett a' new-yorki formájára. Carrában (a' genfi cantonban) van egy hofwylihez hasonló oskola földmivelő szegények számára. Méltók megnézésre Genfben: az a' ház, mellyben Rousseau született; Calvin sirhalma; Eynard palotája; a' vasdróthid; környékén a' Francziaországnál maradt Ferney, mellyben Voltaire lakott; a' chamounyi jeges bércz 'sat. Bájoló környékéről hires, több költőtől, mint Matthissontól és lord Byrontól (Childe Haroldjában) éneklett tava, mellynek hossza 9 mf. legnagyobb szélessége 7500 öl, kiterjedése pedig 15½ nsz. mf., a' Romaiaktól Lacus Lemanusnak neveztetett. Igen mély 's halla) gazdag. Soha se fagy be, bár 1126 láb. fekszik a' tenger felett. L. „*Manuel topograph. et statist. de la ville et du Canton de Géneve*" Mangettől (Genf 1823). *J.—ü.*

Génie (lángész). Ez az emberi természetben olly titokkal teljes valami, hogy csak nehezen lehet róla bizonyos felvilágositást adni. Neve a' latin Genius-tól (szellem) származott, mivel közönségesen azt hitték, hogy bizonyos, jelesebb elmeerővel munkálódó, emberekkel egy felsőbb lény vagyis szellem lakik, melly őket lelkesiti. A' lángesz (génie) összeköti az ellenkező lelki tulajdonokat; a' leghathatósb mély belátást a' legélénkebb képzelő erővel, a' legnagyobb élénkséget a' fáradhatlan szorgalommal, 's legnagyobb állapodottsággal, a' legnagyobb vakmerőséget a' legvilágosb önmeggondolással, 's az által nyilatkoztatja ki magát, hogy az emberi munkásság valamelly nemében rendkivülit mivel, az ót ujjá teremti, vagy ujat talál fel, 's általában szüleményeire nézve eredeti. Az eredetiség tehát szükségkép való következése a' lángeszüségnek. A' lángeszüség előre felteszi, hogy azon ember, kiben az találtatik, minden más nemebeli lények felett való lelki erővel diszeskedik, mellynél fogva ő uj pályákra lép. Ez tehát következve nem az emberi természet közönséges rendeltetéséhez tartozik,

hanem az eröknek azon különös alakitásához, melly által egyes emberek, tehetőségökben másokat feljülmulnak. Egy szóval, a' lángeszüség az individualitashoz tartozik, 's mivel ez megfoghatatlan, tehat a' lángeszüség is az, 's ugy kell tekintetnie, mint valamelly együttszületettnek. De a' lángész, az emberi munkálkodásoknak nem mindenikében mutatkozik, mint ollyan; a' lángeszü költő p. o. azért nem egyszersmind lángeszü bölcselkedő is, és a' lángeszü kormányfi azért nem egyszersmind lángeszü hadi ember is. Ennél fogva tehát a' lángeszüségnek több nemei különböztetnek meg, mint: mivészi, tudományos, kormányzási, katonai lángész 'sat; sőt még ezen nemek is elosztathatnak alnemekre; igy p. o. Mozart hangászi, Göthe költői, Rafael festői, Newton számtudományi, Kant bölcselkedési lángésznek 'sat. neveztetik. Legszorosabb értelemben vett általános lángész soha sem volt 's nem is leend, ha t. i. alatta ollyan értetik, melly magát az emberi tudomány és mivészet minden nemeiben kitüntesse; mert ez már azon feltételeknél fogva lehetlen, mellyeknek minden emberi tehetőség kinyilatkoztatása alája van vetve. Ha azonban ezen kifejezésnek jelentése, csak a' minden nemü mivészetekben és tudományokban való sikeres munkálódásra szorittatik: akkor ez minden lángészt illet, tehetségeinek egybehangzó kimivelésénél fogva, 's fel kell felőle tennünk, hogy minden pályán hasonló következéssel mutatkozándott, ha munkássagát oda akarta volna irányozni. Nagy mivészek ritkán mutattak ugyan a' tudományok körében valami igen jeleset; de olly férjfiak még is voltak, kik a' mivészet vagy tudomány több ágaiban egyiránt lángeszüleg dolgoztak. Igy, Angelo Mihály sziütolly lángeszü képfaragó volt, mint festő, és Leibnitz épen olly nagy számtudós mint bölcselkedő. Legközönségesebben 's leghelyesben használtatik a' génie (lángész) szó, mivészről, mert ennek tulajdonképi hatásköre a' mivészetek, mellyekben a' felhevült képzelődés által mozgásba jött erő, valamelly uj teremtményben fejtheti ki magát. Génial-nak (lángeszüles-nek) az mondatik, mi a' lángész tulajdona, vagy a' mi illyet jelent, hirdet; de gyakran az az ember, vagy mivész is neveztetik génial-nak, ki a' lángészhez csak közelit, de annak lelkes kimiveltségével még nem bir. —*n*—

Geniusok. A' mi a' Görögöknél a' Daemon, az a' Romaiaknál a' Genius. A' Romaiak hite szerint, minden embernek volt geniusa (védlelke), melly őt az életbe bevezeté, 's ennek folytában mindig oldala mellett volt, 's ebből viszont kikiséré. A' nők geniusai, Junók-nak hivattak. A' szolgák urok geniusára, a' szolgálók asszonyok junójára esküdtek, az egész romai birodalom pedig Augustus és követői geniusára. A' Görögök és Romaiak vallása öntárgyait szorosan meg nem határozván, 's igen türödelmes lévén a' képzelődés leirás, költés iránt, a' geniusok természete is habozó maradt. Igy némellyek két geniust tulajdonitottak minden ember mellé, egy jót (fejéret) és egy roszat (feketét), angyalt és ördögöt; mások ugyan azon egy geniust fejérnek vélék, mig az ember jó és szerettetik, feketének, ha haragos a' bünhődtre. Innét mondaték: haragszik geniusod; geniusat megbékéltetni stb. Minél okosabb, hatalmasabb, vigyázóbb, egy szóval tökéletesebb volt az ember geniusa, 's minél inkább kedvelé az embert, annál jobb volt annak dolga. Egy egyiptomi jövendölő ekkép inté Antoniust Octavianus felől: „A' te geniusod fél az övétől. Természettől ugyan nagy és bátor, de ha ezen ifju emberéhez közelit, meggörnyed, kicsiny és gyáva lesz." — A' geniusok eredetét igy magyarázhatjuk. A' természetben egy általános erőnek munkálkodását kiki látja, tapasztalja, érzi. Ezen erőnél fogva kel fel a' nap, világit a' hold, fénylenek a' csillagok, fejlik ki az ibolya, hoz gyümölcsöt a' fa, születik a' gyermek, hevül az ifju, alszik el az öreg. Egy láthatatlan erő munkálkodik tehát titkon az emberi lény első csirázásától, annak végleheletéig; 's ezen erőt a' Görögök szépitő képzelődése deli emberi idomba öltöztetve, geniusnak nevezé. —

A' genius, mint szép gyermek, vagy fiatal ifju, rajzoltaték, csillagos ruhával könnyen öltözködve, virágokkal vagy ággal koszorúzva; néha meztelenen és szárnyosan is, mint a' borghesi villá-ban, mellynek szépségén Winckelmann annyira bámult. 55.

Genlis (Stephanie Felicité Ducrest de St.-Aubin, silleryi marquise) grófné. Ezen kedvelt és termékeny irónó szül. 1746 Autun környékén. Mad. de St-Aubin nev alatt szépségéért és hangászi ügyességéért örömest láták a' nagy házakban, hol figyelő elméjét 's világesmeretét kimivelé. Genlis gróf, ki őt soha nem látá, hanem történetből egy levelét olvasta, annyira gyönyörködött abban, hogy a' szegény leányt kezével megkinálá. A' most már grófnénak, bemenetele volt az orléansi házba, 's 1782-ben a' herczeg gyermekinek nevelője lön. Ekkor a' következő munkákat dolgozá ki: „*Théâtre d' éducation*" (1779); „*Adèle et Théodore*" (1782); „*Veillées du château*" (1784), „*Annales de la vertu*" (1783). Irásaiból kitetszik, hogy szereté a' revolutiót, hogy Pétion és Barrère meglátogaták, 's ő is a' jacobinusok üléseiben jelen volt. Mégis már 1791-ben elhagyá Frankhont. „*Précis de ma conduite*" czimü darabjában beszéli, hogy Pétion Londonba vezeté, nehogy hátráltatást szenvedjen az uton. A' septemberi gyilkolás idején visszahivá az orléansi herczeg (1792) Parisba. De mint az ifju orléansi herczegné vezetője, atyjának pedig megbizottja, gyanus lön. A' herczegleánnyal tehát Tournaybe ment, hol fogadott leányát, a' szép Pamelát, Fitzgerald lordhoz adá férjhez. Itt látá Dumouriez generált és St. Amandba követé. Mivel pedig nem hagyá helyben ezen generálnak Paris ellen a' respublica megdöntésére menetelét (ki mellett az orléansi herczeg fijai is voltak), 1793-ki Aprilben Schweizba ment, s' a' bremgarteni klastromban élt, Zürichtől néhány mértföldnyire. Midőn pedig az orléansi herczeg leánya Condé herczegnéhez Freiburgba ment, ő is egy védleányával, Sercey Henriettével Altonába ment 1794, hol klastromi magányosságban a' literaturának élt. Egy holsteini mezei lakban irá: „*Chevaliers du Cygne*" (Hamb. 1795), sok köztársasági érzetekkel bővelkedő románt. 1805-ben Parisban adaték ki igen megváltoztatva. 1795 kiadá: „*Précis de la conduite de Mad. de Genlis*". Végén egy levél van legidősb nevendékéhez, mellyben őt inti, hogy ha netalám a' koronával megkináltatnék, azt el ne fogadja, minthogy a' köztársaság jó és erős alapon áll. Midőn Bonaparte lön az igazgatás feje, visszatért Francziaországba, tőle lakást nyere és 6000 frank évpénzt. Nap. nem igen törődött vele, 's midőn G. még is valamit akara az évpénzért tenni, igy szólt: „No tehát, irjon havanként hozzám." Igy tehát havanként ira Nap.-hoz tudományos tárgyakról. Munkái (90 kötet) között legkedvesebbek „*Théâtre d' éducation*", „*Mlle. de Clermont*" és „*Mad. de la Vallière*", kellemes irás-idomuak és nemes okfővel birók. Leginkább a' történeti románt mivelé ki. Gondolatit sokféle dologról tudatja ezekben: „*Mémoires inédits de M. la comt. de Genlis, sur le 18-me siècle et la revolution française depuis 1756 jusqu' à nos jours*" (Paris 1825, 8 köt.; németre is van forditva). Azolta a' 83 éves asszony ezeket irá: „*Les soupers de la maréchale de Luxembourg*" 1828, mellyben a' philosophusokat gyalázza, és „*Voyages de Nelgis*". Megh. Parisban 1831. 55.

Genoveva (Ste Geneviève) I., szül. Nanterreben, 2 ór. Paristól, 423, Pharamund első franczia király idejében. St.-Germain, auxerrei püspök, korán észre vette benne szentségre hivatását 's tanácsolta neki, hogy örök szüzességet esküdjék, n' mit tett is a' parisi püspöknek. Szüléinek halála után Parisba ment. Minden el akart innen szaladni, midőn Attila Hunnusaival Francziországba beütött; Genoveva teljes bátorságot hirdetett, csak buzgó könyörgéssel esedezzenek a' mindenhatónak. Attila Champagneból Orléansba vonult, innen Champagneba tért vissza, Parisnak feléje se menvén, 's 451 Aetiustól megveretett, a' mi Genoveva hirét örökre megalapitotta. Még nagyobb lett tekintete, 's

Merovaeustól és Chilperichtől igen tiszteltetett, midőn egy nagy éhség alkalmával városról városra ment, 's 12 hajó gabonát szerzett, mellyet a' szükölködők közt kiosztott. Az se kevéssé nevelte szentségének nagy hirét, hogy 50 eszt. koráig csak árpakenyérrel élt, és 2—3 hétben egyszer evett babot; 50 eszt. után kezdett kevés halat és tejet enni. 460 szent Dionysius Rusticus és Elentherius sirjaik felett Chastevil falunál templomot épittetett, hol Dagobert azután a' st. denysi apátságot alkotta. 499 vagy 501 holt meg, 's azon földalatti kápolnába temettetett, mellyet st. Denys Pál és Péter apostoloknak szentelt. Clodwig az ő kérésére templomot épittetett felette, melly, mint az apátság is, tőle kapta nevét. Ezen szent asszonynak másik temploma a' Notre-Dame temploma mellé épittetett. Ereklyéi az elsőben tartatnak. Halála napjául Jun. 3-ka ünnepeltetik. — II. Szent Genoveva pfalz-grófné, szül. brabanti herczegné. Ez férjétől Siegfriedtől, házasságtöréssel vádoltatván, halálra itéltetett, hanem az ég oltalma által megmenekedett, mellyre 6 eszt. barlangban csupa füvekkel élt, mig férje ismét megtalálta 's haza vitte. Eltét Tieck irja le versekben. Képét Müller festő vette le. *L—u.*

Gens d'armes. Igy neveztetett eleinte Francziaországban a' felfegyverkeztetett népcsoport (gens armata); minekutána pedig állandó zsoldos seregek hozattak be, azon csapat nehéz lovasság, melly a' sereg fő erejét tette, és sisakkal, melyvassal, pisztolyokkal 's pánczélos lovakkal volt ellátva; kik azonban XIV Lajos ideje óta csak pisztolyaikat, sisakjokat és kardjokat tartották meg. Ez csupa nemességből állott, 's a' király házi seregei közé tartozván, részint annál tett szolgálatot, részint pedig a' franczia egyéb lovasságnak első csapatja volt. A' revolutio eltörlé ezen katonacsapatot. Azolta azt a' katonaságot nevezték igy, melly az előbbi maréchaussée-k helyébe lépvén, az utak bátorságos létére vigyáz, szolgálatot gyalog és lovon tesz, 's tulajdonkép ugyan a' katonasághoz tartozik, de hivatalos foglalatosságaira nézve az illető igazgatóság törvényhatósága alatt áll. Burkusországban a' sereg uj rendezete előtt, a' testőr ezred viselt gensdarm (gens d'armes) nevet; most pedig sok német tartományokban, a' lovas policziaszolgák neveztetnek igy. 54.

Gensel vagy Genselius (János Ádám), hires orvos, szül. Sopronyban 1677-dik esztendőben. Elvégezvén a' szelid tudományok és a' philosophia cursusát, a' jenai egyetemben elébb theologiát, azután pedig testének gyengesége miatt orvosi tudományokat ollyan előmenetellel tanult, hogy 1690-dik esztendőben *de ischuria* irt értekezését dicséretesen védelmezhette. A' jenai egyetemet elhagyván Bolognába, Florenczbe, Romába, Velenczébe és Paduába utazott. Paduában két esztendeig lakott, 's doctori czimet nyere a' philosophiában és orvosi tudományokban. Onnan hazájába visszatérvén, elébb Vasvárott, azután Sopronyban üzé a' gyógyászságot, végtére pedig Vasvármegye physicusa és egyszersmind Eszterházy herczeg udvari orvosa volt. A' természetvizsgálói társaságnak (*societas naturae curiosorum*), a' mellynek testamentomában 6000 tallért hagyott, és a' berlini királyi tudós társaságnak tagjává választatott 1712 és 1714 esztendőben. Meghalt 1720. *Rumy.*

Gent (Gand) Belgium kel. flandriai grófságának, hajdan az egész flandriai grófságnak, mint azután Austria ezen grófságbeli birtokának is fővárosa, jól épült város a' Lysnek, Lievrenek és Morenek a' Scheldebe ömlésénél; 10,000 ház. 's 60,800 lak. van, kik sok gyapju, 's pamut-mivet, vásznat, posztót, kalapot, hőrt 's a' t. készitnek. Folyóitól 's csatornáitól 26 szigetre osztatik, mellyeket 85 hid köt öszve. Kerülete messze terjed. Valoisi Filep 's VI. Károly idejében 50,000 embert állitott ki csatamezőre. Fényét V Károly alatt, ki benne született, egészen elvesztette; mert a' reájok vetett temérdek adó 1539 a' lakosokat annyira elkeseritette, hogy I Ferencz franczia királyhoz pártoltak. Hanem Ferencz ezt tudtára adta Károlynak, a' ki 30 legfőbb polgárt végeztetvén ki, sokakat számkivetett, a' közönséges épületeket eltörülte, minden szabad-

ságot megsemmisitett, a' várost 1,200,000 tallérra büntette, 's fellegvárat épittetett benne. Jelesek itt: a' püspöki templom, 55 más templom, a' város háza, a' fellegvár, a' grófok kastélya, a' börze s a' t. Angolország itt kötött békét Déc. 21. 1814 az egyesült statusokkal. Gentnek derék tanitó 's nevelő intézetei, tudományos, mivészi 's más egyesületei vannak. A' remekmivek eszt. kitétetnek. *L—u.*

Gentleman, Angliában neve minden jó nevelésü, illő erkölcsü, becsülendő érzésü és viseletü embernek; innen nem származáson vagy rangon alapult elsőséget, hanem érdemen épült társasági értéket teszen, 's az erkölcsben és viseletben mutatkozó aljassággal és durvasággal szemközt áll. Az Angol megfogása szerint, a' Gentleman mindenütt méltóság jelenik meg, 's miveltsége a' homályos eredetüt az ősgazdaggal egy polczra állitja. E' szó némi kijelelés végett, néha másokkal is összekapcsoltatik; p. o. Gentleman-Commoner az angol. tud. egyetemekben olly tanuló, ki saját jövedelméből él. Többes számban Gentlemen (uraim) megszólitás gyanánt használtatik a' Sir helyett, mellynek többese nincsen. *J.*

Gentry nevet visel az alsóbb nemesség Angolországban (l. e.)

Gentz (Fridrik), publicista és politicai iró; szül. Breslauban 1764, cs. k. udvari tanácsos, sok rendek vitéze. Atyja Berlinben a' pénzverő ház főigazgatója volt. G. 1786 Berlinben a' generaldirectoriumnál titoknok lett, későbben pedig hadi tanácsos czimet nyert. 1786 óta philosophiai és történeti apróbb iratok által ismerteté meg magát, de hirét Burke „*Betracht. über die franz. Revol.*" (2 rész. 1793) czimü munkájának forditásával alapitotta. Forditotta még Mallet du Pan, Ivernois, és Mounier irataik is, (1794. 1796. 1799.). Az ujon nyert déli poroszországbeli visszaélésekről emlékiratiban szabadelmüleg nyilatkozott. Hasonló szellemmel irá ama' még maig is el nem felejtett „*Schreiben an den K. Friedr. Wilh. III. bei dessen Thronbesteigung*, 16. *Nov.* 1797." czimü munkáját. 1799 és 1800 kiadta a' csaknem egészen maga dolgozta „*Histor. Journal*"-t. Ennek fontosabb helyei egy „*Essai actuel de l' administration des finances de la Gr. Bretagne*"; (1801) nevü francz. forditás által Angliában is ismeretesek lettek, 's Pitt és más kormányiak tetszését megnyerték. Europának a' francz. zendülés előtti és utáni politicai állapotjáról irt munkáját is angolra forditák. (1801) „*Betrachtungen üb. d. Ursprung und Charakter des Kriegs gegen die franz. Revol.*" (1801) czimü munkájában a' Franczia ország gal kötendő béke ellen nyilatkozott. A' németországi kártérito intézkedés sem egyezék politicai nézeteivel. Ez okon 1802. Bécsbe ment, hol a' küldöldgok ministere Stadion gr. ügyességét tudá becsülni. Midőn a' Franczia k 1805 Ulmtól Bécs felé nyomultak, G. Drezdába ment, hol Maj. 1806 „*Fragm. a. d. Gesch. des polit. Gleichgewichts von Europa*" czimü jegyzeteit adá ki. Ugyan ez évben jelent meg tőle „*Authent. Darstell. des Verhältnisses zwischen Spanien und England.*" Ama' töredékek, utolsó könyvét teszik. Azolta a' cs. k. cabinet számára országos iratokat teve fel. A' fejdelmek bécsi gyülésén, 's Parisban a' ministeri tanácskozáson (1815) ugy minden utóbbi congressusokon, (végül Veronában) mint első titoknok vivé a' jegyző könyvet. Az „*Östreich. Beobachter*"-ben munkáji szokott előadásmodjáról ismerhetők. Kora politicájába befolyásának characteréről az utó világ hozand itéletet. Meghalt Bécsben 1832.

Genua (olasz. Genova, francz. Gènes), sardiniai herczegség és város a' földközi tengernél, melly itt hasonló nevü tengeröblöt formál. 15,000 ház. 's 76,000 lak. van. Átmérője egy óra. A' száraz felől kettős fallal védetik, mellyek közül a' külső azon halmokon huzatott keresztül, mellyek a' városnak árthatnának. Tágas, megerősitett 's 2 töltéssel bezárt kikötője, melly a' várost félkör formán veszi körül, 1751 olta szabad kikötő. Csak a' belső kicsiny kikötőben, melly Darsenának neveztetik, találnak a' gályák bátorságot minden szél idején. Részint a' tenger mel-

lett 's a' hegy lejtőjén való amphitheatrumi szép fekvéséért, részint szép épületeiért, mellyeknek gazdag nemessége adott lételt, pompásnak (*la superba*) neveztetik. A' tenger felől szép tekintete van, de jeles palotái mellett se lehet szorosan véve szépnek nevezni Genuát, (sekély tére miatt, mellyen fekszik, 's lejtős fekvésénél fogva utszái többnyire keskenyek, tisztátalanok 's olly meredekek, hogy kevesen lehet kocsizni és lovagolni. Innen gyaloghintókon látogatják meg a' lakosok egymást, mellyeket jó időben magok után vitetnek. Vannak mindazáltal néhány széles és egyenes utszái is, főképen a' Balbi 's a' pompás uj utsza, sok kivül márvánnyal fedett palotával. Épületei közt kitetszők az érseki templom, a' hajdani Doge palota, a' Doria 's Balbi familiák palotái, az 1817 visszaállitott Jesuiták collegiuma. Vizvezetése számos szökő kutakon lüktet elő vizet a' lakosoknak. Szép sétálói vannak. Jó faolajjal 's nemes gyümölcsökkel jövedelmes kereskedést üz. Jeles selyem, főképen fekete portékát készitő, bársony, damaszt és harisnya (mintegy 1500 szövőszékkel), kalap, macaroni, csokoláde, plajbász 'sat. fábrikái 's manufacturái is vannak. Selyme magának is van, de Olaszország többi részeiből, főképen Calabriából, Syriából 's Cyprus szigetéből is kap. Helye egy érseknek, tanácsnak, fő 's kereskedő törvényszéknek, egyetemnek, három tudós egyesületnek, egy 1816 megerősitett kereskedő társaságnak, sz. György bankjának, 's hajós oskolának. — A' gennai herczegségnek (110 nsz. mf. 600,000 lak.) határai: nyug. 's éjsz. Sabaudia, Piemont és a' lombardi királyság, kel. Lucca és Toscana, dél. a' földközi tenger. A' tartomány keletire és nyugotira (Riviera di Levante és Riviera di Conente) osztatott. Abban Genua, Sestri di Levante, ebben Vintimiglia, San Remo, Savona, Finale fekűsznek. Éjsz. oldala mentében az Apenninek huzódnak, 's egyes ágakban a' tenger partig terjednek. Földje hegyes, de termekény. A' nemességet esmeretei 's pallérozottsága, a' népet munkássága 's bátorsága jelesitik. Legrégibb lakosai a' Ligurok voltak, kiket az első 's második karthagoi hadak közt győztek meg a' Romaiak. A' nyug. romai birodalom elpusztulván, a' Longobardok országához tartozott Genua, 's ezzel a' Frankok felsősége alá jött. Nagy Károly birodalmának elenyészte után szabaddá tette magát, 's a' 11 századig hasonló volt sorsa a' lombardiai városokéhoz. A' város fekvése segitette a' kereskedést, 's Velenczénél előbb kereskedett napkeleten. A' szárazon tett foglalásai már a' 12 száz. elején véres háborukat szültek Pisának mesterségüző 's kereskedő lakosaival, kik szomszédivá lettek, midőn a' spezziai öblöt G. elfoglalá. 1174 a' hatalmas város birtokai voltak Montferrat, Monaco, Nizza, Marseille, Provencenak egész partja 's Corsica szigete. 200 eszt.-nél tovább tartott a' Pisaiakkal folyt háboru, 's nem köttetett előbb béke, mig a' Genuaiak Elba szigetét el nem foglalták, 's Pisa kikötőjét le nem rontották. Épen olly dühös volt a' Velenczével folyt háboru is, mellynek csak 1282 szakasztá végét a' turini béke. A' pisai hadnak oka a' földközi tenger nyug. részén, a' velenczeinek pedig ugyan azon tenger kel. részén való uraság volt, mellyre mind a' két szabad status vágyott. Kereskedési hatalma Genuának legfőbb ponton a' görög bizantiumi birodalom megujulásakor állott, a' 13 száz. közepe után. Ugyanis már régolta szabad mezőt engedett a' Gennaiaknak a' görög statusokban való kereskedésre, a' gazdag constontinopolyi lakosok munkátlansága, az által pedig, hogy a' Genuaiak Kaffa (l. e.) városát (most Feodosia) a' krimi félszigeten elfoglalták, a' fekete tengeren is urak lettek, 's a' caspium tengeren Indiának legbecsesebb portékáit megszerezték. Ha Genua okosan intézett gyarmatokat alkotott s ezeket egy egésszé öszvekötötte, és az anyaországhoz erősen kapcsolni tudta volna, a' közép kor végén első személyt játszott volna, mint kereskedő hatalmasság. Constantinopoly 1453 török kézre kerülvén, csak hamar meglakoltak a' Gennaiak azon oktalan segitségért, mellyet a' Törököknek adtak, mert II. Mohammed 1475 elvette tőlök a' fekete tengernél

fekvő gyarmatjaikat. Ezután is kereskedtek ugyan még az itt lakó népekkel, de végre egészen elzáratott előttök az ide vivő kereskedő ut. Azonközben mig Genua kivül szélesebben terjeszté hatalmát, belől igen megrongáltatott a' democraták 's aristocraták, sőt ezek magok közt is dühösködő nyughatatlanságoktól és pártoskodásoktól. 1339 Doge névvel legfőbb statustiszt választatott a' néptől, holtig tartó hatalommal; de nem birt ez elég erővel a' pártok elnyomására. Végre tanácsosok adattak mellé, hanem igy is lehetetlen volt állandó jó rendet bevinni, a' belső egyenetlenség miatt; a' honnan több izben idegen felsőség alá adták magokat az anarchiát megunt Genuaiak. Ezen nyughatatlanságok közt alkottatott (1407) a' sz. György (*Compera di S. Georgio*) bankja, melly létét azon kölcsönözéseknek köszönheti, mellyeket a' gazdag polgárok tettek a' status szükségeire. 1528 végre a' statusba a' csendesség 's jó rend visszatért, mellyel az a' 18 századig élt. Az uralkodásforma aristocratiai, a' status feje a' Doge volt, kinek 50 esztendősnek kellett lennie. A' doge a' köztársaság palotájában (*Palazzo della Signoria*) lakott, mellyben tartotta a' tanács is üléseit. A' tárgyakat a' Doge adta elő. Megegyezése nélkül a' tanács végzései sikeretlenek voltak, 's a' status rendelései, nevében adattak ki. Hivatalát 2 eszt. viselte; azután ismét senator és procuratore lett; 5 eszt. mulva ismét választathatott dogevé. Mellette 12 governatore és 8 procuratore volt, ide nem számlálván azokat, kik már doge méltóságot viseltek. Ezek közt mindenik méltóság 2 eszt. tartott. Ezek tették a' titkos tanácsot, melly ügyelt a' dogeval a' statusnak minden dolgaira, mint a' procuratorik a' közönséges pénztárra 's a' status jövedelmeire. Fő hatalommal a' 300 tagból álló nagy tanács, mellynek tagjai minden 22 esztendős genuai nemesek voltak, 's a' 100 tagból álló kicsiny tanács birt. A' had, béke 's szövetségek felett fenforgó kérdést a' kicsiny tanács döntötte el, 's legalább a' tagok $^4/_5$ részének meg kellett valamiben egyezni, hogy kötelező erejü legyen; a' törvények, vámok, adók felett pedig mind kettőnek jusa volt a' governatorikkal 's procuratorikkal tanácskozni, 's ezen esetekben a' szavak többsége dönté el a' dolgot. A' nemesség régire 's ujra osztatott. Amahoz a' Grimaldik, Fieschik, Doriák, Spinolák nemzetségein kivül még 24 más tartozott, mellyek régiségekre, gazdagságokra 's tekintetekre nézve ezekhez legközelebb álltak; ezt pedig 437 nemzetség tette. Doge mind kettőből választathatott. Genua lassanként minden külső birtokait elvesztette. Corsica (a' legutolsó) felzendült ellene 1730, 's 1768 Franciaországé lett. 1797 Napoleontól uj alkotmányt kapott. Két eszt. későbben Genuának egy része ismét Austria alá jött, hanem a' marengoi ütközet ujra franczia felsőség alá hajtotta Genuát, mellyre liguriai köztársaság névvel uj alkotmányt kapott. A' doge mellett 29 senator 's mint népképviselői, 72 tagból álló consulta volt, melly esztendőnként öszvegyülvén, a' status számadásait átnézte, 's a' tanácstól eleibe terjesztett törvényeket jókká hagyta. A' consulta tagjai 3 collegiumból, u. m. 300 jószágoséból, 200 kereskedőéből, 's 100 tudóséból állott. Egyszersmind a' köztársaság nevekedett, 's 1804-ben 600,000 lak. volt. A' közép korban rettenetes tengeri erejét csak 4—6 gálya 's nehány bárka, szárazi erejét pedig a' status fejének 2 német gárdaezeredje, 3000 nemzeti katona 's 2000 polgári katonaság tette. Kereskedése Jun. 1805, midőn a' köztársaság a' Francziabirodalomhoz kapcsoltatott, csak árnyéka volt a' hajdaninak; mert 80 nagyobb 's kisebb hajója csak Olaszországba, Franciaország déli partjaira, Spanyolországba és Portugalba evezett. Az utolsó had előtt Olaszországnak nagy részét a' Genuaiak tartották keletindiai füszerekkel, mellyeket a' Hollandiaktól kaptak, mint czukorral 's kávéval, mellyek részint Lissabonból, részint Marseilleből jöttek, 's hallal és sóval is. Hajóik Hamburgból szász vásznat 's posztót hoztak. Küldő kereskedése Genuának messzeterjedt; legnevezetesebb volt pedig kész pénzzel kereskedése 's a' pénzváltás. Europának több statusi, (fő-

képen Spanyolország, voltak adósi a' genuai banknak, 's egyes genuai polgároknak. A' bank részint kölcsönöző, részint letevő és statusbank volt. Jövedelme 10 mil. fr. livret tett, 8 protectortól kormányoztatott, 's birói jussal birt tisztjeire nézve. A' köztársaság egyesittetvén a' Francziabirodalommal, a' bank egészen eltörültetett 's 3,400,000 gen. livr. kamatja, mellyet hitelezőinek kellett volna fizetnie, Francziaország adóságkönyvébe iratott által. Francziaország hatalma megtöretvén, az Angolok szálták meg a' várost, 's a' Genuaiak annyival inkább reménylették a' hajdani szabad status felállását, mivel Bentink, angol fővezér, bizonyosokká tette őket a' város birtokába vételekor a' felől. Hanem a' bécsi congresz 1825 Genuát Sardinia alkotó részévé tette, ugy mindazáltal, hogy népképviselői alkotmányát tartsa meg. E' szerint Genua tanácsát 's tartományi tanácsosait, kik adóvetéskor megkérdeztetnek, megtartotta; főtörvényszékének hatalma a' turiniéhez 's nizzaiéhoz hasonló: egyeteme megmaradt; szent György bankja ismét létre jött 'sat. Az országlást egy biztosság viszi, melly három osztalyból áll, mellyek a' belső dolgokra, köz jövedelemre, katonaságra 's tengeri erőre ügyelnek.

L—ú.

Geocentricus, l. Földközépi.

Geocyclica machina, l. Földforgásu csin.

Geodaesia, l. Földmérés.

Geoffrin, (Marie Therese Rodet, Madame) szül. 1699, egy minden társalkodási erényekkel biró, szellemmel, szivvel egyaránt jeles asszony, ki Paris legfinomabb, legmiveltebb társasági köreit 50 évig diszesité, már bölcsőjében árván maradt. Nagyanyja helyesen gondolkodni és itélni jókor szoktatá. Férjéről alig lehet egyebet mondani, mint hogy őt halálával tetemes vagyon birtokába juttatá, mellyet G. szükölködők felsegélésére, 's egy jeles személyekből álló válogatott társaság gyüjtésére használt. Soha jótét szebb és gyengédebb módon nem gyakoroltatott. Az emberekről azt tartá, hogy inkább gyarlók és hiuk, mint roszak, 's azért fogyatkozásaikat türnünk kell, hogy a' mieinket ők is eltürjék; innen „adni és megbocsátni" választott mondása vala. Adakozásait leginkább barátjai által tevé; a' köszönetet lehetőségig kikerülte, sőt tréfásan még a' háladatlant meg is dicsérte. Egy vagyontalan barátjának haláláig tartó 1200 livre jövedelmet adott, azt mondván: „ha gazdagabb lesz, kedvemért osztogassa ki ezt a' pénzt, midőn tőlem nem fog telhetni." Háza a' legjobb társaságok széke vala, hozzá minden mivelt ész szabadon mehetett. Itt senki sem uralkodott, maga a' házi asszony sem vadászott elsőséget, csak kedveskedett 's a' társaságot élesztette. Midőn St.-Pierre abbét egykor e' szavakkal bocsátaná el: „*Vous avez été charmant aujourd'hui*", ez amaz ismeretes és megérdemlett udvariassággal felelt: „*Je ne suis qu' un instrument, Madame, dont vous avez bienjoué.*" „Gyakran kérdik" — igy szól La Harpe — „ha ez asszony, ki olly szellemduzs személyekkel társalkodik, maga is olly rendkivül elmés e? Nem épen; de ép ésszel bir, 's characterében bölcs mérséklet fekszik. Bir azon kedves módossággal, mellyet csak a' társalkodás által nyerhetni, 's az illendőségre nézve helyesebb tapintása senkinek sincs." Azon számos idegenek közt, kik Parisban hozzá csatlakoztak, legkitünőbb volt gróf Poniatowszki, később lengyel király, ki midőn thrónra lépett, igy irt neki: „*Maman, votre fils est roi*", 's magához Varsóba hivá. Midőn 1768 ide utaztában Bécsben volna, a' császár és császárné felette nyájasan fogadák. A' császárné kocsin találkozván egyszer vele össze, megállott, 's vele volt gyermekeit neki megmutogatta. Varsóba érkezvén, egy ahoz, mellyben Parisban lakott, tökéletesen hasonló szoba várta. Legkitünőbb tiszteletekkel halmozva tére vissza Parisba, hol 1777 meghalt. Három barátja, Thomas, Morellet, és d' Alembert, iratokat szentelének emlékének, mellyek nem régiben a' Mad. Geoffrin irta kis értekezéssel „*Sur la conversation*" együtt, ujra kinyomattak. (V. ö. XV. Lajos kora). J.

Geoffroy (Julien Louis), egy a' frankhoni legnevezetesebb birálatirók közül, szül. Rennesben 1743. A' jesuiták oskolájában tanult; ezen rend megszüntével pedig egy gazdag embernél házi tanitó lön, 's alkalma lévén a' szin meglátogatására, ez iránt hajlandóságot nyere. Ez viszont okot oda neki, a' játéki mivészség, annak törvényei, a' drámák becsének, a' költők lelkének, 's a' játszók tehetségének visgálására, tanulására. Visgálatul maga is ira egy szomoru játékot: „Cato halála" A' darabot átadá a' szinigazgatásnak 's érette szabad bemenetelt nyert. Utóbb csufolás kedvéért „Cato halála" czimü darabot adtak ki neve alatt; szerzőjének Cubières Palmezeaux neveztetik. Eddig G. tanitásból élt, most az egyetemnél kivánt hivatalra lépni. 1773 olta háromszor nyeré el a' latin ékesszólás évdiját, 's azon törvénynek szolgált inditó okul, hogy háromszoroál többé ugyan azon személy azon dijt ne nyerhesse el. — Midőn az „Année littéraire" örökösi ollyan férjfiat kerestek, ki Fréron helyét dicsőn kitöltené, és ezen híres birálati folyóirás hitelét fentartaná, Geoffroyt választák, ki kevés idő olta a' mazarini collegiumban az ékesszólás tanitója vala, 's elsőnek tartaték elő nemben. 1776-ban átvevé a' folyóirást 's két évig megtartá a' revolutio után, 's egész dicsőséggel munkálkodott benne, a' philosophia, moral és litteratura mezején. A' revolutio, mellynek zabolátlan erőszakit megtámadá, véget vete ezen csendes munkálkodásnak. Azonban Royou abbéval más folyóirást kezde: „*L' ami du Roi*" (király barátja), de mind az irás, mind szerkeztetői legyaláztattak és üldöztettek. G. falnra futott 's lappangott mint paraszt gyermekek tanitója 1799-ig, mikor Parisba visszatért. 1800-ban átvevé a' drámák megbirálását a' „*Journal de l'Empire*" számára, melly utóbb, „*Journal des Débats*" név alatt igen kapós lett. E' munkáért 24,000 frankot kapa évenként. — A' franczia ujabb időkben némelly hamis fogás kapott be a' literatura mezejére; G. mindent öszvebirált, az ujaknak nem kedvezett, kik ellenségivé váltak, de ő minden nj reggel uj kijátszásokkal jelent meg. És nem mindig mérsékelte magát eléggé; eszméje gyakran keserü, tréfája durva volt. Egyszer egy, a' hirdetett darabban fel nem lépett játszónőt gunyola ki. De általjában tudott igazságos lenni, ha akart, és többnyire akart is. Sok ellensége volt, mert a' drámaköltők és játszók hiusagával volt dolga; de voltak baráti is, kik esmeretit 's éles elméjét csudáják. A' ki nem értett is vele egyet, nem unatkozott az ő irásiban, 's a' „*Journal de l'Empire*" az ő társ-szerkeztetése alatt, minden franczia levelek közt legolvasottabb volt. Ezen foglalatossága mellett is gazdálkodott időt magának, Racine munkáihoz magyarázót (commentarius) irni 7 kötetben. Ha benne a' nagy költő lelke egész mélységében ki nincs is meritve, mégis nagy becsü a' munka, különösen több forditott töredék, sőt 2 teljes szomorujáték forditása által a' régiekből. G. igen jó forditó volt, kár hogy Theocriton kivül (1801-ben adá ki) mást nem fordita. Megh. Parisban, 71 éves, Febr. 26. 1814. L. „*Cours de littérature dramatique, ou recueil, par ordre des matières, des feuilletons de Geoffroy, précédé d' une notice historique sur sa vie et ses ouvrages*," sec. éd. T I—VI. Paris 1825). 55.

Geogenia (Földeredet tudománya), mindeddig nincs, a' mi van mythus és feltétemény (hypothesis). —*j—a.*

Geognosia és Geologia. Geognosia (Földalkat, földalkat tudománya). A' geognosia azon érczeket, sziklanemeket és bérczi köveket tanitja, mellyekből a' földkéregáll, azon felül a' föld alkatát, és az ásványok viszonyait, telepeit és korát. A' geologiát nem kell vele felcserélni, a' vele szorosan egybekapcsoltat; melly nem egyéb tudományos törekedésnél a' föld eredetének 's a' föld hajdanában kiállott 's tán még kiállandó változásinak előadására. A' geologia a' geognosták, physicusok és chemicusok egyesült visgálatiból szedi tudományát. A' geognosia alapitójának Werner-t (l. e.) vehetjük, de több

férjfiu is jeles ezen tudomány-ágban, mint Saussure, Pallas, Dolomieu, Humboldt, Buch, Cuvier, Brogniart, Beudant, Boué, Buckland, Hoff 'sat. A' földgolyó általános viszonyaira és külszinére nézve lásd e' czikkelyeket: Fö d, Hegyek, Tenger, Levegő, Folyamok, Tavak, Jéghegyek, Gözkör, Vulkánok, Földrengés 'sat. Itt először is a' földkéreg álló részeit visgáljuk meg. Ezen kéreg, bércz- vagy szikla nemekből áll, többé vagy kevesbbé kiterjedt tért elfoglalókból. A' sziklák vagy egynemüek, vagy tetszőleg egynemüek, különb nemüek, vagy romozatok (romsziklák), váltkövek és szenek. Az egynemü kövek (p. o. kvarczszikla, mészkő, gipsz) oryktognosiai tekintetben egyszerü vagy tulajdon ásványnemet tesznek; a' tetszőleg egynemüben több nem van egyesülve, de olly aprón, hogy szemmel nem lehet megkülönböztetni (p. o. bazalt). A' különb nemü sziklákban a' vegyrészek idomokra, vegyületekre 'sat. nézve esmerhetők (p. o. a' gránitban feldspath, kvarcz, és csillámkő). A' romozatok (romsziklák, conglomerata, brecciae) többé vagy kevesbé tompa darabokból és különbféle bércznemek hulladékiból, szömökből és lapokból állanak, mellyek egyszerü vagy kevert ragasztó (kitt, vakolat) által együtt tartatnak. A' töredékdarabok 's a' ragasztó, közönségesen különbözők. Az eddig előszámlált sziklanemek kézleges összeromlásából, részint a' levegő behatása, részint a' záporok és folyók mivelete által, támadnak a' váltkövek (mosottak, homok, föveny, agyag 'sat.). A' sziklanemek között különös helyet érdemel a' növényországból eredt szén. A' szövetre vagy gyürmára (*Gefüge*) nézve vannak jegezett-szömös, réteges és tömött kövek, porfirok, mandola kövek (üregesek). A' jegezett szömös kövek jégrészekből, vagy éles szögü szömökből állanak, mellyek csupa jég halmozatból nőttek össze egymással. A' réteges alkatu szikláknál a' tömeg vékony szeletekből vagy rétegekből, egymás felett fekvő lapokból, van összetéve. Tömöttek a' sziklanemek, ha a' tömeg részeinek nincs bizonyos képök, 's ha ezek mind szorosan egyesültek egy egésszé. Porfiralkat az, ha a' félbe nem szünő, tömött, vagy a' szömöshez többé vagy kevesbé közelitő főtömeg, jegeket, apró jégrészeket, szömöket és lapokat foglal magában. Némelly szikláknál a' főtömegben gömbölyü vagy hosszukás üregek vannak, részint üresek, de részint a' főtömegtől különböző ásványokkal teltek; ez a' mandola szövet (üreges szövet). Némelly sziklanemek a' fő vegyrészeken kivül még történetbőlieket is vesznek fel; néha egymásba átmennek a' különbözők; cserélés történik képző részeik természetében; végre a' sziklanemek is feloldoztatnak a' lég, viz, melegmérséklet változása 'sat. által. — A' sziklanemek rétegzete és elválása. A' folyvásti sziklanemeknek az elválasztottak vannak ellenekbe téve, melly elválasztásnak ezen három faja van: rétegzet, elválás és hasadás. A' rétegzetnél nagy messzeségre rétegekre válva láttatnak a' sziklák, egyenközi hasadékok által. A' rétegek többé vagy kevesbé esmerhetők, egyenesek vagy hajlottak, fontak vagy hullámidomuak. Állások ritkán sulyegyenü, többnyire hanyatló. Némelly sziklák igen, mások kevessé, némellyek épen nem rétegesek. A' β réteg az α rétegen nyugszik, γ rétegtől pedig fedetik: akkor az α, a' β-ra nézve fekvő, a' γ pedig függő. A' rétegek hosszában való kiterjedése egyik világrész felé terejnek (*Streichen*) nevéztetik, melly a' kompasz (iránymutató) által határoztatik meg. A' rétegnek a' vizsika felé való hanyatlását esésnek mondjuk, és a' fokiv 's a' világrészei által határozzuk meg. Fogyatnak mondatik a' rétegek látszó vége. A' rétegek nevezetes jelenetihez tartoznak, kivált az idősb kőszén és rézréteges hegyekben, az ugynevezett hátak vagy cserék, az az ugrások, elhanyások vagy tolatok, mellyek által a' rétegek nagyobb vagy kisebb helyen, néha több lábnyira lenyomatnak vagy felemeltetnek. Az elválás alatt a' sziklák azon tulajdonságát értjük, midőn többé vagy kevesbé szabályosan készült 's különbféleképen elrendelt darabokra oszlanak. Megkülönböztetik az oszlop-

és sikidomu, golyós és darabba válás. A' hasadás-nál a' legkülönbözöbb irányban menő repedékek és hasadékok vannak. — A' helyezet alatt azon helyet értjük, mellyet a' szikla a' bérczkövek rendsorában elfoglal. A' helyezet lehet hasonló idomu (egyidomu), egyidomtalan, és rányuló. Hasonlóidomu a' helyezet, ha egy másik sziklanem felett létező kőnek rétegei, a' terejre és esésre nézve, azon viszonyokat mutatják, mellyeket az alapjok. Az egyidomtalan vagy eltávozó helyezetnél a' felső, ifjabb szikla rétegei nem egyenközüek (*parallel*) az öregéivel. Rányuló a' helyezet, ha a' felhelyződött szikla az öreg fogyatit befedi. Cserehelyezet az, ha a' sziklanemek többször, egyik a' másikon fekve, következőleg egyidőbeli eredetet mutatva, ugyan azon képződést teszik. Egyenközi képződések azon szikla nemek, mellyek egymást váltogatják; — ezek geognosiai aequivalensek (egybecsüek). Az ásványok különös helyezeti tanyája, a' menetek (erek) és telepzetek, bányászi nyereség tárgyat tesznek 's ennél fogva nyomosak. Meneteknek (ereknek) nevezzük a' lapidomu közöket, egészen vagy csak részint telteket ásványanyagokkal, mellyektől a' kőtömegek és helyezetek, vagy a' hegyrétegek, többnyire nagyobb vagy kisebb szegletben vágatnak által. A' menetek (erek) majd egyenes vonalt követnek, majd különbféléken hajlott vagy görbült irányt. A' közt betöltő érnem (*Gangart*), természetére nézve többé vagy kevesbé eltávozik a' többi sziklaktól, vagy legalább különössége által azoktól megesmerhető. Azon szeglet által, mellyet az ér a' délvonallal képez, meghatároztatik a' tereje; hajlása egy sulyegyenü felszinhez, esésnek mondatik. A' kicsiny erek, határozott eséssel és terejjel nem birók, hanem minden irány felé fordulók, bolygóknak (*Schwärmer*) neveztetnek. Fekvő azon szikla, mellyen a' menet nyugszik, függő a' felette lévő. A' fogyat-tal a' hegy felszine felé végződik az ér, mélyével a' föld gyomra felé. Az erek hatalma vagy szélességi kiterjedése, a' függőleges távolság által határoztatik meg, a' fekvő és függő között. A' menet elnyomatik, ha hatalma fogy; kiékül, ha a' hosszirányban megszünik; elbomlik (ágazik), ha sok apró erekre oszlik. Az érnem vagy az éranyag, egy vagy többféle ásványokból áll; különböző idomu és nagyságu üregeket foglal magában, egészen vagy részint megtelteket ásványokkal, vagy falai jegekkel (kristallokkal) bevonattak (Jégüregek). A' mellékszikláklkkal néha össze van nőve, néha agyagmegyével attól elválasztatik. Az ugyan azon hegyben lévő erek egymás iránti viszonya bányászi tekintetben nevezetes. Ritkán van köztök egyenközüség; gyakran különböznek terejekre nézve, és megint különbféléken öszvetalálkoznak, egymást átvágják, eltolják 'sat. Az igen hatalmas, de csekély hosszu ereket, álló kasoknak nevezik; azon sziklahegyeket pedig, mellyekben igen sok apró ér csavarog 's egymást átvágja, kasozat-nak. — A' telepek, telepzetek, tulajdon ásványtömegek lapidommal, a' rétegekkel egyirányu fekvésüek, de álló és képződési viszonyokra nézve az őket körülvevő hegy tömegétől különböznek, vagy legalább valamelly tekintetben attól eltávoznak. Alávetett telepzetek azok, mellyek némelly sziklatermés inkább kizáró tulajdonának tekintetnek, mellyeknek feltünése mintegy feltételesül a' nagyobb és hatalmasabb tömegek elöjöttével. Idegen t. történetből tünnek fel, és pedig különböző hegyekben. A' terej és esés megegyez a' telepeknél a' körülvevő hegy rétegeinek hasonló nevü viszonyával. Talpával a' telep mélyebb hegyen nyugszik; fedele a' fel felé terjedést határozza. Az igen hatalmas, de kis kiterjedésü telepeket fekvő kasnak vagy kashegynek nevezik. A' telepzetek oldali határódására nézve kiékülés vagy hegyesülés történik, ha lassanként történő hatalomfogyásnál végre egészen megszünnek, vagy erek által elmetszetnek. A' teleptömegek részint egyszerü, az az láthatólag nem vegyes, különbféle ásványokból állanak, részint hegysziklákból. A' csak kövekből

álló telepzeteket kőtelepnek mondjuk, ellenileg az ércz telepekkel; sokan középtagok, egyszersmind érczeket 's kőnemeket foglalók. — Kővéált testek, Petrefacta, Műszeres maradványok (l. e.) alatt iratnak le. — Azon anyagok, mellyeket a' természet e' nevezetes átváltozásokra használt (a' kővéválás eszközei), kőnemek, leginkább mész, ritkábban kova, vagy éghetők, néha érczek is. A' kővéváltak jelenléte a' különbféle sziklafajokban, kivált az ujabb időben, igen fontos dolog lett, minekutána gondos visgálatok azon meggyőződésre vezettek, hogy a' föld kérgében eltemetett müszeres maradványok mintegy egymásra következő nemzetségben léteznek, ugy hogy az azon nemü hegybe zárt kővéváltozatok egymáshoz bizonyos, különös hasonlatossággal birnak, mig a' feljebb vagy mélyebben fekvő hegybeliekkel hasonlatlanságot mutatnak. Ekképen a' kővéválások nevezetes valódi jelül szolgálnak a' szikla nemek képződésének esmeretére. — Időszakaszok a' bérczképződésben és a' sziklanemek osztályzata. A' helyezetek feltételei bizonyos korkülönbség megesmerésére vezetnek a' sziklanemeknél, noha a' levés valódi történetét vagy leirását belőlök ki nem tudjuk világosan fejteni. A' bérczképződésnél ezen időszakok voltak: dédbérczeké, átmenő bérczeké, (középbérczeké), réteg; bérczeké (másodbérczeké), mosbérczeké (harmadbérczeké). A' dédbérczek jegyei: semmi kővévált testek; jegesülés általi képződés; a' földkéreg sziklái közt az alsó helyeket foglalják el, noha a' legmagasabb ormokig is emelkednek; bennek: feldspat, kvarcz, csillám vagy e' helyett talk, hornblenda vagy dédmészkő. Átmenő bérczek: némelly jelek az előbbi dédkorból, ugyan azon ásványok, de töredékek (volt háborodás által), állat és növény nyomok (kővéválás), kevesbé jegesült tömeg. Rétegbérczek: számos állat és növény nyomok, a' mostani állat-és növényekhez valamennyire hasonlóké. A' rétegesség igen szembetünő, a' rétegek hatalmasak; uralkodik a' mész állomány, sok a' homokkő és kőszén. Mosbérczek (vizmostabérczek): utóbbi képződés; emlősök nyomai (kővéváltan), de ollyanoké is, mellyek többé nem léteznek, mint: Mastodon, Anoploterion stb.; agyag, homok, föld, előbbi sziklák töredéki, kőszén hijánya. Tüzbérczek: tüzokádóktól származtak és pedig vagy egyre okádóktól, vagy okádni ujabb vagy a' dédibb korban megszüntektől. — A' bérczkövek osztályzata vagy ásványtani vagy földalkati. Az ásványtanász egészen más tekintettel van sorai egyes tagjainak elrendelésénél, mint a' földalkata szerint osztályozó, ki azokat időkorok szerint akarja sorba szedni. Amaz irányzatnál (akár álló részek, akár más okfő szerint történjék) igen gyakran olly kövek jutnak egymás mellé, mellyeknek helyezete nagyon különböző, mellyek a' föld kérge képződésének távol való korában származtak; emennél azon rendben szedetnek a' bérczek össze, mellyben képződésök gondoltatik.

A' legáltalánosabb földléttani (geologiai) okfők-ről. Mig a' föld golyó ollyanná lett, mint a' millyen most (felületére nézve), legalább három általános, egész felszinére kiterjedő háboron ment keresztül, melly az akkor élt teremtményeket elrontá, minden hábor után pedig uj müszerzetség lépe elő, hasonló, de nem egészen egyenló az előbbivel. Ezen háborok a' föld fejlődő tökélyének is bizonyságai. A' legősibb hábor előtt müszeres testek nem léteztek rajta; az első hábor után növények 's állatok léptek elő, de csak az alsóbbak, tökéletlenebbek; a' második hábor után (a' rétbérczeknél) a' tökély nagyobb fokán állók maradványi láttatnak; az ember pedig az utolsó hábor után tünt fel, 's léte olta általános hábor nem volt, melly bérczeket teremtett volna, gyomraiban embernyomatokat kővéváltan hagyva. Ha uj hábor leend, 's az hasonló viszonyban lép a' tökély felé, nálunk sokkal ügyesebb teremtéseket hozand elő. Minden müszeres világ, melly hábor által elrontatott, és a' földkérgén halmokba, az utóbbi felszint képzőkbe,

temettetéké, számtalan maradványokat hagya hátra, mellyek az akkori müszeres testek idoma, 's nagyságának tanui. Ezen maradványok egy elmult időről szólanak, midőn ők is éltek, mint mi; de azon történetről semmit sem szólanak, melly őket olly mélyre eltémeté. Hasonlitanak el részben az épitőmivészség nagy maradvanyihoz, mellyeket Asiában és Amerikában lelünk, ollyan időkorból maradtakat, mellynek emléke akkor már eltünt, midőn a' mi történeteink kezdődtek. És épen eredetök megtudásának lehetetlensége az, a' mi a' vizgáló figyelmét és vágyját emeli. A' legutoljján elrontott müszeresek a' földkéreg legfelső halmozatiban vannak, az idősbek eltemettetések ideje szerint alább és mélyebben, 's mindeniknek megvan az ő rétegzetében, ön tulajdon bélyege. — Abban is megegyeznek a' földképződésének vizgálói, hogy az első müszerzet előlépése előtt földgolyónk puszta és üres volt, és hogy a' mostani dédbérczek folyó anyagot képzettek, melly lassanként hüle, jegesüle meg. A' földgolyónak golyódad, a' két sarknál belapult idoma elég tanu erre, 's csak sok hegyek felleplezett belsejét kell figyelmesen vizgálnunk, hogy lássuk, mint vala tömegök mozgásban, mikor dermedni kezdett, 's hogy előbb megkeményedett, mintsem részei uj rendbe léphettek volna. A' föld folyó állapotjának kérdésénél megszakadnak a' vélemények. Némellyek azt vélik, hogy a' föld dédbérczei viztől átjárva, vizben olvadtan voltak, 's ezek feje Werner (l. e.). Mások a' földet nagyobb hév által olvadtnak, tüzfolyóban voltnak állitják. Neve ezen két feltéteménynek (hypothesis), neptuni vagy vizi, és vulkáni vagy tüzi. Ezen utolsónak mindig több védői voltak. Buffon véleményéhez, hogy a' föld egy üstökös által vágaték ki a' nap izzó tömegéből, a mi számtanilag lehetetlen, — senki sem ragaszkodott. De la Place azon képzelettel lépe fel, hogy a' napnak hajdanta sokkal nagyobb hévfoka volt, mint mostan, hogy az ő légidomu álrészei a' naprendszer minden bujdosóinak pályáján tul nyultak el, és azután az eső hévmérték mellett megsürüdvén, ezen gőzkör keménnyé lett részei golyóidomu testekbe gyültek, a' naptól különböző távolságra, belőlek bujdosók képződtek, lassanként megdermedők és hülők. Ezen feltétemény szerint annyira hevültek voltak a' föld részei, hogy gázidommal birtanak. Hutton, ki a' vulkáni rendszert leginkább ki akará dolgozni, feltevé, hogy a' föld belseje tüz által folyó, 's hogy ezen földbeli tüz, összekötve a' gőzkör vizeivel, részt vön az előre járt háborokban, 's szünetlenül ujakat készit, nagy időközben elmulhatlanul egymásra következendőket, ugy hogy a' mi most száraz föld, tenger fenék leend, a' tenger feneke pedig hegyekké emelkedik. Ezen sokféle feltéteményen azonban nem csudálkozunk, mivel a' tárgy időre, kiterjedésre, munkára nézve nagy, véghetetlen, 's a' képzelődésnek könnyen kaput nyit, pályát ád. Ellenvitatások történtek. Werner azt veté a' vulkáni feltéteménynek ellene, hogy dédbérczeinkben olly összeköttetések is vannak, mellyek a' tüz által elváltoztak volna, 's következésképen azon nagy hévmérték mellett nem létezhetnének elrongálódás nélkül, — mint p. o. mellyeknek a' viz valódi álrészük. Ezen öszveköttetés nem származhatott izzott és lassanként megdermedt tömegből. Hutton pedig részéről vizgák által akará ezen ellenvetést megczáfolni, mellyek azt mutatják, hogy az elszáló, 's a' közönséges nyomás alatt öszszeköttetésökből kihajtató testek, nagyobb nyomás alatt és zárt térben, az izzasztás alkalmával abban megmaradnak, a' mi p. o. a' szénsavannyal történik a' szénsavanyos mészben. Itt nincs hely azon nehézségek felhordására, mellyektől mindenik feltétemény kisértetik; mindeniknél vannak magyarázhatlan, 's mostani tudományos képzeletinkel megegyezhetlen környülmények. Werner követői gyakran nevetnek Huttonéin; mert a' müszeres lények maradványi, mellyekkel az ujabb földrétegek tömve vannak, tüznélküli hábort bizonyitanak, megmutatva, hogy az ujabb hegyek nagy része a' viz befolyása alatt alkottatott; de elfeledik, hogy ez semmit sem bizonyit a' földgolyó ősi folyóságáról, midőn még müsze-

res lények rajta nem voltak, 's a' felszin romlásai nem történtek. Egészen és teljességgel esmeretlen előttünk, mint lehettek a' szömvegy (granit) állrészei vizben felolvadtak, sőt minden tapasztalással ellenkezik, mellyel a' viz olvasztó erejéről birunk. A' viznek ezeredek előttre más tulajdonokat tulajdonitani, mint a' mellyekkel most bir, oktalanság; mert mi előttünk a' test, vagy ennek tulajdoni, egyek, 's az ellenkező nem tenne egyebet, mint: a' viz ezredek előtt nem volt viz, vagy a' hegyek állrészei nem voltak akkor azok, a' mik most. Más részről pedig, ha a' földgolyó elveit létezőknek 's összevezetteknek, de egybe nem kötötteknek gondoljuk, akkor egyesülésöknek kelle történnie, 's a' tüznek, mint szokott társnak, legtemérdekebb idomában kelle mutatkozníia. Az egyesülés következményének (*resultatum*) golyódad, folyó tömegnek kellene lennie, végetlen átmérőjü, 's szörnyü hévmérővel biró csepnek, melly azután sugárzat által, de a' legnagyobb lassusággal, meghül, 's az izzott egyesületeknek alkalmat ád az elválásra, 's jegesületi törekvésöknek többé vagy kevesbé tökélyesen engedelmeskedik. Ki bátor az anyag dédkezdetéről véleményeket adni? Az emberi észnek esmernie kell határait, 's erejét csak ezeken belól gyakorolnia; de mi, ezen határok áthágása nélkül is, más viszonyokban öszvekötötteknek gondolhatjuk bujdosónk elemeit. Ezeknek elváltozása, 's másokba átmenetele, elváltozott 's felemelt hévmértéket vona maga után. A' tüzokádók szóló tanuk kicsinyben. Ha pedig azt felvehetjük, hogy a' föld alaptömege nem egy pillantatban volt az, a' mi most, hanem azzá csak idővel egyesültek elemei, akkor ellenvetéstelenül következik, hogy a' földgolyónak végetlenül meg kelle bevülnie, hévfolyóvá válnia, midőn mostani tengerei 's hegyei gőzkörét tevék. Ha végre ezen tudományos kénytelenséget, melly ezen nézet alatt feküdni látszik, Wernernek a' tudománnyal ellenkező véleményével összehasonlitjuk, a' vulkáni feltétemény sokkal nagyobb hihetőséget nyer a' neptuninál, a' nélkül, hogy bebizonyodottnak mondathatnék, 's a' talányokat képes volna megfejteni, mellyek a' földlét tudományának tanulója elé olly számosan akadnak. — Egy a' legjobb munkák közül a' földalaktanról ez, Humboldtól: „*Essai geognostique sur le gisement des roches dans les deux Hémisphères.*" Ide tartoznak a': „*Transactions*" Londonban alkotott földléttanászi társaságtól; Leonhardtól: „*Characteristik der Felsarten*" (Heidelberg 1823); Hartmanntól: „*Handwörterbuch der Mineralogie und Geognosie*" (Leipzig 1828), 10 kőre metszett lappal; Uretól: „*New system of Geology*" (London 1829). —*j—a.*

Geographia (Földleirás) a' föld állapotjának 's tulajdonságainak leirása; szorosabb értelemben a' föld egy része állapotjának 's tulajdonságainak előadása is, p. o. Europának, Orozbirodalomnak, Burkusországnak, Szászországnak, Magyarországnak 's a' t. földleirása. Mivel pedig a' földet vagy ugy lehet tekinteni, mint égi testet, melly más égi testekkel öszveköttetésben van; vagy ugy nézhetjük, mint tulajdon, bizonyos alkotó részekből álló, különbféle tulajdonságokkal 's jelenésekkel biró testet, melly egyszersmind különböző nemü valóságok lakhelye; vagy végre okos valóságok lakhelyének vehetjük, mellyek a' föld felső szinén elterjedvén, különbféle polgári társaságokat alkották, 's rajta többféle változásokat állitottak elő: — innen a' földleirás háromféle, u. m. mathematicai, természeti és polgári. A' két első együtt közönséges földleirásnak is neveztettik. Mathematicai földleirás (l. e.) egy része az applicata mathesisnek. A' természeti földleirás magában foglalja 1) a' Geisticát (l. e.); 2) a' *hydroistica* (vizi) földleirást, melly a) a' tengereket (u. m. ezeknek mélységét, szinét, mérsékletét, mozgásait, fenekét, fövenyhalmait, kőszikláit, csekély mélységeit, fövenytörlásait, s' a' t.) b) a' szárazon lévő vizeket, forrásokat, folyókat, (ezeknek eredetét, irányát, esését, torkolatjait, s' a' t.) s' a' tavakat adja elő; 3) a' *meteorologica* *földl.*, melly a) a' levegővel, b) a' gőzkör

tájékaival (regio), c) a' levegő hideg vagy meleg voltával, ahoz képest, mint a' különbféle climákban lévő hólineáktól eltávozik, d) a' levegő mozgásaival, szelekkel 's ezeknek fuvásával, e) a' levegői jelenetekkel foglalatoskodik; 4) a' termékek földl. a) zoologica (állati), b) botanica (növényi), c) mineralogica (ásványi); 5) az anthropologica (embertud.) földleirást. A' polgári földleirás ugy tekinti a' földet, mint okos valóságok lakhelyét, kik azon elterjedvén, 's különbféle nemzeteket formálván, bizonyos társaságokban 's tulajdon polgári alkotmányaik alatt élnek. Bár melly különös gond fordittatott is, főképen Büsching olta, a' politicai földleirásra, még is sok elegyittetett közibe, a' mi kirekesztőleg a' statisticába tartozik, melly csak a' 18 száz. második felében kezdett, mint független tudomány, kidolgoztatni. Mivel tehát a' statisticát, mint olly tudományt, melly a' statusok mostani belső és külső állapotját, szükséges öszveköttetések szerint adja elő, a' földleirástól, mellynek amazt meg kell előznie, szorosan megkülönböztetni szükséges: ennél fogva valóban fontos lépés volt a' polgári földleirás és statistica közt szoros határlineát huzni, 's a' földleirásból mind azt, a' mi a' statisticához tartozik, eltávoztatni. Mert midőn a' statistica vallamelly egyes statust, a' statusjusra, statustudományra és politicára figyelmezve leir, — mivel csak ezen tudományok utmutatása szerint fejtethetik ki legbizonyosabban egy status polgári alkotmánya, igazgatása 's a' többi statusokhoz való állása, — a' földleirás csak a' helybeli tárgyakkal foglalatoskodik, ezeket egyenként, a' mint 's a' hol találja, adván elő; beutazza t. i. egyenként a' statusok és országok megyéit, kerületeit és tartományit; leirja a' föld természeti minemüségeit, hegyeket, folyókat, városokat, nevezetesebb falukat, a' lakosok különbféle élelem- 's keresetmódjait, az itt 's amott egyenként találtatott nevezetességeket, átmenőleg, mint azokat e' vagy ama' helyen találja. Eddig a' szorosan vett statisticai esmeretekből hihetőleg azért kölcsönözött annyit a' földleirás, hogy az ifjuság oktatására nézve annál vonszóbb légyen, 's a' különbféle olvasók 's néposztályok szükségeit gazdagabban kielégithesse. Végre az europai statusok és országok politicai állapotjában előforduló szakadatlan változasok, mellyeket az egymást kiszoritó földleirások se követhetnek nyomon, 's nem adhatják elő a' politicai földleirás mindenkori legujabb állapotját, több német tudósokat arra a' gondolatra vezéreltek, hogy Gatterer korábbi utmutatása szerint, egy ugynevezett tiszta földleirást dolgozzanak ki, mellynek fő targyai a' föld minemüsége, tengerek, hegylánczak, folyók legyenek, területe ezek szerint osztassék el, 's a' tudomány is ezen sinórmérték szerint dolgoztassék ki. Jóllehet az igy kidolgoztatott földleirás, alapvonásainak együgyüségével 's a' statisticától való pontos külön választatásával magát igen ajánlja, még sem töltheti be, főképen ha az ifjuság oskolai könyvévé tétetnék, azon hézagokat, mellyeknek a' szoros értelemben vett politica földleirás egész kiszorittatásából szükségképen származniok kell. Átaljában véve nem is voltak ezen próbatételek épen sikeretlenek; de az egészet még sem meritették ki tökéletesen A' politica földleirás természetesen nem lehetett minden időkorban egyenlő; a' honnan historiai tekintetben régire, középre, ujra 's legujabbra osztatik. Szélesebb értelemben a' régi földleirás nem csak az esmeretes föld 's lakosai állapotjának, az első hiteles historiai tudósitás olta a' romai nyugoti birodalom öszveomlásáig, való előadását, hanem a' mythusok idejéből oda tartozó tudósitások egyes nyomait is, magában foglalja, és igy a' régi világnak minden népei körébe tartozik. Egy részét, a' bibliai földleirást, a' tudós bibliamagyarázatnak segédtudományát, főképen Bohart, Michaelis, Rosenmüller, J. Schulthesz 's mások dolgozták ki. Rich. Palmernek „Bible Atlas, or sacred geography delineated"-je, 26 földabroszkákban, Lond. 1823, criticai kidolgoztatást érdemel. A' közép földleirás, melly a' romai nyugoti birodalom öszveomlásával kezdődik, a' föld negyedik részének, Amerikának, felfedez-

tetéséig (476-tól 1492-ig) terjed. Az ujabbnak határpontjai Amerika felfedeztetése és 1789, a' legujabbé 1789 ' 's a' jelen kor.

A' földleirás, mint tudomány, historiájában, következő időszakaszokat lehet megkülönböztetni: 1) A' mythica periodust, a' mythusok legrégibb idejétől Herodotusig. Kutfejei Mózes, Homerus és Hesiodus. Nagyobbára homályes és bizonytalan, tudósitása kevés, 's inkább chorographia (vidékleirás), mint geographia. 2) Az egyes gyüjtögetés időszakaszát, Herodotustól Eratosthenesig, K. e. 276 eszt. Ebben Hanno, Skylax, Pytheas, Aristoteles, Dikäarchus egyes tartományokról vonszó leirásokat közölnek velünk. 3) Systematica periodust, Eratosthenestől Claudius Ptolemaeusig, 161 K. u. mellybe Polybius, Hipparchus, Artemidorus, Posidonius, Strabo, Dionysius Periegeta, Pomponius Mela, Plinius tartoznak. 4) A' geometrica periodust, Ptolemaeustól Kopernicusig, K. u. 1520. A' helyek hossza és szélessége ekkor határoztatott meg. Ennek ismét több szakaszai vannak, u. m. a) az Arabok előtti idő (Pausanias, Marcianus, Agathemerus, Peutingeri tábla, Cosmas); b) Arabokkal kezdődő idő, K. u. 800-tól (Al-Marun, Abu Isak, Scherif Edrisi, Nassir-Eddin, Abulfeda, Ulugh-Begh, 's az egyetlen egy keresztény földleiró, ravennai Guido). 5) Az igazi tudományos periodust, Kopernicustól a' mi időnkig. Itt kezdődnek a' pontosabb astronomiai meghatározások, vizi 's szárazi utazásokról tett czélirányos tudósitások, pontosabb 's czélirányosabb helyleirások (topographiák), a' tartományok meghatározottabb felméretései, a' kiterjedésnek nsz. mf. szerint való meghatároztatásai, czélirányosabb geographiai rendszerek, és oskolai könyvek. Egyszersmind a' régi földleirás tudományos kidolgoztatása is szerencsés előmenetellel vétetett munkába. Erre Cellarius Kristóf tört utat. Munkája először 1686 jelent meg Leipzigban „*Geographia antiqua ad veterum historicorum faciliorem explicationem apparata*" czim alatt. Ujra kiadatott „*Notitia orbis antiqui*" (2 rész. Leipzig 1701) czimmel. A' legujabb kiadás 1773-ról való. Hasonló tartalmu Köhler János Dávidnak „*Anleitung zu der alten und mittlern Geographie*" czimü munkája, 37 földabr. 3 köt. Nürnberg 1730. Megjegyzést érdemel d' Anvillenek „*Handbuch der alten Geographie*" - je is 5 részb. (Nürnberg 1800), főképen midőn több német tudósok által tökéletesittetvén 's bővittetvén, használhatósága nevekedett. 1 és 2 része Európát foglalja magában Heerentő, a' 3-dik Asiát Bruntól, a' 4-dik Afrikát Brunstól és Paulustól, 's az 5-dik a' közép időbeli földleirást. Ezen becses munkához egy, 12 földabroszbió álló igen használható atlasz tartozik. — Különös gondal és szorgalommal 's eredeti kutfókból dolgozta ki Mannert Konrád a' Görögök és Romaiak földleirását, eddig 8 köt. 1788 — 1820. A' régi földleirás tárgyairanézve igen használható visgálatokat foglal magában Heerennek ezen munkn „*Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*", (4 kiad. annak öszves munkájában 10 — 11 r. Gött. 1824). Az ifjuság oktatására igen jó a' régi világnak Funkető, készittetett atlasza, 12 földabr. 's felvilágositó táblákkal (Weimar 1800) mint a' régi földleirás oskolai atlásza is, 15 lap. Heusingertől és Duforltól (Braunschweig); még jelesebb Reichardnak „*Orbis terrarum antiquus*"-a (Nürnberg 1819) 's az oskolákra nézve Körcher „*Orbis terrarum antiquus et Europa medii aevi*"-je, 23 lap. Karlsruhe 1824, (kivon. „*Atlas minor*" czim alatt 9 lap.) A' földleirás históriáját 1800-ig Maltebrun könnyen megfoghatólag leirta „*Geschichte der Erdkunde*" czimü munkájában, franczia ból, toldalékokkal kiadta C. A. W. Zimmermann, 2 rész. (Leipzig 1812). Mindazáltal ez a' munka Sprengelét ezen czim alatt: „*Geshichte der wichtigsten geographischen Entdeckungen bis zur Aukunft der Portugiesen in Japan*" (Halle 1792) nem tette feleslegessé 's haszonvehetetlenné. Még hibázik egy criticával 's mély belátással irt munka a' közép földleirásra nézve; mert Junker Kristófé „*Anleitung zur Geographie der mittlern Zeiten*" (Jena 1712) nem hogy kielégitné, sőt igen

érezhetővé teszi ezen hijányt. Az öszvehasonlitó földleirásra nézve becsesek Gosselin és Mentelle irásai. Az uj földleirás, bár melly hijányos volt is kidolgoztatása 's bizonytalan akkori alapja, sokat nyert a' 18 száz. első felében Hübner földleirása, melly több izben adatott ki, Rector Hager földleirási munkái, 's ezen 16 köt. nagy szorgalommal öszveszedett munka által „*Neue europäische Staats-und Reisegeographie*" (Leipzig 1750). A' földleirás tudományos kidolgoztatásának alkotója Büsching Ant. Fridrik volt, kinek „*Neue Erdbeschreibung*"-ja először 1754 jelent meg Hamburgban. Legujabb, 8-dik kiad. ezen remek munkának 1787-ről van, 's 11 köt. foglál magában. A' legujabb időbeli nagy változások után, akkori formájában többé természetesen nem egészen használható, és sok is van bele keverve a' statisticából. Ezen munkának kihirdetett uj kidolgoztatásából csak Portugal (Ebelingtől), Svédország (Rühstől), Amerika (Ebelingtől), Afrika (Hartmanntól) 's Asia folytatása (Sprengeltől és Wahltól) jelent meg. A' tartományoknak és országoknak historiai és geographiai leirásából (de sok statisticai tárgyakkal öszvekeverve), Normanntól, „*Geographisches und historisches Handbuch der Länder-, Völker-und Staatenkunde*" czim alatt, 1785 olta csak Németország (5 osztály) és Schweiz (4 oszt.) jött ki. Legujabb földleiráshoz kezdett Gaspari 1797, melly az 1 kötet 1 oszt. a' mathematica, physica és politica földleirást átaljában, a' 2-dik oszt. az austriai, bajor, sváb, és frankeni kerületeket, a' 2-dik köt. két oszt. a' többi Németországot, 's a' 4-dik köt. 1 oszt. Portugált, Spanyolországot és Francziaországot (mellyet Ehrmann dolgozott ki) foglalja magában, de nem végeztetett el. Brunsnak „*Versuch einer systematischen Erdbeschreibung der entferntesten Welttheile*" czim alatt elkezdett munkájából csak a' 6 első rész (Nürnberg 1791—99) jelent meg, mellyek Afrikát foglalják magokban. Egy illy széles, de czélirányosan tett plán szerint kezdette, de nem végezte el Canzler Frid. Gottlieb ezen munk. "*Abrisz der Erdkunde nach ihrem ganzen Umfange zum Gebrauche bei Vorlesungen*", (Göttinga 1791). Rövid formában Gatterer adott ki legelső földleirási munkát, criticai lélekkel, az ő „*Abrisz der Geographie*"-jében (Götting. 1772) 's ebben „*Kurzer Regriff der Geographie*" (Göttinga 1789, másodszor 1793). Az academiák 's gymnasiumok számára Fabri irt „*Handbuch der neuesten Geographie*" 's az alsóbb oskolákéra „*Abrisz der Geographie*" czim alatt. Nagy szorgalommal kezdett „*Geographie für alle Stände*" nevü munkája csak a' közönséges földleirást, 's Németországnak nagy részét adta elő, 5 vastag kötetben (Leipzig 1786—1808); későbben Gaspari készitett az ifjuság számára két földleirási kézi könyvet, ezen tudomány 1 és 2 eszt. pályáira, mindeniket egy, a' tanulók tehetségéhez alkalmaztatott oskolai atlassal (Weimar 1792 olta). A' legujabb változásokhoz képest Stein dolgozta ki a' földleirást Berlinben „*Handbuch der Geographie nach den neuesten Ansichten*" czim alatt, melly 5-ödször Leipzigban „*Handbuch der Geographie und Statistik*" névvel jelent meg 3 részben 1825. Kivonatja az ifjuság oktatására 1829-ig 17-szer adatott ki. Becses kézi könyvek: Cannabiché, (11 kiadás 1827 Ilmenau): Volgeré (Hanover 1828); Schiebené (Leipz. 1828 atl.); ugyan ez (Leipz. 1825—30) Europának 's gyarmatjainak atlászát is kiadta topogr. 's stat lapokkal; Malt-Bruné „*Précis de la géographie universelle*," (Paris 1828, 1826 olta a' 7 darabtól kezdve mások által folytattatva); Gasparié, Hasselé, Guts Muthsé és Uckerté „*Vollständiges Handbuch der neuesten Erdbeschreibung*" (Weimar 1819) czim alatt egyesiti a' földleirást a' statisticával, 's gondosan van kidolgozva. A' MATH. GEOGR. I. ugyan ezen czik. alatt. Természeti földleirók: Otto F. W. „*System einer physik. Erdbeschr. nach den neuesten Entdeckungen*" (Berl. 1800); Fabri I. E. „*Abriss der natürl. Erdknnde*" (Nürnberg 1800); Kant „*Physische Geographie*" kiadá Rink (Königsberg 1802); Link „*Physik. Erdbeschr.*" (1826). Tiszta földleirást készitett Gatterer e' cz. a. „*Kurzer Begriff der Geographie.*" Példáját követték: Zeune „*Gea*" (Berl. 1808); Kaiser „*Lehrbuch der*

Länder und Staatenkunde, auf eine einfachere Methode gebaut" (München 1810); Stein „*Geographie für Real- und Bürgerschulen nach Naturgränzen*" (Leipz. 1808); Hommeyer „*Reine-Geograghie von Europa*" (Königsberg 1812); Kunz „*Lehrb. der reinen Geopraphie*" (Tübing 1812). A' geogr. uj tudományos kidolgozást elkezdette Ritter K. ezen jeles munk. „*Die Erdkunde im Verhältnisse zur Natur und zur Geschichte des Menschen, oder allgem. vergleichende Geographie*" (Berlin 1817). Földleirást tárgyazó gyüjtemények: „*Neue allg. geogr. Ephemeriden,*" (1829-ig 28 köt.); „*Länder und Völkerkunde*" (Weimar, 24 köt.); „*Bibliothek der neuesten Reisebeschreibungen*" (1829-ig 49 köt.); „*Annales des voy. et des sciences géogr.*" Eyriéstól 's másoktól (11 eszt. foly. Paris 1829); a' Verneuxtól Parisban kiad. „*Journal des voyages, découvertes et navigations modernes*" (1824, 66 füzet); „*Globus*" Streittól 's Cannabichtól; főképen „*Hertha*" (Berghaustól és Hoffmanntól, Cottánál, 1825 olta). — A' geogr. és stat. szókönyvek közt becsesek: Winkoppé és Ehrmanné (folyt. Schorch); Hübner „*Neues Staats-, Zeitungs- und Conversationslexicon*" (1804, njra kidolg. Rüdertől 1824). Jäger „*Geogr. hist. statist. Zeitungslexicon*"-ja Mannerttől 1813-ig megyen. Ujabbak: Hassel „*Allgem. geogr. stat. Lexicon*" (Weimar 1817); Stein „*Zeitungs-, Post- und Comptoirlexicon*" (Leipz. 1818). Az Angoloknál emlitést érdemel: „*The edinburgh Gazeteer, or geographical dictionary*" (1817, Arrowsmith atlásával); a' Franczíáknál „*Dictionn. géograph. universel*", Beudanttól, Billardtól, Donaixtól, Dubrénától, Eyriéstól, Humboldtól (Paris 1824) 's a' „*Dictionn. classique et universel de géographie moderne*", Hyac. Langloistól (Paris 1825 olta). Van der Maelennek „*Atlas univers. de géogr. physiq. polit. statistiq. et minéralog.*" czim. munk. 400 földabr. Parisban ment tökéletességre 1829. Az utazókra nézve legjesebb Reichardnak franczia és német munk. „*Guide dee voyageurs en Europe*", és a' „*Passagier auf der Reise in Deutschland, in der Schweiz, zu Paris und Petersburg*", mellyek sok kiadást értek már; Németországra 's a' szomszéd tartományokra nézve különösen használható „*Engelmanns Taschenbuch*" (Frankf. 1821); Olaszországra nézve Neugebaur „*Handb. für Reisende in Italien*" (Leipz. 1826); Angol-, Skótországokra 's Irlandra nézve, Meidinger „*Handbuch*" (Frankfurt a. M. 1828). Magyar földleirók: Benkő; Czövek (Cannabich forditója 1817); Ferenczy János (1823); Lassu (Oroszbirod. 1831. Olasz stat. 1830); Dóczy (1829); Zádor geogr. kézi könyve (1831); 's mások. — Math. geogr. (1814); természeti geogr. is (1824) hazánk ama jeles tudósa Katona Mihály ir. Emlitést érdemelnek Karacsnak igen jó 's tiszta földabroszai. *L—ú.*

Geographiai rézmetszési müvészség, l. Rézmetszési müvészség.

Geologia, l. Geognosia.

Geomantia, a' fövenyben csinált szuratokból való jövendölés, része az ugy nevezett pontozó mesterségnek. Ha szükségünk volna rövid magyar nevére, fövenyjövendölésnek mondhatnók.

Geometria, Földmérés (mérés tudománya) a' tiszta Mathesis (l. e.) második főrésze, a' nagyságok-nak térbeli kiterjedésével, részeik fekvésével és viszonyaival, tehát idomokkal foglalatoskodik, mig a' számtudomány kirekesztőleg a' dolgok mennyisége (száma) körül teszi visgálatait. A' nagyság idoma három kiterjedést mutat, hosszában, szélében és magasságában (hosszuságot, szélességet és magasságot) A' testnek ezen idomát felülete teszi esmerhetővé, melly egyszersmind határul szolgál neki. A' felület nem test többé, hanem két kiterjedésü nagyság, hosszában t. i. és szélességében kiterjedt. A' felületet vonal határozza, mellynek csak egy kiterjedése van, hosszában. Az idomnak ezen három kiterjedése szerint a' földmérés három főosztályra szakad, mellyek igy neveztetnek: vonal vagy hosszmérés, felület vagy szinmérés, és testmérés (Stereometria). Két egy helyen összetalálkozó

vonal szegletet képez; az ezeknek viszonyait tanitó tudomány szögmérésnek (Goniometria) neveztetik. Az ivmérés pedig mindi azon viszonyokat tanitja, mellyek a' szeglet szárai közt leirt körivdarab, a' vonalok és maga a' szeglet között léteznek. Nevezetes ágak még a' ÚJROM SZÖGMÉRÉS (l. e.) és SOKSZÖGMÉRÉS l. e.). Megkülönböztetik az alacsony és felső méréstudomány: szoros határ nincs köztök vonva; emehez a' görbe vonalok, felületek és testek mérése tartozik. Oddó földmérésnek (analytica Geometria) neveztetik általjában a' feloldásnak (analysis) a' földmérésre alkalmaztatása, hol a' térnagyságok is számok gyanánt tekintetnek, és számlálás által fejtetnek meg. A' földmérés történeteire 's literaturájára nézve l. MATHESIS.

GEORCH (Illés, ettre-karchai), a' törvények doctora, több nemes vármegye táblabirája, hájdan a' posonyi kir. főoskolában a' magyar nyelv tanitója, későbben a' szász-teschenl királyi herczeg Albert, 's ennek kihunytával a' náczkévi cs. kir. nemzetségi uradalom ügyésze volt Pesten, hol most, szemeinek elgyengülte miatt nyugalmazva, de egyre munkásan tölti napjait. A' magyar Tudós Társaság, méltánylani ohajtván a' tisztán magyar-tollu irót, f. e. Septemb. 5-kén tiszteletbeli tagjává tette. Nyomtatásban kijött munkái ezek: „Etelkából kiválogatott remekje a' helyes magyarságnak" (Posony. 1800, 8-ad r.) „Honnyi Törvény" (Posony. 3 köt. 1804—1808) melly Brezanóczy Adám által latinra forditttatott. „A' helyesirás fő rendszabásairól" melly a' Marczibányi alapitványból megjutalmaztatott, 's 1821 nyomatott ki ezen gyüjteményben: „Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről, a' Nemzeti Muzeum 1815, 1816, 1817-dik esztendei kérdéseire". Nem kevés érdemére válik Georchnek, hogy már azon időszákban, midőn a' latin nyelv még oskolában és törvénykezésben igen sok helyen bujján virágozék, jogát magyarul, 's helyesen készült müszavakkal ellátva, bocsátá magyar honosai elibe. —no—

GEORGES CADOUDAL, a' Chouanok feje, Morbihanban Auraytól nem messze, egy falusi molnár fia; mint lovag állott szolgálatba a' lázadáskor Bretagneban, 's több bretagneiakkal egyesülve, midőn a' Loiren keresztül mentek, a' vendéeiekhez csatoltá magát, 's Grenville megszálatásakor tisztnek neveztetett ki. A' Mans és Savanynál történt veszteség után szülőföldére futott, hol hénye parasztokat 's hajósokat gyüjtött, 's magát ezeknek fejévé tette. Egy köztársasági katonacsoport által meglepetve, atyjával együtt őrizet alatt Brestbe vitetett. Hosszu ideig tartott raboskodása után elszökött hajós ruhában, 's megyéjének visszont fejévé tette magát. Folyvást azon igyekezett, hogy a' németeket a' kormánytól elmozditsa, 's már 1795 olta maga tekintetett egy egész néppárt fejének. 1796 ő volt a' morbihani osztályseregnek parancsolója. Midőn 1799 ujra fegyvert ragadott, egyike volt azon vezéreknek, kik magok körül legnagyobb erőt gyüjtöttek össze, és seregeiknek egész bizodalmával birtak. Ezen idő tájban ujra megszállotta alsó Bretagnet, 's a' fővezérek között egyedül maga volt nemtelen. Az ő osztálya csatázott legtöbbet a' republicanusokkal, 's az vette által a' Villaine partjain azon átszállitott puskákat és ágyukat, mellyeket ott az Angolok, hajóikból kiraktak. Sokáig megvétette a' békét, mellyel őt a' consulok megkinálták; de a' grand-champi és elvení ütközetek után (1809 Jan. 25 és 26.) midőn látta, hogy Frottet kivévén, minden vezérek alája vétettek magokat a' köztársasági törvényeknek, ő is békéről kezde gondolkodni. Februarius 9. eleibe ment general Brunenek, csak két chouantól kisértetve, kiknek egyike által jelenté a' generálnak, hogy vele beszélni kiván, a' mi szabad ég alatt meg is történt. Egy óra lefolyta alatt megegyeztek, 's Georges seregeinek elbocsátásáért 's az ágyuk és fegyverek kézhez adásához kéi szült. Elfogadtatván a' consulok által a' béke, G. Párisba ment, hol a' köztársasági seregnél tisztséggel kináltatott meg, mellyet elfogadni vonakodván, hirtelen elutazott Londonba, hol a' herczegek és angol mi-

nisterek által kedvesen fogadtatott. 1803 Pichegruyel 's másokkal kiszállott a' fr. partokon, az első consulnak életét eloltani vágyván. 1804 Martiusig esmeretlenül lappangott a' fővárosban; de ezen idő tájban tudtára esett a' policziának ezen összeesküvés, 's nyomozás rendeltetett iránta. A' luxemburgi palota körül történt elfogatásakor két pisztolylövéssel védelmezte magát, melly két policziaszolgát földre teritett; azonban megmenekvési igyekezete sikeretlen volt, mert a' népség által körülvétetett, 's elsőben a' praefecturára, innét pedig a' Templebe vitetett. A' büntető törvényszék pert indita ő és nagy számu czinkosai ellen, 's ő, mint az első consul élete után leselkedő, 1804 Maj. 11. halálra kárhoztatott, 's az itélet Jun. 14. végrehajtatott, életének 35 évében. Perének lefolyta alatt hidegvérünek mutatkozott; állandóan óvta magát feleletei által pártosait terhelni, 's a' Bourbonok ügyéhez ragaszkodását nyilván elesmerte. — *no.* —

Georgia, a' Persáknál Gurgistan, oroszul Grusia, Grusinia, a' lakosoknál Iberia, ásiai tartomány, Circassia, Daghestan, Shirwan, Armenia 's a' fekete tenger közt, hegyei által nyug. és kel. részekre osztatva. Orosz Georgia 390,000 lak. 832 nsz. mf.-ön fekszik. Török Georgia vagy Semo Karthli, melly a' tschaldiri helytartósághoz tartozik, Akalzike nevü fővárosával, 238 nsz. mf. 's 200,000 lak. foglalt magában. Orosz Georgiától elválva van Imirete orosz tartomány (645 nsz. mf. 270,000 lak.), mellynek egyes osztályai: Imirete a' fáczánok honja, Kotatis nevü fővárosával; Mingrelia, Guriel, Potival a' Fasch (Phasis) torkolatjánál; 's Awchasa, a' Caucasus dél nyug. lejtősége. Mingrelia és Guriel még most is görög örökös czárok alatt vannak, kik az Oroszbirodalomnak adót fizetnek. A' georgiai (kachetiai és kartaliniai) hajdani czár Heraclius Teimurasowitsch 1783 esmerte meg magára és maradékaira nézve az Oroszok felsőségét. Ugyan ezt tette 1784 az imiretei czár. Pál császár 1801 Irakliewics György czár kérésére magát Georgia közvetetlen urának hirdette ki, és Sándor császár Sept. 12/24 1801 költ hirdetményében Georgiát valósággal birodalmához kapcsolta. A' még életben lévő herczegek bizonyos évpénzt kapnak. A' kormányszék helyévé Tiflis (l. e.) tétetett. Awchasában az Oroszok több várban (mint Anapában) tartanak őrizetet, a' fekete tengernél. Az Awchasok magok (kik Muhamed követői) függetlenek 's nem fizetnek adót. A' kereszténység 370 körül jött Armeniából a' georgiai tartományokba, mellyekben csupán a' Caucasusnál maradt meg. Tamar, georgiai czárné, igyekezett a' keresztény hitet a' hegyi lakosok közt terjeszteni a' 12 száz. második felében. Uralkodó vallás a' görög; de más felekezetek iránt is türedelmesek a' Georgiaiak. A' grusiai eparcha alatt 12 érsek 's püspök és 13 archimandrita van. A' tartomány több századok alatt prédáltatott a' reá vágyó Törököktől 's Persáktól, kik a' lakosokat rabszolgaságra hurczolták. A' Georgiaiak a' Circassiaiak után legszebb embereknek tartatnak, 's a' georgiai asszonyok a' török és persa háremek ékességei. Bár szenvedett is a' nép charactere a' hüzomos sulyos nyomások alatt, még is megmaradtak benne a' bátorság 's nemes érzés. A' föld hegyes, mert éjsz. a' Caucasus a' határa; de gazdag fával, gabonával, barommal, selyemmel, gyümölcsel; bora rosz, némelly völgyek durva égally alatt feküvén 's a' lakosok nem értvén jól miveléséhez. L. Güldenstädt „*Reise nach Georgien und Imirethy*," Klaproth jegyzéseivel (Berlin 1815). Chatow Georgiának 's Persia ezzel határos részének uj földabroszát adá ki 10 lap. a' csász. vezérkar pétervári topogr. bureaujában. Gambának utazása (Paris 1826) sok világosságot nyujt ezen tartományokra nézve. *L—ú.*

Georgia, l. Éjszakamerikai egyesült statusok.

Georgievics (Bertalan), Magyar, ki a' 16-dik században Jerusálemet, és Palaestina más szent helyeit meg látogatta, hanem török fogságba esett, mellyben 13 esztendeig maradt. Munkáji: 1. *Mahometanorum praesagium de christianorum calamitatibus et suae gentis interitu*

(Basel, 1551. 8. Persa nyelvből latin nyelvre fordította). 2. *De afflictione Christianorum tam captivorum, quam sub turcico jugo viventium.* 3. *Epistola exhortatoria ad bellum contra infideles.* 4. *Disputatio de fide Christiana et mysterio Sanctissimæ Trinitatis, habita cum quodam Turca.* (Bécs 1547). 5 *Bartholom. Georgievitz de Turcarum ritu et ceremoniis, quas per XIII. annos inter illos vivens observavit* (Paris 1545, 16). *Rumy.*

Gerando (Józef Maria, ramzhauseri báró) statustanácsos, a' feljrások academiájának tagja, philosophus iró, szül. Lyonban, 1770 táján. Atyja épitőmester volt. Ifjusága barátjával, Camille Jordannal 1797 Parisba ment, 's midőn ez Fructidor 18-ká után az 500 tanácsából számüzetett, Németországba követte. Itt irta a' „*Mémoires sur l' art de penser*" melly munka jutalmát nyert. Bonaparte megismervén, a' beldolgok ministere mellé generáltitoknoknak, azután Romában az igazgató választottság tagjának, végre Febr. 1811. statustanácsossá tevé, 1812 Barcellonában főügyelő volt. 1814 a' Bourbonok részére nyilatkozott, 's Juliusban a' király is a' statustanácsba hivá. Bonaparte meghagyta e' helyen 1815, 's mint rendkivüli generálbiztost a' nyugoti megyékbe küldötte. A' király másodszori visszatérte után ismét a' statustanácsba lépett. Laborde és Lasteyrie segélyével Franczia ország ba Láncaster tanitása módját iparkodott bevinni. E' philosophus rendszére a' tapasztalási bölcselkedés. Iratai: „*Des signes et de l' art de penser considérés dans leurs rapports mutuels*" (1800 4. k.); „*Vie du général Caffarelli-Dufalga;*" „*Eloge de Dumarsais,*" 'sat.; fő munkája: „*Hist. comparée des systèmes de philosophie relativement aux principes des connaissances humaines.*" (1803, 3 k. 2-ik jobbit. kiad. 4 k. Par. 1823). Ez a' philosophia történeteiben a' Francziáknak legjobb munkájok. Kant philosophiájáról irt értekezését a' nemzeti intézet megkoronázta. Legujabb munkájának „*Du perfectionnement moral, ou de l' éducation de soi même*" (Par. 1826, 2 k.) alapja az ön ismeret, 's a' magán uralkodást (*l' empire de soi*) ebből fejtí ki. *J.*

Gerard (Ferencz, báró), festő az uj franczia oskolában, szül. 1770 Romában (atyja franczia, anyja olasz); David legjobb tanitványa volna, ha mint művész mellette nem állana. Képfestései tiszta kellem és igazi kegy (gratia) által jelesek. A' milly eltalált a' rajzolata, olly kellemes, virágzó és mégis igaz a' szinezete. Első tanitója, Pajou szobrász, csupán a' rajzolásra akará szoritani, de G. titkon festéket szerze, 's 14-dik évében egy képet feste, melly a' pestist ábrázolja. Ezen kép már nemes, tüzes lelket mutat, és érzést a' régi szépséghez. David vezérlése alatt gyors előmenetelt tön. Eleinte ő is buzgó revolutiós társ vala, és biró az itélőszéknél (tribunal), melly az életről és halálról határoza; — hogy a' királyné perében részt ne vegyen, betegnek tetteté magát. A' melyképeknél igen változó; némellyeket lelkesedve készit 's minden kellemmel feltetézve, másokat pedig csak alkalmatossági darabként. Gazdagság és henyélés vagya ád okot, hogy kevés történet-festése van, 's leginkább melyképeket fest. De e' részben felülmulhatlan, és csak Lefebre vetekedik vele. Egyes ember melyképéért közönségesen 1500—2000 frankot vesz; Napoleon családjának minden egyes, élet nagyságban való lefestett tagjáért 30,000 frankot kapott. Történetfestései közt Belizar-ja (1795) időszakot kezd az uj mivben; — fő mértékben egyszerü. Nem kevésbé derekak: Ossiánja, Amor és Psyche, a' négy életkor, — Daphnis és Chloë (1825). Az ansterlitzi csatát kedve ellen 's csak Napoleon kivanságára festé. Ujabb időben XVIII Lajost, Sándor császárt, a' burkus és szász királyt, az orléansi herczeget, 's több, Parisban összegyült idegen fejedelmet feste le. Ujabb történeti darabjai: Homerosz, és IV Henrik Parisba menetele. Ezen, 1817-ki képe 30 lábnyi széles és 19 magas, 's az első mivdarab, mellyet XVIII Lajos rendelt; a' tanácsház nagy teremében áll, 's 1826-ban Toschitól metszeték. Csudáltatik elren-

delése és szinezete, valamint a' képek hasonlatossága 's jelentése. Ezen munka első kir. festő czimet szerze Gerardnak, ki egyszersmind vitéze a' sz. Mihály rendnek és a' becsület legiónak, tagja a' parisi, bécsi és florenczi academiának. 1829-ben X. Károly koronázását rajzolá, a' mint a' Dauphin leteszi a' királynak az első hódolást. 80,000 frankot kapott érte. 55.

Geréb, I Mátyás és II Ulászló királyok alatt virágzott erdélyi nemzetség, mellynek elejiről annyit tudunk, hogy 1222 Geréb Imre II András király adományzása által egy kiváltságos házat nyert Vizaknán, melly attól az időtől fogva Gerébháznak nevezteték; hogy 1248 körül Vizaknai Geréb Orbán, Imre fia, vala erdélyi vajda; hogy két évszázzal későbben Hunyadi János és Geréb János, két testvér Szilágyi leányt vettek feleségül, amaz Ersébetet, ez Sófiát, melly utolsónak három fiai, László, Péter és Mátyás, I Mátyás királynak közelről váló rokonai lévén, tulajdon érdemök hozzá járultával, fő tisztségekre emelkedtek Magyarországon. Nevezetesen: 1) Geréb László budai prépost vala 1473, mikor a' Matyás királytól esztendővel előbb ugyan ott felállittatott nyomtatóműhelyből előkerült a' budai krónika (Chronicon Budense) diák nyelven; melly neki vala ajánlva Hesz András könyvnyomtatótól, a' kit az ő tanácsára hivatott vala be a' kiraly Velenczéből; mellynek szerkeztetésében, az ajánló levél szerint, maga a' prépost munkás vala; 's a' mellynek egy példánya meg van a' bécsi császári könyvtárban. A' kenyérmezei csata idejében, 1479, már erdélyi püspök vala Geréb László, 's 200 vasas lovasa vett abban részt; 1484 pedig a' pápa követjévé neveztetett. Mátyás király halála után igyekezett ugyan annak természetes fiára, János herczegre, szálitani a' magyar koronát; de nem boldogulhatván igyekezetében, megnyugodott II Ulászló választatásában; a' kit annakutána hiven szolgála, 's több izben nemcsak kölcsönözéssel, hanem tetemes ajándékozással is gyámolita; 's a' kitől 1501 kalocsai érseksége emeltetett. — 2) Géréb Péter (vingrádi), I Mátyás és II Ulászló királyok egyik hadvezére, az utolsó alatt országbirája vala 1496, Zápolya István halála után pedig nádorispánnyá lett 1500, de már 1504 megholt. Özvegyét, Kanisai Dorottyát, Perényi Imre vette el. — 3) Geréb Mátyás fiátal korában Jaicza alatt I Mátyás király szemeláttára, egy török bajnokot külön viadalban megölt, és későbben is több alkalommal kitett magáért, mint vitéz és mint hadvezér; 1486 illürföldi bán vala, 1493 pedig megholt. — Ugy látszik, hogy ezeknek egyike sem hagyott férjfi magzatot maga után; minden esetben pedig magva szakadt a' vizaknai Geréb nemzetségnek, és a' Gerébház Haller grófok kezére került, a' kiktől csere utján megszerezte azt a' Homoród Sz. Páli nemzetség. *Fábri Pal.*

Gerecs, hegy Komáromvármegyében, Tatától 1 mértföldnyire, hol 3/4 órányi barlang van benne, melly a' tatárpusztitáskor hét falu lakosinak biztos rejteket ada.

Gerendázat. Igy neveztetnek valamelly épület gerendáji öszvesen, vagy az oszlopzatnak legfelsőbb része avagy párkányzata, melly az oszlopokon nyugszik, 's három részből áll, alsó vagy mestergerendából, párkány és koszoruból (l. oszlop). A' gerendázat leghelyesebb magassága mindennemü oszlopzatnál az oszlopok magasságának egy negyed része; mert ha magasabb, az épületet lenyommasztani látszik; ha ellenben alacsonyabb, silány tekintetet ad az egésznek. Egyébiránt e' részben különbözést tapasztalni minden oszloprendnél. (l. oszloprend).

Gergely VII. (Hildebrand). Hol és mikor született, bizonytalan; gyermekségét Romában tölté, fiatal korában Francziaországba utazott, 's egy ideig a' clugny-i monostorban tartózkodott, honnét 1045 Romába visszatért. Utóbb ismét a' nevezett monostorba vonult, hol 9 ik Leo pápával megesmerkedvén, vele Romába utazott. Ekkor kezdé mint titoknok szerepét játszani. 2-ik Sándor halálával 1073 a' roma széket elfogla-

lá. Mit elődjei által rendeltetni óhajta, most csüggedhetlen buzgósággal teljesitni törekedék. Fő igyekezete vala, nem csak a' romai széket legfőbb lelki hatalommal felruházni, hanem az egész egyházat minden világi hatalomtól függetlenné tenni, és olly theocratiát alkotni, mellyben a' pápa, mint Krisztus helytartója, minden világi és egyházi tárgyban legfőbb biró lenne. Ezen czélnak elérésére fő dolognak tartotta az egyháziak investituráját a' világiaktól végképp elvenni. E' végett 1075 azon nevezetes rendelést hirdeté, mellyben minden egyházinak, hivatalvesztés alatt, akár minemü egyházi tisztségre a' világiaktól investiáltatni (beiktattatni); a' világiaknak pedig ezt cselekedni, átok alatt tilalmaztatik. Már 1073 több püspököt székétől megfosztott, kik hivataljokat a' császártól pénzen vásárlották, 5 császári tanácsost pedig forma szerint átok alá vetett, kik e' dologban részesek voltak. Mivel pedig IV. Henrik császár, mind ezeket mind amazokat pártolta, 1076 Gergely uj decretum által, a' császárt, az ellene tett vádok megczáfolására, Romába idézte. A' császár egyházgyülést hirdetvén, abban a' pápát széke vesztettnek itéltette, mellyre a' papa a' császárt átok alá veté, alattvalóit pedig a' jobbágyi engedelmességtől feloldozá. Nem sokára a' császár ellen egész felső Németország fellázadt, 's a' svábországi Rudolfot választá császárnak, kinek Gergely koronát is külde e' felirással: *Petra dedit Petro, Petrus diadema Rudolpho.* Henrik féltvén birodalmát, Romába siete, hol a' pápa rendelése szerint három nap szoros poenitentiát álla ki. De nem sokára megbánta cselekedetét, 's legyőzvén világi ellenségeit, hadával Romát megtámadá. Három nap az Angyalvárban ellenségétől körülvéve élt Gergely; de Robert normanni herczegtől felszabaditatván Salernoba költözött, hol 1085 meghalt. — Nevezetessé teré Gergelyt az is, hogy ő hozta be általánosan a' papi nőtelenséget — Mathildis toscanai markgrófnét arra birta, hogy minden jószágát örökben a' romai széknek hagyná. Egy pápa sem magasztaltatott, de egy sem gunyoltatott inkább, mint Gergely. Kielégithetlen uralkodásvágyról 's határtalan gőgről vádoltatik a' protestans iróktól, de ha éltét részrehajlás nélkül biráljuk, azt kell állitanunk, hogy törekedéseinek jeles czélt szegze ki. 's habár hibás meggyőződéssel, de tökéletes lélekkel munkálkodott az Isten és a' religio ügyében. L. „*Hildebrand als Papst Gregorius VII und sein Zeitalter* von J. Voigt", 1815. *Szenczy.*

Gerlicze, Gerle (Columba turtur) a' galambnemhez tartozó madárfaj; gerregő hangjától vette nevét. Esmertető jegyei: kormányjainak hegye fejér; háta szürke, melye husszin veres, nyaka oldalának foltja fekete, fejér vonalokkal. Vándorló madár, jó tavasszal megjön, 's az erdők csendjében gerreg vagy bug. A' heves kebelek gyakran ábrándoznak róla, 's a' komoly keleti költő a' pusztákban hallatja magányos bugását. Nőstársához bivséggel lenni mondatik. — Legkisebb a' vadgalambok között; könnyen megszelidül; örve fekete vagy fejér. — *j — a.*

Germain (Saint-), gróf, eredetére nézve esmeretlen, de mint kalandor és alchimista esmeretes. Néha Aymarnak és de Betmar marquisnek mondá magát, 's ugy látszik, portugál volt. Cagliostro megesmerkedett némethoni utján Holsteinban vele, 's tanitását uj csalásra használá. Saint-Germain birt chemiai 's más esmeretekkel; de ellentálhatlanul vágyott mint bübájos fényleni. Mindig utazott, 's nagyot állitása 's a' gyenge oldalnál fogás által az udvarokba is bemenetelt nyere. Ön állitása szerint 350 esztendős volt, 's a' hires Montaignetől emlékirást mutata emlékkönyvében; egy becses életviz mindig jó erőben tartá, melly olly hathatós volt, hogy egy öreg aszonyt meg tuda ifjitani. Indiai második utján, mellyet 1755-ben megesettnek hirlelt, szerencsés volt a' drága kövek készitésének megtanulásában. 1773-ban Haagban a' franczia követ előtt egy becses öncsinálta gyémántot összetört, minekutána egy hasonlót 5500 lajosaranyon eladott. A' jövendő titkai is megnyiltak szeme

előtt; 's XV Lajos halálát megjövendelé a' Francziáknak. Hatalmas volt az állatokra is hatni, 's a' kigyókba hangaizlést teremteni. Két különös iv papirosra két kézzel tudott egyszerre irni, a' nélkül, hogy az irás között különbséget lehetett volna észre venni. A' hegedün olly remekül játszott, hogy több eszközt véltek hallani. Ha tudományát jól használta volna, érdem és hír kisérné emlékét. Új tudósitásokat ad róla: „*Mémoires de Mad. Duhausset*" (Paris 1825). — *j* — *a.*

Germania. A' Romaiak nem csak a' Duna, Rajna, éjsz. Oczeán és Weichsel közt fekvő kietlen, erdőkkel, posványokkal és mocsárokkal fedett földet nevezték Germaniának; hanem Daniát, Norvegiát, Svédországot, Finnlandot, Liéflandot, és Prussiát is hozzá számlálták; mivel ezen tartományokat, mellyek Europának harmadát teszik, mind olly népek lakták, mellyeknek testállása, erkölcse és nyelve köz származásra mutattak. A' szép Olaszország lakosai, kik kietlen tartományt még soha sem láttak, nem hihetvén, hogy nép lakhelyét elhagyhassa, 's Germania pusztáin telepedjék meg, hol az esztendő nagyobb részében kemény tél uralkodott, 's járhatatlan erdők nyáron is ellentállottak a' nap melegitő sugárainak, azt vélték, hogy a' Germanok (a' Heer és Mann-tól, hadi ember; l. a' Németek nevére nézve, Hammer „*Wiener Jahrbücher*" IX sz., és Titze „*Vorgeschichte Deutschlands*") vagy mint magokat nemzeti istenekről Teutról (másként Thuiskon) nevezték, a' Teutonok, eleitől fogva ott laktak. Innen Indigenáknak, ottszármaztaknak, nevezték őket, és életmódjokat röviden ékpen irják le: Öszvekeveredéstől tisztán, mint tulajdon nemzeti kifejlések mutatja, él a' Rajnán tuli tartományokban egy kék szemü, sárgás haju, erős testalkotásu 's óriási növésü, hideget és éhséget, szomjuságot és hévséget fel sem vevő, hadakozást kedvelő, bajnoki lelkü, egyenes szivü, hiv, barátságos és barátja iránt nyilt, ellensége ellen pedig fortélyos és álnok nemzet, melly minden kinszeritéssel ellenkezvén, a' függetlenséget legnemesebb javának tekintette, 's készebb volt életéről, mint szabadságáról lemondani. Esmeretlen lévén minden életet szépitő mesterségekkel, földmiveléssel, az ásványok és betüirás használával a' Germán, erdőkkel és legelőkkel teljes honjában vadászatból és baromtartásból él nyomorultan. 'e élete tunya nyugodalom, testi gyönyörüségek, és sulyos fáradság közt folyik le. Békeség idején éjjel nappal alvás és munkátlanság egyetlen egy balzsama a' fáradt bajnoknak, mig őt a' háboru és veszély pillanatja férjfias munkára nem szólitja fel. Addig pedig pohár és játék legfőbb mulatsága. Kevés mesterséggel, buzából és árpából készült ital pótolja ki neki a' természettől megtagadott szőlőnedvet, 's részegiti meg őt lármás innepein. A' helyett, hogy a' részegségért szemrehányást tenne magának, az ittasság által érzékeit élésitve és megvilágositva véli; akkor legörömestebb tanácskozik, és a' részegségben hozott végzés, mint felsőbb sugallás, változhatatlanul végre hajtatik. Személye és szabadsága nem olly becsesek előtte, hogy azokat játékra ne tenné, és hiv lévén szavához, maga vonogatása nélkül hagyja magát a' szerencsés győzedelmestől meglánczoltatni, 's távol lévő rabszolgaságra eladatni. Az uralkodás formája Germania nagyobb részében democratiai. Nem annyira közönséges és állandó törvényeknek, mint születés vagy vitézség, ékesszólás vagy babonaság történetes hatalmának engedelmeskednek. Csak a' balti tenger partjain esmernek nehány nemzetségek királyi hatalmat, a' nélkül mindazáltal, hogy a' férjfit illető jusokról lemondanának. Mivel kölcsönös védés az a' kötél, melly a' Germanokat együtt tartja: tehát korán érezték azon szükséget, hogy kiki a' maga vélekedését szövetségeseinek többségétől függővé tegye; 's a' politicai társaságnak ezen kevés durva alapvonásai elegek egy olly népnek, melly semmi felsőbb nagyravágyást nem esmer. Ha valamelly szabad születéktől született 's férjfi korra jutott ifju bevitetik hazafiainak közönséges gyülésébe, paizs és láncsa adatik neki, 's a' hadakozó szabad status egyenlő és méltó tagjává felvétetik. Valamelly nemzetség fegyverfog-

ható férjfiainak ezen gyülései részint bizonyos időkben, részint véletlen esetek alkalmával hivatnak öszve. A' nyilvános sértéseket, tisztviselők választását, hadat és békét szabad szavazás dönti el azokban. A' hallasztgatásnak ellenségei lévén, 's igazságra és politicára nem ügyelvén, hanem szempillantási felbevüléseknek engedvén, hirtelen hoznak a' Germanok végzést, 's fegyvereik öszveütésével, vagy néma mormolással jelentik ki tetszések, vagy nem tetszésőket. Veszedelem idején vezér választatik, kinek szoros környüllállások közt, midőn egyesült erő szükséges, több nemzetségek vetik alá magokat. Ezen fontos hivatalra a' legvitézebb választatik, hogy inkább példaadásával, mint parancsolatjával vezérelje hazafitársait. Ha a' veszély elhuzódik, vége a' szabad érzésü Germanok előtt gyülöletes hivatalának; mert békeség idején nincs köztök más fő, mint a' választott elöljárók gyüléseinek fejei, kik a' magok kerületeiben igazságot szolgáltatnak. A' fejedelem mellett őrizet és száz személyből álló tanács van. — Jóllehet a' Romaiak nehány german fejedelmeknek királyi nevet adtak, még sem volt ezeknek csak azon jusok is, hogy egy szabad embert halállal, tömlöcczel vagy veréssel büntessenek. Olly nép, melly minden kinszeritést gyülöl, csak azon köteleztetésekét esmerte, mellyeket maga tett magára. Önkényt ajánlották a' legnemesebb ifjak egy tapasztalt vezérnek fegyvereiket és szolgálatjokat, és épen ugy iparkodtak ennek tetszését megnyerni, mint a' vezérek a' legvitézebb férjfiakat magok körül öszvegyüjteni. A' vezér kötelessége volt, a' veszély órájában bátorságra és merészségre nézve első lenni, társaié pedig tőle nem el maradni, személyét védni 's nevét dicsőiteni. A' férjfi ékessége vitezség, az asszonyé szüzesség volt. A' hajdani német népek valami istenit tiszteltek az asszonyi nemben. Sokfeleségüség csak a' fejedelmeknek engedtetett meg, hogy az által rokonságaikat sokasitsák; az elválást inkább szokás, mint törvény tilalmazta. A' házasságtörés lemosbatatlan, de igen ritka vétek, 's a' csábitás menthetetlen gonosz tett volt. Vallásos megfogásai ezen nemzetnek durvák 's hijányosak fehettek. Istenségeik a' nap és hold, tüz és viz voltak, kiket egyszersmind bizonyos képzelt valóságokban tiszteltek, mellyeknek tulajdonitották az élet legfontosabb foglalatosságainak vezérlését. Templomaik kőszikla-üregek voltak. A' középkorbeli hires istenitéletek nálok már csalhatatlan végzéseknek vétettek minden kétes esetekben. Bátorságok tüzbe hozására a' vallas leghatható-sabb eszközöket nyujtott. Szent, isteneknek áldozott barlangok homályában tartott zászlóik, a' csatamezőn kitüzetvén, az ellenséges sereget borzasztó átkokkal a' had és menydörgés isteneinek szánták áldozatul. Az istenek kegyelmének megnyerésére 's a' más élet örömeinek elérésére, legjobb eszköznek a' vitézséget 's az ütközetben elesést tartották, ott pedig a' vitézeket vig vendégségben mulatóknak tetteik elbeszélése közben, nagy kupákból vagy ellenségeik koponyájából jó sert hörpölgetőknek képzelték. (L. ÉJSZAKI MYTHOLOGIA). De a' mit a' papok halál után igértek, azt a' Bárdok már e' földön megadták, az ütközetben 's győzedelmi innepeken magasztalván a' mult idő hőseinek dicsőségét, a' vitézek őseit, kik az ő mesterkéletlen, de tüzes verseikre figyelmezvén, ezektől a' halál megvetésére és nagy tettekre lelkesittetve érzék magokat.

Ha a' német nemzet eredetét vizsgáljuk, Asiába, az emberi nemzet közönséges bölcsőjébe vezettetünk, habár igen homályos nyomait találjuk is a' történetiróknál ezen világrészből való kivándorlásának. Hammer bactriai-mediai néptörzsöknek nevezi, mellynek honja a' paradicsomi Arieme volt; és Minchond, persiai költő, azt mondja „Chawaresni (Chawilah tartománya) neve azon kerületnek és tartománynak, melly a' tudósok és bölcsek, fegyvert és tollat forgató férjfiak honja volt, mellyet hajdan Dzsermániának neveztek.“ Minekelőtte a' Scythák, vagy Scotelek, a' Massagetáktól a' Pontus Euxinushoz szorittattak, a' Cimmerek, egy Németekkel atyafias nép, a' mai Krimben és europai Tatárországban laktak, 's a' Scytháktól a' Weichselhez szorittatván, egyesültek az itt

lakott Teutonokkal, kikről a' historia hallgat. Innen népesitették meg azok Scandinaviát és Németországot. A' honnan még most is az a' hir szárnyal ezen tájék lakói közt, hogy anyanépök a' Weichsel partjain lakott. A' Germanoknak 3 fő nemzetsége neveztetik: az Istävonok, Ingävonok és Hermionok. A' Hermionok, kik az Elbe és Weichsel közt laktak, tették a' törzsöknépet, és Teutonoknak 's Semnonoknak is neveztettek; közülök vándorlottak ki az Istävonok nyugotra, az Ingävonok éjszakra. Ezen 3 fő nemzetség egymástól különbözött, és ha megmutatni lehet, hogy az Ingävonoktól a' Westfaleniek, Alsószászok, Dánok és Svédek, az Istävonoktól a' Rajna mellékiek, Frankok és Hesseniek 's a' Hermionoktól a' Bajorok 's Austriaiak származnak, — ez a' különbözés, legalább nyelvökre nézve, még most is fenáll. Istävoni néptörzsökök voltak a' Chamavik, Tubantok, Usipiek, Ansibariek és Bructerek, a' Weser és Rajna közt; a' Sygambrok és Marsok a' Lippétől Kölnig, mindazáltal nem egy időben; a' Dulgumnik, Chasoarok, Teucterek és Ingrionok, a' Weser nyug. oldalán a' Harzig; továbbá a' Kattok a' Weser eredetétől, a' thüringi erdő mentében, a' Mainig és frankeni Saaléig, és az ezekkel egyesült Nertereánok, Dandurok, Turonok, Marvingok és Mattiacok; az utolsók Wiesbaden és Marburg körül, az elsőbbek a' waldecki fejedelemségben Hanauig; végre a' Cheruskok, a' Harz 's körülte fekvő tájékok lakói, és az ezekkel egyesült Fosok Braunschweigban, mint a' már nevezett Marsok, Chasuarok, Tubantok Dulgumnok, Ansibarok 's mások, de a' kik későbben a' Cheruskok szövetségétől elszakadtak. Ezen öszves istävoni népek 3 nagy szövetségben egyesülve jelennek meg, u. m. a' Sygambrok, Cheruskok és Kattok szövetségében, mellyből származtak idővel a' Frankok és Alemannok hatalmas szövetségei. Az Ingävonok a' Rajna torkolatitól a' kel. tenger nyug. partjáig, a' zuydi tótól a' Traveig Holsteinban laktak, 's a' cimbri félszigeten és nagy Scandinavián terjedtek el. Hozzájok tartoztak a' Scheldétől az Eiderig lakó hatalmas Friesek a' Friesebonokkal, 's Sturokkal és Narsacikkel; a' Chaucok kel. Frieslandban, Oldenburgban és Bremában, az Angrivarok Werdenben, Lüneburgban és Kalenbergben; továbbá a' Szászok a' mai Holsteinban, három nemzetségeikkel, az Ostfalokkal, Westfalokkal és Angarokkal, 's a' félszigetnek hozzájok tartozó lakosaival, a' Nordalbingokkal, kik, a' Szászokkal öszveköttetésben lévén, Normannoknak 's későbben Dánoknak neveztettek. Az Ingävonokhoz tartoztak Scandinavia, és Prusszia népei is; ezt az Ostäok, Venedik és Scirok, amazt a' Hellevionok, a' mai Schonenben, vagy mint Tacitus rendeli őket, a' Suionok és Sitonok (a' Svédek), a Fennik (Finnek), az Aesthek (Esthek), Venedik (Wendek) lakták. Ptolemaeus szerint Scandinavia nyug. oldalát a' Chadenek, kel. oldalát a' Phavonok és Phiräsek, délit a' Goták és Daucionok, közepét a' Levonok birták. A' Hermionok nemzetségei, mellyek széthóborló csapatjaikban Svéveknek is neveztettek, voltak: a' Varinik a' Trave és Warne torkolati közt; a' Sidonok a' Warnetől az Oderáig; a' Teutanoardok és Virunok Lauenburgban és Mecklenburgban; a' Nugok, Turcilingek és Scirrek Pomeraniában; és a' kel. tengernél a' Herulok a' Gothonok szomszédi, ezek pedig magok Lengyelországban lakó mellékágaikkal; továbbá a' Vandalok a' Silingekkel az Óriáshegyekben és Lausitzban; a' Burgundok és Lygek, kik a' Burokkal 's másokkal a' Vandalok mellett laktak Sileziában és Lengyelországban. Mint az Ingävonok és Istävonok közt letelepedett egyes nemzetségei a' Hermionoknak, említtetnek a' Longobardok és Angelek. Amazok elébb az Elbénél, azután a' Cheruskok tartományában laktak; ezek az Elbe kel. oldala felől egyesültek a' Szászokkal. Németország déli részében egyedül kivándorlottakat találunk, kik csak későbben alkottak, reszint nagy országokat, miután több anyanép olvadott volna öszve. Illyen déli gyarmatlakók voltak a' Quadok, Markomannok, az ezektől származó Bojárok (Bajorok), a' Hermundurok, 's ezek származékai, a' Suevek.

A' Romaiak először a' V. é. 640 eszt. kezdték esmerni a' Németeket, mint vad népcsoportot, melly Cimber név alatt uj lakhelyet keresvén, az Alpeseknél megjelent, Papirius Carbo consult megverte, 's onnan a' Tigurinokkal egyesülve, az Allobrogok ellen fordult. Minekutána a' Cimmerek itt is két nagy ütközetben a' Romaiakon győzedelmeskedtek, a' Teutonokkal és Ambronokkal kezet fogván, Transalpina Galliába ütöttek; még egyszer megverték a' Romaiakat a' Rhodanusnál, 's azután nyug. felé terjedtek: de az Iberek és Belgák vitezségétől előhaladásokban meggátoltatván, Olaszország felé tértek, mellybe a' Teutonok és Ambronok a' nyugoti, a' Cimberek és Tigurinok pedig az éjszaki Alpeseken szándékoztak beütni. Marius volt Roma szabaditója, meggyőzvén az elsőket Aixnél R. é. 651, és a' Cimbereket K. e. 101 eszt. Maradványaik részint Galliában széledtek el, részint a' Dunához viszatértek. Caesar Galliát meghóditván, 's győztes fegyvereit a' Rajnáig vivén, itt kezdte először azt a' népet esmerni, mellyet előtte Germanoknak neveztek. Ariovist, ezeknek vezére, ki előbb a' Duna déli oldalán lakott, Galliában akárt letelepedni, de Caesartól megveretvén, vissza kellett vonulnia a' Rajnán inneni vidékekre. Csak a' Bricoccok és Németek, kik azon csapatokhoz tartoztak, maradtak a' Rajna nyug. oldalán; a' Rajnán által jött maradványokból, ugy látszik, a' Marcomannok csoportja lett. Caesar kétszer ment által a' Rajnán; de nem azért, hogy a' puszta tartományt meghóditsa, hanem hogy Galliát a' barbárok pusztitó beütései ellen védje. Sőt zsoldjába is vett Németeket, előbb a' Galliaiak, azután Pompejus ellen. Ő csak a' legközelebb lakott Ubokat, Sygambrokat, Usipeteket, és Tenctereket esmerte. A' többi Németországot, mint neki mondák, Svévek lakták 100 gauban (megyében), mellyek közül mindenik 1000 embert küldött prédálni, kik eszt. ujatól váltattak fel. Inkább vadászatból és baromtartásból éltek, mint földmivelésből. A' földet közösen birták, és határaik pusztitásával minden idegen népet visszatartottak magoktól. Roma polgári hadai csak hamar elvonták a' legiok figyelmét a' Németektől. A' Sygambrok szövetsége büntetetlen ütött be Galliába, 's a' tőlök keményen nyomott Ubokat Agrippa a' Rajna nyug. partjára telepité által. De midőn a' Sygambrok Augustusnak Lollius nevü legatusát megverték, maga siietett ide, hogy inkább ellentállhasson nekik; a' Rajna mellett várakat épittetett, 's mostoha fiát Drusust nevezte ellenek fővezérré. Ezen vitéz vezér több táborozásban győzött, 's az Elbéig előnyomult. Halála után 2 eszt. Tiberius volt rajnai fővezér, 's több fortéllyal mint erővel élt a' Germanok ellen. A' romai seregben szolgálatra birta őket. Augustus testőrei Németek voltak, 's a' cherusk születésü Hermann (l. e.) lovagi méltóságra emelkedett. 748—755 több romai vezérek táboroztak ezen tájékokon. 756 Tiberius, ismét kineveztetvén fővezérré, az Elbeig előnyomult, 's ekkor talám romai tartománnyá lett volna Németország, ha az utána jött Quinctilius Varus gondatlansága minden eddig nyert hasznot meg nem semmisitett volna. A' Németek alkotmányának és erkölcseinek megváltoztatására tett erőszakos rendelések ugyanis közönséges öszveesküvést szültek, mellynek feje a' Romában lakott Hermann volt. Varus 3 legioból álló seregével a' teutoburgi erdőbe csalogattatván, az elkeseredett Németektől megtámadtatott, 's levágatott. Keveset menthetett meg Asprenas, Kölnnél 3 legioval álló legatus. Ezen K. u. 9 eszt. nyert győzedelmek a' Németeknek, minden rajnántuli romai birtokok elvesztését huzta maga után; Drususnak Aliso nevü erőssége lerontatott. Ekkor a' Cheruskok nemzetsége lépett fel Németországban, mint fő nép. Csak 4 eszt. mulva fogtak fegyvert a' Romaiak Germanicus (l. e.) alatt, a' Németek ellen; de bár melly vitézül viselte is magát ezen hadban jártas ifju vezér, még sem mehetett reá, hogy a' Németekkel Roma jármát felvetesse, sőt utána felhagytak a' Romaiak a' Németek meghóditásával. Erre egy németországi nevezetes történet adott alkalmat. Maroboduus, egy Augustus udvarában felnőtt Markomann ugyanis jóságával 's hatalmával több

svév nemzetségeket szövetkeztetett öszve, a' mi a' Markomannok szövetségének neve alatt esmeretes. Ezen hatalmas népegyesülettel megtámadta a' Bojok déli Csehországban 's va' mai Frankenben alkotott nagy országát, elfoglalta azt, 's rettenetes statusnak adott itt lételt, melly a' Markomannokra, Hermundurokra, Quadokra, Longobardokra és Semnonokra kiterjedt, 's 70,000 főből álló seregét allitott ki. Augustus Maroboduus megtámadására 's hatalmának megtörésére Tiberiust küldötte 12 legioval, hanem a' dalmatiai népek felkelése békekötésre kinszeritette őt, minden haszon nélkül. A' Romaiak erre következett szerencsétlenségei nyug. Németországban minden további próbatételt meggátoltak a' Markomannok ellen, kik gyakran becsaptak déli Németországba. Igy most Németországban két hatalmas nép volt, a' Markomannok és Cheruskok; de ezek is majd meghasonlottak magok közt, midőn egyfelől a' Longobardok és Semnonok, megunván Maroboduus nyomásait, elhagyták a' szövetséget, a' Cheruskokhoz menvén által; más részről pedig Hermann nagybátyja Inguiomerus, unokaöccsére irigykedvén, Maroboduushoz pártolt. Minekutána a' had a' vetélkedők közt a' hadi mesterségnek, mellyet Hermann és Maroboduus Roma oskolájában tanultak, minden rendszabásai szerint folyt volna, végre a' Cheruskok győztek. Tiberius a' helyett, hogy a' tőle segitséget kérő Maroboduust segitette volna, 2 eszt. későbben Catualda góth vezér által megtámadtatta, a' ki Maroboduust országának elhagyására 's arra kinszeritette, hogy a' Romaiaknál keressen menedékhelyet. De Catualdát is hasonló sorsra juttatták a' Hermundurok, mint a' kik váltották fel a' Markomannokat a' fő hatalomban. A' Cheruskok nagy vezérekkel, Hermannal, K. u. 21, hasonlóul elvesztették tekinteteket; meghasonlás által elgyengittetvén, végre Romától kaptak királyt, Italicus névvel, ki Hermannak utolsó maradéka volt. Ez alatt külön szakadtak szövetségeseiktől, a' Longobardoktól, 's csekély néppé süllyedtek le, a' Harz déli oldalán lakván. Németország nyug. részében ellenben a' Cattok emelkedtek fel. Mig egy felől a' Friesek a' reájok vetett adó miatt Roma ellen felzendültek, 's csak nehezen verettek vissza, az alatt a' felső Rajna mellékén, a' Cattok támadták meg a' szemben fekvő romai várakat. Hanem Galba megalázta őket, 's a' Lahn, Main és Rajna közt fekvő földnek elhagyására kinszerité, melly azután érdemes romai bajnokok közt osztatott fel. 18 eszt. azután (K. u. 58) a' Hermundurok és Cattok összevesztek a' frankeni Saale sós kutjai felett. Maroboduusnak és Catualdának számos követői azonközben a' Dunán tul a' Garan és Morava vizek közt telepedtek meg, és Vannius alatt, kit a' Romaiak nekik királyul adtak, uj országot alkottak, melly nyomásaival a' szomszéd népeknek alkalmatlan kezdett lenni. Bár Vannius a' sarmatiai Jazygekkel (Jászokkal) egyesült, még sem birt az egyesült Hermundurokkal, Lygekkel, 's nyug. Quadokkal, 's a' Romaiakhoz kellett szaladnia, Kr. u. 50; az országnak feje pedig nénjének fia Sido volt, ki, mint a' Romaiak barátja, Vespasianusnak hasznos szolgálatokat tett. Nyug. a' Batavok reszkettették meg a' Romaiak hatalmát, kik felette nehezen maradhattak ott meg; de majd olly veszedelmes háboru ütött ki, mellynek csak Roma végpusztulásával lett vége. A' Svévek, a' Lygektől megtámadtatván, Domitianustól segitséget kértek, a' ki nekik 100 lovast küldött. Ezen nyomorult segitség felboszontotta a' Svéveket, 's a' dáciai Jászokkal kezet fogván, Pannoniát fenyegették. Domitianus megveretett. Nerva megzabolázta és Trajanus megverte őket: hanem Antoninus philosophus olta fellobbant ezen tájékokon a' had tüze. Két felől háborgatták szüntelen a' romai birodalmat a' barbarok; egy felől a' Góthoktól szorított apró nemzetségek, mellyek kinszerittettek Daciába beütni, uj lakhelyet keresvén, mellyet kaptak is a' déli tájékokon; más felől a' Markomannok, Hermundurok és Quadok inditották, egymással egyesülve, hadat Roma ellen, melly közönségesen markomanni hadnak neveztetik. Marcus Aurelius egész életében csatázott velek, és Commo-

dus megvásárolta tőlök a' békeséget K. u. 180. Azonközben a' Cattok Galliát és Rhaetiat feldulták, a' Cheruskok visszanyomták a' Longobardokat az Elbéhez, 's most Frank névvel léptek fel. K. u. 220 uj barbarok jelentek meg Daciában, u. m. a' Vizigothok, Gepidák és Herulok, kik a' Romaiakat haddal támadták meg. Ugyan ezen időben állott elő Caracalla alatt egy uj nép déli Németországban, „Alemann" név alatt, melly istävoni nemzetségek keveréke volt. Ezek ellen épittette Roma a' hires vallum Romanorumot, mellynek maradványit Jaxthausentől Öhringenig még most is lehet látni. Hanem a' Romaiak hatalma mindig alább sülyedt, részint a' barbarokkal való szüntelen csatázás, részint belső nyugtalanságoktól emésztetvén. Midőn a' Romaiak a' császárok uralkodása alatt kiütött gyakori katonai zendülések mellett polgári hadak által is gyengittettek, a' Frankok Spanyolországig előnyomultak, 's Probus császár alatt a' Batavok szigetét is elfoglalták. Igy most a' Frankok és Alemannok voltak leghatalmasabb német népek. Az elsőbbeket Julianus alatt a' Szászok kiverték a' Batavok szigetéből, 's az utóbbiak Roma fegyverei által megzaboláztattak. De e' volt Romának utolsó győzedelme. Az 5-ik század kezdetében minden oldalról megtámadták a' barbarok a' romai birodalmat. A' Vandalok, Svévek és Alánok elfoglalták Galliát és Spanyolországot; ezeket követték a' Burgundok Galliában, a' Westgothok Olasz- és Spanyolországokban; a' Burgundokat követték a' Frankok, a' nyugoti Góthokat a' keleti Góthok, 's ezeket a' Longobardok. Igy kezdődtek el számtalan népcsoportoknak azon kóborlásai 's táborozásai, mellyek éjszakról és keletről, hóditva, egész Europát elboritották. Ez a' hallatlan nagy történet a' historiában Népek vándorlása (l. e.) neve alatt jő elő. L. Barth „*Deutschlands Urgeschichte*" (2 köt. Hof, 1818—20) és Mannert „*Geschichte der alten Deutschen, besonders der Franken*" (Stuttgart 1829). *L—ú.*

Germanicus (*Caesar*), romai vezér, nevezetes a' Germanokon (Németeken) vett győzedelmei által; fija Claudius Drusus Neronak, 's az ifjabb, szép erkölcseiért dicséretes Antoniának, Augustus kishugának, kinek nagy tulajdonit ő is örökölte. Tiberius fijának fogadá. Quaestor és a' törvényes idő előtt consul lön. Midőn Tiberiussal számos sereget vezetve Némethonban volt, meghalt Augustus. Tiberius azt követé az uralkodásban. Hasztalanul nógattaték G. néhány pártos legiótól, hogy a' főhatalmat ragadja magához. Ezután általment a' Rajnán, megtámadá a' Marsusokat, egy ünnep alkalmával lerészegedteket, iszonyu vérontást tön köztök, 's Tanfana templomát feldulá. Hasonlóképen megveré következő évben a' Kattokat, Mattium nevü városokat elégeté (Mannert szerint Marburgot), 's győzedelmesen tért vissza a' Rajnához. Itt Segestestől követek jöttek hozzá, segedelmet kérők tőle Herrmann, Segestes veje ellen, ki amazt megszálotta. G. megjelent, a' vivást félbe szakasztatá, és Thusneldát, Hermann nejét, fogolyul nyeré. Hermann hadhoz készült, G. összehuzá seregeit az Emsnél. Csata lön. Már hanyatlottak a' romai legiók, midőn G. uj sereggel megujitá a' csatát, és a' győzelmet ellene kezeiből kicsikará. Herrmann hátrált, G. az Ems mellé vonult. Seregeinek egy részét a' tenger habjai közt elvesztvén, eljuta a' Rajna torkolatihoz, 's a' telet uj hadi készületekre forditá a' Germanok ellen. 1000 hajóból álló sereget készitetett, hogy az erdőkön és mocsárokon való fárasztó menetelt elkerülje; az Ems torkolatjánál megszált. Innét a' Weser felé nyomult, melly megett a' Cheruskok állottak, őt az átmenetelben akadályoztatók. Ő még is átment és csatát ada, melly reggeltől estig tartott, a' Romaiak győzelmével végződve. Más nap is győzött a' dühvel csatázók ellen. A' Németek visszavonultak erdeikbe, ő pedig hajóra szált, 's egy rongáló szélvész kiállása után téli szálásra ment, előbb még a' Marsok földjére becsapva. Ez utolsó háboruja volt Némethonban. Tiberius, dicsőségféltve visszahivá, 's diadalt (*triumphus*) engede neki, szinlett jóakaratból. De hogy

egy férjfintól megmenekedjék, ki a' nép szeretete miatt neki veszedelmesnek látszott, majdnem határtalan hatalommal keletre küldé, az ott kiütött zendülések elnyomása végett; egyszersmind Pisot syriai helytartóvá nevezé, kinek uraságos és hajthatatlan lelke Germanicusnak mindenütt ellene dolgozott. Ellenségeskedni kezdettek, 's Piso olly szörnyen meggyülölé őt, hogy felette hihető, méreggel ételé meg. G. Roma 772-dik esztendejében halt meg, 34 éves. Roma egyik legvitézebb és legnemesebb fiját veszté benne. 55.

Germanismus (németezés), a' Németeknek tulajdon szólás idoma, kifejezései, mellyek által más nyelvektől különbözik, 's mellyek ugyan azon szavakkal hibásan tétetnek azon más nyelven. Németezés p. o. ez: „jól néz ki az ur," e' helyett: jó szinben van az ur; „elejbe vetette" e' helyett: szeméré hányta.

Gerona, Girona, erős város 14,000 lak. Catalonia partján, az Onharnak a' Terbe folyásánál, melly a' várostól nem messze a' földközi tengerbe ömlik; magát a' Francziák ellen Gouvion-St-Cyr, azután Augereau alatt 1809 csaknem példátlan elszántsággal védvén, igen nevezetes hely lett. A' Francziák Maj. kezdték el az ostromot. A' megtámadás és védés egyformán elszánt és elkeseredett volt. Az őrsereg már szükséget kezdett szenvedni, midőn Blake Aug. 30. bár mélly nehezen, élelmet vitt be. Ez a' benlévőket olly állapotba helyezte, hogy Dec. 10-ig tarthatták magokat. Ezen napon végre feladta a' várat vitéz kormányozója Mariano Alvarez, mivel minden erősséget (a' Montjeuyt), 's a' két külső várost elvesztvén, és az őrsereg naponként fogyván, tovább lehetetlen volt ellentállania. (L. „*Kriegsgeschichtliche Monographien*", 1, 137). *L—ú.*

Gerontes (öregek), felsőségi személyek Spartában, kiknél a' királyok és ephorokkal együtt, a' fő hatalom volt. 60 éveseknek kellett lenniek, 's a' legsnlyosabb ok nélkül le nem tétethettek. Számok 28 (32) volt.

Gersdorf (Károly Fridrik Vilhelm), kir. szász generallieutenant a' lovasságnál, kir. generalsegéd, a' nemes kadét test kormányozója, a' becsületlegio nagytisztje, sz. henrik és sasrend commandeurje, 1827 olta a' hadi tudományok stockholmi academiájának tagja, szül. Febr. 16-kán 1765 Gloszenben Löbaunál, Felsőlausitzban. Az 1794—96-ki háboruban a' második kaiserslauterni 's a' wetzlari csatában jelen volt. Danzig ostromában, a' keilsbergi és friedlandi heves napokon, mint hadnagy vitézkedett. 1808-ban a' Varsóban lévő osztály feje volt. A' wagrami két napos csatában nagy részt vön. Napoleon kedvelé, 's a' becsületlegio keresztjével megtisztelé. Az 1813-ki viszonyok hátravonulásra készték, 3 éven által. Azolta a' király kegyében magasan áll. Kiadá: „*Vorlesungen über militärische Gegenstände als erste Anleit. zum Studium des Kriegswesens überh. und der Kriegsgeschichte insb.*" (Dresda 1826). Napkönyvét ideje nevezetességeiről, sokan várják nyomtatásban.

Gertrud királyné. L. II. Andras.

Geryon, vagy Geryones, Chrysaor és Callirhoe fija, három fejü szörny, Spanyolhonban, vagy a' baleari szigeteken, még mások szerint pedig Erythia távol szigeten lakott, hol számos nyájai voltak, mellyeket Orthrus nevü kétfejü kutyával 's Eurythion szörnyel őriztete. Ezeket Eurystheus parancsára elhajtá Hercules, Geryont pedig agyon üté. (l. Hercules.)

Gesner (Konrád), soktudó (polyhistor), Némethon ugynevezett Pliniusa, szül. Zürichben 1516, szegény szülőktől. Itt, Strasburgban, Bourges és Parisban tanult, 's anyavárosában tanitói hivatalt nyere. Hogy szegény sorsából kivergődhessék Baselbe ment, 's különösen a' gyógyaszságra adá magát. Ezután a' görög nyelv tanitója lön Lausanneban, 's Montpellierben volt rövid tartózkodása után Zürichben philoso-

phia-tanitó és gyakorló orvos vala, hol 1565-ben a' pestisben meghalt. Gyógyászság, nyelvvisgálat, literatura története, voltak foglalatosságai; 's ez utolsóban pályatörő volt e' munkája által: „*Bibliotheca universalis s. catalogus omnium scriptorum completissimus in tribus lingvis, graeca, latina et hebraica exstantium*" etc. A' természet-leirást mintegy ujra kelté, századoki álma után. Nagy tapasztaló volt, de a' régiek munkáit is használá. A' „*Historia animalium*" munkájával az állattudománynak ő vete első uj alapot (Zürich 1550, fol. 4 köt). Mint füvész minden előtte és vele egy korban élőket felülmult, majd egész Európát becsatangolá gyüjtés végett; nem nagy gazdagsága mellett is szerze egy ritka növényekkel bővelkedő füvészkertet, rajzolót és festőt tarta, 's első szerze természettárt. Ő szerze először egy füvésztudományi irányzatot is, a' növényországot a' mag és virág jelei szerint osztályokra, nemekre, fajokra osztván. A' növények orvosi erejét is visgálá. Azon feljül irt az orvosi forrásokról, gyógyszerekről, a' nyelvek természétéről és rokonságiról. Minden tudománya mellett szerény 's tanulni vágyó volt. L. „*Biographie Conrad Gesners*", Hannarttól (Winterth. 1824). —*j—a.*

Gessner (Salamon), szül. 1730. Zürichben, hol atyja könyváros 's a' nagy tanács tagja volt. Minekutána az első nevelés lelkét fel nem ébreszté, egy falusi papnak adaték által. Itt feléledt az eddig gyalázó gúny által lenyomott lelke; a' latin nyelvben jól előment, 's a' tanitója fijával való társalkodás, ki a' legjobb könyveket olvasá, valamint a' kellemes vidék, kifejték költésre való természeti tehetségét. 2 év mulva visszatért az övéihez. Zürich első tudósival társalkodva esmeretei nevekedtek, 's homályos érzeti világos képzelmekké változtak. Költeményi, többnyire szerelmesek, több erőt és hatalmasb hangot nyertek. Atyja könyvárrossá akará tenni, 's 1749 Berlinbe küldé gyakorlatra. De ő annyira ellene volt ezen kereskedésnek, hogy gazdáját elhagyá. Atyja pénzszüke által akarván engedelmességre birni, ő mezei tájokat festett, mellyek örömest fogadtattak. Ramler igen keményen birálá meg verseit, 's ő bátorságát vesztve kötetlen, de széphangzólag irt. Hamburgi utjában Hagedornal barátságot kötött. „*Lied eines Schweizers an sein bewaffnetes Mädchen.*" (1751) és „*Die Nacht*" (1753) czimü darabjai viszont költőnek mutaták. Nagyobb költeménye „*Daphnis*" 1754-ben jelent meg, mint az előbbiek, önneve nélkül. 1756-ban kiadá: „Inkle és Yarico" és egy füzet idylleit. Azután megjelent „Abel halála", költeményinek leggyengébbike. 1762-ben minden költeményit kiadá 4 kötetben, mellyek a' mondottakon kivül az „Első hajóst", néhány uj idyllét és dalt, és e' két játékot „Evander" és „Erast" foglalák magokban. Ezután több évig hallgata, rajzolatokkal foglalatoskodva. 1772-ben ada ki viszont 2 kötet idylléket és „levelek a' tájfestésről". Kellemes természeti költeményeit Némethonban örömmel, Frankhonban pedig Huber forditása szerint zajos tetszéssel fogadák. Itt első rangu remekköltőnek esmerteték, és ő egyedül azon német költő, kit a' Franczíak többször leforditottak, utánoztak, használtak. Frankhonból egész Európába elterjedt a' hire. Azonban megházasodott, 's hogy szüleinek terhére ne essék, az eddig csak mulatságból gyakorlotta müvészséget hivatalosan kezdé üzni. Előmenetele gyors és fényes volt. Darabjait drágán vették, mivel mint költeményei a' valódi természetet lehelék. Honában G. még alig érve el a' törvényes időt, a' napi tanácsba felvéteték. Csendesen és szeliden folyt le azolta élete, mignem Mart. 2-kán 1787 gutaütéssel végződék. Gessner irásiban csudáltatik az utánazhatlan gyengédség és melodiás nyelv; a' Németek annyira kedvelt, és néha érthetetlen mélysége hibázik benne. A' tájfestésben hervadhatlan érdemü. Vésütője könnyü és erős, kilátási keresettek, vadak, regényesek, különösen szépek a' fái. Legjobb darabjai közé számláltatik 12 vésett tájkép, mellyeket 1770 ben ada ki. Mind, kik Gessnert esmerék, ugy irják le, mint szelid és szerény,

nemes gondolkazásu és bonfias érzetü férjfiat, ki erkölcseiben szinte olly egyszerü, természetes és igaz volt, mint munkáiban látszik. Irataiban tetszik a' zürichi kiadás 1777—78, 2 köt. 4.; és a' kisebb kiadás ugyan ott 1765—74 ig, 5 köt, és 1800, 3 köt. — Idősb fija Gessner Konrád, szül. 1764. Zürichben, eleinte ló és csatafestésben volt jeles, utóbb tájfestéseivel. Dresdában és Romában tanult (1784—1788). 1796 tól 1804 ig Angolhonban élt, azután Zürichben, hol 62 éves korában megh. Maj 8-kán 1826.

Gesticulatio tagjártatás, taghordozás, belsőnk physiognomiai kifejezésének egyik módját teszi; de e' módot szorosan meghatározni, nem egészen könnyü. Az arczjátéktól ezekben látszik különböznì: 1) az arczjáték valami csupa áltmenő, mulékony; a' tagjártatás pedig, habár szinte mozdulatban nyilatkozik is, valami maradó. 2) Amaz csak az ábrázat, ez a' többi test mozdulatira is terjed. 3) Amaz csupa lelki kifejezés, elmésen érző lények ábrázatin; ez ellenben a' csupa érzékileg kivánó lényeknél is mutatkozik. Innen 4) amaz a' gondolkozás és szabad character kifejezése, ez ellenben az épen most uralkodó indulat 's áltmenő szenvedelem nyilatkozása. Mivel azonban a' tagjártatás, tágas értelemben a' test belsejének minden physiognomiai kifejezését teszi; ennyiben az arczjátékot is magában foglalja. E' szerint ama' néma, de festő, kifejező 's jelentő beszéd, a' tagjártatási beszéd körébe tartoznék az arczjáték nyelve is; ugy hogy a' tagjártatás közönséges, általányos, az arczjáték pedig csak különös leune. E' különböztetés a' testi ékesszólás theoriájának rajzához szolgál. Testi ékesszólás azon mesterség, mellynél fogva gondolatinkat a' test 's ennek módositásai által másokkal ugy közöljük, hogy ezek kivánt behatást tegyenek. E' test-módositások, vagy mozdulatok és állások, vagy hangok. Ezeken épül a' szinjátszó müvészség, mivel az *actio* a' test mozgásától és állásától, a' *declamatio* pedig a' hangoktól függ. Az actio tehát nem egyéb, mint tagjártatási mesterség, még ama' közönséges értelemben is; a' mozgások és állások t. i. olly változásai a' testnek, mellyek a' lélek bizonyos változásival megegyeznek. A' mozgások öszvesége a' *gesticulatio*; az állásból lesznek az Attitude-k, (l. e.) vagy az egész testnek bizonyos helyzethez képest, állásban, ülésben, fekvésben hordozása és tartása. Attitudeket hát az egész test, — gesticulatiokat csak a' mozgható részek, fő, kar, kéz, láb, vagy együtt, vagy külön tehetnek; innen van fő-, kar-, kéz- és láb-nyelv is, mellyről azonban legtöbb szinjátszók semmit sem tudnak. E' néma nyelvektől még különösen megválasztatik az arcznyelv; és nem alap nélkül. Az arcz nem olly mozogható rész, mint a' fő, kar, kéz, láb; de részint sajátságos alakzata, 's merevény részeinek maradó formája, részint mozgó részeinek változó játéka, részint azon vonásai által, mellyek szokásnál fogva a' mozgó részekben állandók lettek, belsőnk legnyilvánosabb, kétségtelenebb, 's el nem esmerhetőbb jelekben tünik itt fel a' külsőn. Itt tehát egy egészen tulajdon és nagy fontosságu mozgás van; 's ki a' homlok-, szem-, orr-, ajk-nyelvet nevetségesnek találná, csak azt bizonyitandaná, hogy itt a' temészetet soha sem vizsgálta. Az ábrázat-nyelvet Mimicának (l. e.) is hivják, melly azonban többet is foglal magában. A' tagjártatásijáték tehát az egész testnek, 's mozdulatlan részeinek állásban és mozgásban olly áltmenő módositásait teszi, mellyek által bizonyos helyzetben a' belső és külső kifejeztetik. A' játék névvel határozás, ugy látszik, itt nem a' munkásság könnyüségétől, hanem mulékonyságától vétetett. Ki a' testi ékesszólást mesterség által gyakorolni kivánja, 's a' természetes kifejezéseket el nem találja, arczrángatásra, majomkodásra (grimasse) botlik. A' természet, valamint minden indulat, 's a' lélek minden érzelme kifejezésére szavunknak különös hangot és hajlást adott, ugy ezekre a' testben is különös mozgást és állást alkotott. Jaj a'

szinjátszónak vagy képző mivésznek, ki e' részben finom érzés hijjával van. (V. ö. Mimica és Pantomime).

Geszler (Hermann), a' Bruneck familiából származott; az akkori császárt mint katona szolgálta, 's ez által 1300, tartomány-kormányzóvá tették Uriba. Mivel a' Helvetákon nagyon kegyetlenkedett, azért Tell Vilhelm 1307-ben Küstnachtnál egy szoros utban lenyilazta. Helvetia miatta lett szabad és független.

Gesztenyefa a' kétszikesek vagy külnövetüek osztályába, a' barkások rokonságához tartozó növény; himvirágja barka (kihosszult), halmozott virágokkal, csészéje többnyire hatlevelü. Himszála 5—20; a' nő virágjai bimbóból eredők; leple 2—3 virágu, négyhasábu, álgyümölcsbe menő. Csészéje felső, 5—6 levelü. Mintegy 12 mellék szála van, molhokban rejtezkedő. Anyaszála 6. Tojásfészke 6 rekeszü, kettős tojáskával. Kemege egymagu, bőrképü. Egylaki, sokanyás. Hivesebb alapu hegyeinken bőven találtatik: a' szelid Gesztenyefa (*Castanea vesca*), levelei, hosszában szélében láncsáuak, szálkahegyü-fürészesek, simák. A' gyümölcs leple tövisekkel fedett. Gyümölcse kellemes izü, tápláló étek. —*j—a.*

Geszti (János), magyar hős. Erdődy Péter bánnal együtt verte meg Mustafa basát, Obreskónál, 1562-dik (Istvánfi szerint pedig 1565-dik) esztendőben. Igen sok Törököt vágtak le, száz huszonnyolczat pedig elfogtak, sok paripát és málhás lovat nyertek, és mindenféle tábori készület jutott az ő kezekre. Megholt December 12. 1562. *Rumy.*

Geusek. Ezen névvel II. Filep idejében, a' vérszomjas herczeg Alba helytartósága alatt, a' szövetséges nemesek és más megelégedetlenek illettettek Németalföldön. 1564 t. i. kilencz inquisitort küldé II. Filep Németalföldre, a' tridenti végzést akarván sikeresittetni, mi által a' catholicusokat és protestansokat félemlitő mozgásba hozta. A' nemesség az ugynevezett compromissumban kinyilatkoztatá, hogy magát a' 9. inquisitor eleibe vonatni nem engedi, 's azt 1565 innepélyes szertartással nyujtotta által Margitnak, a' főhelytartónénak. A' helyett, hogy ezen velős lépésre méltó figyelem fordittatott volna, az esedezők megvetéssel fogadtattak, 's midőn a' herczegné a' kihallgatás alatt szorultságban lenni látszott, gróf Barlaimont, a' financztanács elölülője, ezt sugá neki: ezen csoport koldustól (*tas de gueux*) nincs mit félhetnie. Ezt hallották némelly szövetségesek; az ugyan azon napnak estéjén tartott szövetségi lakománál beszélgetés volt róla, ittak a' geusek egészségéért, 's meghatározák ezen nevet, mint szövetségi jelszót, elfogadni. — E' szerint nevezé a' spanyol büszkeség is azokat vizi geuseknek, kik kivándorolván, a' tengeren rabló hajókat fegyverkeztettek a' Spanyolok ellen. —*no—*

Gherardesca (nemzetség) az olaszországi szabad statusok középkori történeteiben nagy szerepet játszott. Toscanából származott, hol Gherardesca, Donavatico és Montescudaio grófságokat birta. A' 13. század elején Gherardesca grófok a' hatalmas pisai köztársasághoz csatolták magokat, hol a' nép felén állottak, melly a' körüle elhatalmazó aristocratia ellen küzdött. A' Gibellinek és Guelfek között volt nagy ellenségeskedés alkalmával, a' Gibellinek pártján állottak. Ketten ezen nemzetségből, t. i. gróf Gerard és Galvano Donavatico, Hohenstaufen Konráddal mentek, ennek szerencsétlen táborozásakor, Nápolyba, 's azzal együtt haltak meg a' vérpadon. Ezen pártoskodás miatt már 1237 ellenkezésbe jöttek a' Gherardescák a' Guelfekhez ragaszkodó Viscontikkal; mellynél fogva egész Pisa két pártra oszlott. Végre elhatározá magát ezen nemzetségnek feje, Gherardesca Ugolino, anyavárosának (Pisának) elnyomójává lenni. Mint a' köztársaságban első hivatalbeli személy, 's a' Gibellinek feje, csak kevés nehézségeket gondolt maga előtt, mellyeknek legyőztével czélhoz juthatna. Azonban az idő és nemzetsége politicájának ellenére követte el azon hibát, hogy a' Gibellinek elmellő-

zésével a' Guelfekhez igyekezett közelitni, és testvérét, Visconti Jánosnak, gallurai főbirónak és a' pisai Guelfek fejének, adta nőül. Ez mindenek előtt gyanussá tette őt; 's valóban nem volt igaztalanság a' Pisaiaktól, azon szövetséget helytelenitni, melly a' város szabadságának ledöntésére volt intézve. Ugolino terve szerint, Viscontinak nem csak a' toscanai Guelfek segitségét kellett volna neki kezébe szolgaltatnia, hanem azon zsoldos seregeket is észrevétlen hozzá vezetnie, mellyeket ő Sardiniában összegyüjtött, de ezen terv (*planum*) a' Pisaiak vigyázékonysága által füstbe ment. Visconti 1274 Jun. 24. számüzetett, Ugolino pedig elfogatott. Dühödve ingerlé most az első, Pisa ellen a' Guelfeket, de San-Miniatoban történt kora halála megszabaditá a' köztársaságot ezen veszedelmes ellenkezőjétől; midőn ellenben Ugolino, ki hasonlólag számüzetett, a' Florencziekkel 's Luccaiakkal, kiket vezérelve több győzödelmeket nyert a' Pisaiakon, a' köztársaságot arra kinszerité, hogy őt visszahivná. Igy első tervét újra felfogva, a' városbeli Gibellineknek 's kivül lévő Guelfeknek barátságát megnyerni 's erőssé tenni törekedett, a' mit okossága 's gazdagsága végre is hajtott. A' különben vigyázékony köztársaságiak el hagyák magokat szenderitni, 's midőn 1282 Genuával a' Pisa részére olly szerencsétlen háboru kiütött, ezt az időt gondolá Ugolino annak, mellyben a' nép erejét meg lehetne törni. Maloria napján (Aug. 6. 1284), melly a' soha ismét fel nem emelkedett pisai hajóseregnek megrongáltatásáról 's 11.000 Pisainak genuai fogságba eséséről emlékezetes, — árulta el Ugolino hazáját legelőször, szántszándékos megfutamodása által az ütközet elvesztését okozván; mert midőn ő hajójával megfordult, a' többiek mindent elvészettnek gondoltak, 's vad zavarodással ő utána rohantak. Ezen veszedelem után Pisának minden hajdani ellenségei feltámadtak, hogy egy elhatározó ütközet által a' régi Pisát, Olaszhonban a' Gibellinek fő gyámolát, örökre semmivé tegyék. Pisa, az örvény szélén állva, kinszeritve látá magát annak karjai között keresni menedéket, ki őt hivtelensége által azon helyezetbe tette. Ugolino, titkon a' Guelfek fejeivel régen egyetértve, elvállalá a' város ellenségeivel való alkudozást, melly annyira sikeresen ment, hogy Ugolino magát majdnem egészen kivánatainak végénél látá. A' Gibellinek fejei számüzettek, a' Florencziek több erősséget töltöttek meg fegyveres néppel, és Ugolino Pisa ellenségeinek védelme alatt uralkodott a' megbecstelenitett hazán, mellyet még inkább gyengite az által, hogy a' Luccaiaknak több várakat átadván, nekik a' város kapuiig utat nyitott, 's Gennával békeséget nem kötött, nem akarva, hogy az ott fogva lévő harczosok visszatérjenek. Mig azonban hazáját igy elnyomni igyekezett, 's ellenségeivel boszuját szabadon érezteté: ön nemzetsége között pártütés fejlett ki ellene. Unokája, Nino de Gallura, több gibellin és guelf pártokat egyesitett a' legjelesebb nemzetségek, u. m. Gualandi, Sismondi, Lanfranchi 's másokból, hogy Pisát azon senyvedésből kiszabaditsák, mellybe alá süllyedett. Azonban majdnem három évi küzdés után sikeresült Ugolino csalárdságának, Ubaldini Rogér pisai érsek segedelmével, ellenceinek szövetségét feloldhatni, 's a' Gibellineket ismét barátjaivá tenni. Nino de Gallura több barátival együtt számüzetett; Ubaldini Rogér pedig fáradsága jutalmául, az igért pisai megosztandó uralkodás helyett, a' néppaiotából erőszakosan elhajtatott. Most a' bitorló, uralkodása semmi határt nem esmerve, méltatlanságokat követett el a' nép en; sőt saját rokonainak életét is veszély fenyegeté, 's az érsek egyik unokája megöletett általa. Illy kegyetlen tettek mindent felláziottak ellene, 's a' hozzá hirvágyra, csalárdságra 's kegyetlenségre hasonló Ubaldini Rogér állott az összeesküdtek eleibe. Ez a' tervet olly ravaszul el tudá a' zsarnok szemei elől rejteni, hogy egészen megérve csak akkor tört ki, midőn Ugolino a' Genuaiakkal folytatandó háborut makacsul javasolá. Julius 1. 1288, Ubaldini rendelése szerint hirtelen meghuzatott a' vészharang, Ugolino minden felől megtámadtatott, 's végre estig tartott

nyakas ellenvédelem után, két fiával, Gaddoval és Uguccionevel, 's két unokájával (Nino le Brigata, és Aurel. Nuncio) együtt elfogatott. Ez azon 5 személy, kiknek rettentő halálát Dante ezen halhatatlan költeményében „*La divina commedia*" a' „*L' inferno*" szakaszban emliti. Ubaldini Rogér vagy Rugieri ugyanis ezen szerencsétleneket a' gualandi toronyba záratá, — melly azóta torre di fame-nek (éh-torony) neveztetik, — 's annak kulcsait az Arnoba hajitván, az éhségnek áldozá fel őket. Minthogy azonban ezen iszonyu történetek kifejlődtével Ugolinonak több fiai 's unokái nem voltak Pisában, részint pedig magokat futás által a' veszedelemtől megmentették: a' Gherardesca nemzetség rövid idő multva ismét felvirágzott, 's már 1320 egy Gherardesca Rieri Donavatico találtatik a' pisai kormányzás elején. Ezen Rierinek természetes fia Manfred, mint Pisa fővezére, védte Cagliarit, aragoniai IV. Alfonz ellen, 's Febr. 28. 1324 Luco Cisternánál vitézsége által kétessé tette neki a' győzedelmet. Nem is foglalhaták el előbb Cagliarit az Aragoniaiak, mignem Manfred egy kirohanás alkalmával veszedelmesen megsebesittetve, éltét dicső halállal végezé. — Egy másik, Bonifacio nevü Gherardesca, 1329 Pisa kapitányává neveztetett, midőn a' város ama' hires Castruccio Castracani és a' bajor Lajos császár igáját levetette. Ez nyomta el a' nemesek összeesküvését is (1335), melly a' polgárok szabadságai ellen volt intézve, 's a' hirre vágyókat a' város odahagyására kinszerité. Ezen vitéz férjfiu ragadó nyavalyában halt meg 1340, 's a' hálás Pisaiak 11 éves fiát Reinert nevezék ki a' kapitányi hivatalban utódjának. 1348 Reiner is megholt a' ragadós nyavalyában; a' többi Gherardescák pedig ősi birtokaikba vonultak vissza, s ritkán vettek részt Pisa politicai ügyeiben. Az ujabb időben egy Filep nevü, 's Pistojában (1730) született Gh. mutatá ki magát, mint hangaszerző 's jeles fortepianista. Leghiresebb munkája az, mellyet az etruriai király halálára készitett 1803. Meghalt Pisában 80-ik évében. —*no*—

Ghiberti (Lőrincz) képfaragó, Florenczben szül. 1378. Elei leginkább aranymivességgel foglalatoskodtak, mellyben a' Florencziek hiresek voltak. Korán megtanulta mostoha atyjától, Bartolucciotól, a' rajzolást, mintázást (Modelliren) és érczöntést. A' 14. század vége felé elhagyta Florenczet, a' ragadós nyavalya miatt, 's 1401 egy frescorajzolatot készitett Riminiben, herczeg Pandolfo Malatesta palotájában, midőn a' florenczi főbb kereskedők minden mivészt felszólitottak egy érczkapunak készitésére, melly még ma is ékesiti ker. sz. János kápolnáját. Erre nézve pedig nem csak Pisa Andrást kelle felülmulni, ki 1339 és 1340 a' meglévő három kaput elkészitette, hanem minden más élő mivészeket is, kik között sok igen ügyes férjfiu volt. Mint próbamunka, Izsák megáldoztatása adatott fel, aranyozott érczből készitetendő. A' versenyezők munkái közül legjelesebbeknek találták a' birák Brunelleschiét, Donatelloét és Ghibertiét; de a' két első önkényt visszalépett, Ghiberti mivét érdemesebbnek esmervén. Ezentul 21 évi munka után, az elökelők kivánsága szerint, az első, 's majdnem ugyan annyi idéig való dolgozás után a' második kaput is elkészitette; mellyekről Angelo Mihály azt mondá, hogy érdemesek a' paradicsom bemenetelét ékesitni. Ezen 40 év alatt egy ker. Jánost is készite még Ghiberti, Or sz. Mihály templomának; két basreliefet a' sienai főegyház keresztelő kápolnájának; Máté és sz. István szobrát hasonlólag Or sz. Mihály templomának; és a' Santa Maria del Fiore templomnak sz. Zenobius florenczi püspök ereklye szekrényét. Mind ezen mivek megvannak még, 's észrevehető rajtok Gh. mivészi előmenetele. Az üvegfestésben is jeles munkákat készitett ő, névszerint a' fenemlitett Or sz. Mihály és Santa Maria del Fiore templomok számára. Ezeken felül van egy munkája is, a' képfaragás mövészségéről, mellyből Cicognara néhány töredékrészt közlött. Meghalt 1455 körül.

Ghimes (*Ghymes*) Nyitravármegyének nyitrai járásában lévő mezőváros, a' gróf Forgács nemzetség tulajdona, mellynek itt egy szép kastélya, 's egy — órányi távolságu hegyen, még lakható ősi vára van. Ez IV. Béla alatt Zwanka András által épittetett, ki vitézségéért, mellyet a' tatár háboruban bőven kimutatott, a' nevezett király által, Nyitravármegyében nagy darab földdel adományoztatott meg. Ugyanez volt épitője Znio vagy Turócz várának is. A' zenebonás Trencsényi Máté, hosszas ostrom után bevevé Ghimest; de midőn Rozgonyitól meggyőzetett, I. Mária királyné 1386, ismét oda adományzá azt a' hires Forgács Balázsnak. Minthogy a' törökhaboruban igen megrongáltatott, Forgács Sigmond 1613 nagy költséggel ujittatá meg. De 1619 ismét sokat szenvedett Bethlen seregei, valamint szinte 1663 a' Törökök által is. A' 18-ik század első felében elvesztő azt hütlensége miatt Forgács Sigmond, I. Rákóczy Ferencz hadvezére, 's a' hon ősi vára I. Jósef által Wratislaw János cseh főcancellariusnak ajándékoztatott, kitől azt III. Károly engedelmével gróf Forgács (V. Pál nagyváradi püspök, 130,000 forinton vásárlá vissza, 's 1750 ismét egészen helyre állittatá, melly időtől fogva szünetlen a' mondott grófi nemzetségé marada. Ez, egyike a' vas idők pusztitó rongálásain diadalmaskodott váraknak, honunkban. Rejt magában némelly megnézésre érdemeset is. Egész az épületig fel lehet kocsizni, mellynek idoma épitetői és épitői szép izlést mutat. Kapuját, mint azt a' felirás mutatja, a' nevezett püspök 1755 ujra épitteté. A' vár alsó osztályaiban egy várnagy 's nehány hajdu tanyáz, 's őrzi azon tiszteletre méltó magános épületet, melly gesztenye erdő által övedztetik körül. A' felső szobákba széles és mesterséges lépcsők vezetnek, mellyeket, mint egy márvány táblán lévő latin feliratból kitetszik, hasonlóan a' fenebb mondott Pál püspök készittete. Egy tereme (saal) könnyen befogadhat 200—300 személyt, 's tökéletes vendégségi készülete van. Itt (valamint más szobákban is) régi Forgácsok fegyveres képei láthatók. Ablakaiból számtalan helység, hegy, völgy, ligetek, folyamok és tavak felett, kellemesen simul el a' nézö tekintete, 's a' vidék egy gyönyörü látvány képében nyugszik alatta. Az alsó és felső vár között egy kicsiny udvar van. A' felső várba egy ajtóska vezet, mellyen a' Forgács és Pálffy nemzetségek czimere, és egy latin felirás van. A' felső vár szobái butor nélkül vannak. Az egésznek legnagyobb disze a' loyolai sz. Ignácz kápolnája, kinek fegyveres képe a' főoltáron, egy ügyes festőtől készitve látszik. A' kápolna alatt van a' Forgács nemzetség kriptája, mellyben, a' várnak utolszor elhunyt birtokosai, László és Pál is nyugosznak. Nevezetes a' kápolna egyik zárhelyében lévő azon misés ruha, melly arannyal 's asszonyi hajszálakkal ékesen van kihimezve. Ez, Révai Emerentiának, IV. Forgács Pál (következve rosnyói püspök) hölgyének munkája, mellyet akkor készite, midőn férje pappá szenteltetett, 's ő, a' klastromba zárkozandó, szép hosszu haját lemetszeté. A' nagy várudvarban, egy kőszikla-medenczében, tiszta 's inni való viz van. G. bővebb leirását olvashatni az 1821-ki Tudományos Gyüjtemény II. kötetében. —*no.*—

Ghirlandajo (Domenico) egyike a' régibb nagyon leleményes florenczi képiróknak, 's ennél fogva a' későbbiek által is használtatott. Florenczben született 1449, hol a' Sassetti kápolnában 's a' sz. háromság templomában találtatnak nagyobb mivei, mellyek leginkább sz. Ferencz történeteit tárgyazzák. Az erőt, igazságot 's ártatlanságot hasonlatossági idomzatban csudálkozásra méltólag festé. Az igazság allegorinss képe a' Giustiniani gyüjteményben (l. e.) találtatik, Nevezetessé lett Gh. az által is, mivel Angelonak tanitója volt. Testvérei, Dávid és Benedek, a' képirás müvészségben nem lettek hasonlók ő hozzá. Egy későbbi, Ghirlandajo *Ridolfo* (Rudolf), Rafaelnek barátja és Fra Bartolomeonak tanitványa volt. 54.

Ghisni nevezetes kereskedő város Kabulban, Dilem folyó mellett

egy magas helyen, 1500 házzal. Környékében van Mahmud hires szultán sirja, hová gyakori bucsujárás történik.

Gianni (Francesco), költő és gyorsdalnok (improvisatore), szül. az egyházi birtokokban 1760, szabóságot tanult, hol munkaasztalánál Tassot, Ariostot és más költőket olvasa. Jó elmét és heves képzeletet adva neki, gyorsdalnokká teremté őt a' természet. Illyennek Genuában mutatá magát először. Ezután telve azon lelkesedéssel, mellyet a' cisalpini köztársaság képe kelte sokakban, Milanoba ment 1796-ban, és a' törvénytanács tagja lön. Spartai idomu arcza egészen megfelelt égő belsejének. Az Oroszok Cattaroba zárták. Megszabadulva (1800), Parisba ment, hol Napoleon császári gyorsdalnokká nevezé ki. Azon társaságokban, mellyeket Corvetto minden uj győzödelem hirére magánál öszvegyüjtött, a' legfényesebb megelégedéssel gyorsdalozott (improvisált) Gianni, az elejbe tett hirlevél (bulletin) szerint. Több dal kinyomatott ezek közül a' francia fordittással együtt. 1811-ben Mad. Brignole-t Genuába kiséré. Azon hódolatok, mellyekkel pártolónéját tisztelé, mind hálájának, mind tehetségének bizonysági. Olvashátók némelly gyorsdalozott (gyorsdalolt) szerelmes énekei e' czimü darabjában: „*Saluti del matino e della sera.*" Bonaparte esete után megtartá évpénzét. Brignole assz. halála olta (Jan. 1815) csak kegyes hangzatokat költe. A' természettól annyira áldott Gianninak gyengéd, szerelmes, hősi és köztársaságos verseiben vannak, sok szép emlékezeten kivül, remek költőhez méltó helyek is. Kijöttek Milanoban 1807. 5 köt. 55.

Giannone (Péter), viszontagságai 's munkái által egyiránt nevezetessé lett iró, Maj. 7. 1676 Capitanata Nápoly királysági tartomány, ban Ischitellában született, 's mivelődését nagyobb részint Argento Kajetán nápolyi törvénytudónak köszöné, kinek házában azon időben rendszerint majdnem minden azon városbeli jelesebb elme összegyülekezett. Itt fogta fel G. leghiresebb, 's egész élete viszonyait elhatárzó e' czimü munkájának tervét: „*Storia civile del regno di Napoli*" (4 köt. 4-r. Nápoly 1723), mellynek kidolgozása 20 évébe került, 's mellynél leginkább constanzoi Angelonak Nápolyról irt munkája szolgált neki vezérül. Ellene egyházi átok hirdettetett. G. tehát elhagyá (1723) Nápolyt, 's Bécsben keresett menedékhelyet. Itt Eugén királyi herczeg védelme, Zinzendorfnak 's az utóbb olly hiressé lett gróf Bonnevalnak és Garellinek, a' király akkori házi orvosának szószólása által, évenkénti segedelempénzt nyert a' siciliai követség titoknoki pénztárából. Azonban midőn 1734 don Carlos lépett fel Nápoly királyi székére, nem csak évenkénti fizetése, hanem több ideig Bécsben tartózkodhatása is megtagadtatott. G. ekkor Velenczébe költözködött, hogy ott ezen már Bécsben elkezdett munkáját: „*Il triregno, ossia del regno del cielo, della terra e de papa*", mellyre 12 évi munkát forditott, folytathassa. De későbbi bal történetei lehetetlenné tevék neki az egész munkát az elintézett terv szerint végezni; 's előadásában csak a' kilenczedik századig juthatott. Bár milly kedvezőleg fogadtatott is G. eleinte Velenczében, hol leginkább Pisani Angiolo tanácsnok fogta fel ügyét, nem sokára itt is megváltoztak környülállásai, leginkább azért, hogy azon ajánlatot, melly szerint a' köztársaság szolgálatjába léphetett volna, mint ügyviselő, elmellőzte. 's mivel azon gyanu támadott felőle, hogy politicai véleménye épenséggel nem egyez meg Velenczének azon tengerhatalmi uralkodásával, mellyet a' köztársaság még akkor az adriai tengeren gyakorlott, 's mivel ő azon vigyázatlanságot követte el, hogy a' franczia és spanyol követekkel gyakran társalkodott, a' mi már maga is elegendő volt az uralkodás gyanuját felgerjeszteni. Egy éjjel (1735 Sept.) rá rohantak a' köztársaság őrszolgái, 's a' szegény irót, mint az országlás veszedelmes ellenségét, a' határokon tul a' ferrarai tartományba hurczolták. A' Velenczeiek kedvéért az adriai tengeren uralkodásról kevéssel előbb kiadott munkája: „*Lettera intorno al dominio del mare adriatico ed la*

trattati seguiti in Venezia tra papa Alessandro III., e l' imperador Frederico Barbarossa" nem volt elégséges a' tanács gyanuját, 's ennek következését eloszlatni. Mindenektől elhagyatva, mivel előbb a' paduai egyetembe a' romai törvények tanitására meghivatván, azt azon ürügynél fogva mellőzte el; hogy nem tud elegendőképen latinul, ujabb áldöztetésektől tartván, Rinaldo Antal nevet vett fel, 's Modenában, Mailandban és Turinban volt kevés ideig való tartózkodása után, fiával együtt Genfbe költözött, hol a' legjelesebb férjfiak által nem csak becsülettel fogadtatott, hanem bő adakozással is gyámolittatott. Épen Nápoly történeteinek folytatását akará sajtó alá bocsátni, midőn elég vigyázatlan volt husvét ünnepeire (1736) egy Savoyához tartozó faluba kimenni, hol nyomon letartóztattatott, 's Miolan várába, azutan Ceva erősségbe, 's végre a' turini fellegvárba vitetett. Itt halt meg, 12 évi fogság után, melly részint olly sanyaru volt, hogy a' már 72 évü aggottnak nem engedtetett meg fiát láthatni. Kéziratai mindjárt elfogatása után Romába vitettek; 's igyekezete: a' sardiniai királynak kedvezőleg irt, 's a' turini és romai udvar között támadt egyezségbeli visszavonásokat tárgyazó munkája által magának szabadságot szerezhetni, épen olly sikeretlen maradt, mint készitett 's Apr. 4. 1738 kiadott megmásitása a' „*Storia civile*"-ben állitott okfőknek Halála után jelent meg tőle: „*Opere postume in difesa della sua Storia civile*" 'sat. (Lausanne 1760), mellynek legélesebb helyei már 1738 ezen külön czim alatt: „*Anecdotes ecclésiastiques*" jöttek ki Haagban. —*no*—

Gibbon (Edward), az Angolok harmadik nagy történetiroja, szül. Putneyben, Surreyben 1737; gyermekségében gyenge és beteges volt. Házi tanitás után a' westminsteri oskolába járt 1749, 1752-ben pedig Oxfordban tanult. Itt Parson jesuita irásai annyira vonszák őt, hogy egész évig theologiai vizsgálatokba merült, 's 1753-ban megtért. Ezen történet által nagyon megilletődvén az atyja, ki jó birtoku volt, Lausanneba küldé egy felvilágosodott reformatus paphoz, Pevillard nevühez, ki 1754-ben a' protestans vallásra visszavezérlé. 1758-ig tartózkodék itt teljes haszonnal, a' tudományokban előmenve, 's teste erőre kapva. Curchod hitszónok leánya itt annyira elragadá szépsége, 's mivelt kellemei által, hogy, ha ön atyja engedé, elvette volna. Kedvese utóbb a' hires Necker nője lett. Az ifju G. atyja házánál a' legszivesebb elfogadást nyeré. Atyja azt akará, hogy magát a' mezei gazdaságnak adja, vagy a' törvénytanulásnak, vagy lépjen hivatalba mint követségi titoknok a' beállandó bé' együlésnél; de az ő kedves hajlandósága a' tanulás maradt. 1759-ben megjelent tőle franczia nyelven: „*Essai sur l' étude de la littérature.*" Midőn nem sokára az ellenség becsapásától való félelem a' nemzeti sereg felállását kieszközlé, Gibbon hadnagy lön annál. A' sereg eloszlása után jobb egészséggel tudományaihoz tért. — Frankhonba utazott, és Lausannen által Olaszországba. Itt történt, hogy 1764-ben eszméletekbe merülten ülve a' Capitolium romjain, mig a' szerzetesek Jupiter hajdani templomában estit énekeltek, ezen világon uralkodó város hajdani dicsősége, 's mostani hanyatlottsága mélyen megrázá, 's azon feltételre buzditá, hogy a' romai birodalom elhunytát leirja. Nápolyt meglátván, 1765-ben Angolhonba visszatért. Lemondott hivataláról a' nemzeti seregben; Schweiz történeteit leirá, de viszont elemészté, noha Humenak tetszék. 1768 olta romai történeteire készült. Már ifjuságában szerzett magának sok ide tartozó esmeretet, 's most azt fáradhatlan olvasással öregbité. Atyja halála után (1770) Londont választá lakhelyéül, 's bele kezdett nevezetes munkájába, mellynek önterve szerint a' 3-dik kötettel kelle végződnie, a' nyugoti birodalom megszüntéig menendővel, de utóbb még is egész a' keleti birodalom eldültéig nyult. A' fővárosban létel igen sokba kerülvén neki, Deyverdune nevü barátjához ment Lausanneba. Itt 1787-ben végzé a' 6-dik és utolsó kötetet nagy munkájából, melly ezen czimet viseli: „*History of the decline and Fall*

of the roman empire" (6 köt. 4.). Látszik benne mély és sokoldalu tanultság, szoros és elmés birálat, elragadó előadás, nem ritkán mély, gyakran nagy, és majd mindig igaz nézet, vonszó vizsgálat, a' tettekhez nagy képzelmeket kapcsolás, mellyek az olvasót gondolkozásra ingerlik. De nem egészen hiánytalan. Hideg charactere az anyagos nagyságot, mint Tamerlan iszonyu garázdaságit, csudálja, a' csendes erkölcsnek nem igen hódol. E' munkát nyomtatandó Londonba ment, de dolgát végezve visszatért a' kedves Lausanneba, hol bölcselkedési csendben élt. De midőn a' franczia revolutio Helvetiára is befolyni kezdett, 1793-ban Angliába utazott, 's Jan. 16-kán 1794 meghalt. Még önélete leirását is birjuk 2 kötetben. 55.

Gibellinek, l. Guelfek.

Gibraltar, a' tenger felett 1400 láb. magasságra felelmelkedő kősziklás fok, az andalusiai királyságnak (Spanyolorsz). legdélibb csucsán (az é. sz. 36° alatt), éjszaktól dél felé 7—8 ang. mf. hosszú, 's a' hol legszélesebb, nincs ½ ang. mf.; mindenütt meredek, itt 's amott függőleges, 's a' természettől és emberi kezek munkájánál fogva meggyőzhetetlen erős vár, mellyet az Angolok birnak. Neve ezen arab szavakból „*Gibel ul Tarif*" (Tarif csucsa vagy kősziklája) származott, mivel Tarif Abenzaca, Walid khalifának vezére, az Arabok Spanyolországba ütésekor 711 ezen, a' régi népeknél Calpe név alatt esmeretes kősziklánál szált ki legelőször, a' tövében feküdt Heraclea városát elfoglalván, melly város nevét kétség kivül a' Hercules oszlopairól szárnyalt régetől vette, mellyeket (mint meséltetik) a' régi világnak ezen hőse, itt járásának emlékéül állitott fel ezen, 's a' szemben fekvő afrikai fokon, Ceután. Gibraltar hegyéről 's váráról neveztetett el a' mellettek nyug. fekvő város és tengeröböl, mint az Afrikát Europától elválasztó tengerszoros is, melly 7 ½ mf. hosszu 's 1 ½ mf. széles. A' várost 12,000-en lakják, kiknek a' kikötő sok kereskedésből származó hasznot hajt. A' vár tartása eszt. 40,000 f. sterl. kerül. A' várban számos őrsereg tartatik. II Ferdinánd, castiliai király, elvette 1302 Gibraltart az Araboktól. 1333 visszafoglalták ezek a' várat, de 1402 ismét elvesztették, IV Henriktől meggyőzetvén. A' hegy éjszaki oldalán lévő várkastélynak, melly az Arabok épitésmódja szerint hármas fallal vétetett körül, még csak a' legfelsőbb fala áll fen, a' várost a' száraz felől teendő ostrom ellen védő. A' legalsó fal helyén az a' nagy ágyusor áll, melly az éjszaki száraz felé lévő kaput védi. A' második kőfal helyén kereskedők portéka-rakhelyei állanak. Speckel strasburgi német hadi földmérő változtatta meg, Károly király alatt, a' régi arab falakat 's bástyákat, europai várerősités formát adván nekik. A' spanyol örökség felett folyt hadban, Aug. 4. 1704 a' Spanyolok kénytelenittettek ezt a' várat Rook angol admirálnak, 's György darmstadti herczeg, császári fő vezér és cataloniai alkirálynak, áltadni, kik Maj. véletlenül jelentek meg Gibraltar előtt. Anjoui Filep király Oct. 12. 1704 Gibraltart 10,000 emberrel támadtatta meg a' száraz felől, hol a' vár egy keskeny homokos földdarab által köttetik öszve a' szárazzal, de az az Angoloktól ugy megrakatott ágyu sorokkal, hogy a' Spanyolok porta de fuegonak (tűzkapunak) nevezték. Az alatt Poyetz admirál a' tenger felől zárta be Gibraltart 24 hajóval. Hanem a' már csaknem végponton lévő őrseregnek segitségére jött az angol-hollandi hajósereg, Leake admirál vezérlése alatt. A' száraz felől lett bezáratása a' várnak, kivánt következés nélkül, az utrechti békekötésig tartott 1716. Azolta semmit sem mulasztott el Angolország Gibraltarnak, mint a' földközi tengeren kereskedése bástyájának, meggyőzhetetlen állapotba helyezésére nézve. Mivel pedig a' hely rettenetességével Spanyolország haszna párosodott, 's ennél fogva ez igen vágyott birás-ra, 1727 Mart. 7 ismét ostrom alá vetette a' spanyolországlás Gibraltart, de ez is semmivé tétetett a' 11 hadi hajóval oda evezett Trager admirál által. Spanyolország 2 mil. f. sterl. igért az

Angoloknak, ha kitakarodnak; de hijában, 's a' sevillai egyezésnél fogva 1729 minden jusáról le kellett mondania; el nem mulasztotta mindazáltal kemény en megtiltani a' várba leendő élelem-bevivést, 's ezt a' st. rochi és algezirai naponként erősebbé tett lineák által a' száraztól egészen elszakasztani. De annál könnyebb volt a' lakosoknak és őrseregnek a' tenger felól megszerezni a' szükségeseket, mivel a' kősziklából egy édes vizü kut forr ki, 's a' kősziklás üregekben az eső legtisztább ivó vizzé ülepedik. Tehenek, juhok és kecskék déli égallja alatt a' kősziklá hasadások mellett mindig zöldelő élelmet találnak, 's e' felett minden darabka termékeny föld legkülönbfélébb, részint vadon növő, részint plántált gyümölcsfákkal diszlik. 1779 had ütvén ki Angol-és Spanyolországok közt, ismét megujult Gibraltar ostomoltatása. (L. ELLIÓT). Az 1783-ki béke ez uttal is megerősité Angolországot Gibraltar birásában, mellynek 1779-tól 1782-ig tartott ostromoltatása a' hadakozó hatalmasságoknak 74 mil. tall. több költségbe került. Azolta Gibraltar minden angol-spanyol, 's részint franczia háborukban is, legfeljebb csak a' száraz felől záratott be. *L — u.*

GIESEKE (Dietrich Miklós), szül. 1724. Kőszegen Magyarhonban; atyjától, Kőszegi Páltól, születése után hamar megfosztatván, Hamburgban nevelteték, hol magát a' theologiának adá, üres óráit pedig a' költésnek szentelé. A' „*Bremische Beiträge*" szekeztetői barátjaivá lettek. Minekutána 1748 óta, Hanoverben és Braunschweigban néhány ifjat nevelt, hitszónok lön Trautensteinban a' blankenburgi herczegségben, 's Cramer holta után főhitszónok Quedlinburgban, 1760-ban pedig Schwarzburg herczegtől superintendensnek nevezteték ki Sondershausenben. Itt halt meg 1765-ben. A' Németektől kedveltetett ezen idegen nyelven irt Magyar; versei, az idegen honba átápolódtak, csendesen, természetesen folynak, egyszerüek, könnyüek; barátság és tiszta szerelem érzésében olvadó szivet mutatók. Klopstock Wingolfjának második énekében emléket emele neki; 's egy ódát is ira hozzá. Munkáit Gärtner adá ki 1767-ben e' czim alatt: „*Gieseke's poetische Werke, nebst des Dichters Leben*". 55.

GIESSEN Felsőhessen fővárosa, 6500 lakossal, 's Lajos landgróftól 1607 alapitott tudományos egyetemmel, melly különös hirre azonban nem jutott, 60,000 for. jövedelme 's 38 tanitója mellett. Könyvtárában 27,000 darab van; kórintézete nagy, szülteréme derék; bonczszine, gazdag és szép izlésü melegháza, orvosi füvészkertje, erdész növénykertje, chemiai munkaszobája, csillagvisgáló tornya stb. nevezetesek. Hajdani erőssége lerontaték. Dohánygyára és szövő székei vannak.

GIGASI, l. ÓRIÁSI.

GIGÁSOK, sárkánylábu szörnyek, mellyeket Gaea, a' Titanoknak Tartarusba lett bezáratásán való haragjában, a' himtelenitett Uranus véréből szüle, 's Jupiter ellen hadra indita. A' phlegraei mezőkön törtek a' földből elő, 's harczolni kezdtek az égiek ellen. Ossa, Pelion, Oeta, Rhodope 's más hegyeket egymásra halmozának, 's ezekről sziklادarabokkal 's tüzzel vivták az Olympot. Ha a' sziklák a' tengerbe estek, szigeteket képzettek; ha a' földre, hegyeket. De az Istenek győztek, 's a' mi több, halandók segitségével. Hercules sokat megölt és sebesitett, mint a' többek közt Alkyoneust. Mercur elejté Hippolytust, Vulcan és Hecate Klitiast, Minerva Pallast, Jupiter villámival többeket agyan ütött, Neptun Kos-szigetének egy részét Polybatosra dönté, Minerva Sikelia szigetét Enkeladosra. Némellyek szerint minden gigásra sziget vagy hegy dönteték, mellyekből ők tüzet okádtak: mások szerint Tartarusba zárattak, 's ott Uranussal együtt őriztettek. Későbbi regék szerint Silen szamarának orditása, mások szerint Triton kürtölése tengeri csigájából, futtatá meg őket.

GIGLI (Jeromos), Sienában született Oct. 14. 1660. 's tulajdonkép Nenci nevet viselt. Egy gazdag rokona, Gigli Jeromos, fiának fogadta

őt, 's az ifju Nenci, jóltévője nevét vette fel, kinek egyszersmind egy gazdag nőt 's tetemes vagyont is köszönhetett. Gigli lyrai 's dramai költeményei mindenütt legnagyobb tetszést nyertek. De a' hizelgés minden nemei ellen intézett gunyja 's mardozó eszméi által veszedelmes ellenségeket szerze magának. Molière „Tartuffe"-jének ő általa Don Pilone czim alatt történt fordittatása, felgerjeszté ellene a' papság haragját, mellyet az által még inkáb nevelt, hogy azon darabot néhány barátival a' sienai szinházban eljátszotta, melly alkalommal több esmeretes személyek ruházatjokban 's magokviseletében leghivebben ábrázoltattak. De önmaga 's hozzá tartozandói ellen is kikelt eszméje, 's egy dramában „*La sorella di Don Pilone*" nem csak magát festette le minden gyengéségeivel 's szokásaival együtt, hanem nejének néha néha fösvénységre fajzó takarékosságát, 's rokonait és házi cselédeit is. Midőn végre „Sz. Katalin" czimü munkája kiadásakor egy függelékben az Academia della Crusca kifejezéseit, mellynek ő is tagja volt, megtámadta: kitört a' zivatar, 's ő minden oldalról gyaláztatva és vádoltatva, számfelett való ellenségei által, — legyőzetett. Neve a' sienai tanitók sorából, 's az Academia della Crusca és más tudós társaságok tagjaié közül kitörültetett, 's ő maga anyavárosából is kiutasittatott. Minthogy pedig pazérlása 's vigyázatlansága által vagyonbeli környülállásai is igen megroncsoltattak: kinszeritve látá magát, minden sérelmest visszavonni, mellyet az Academia, 's általában a' munkáiban érintettek ellen irt. Ez által engedelmet nyert ugyan Romából Sienába visszatérhetni, de helyezete semmivel sem javult. Betegség 's házi boszuság ismét Romába menni kénytelenité, hogy napjait nyugalomban végezhesse. Itt igen megvonva élt, 's Jan. 4. 1722, 61 éves korában olly szegényül halt meg, hogy eltakarittatása költségei sem kerültek ki sajátjából. Halála előtt kevéssel, több apró 's keserü gunnyal teljes iratait égeté el. Hátrahagyott számos munkái lelkesek és eszmesek. G. nyilt és becsületes férjfiu volt; ellensége minden szinmutatásnak és hizelgésnek. Mint a' romai Arcadiaiak tagja, Amaranto sciatidico nevet viselt. —*no*—

Gilbert, két franczia költő. I. Gabriel, élt a' 17. században, Racine és Corneille kortársa, kiket drámai munkáival megelőzött, de mellyeket amazok magokéival elhomályositottak, noha némellyek meg akarják mutathatni, hogy őt használni egyik nagy költő sem tartá megvetendőnek. G. titoknok volt Rohan herczegnénél, azután Krisztina svéd királynénál, ki őt „*mon beau génie*"-nek nevezgeté, 's annyira csudálta, hogy a' franczia udvarnál svéd residensnek tette, és ajándékokkal halmozta. Krisztina holta után, 's midőn darabjai a' közönséget többé nem vonzák, elszegényedett, 's elfelejtetett. Nagy számu költői munkáin kivül van tőle 15 szindarab. „*Telephont*" szomoru játékába, Richelien cardinálnak néhány saját verseit becsusztatta, melly kedveskedését a' nagy kormányfi, ki különben csak rosz rimelő volt, igen sokra becsülte. A' „Szerelem mesterségét" is utánozta Ovid szerint. — II. Nicolas Joseph G. szül. 1751. Sors, indulat, 's észtehetség gunyversirásra vezérlé; 's vannak franczia mübirák, kik őt franczia Juvenalisnak nevezik. Az ugynevezett „bölcselkedők" ellen felállott párthoz olly hevesen szövetkezett, hogy azt mondák róla, ő huzta meg ellenek a' vészaharangot. Gunyversei „A' 18-dik század," mellyet 1775 Fréronnak ajánlott, 's „Az én apologiám" 1778 olly erővel teljes és csipős helyekkel diszeskednek, mellyek a' romai költőre emlékeztetnek. Költeményei két kötetben vannak. Csaknem elmezavartan holt meg 1780. *J.*

Gilisztа (esféreg, belféreg). A' nép a' belférgeket is gilisztának nevezi, sokan pedig az esférget (*lumbricus*) kukacznak hivják (l. e.). Földi az esférget nevezi gilisztának, 's igy irja le: Teste gömbölyü, gyürüs, gyakran nemző részeket befogó, felemelt övvel keritett, többnyire hosszára rejtett fulánkokkal darabos, oldalast való lyukakkal. —

Fajai: 1) **földi** G. (*Lumbricus terrestris*), fakó 8 rendel fulánkos; a' nedves földet szereti, meglyuggatja, 's igy a' veteményeknek árt. 2) **babos** G. (*L. variegatus*), verhenyős (szép veres), babos, 6 sorosan sertés. — —*j*—*a*.

Ginguené (Pierre Louis), nyelvtudós, szül. Rennesben, Bretagneban 1748. Eredetét régi de elszegényedett nemzetségből vette. Holt és élő nyelveket korán, nagy könnyüséggel tulajdonivá teve, 's a' festésre, jelesen pedig a' költésre és muzsikára, élénk elmét mutatott. Parisban idejét a' Contrôle général egyik hivatalánál, munka és tanulás közt osztá meg. — Pontosság, 's a' hivatalos dolgokban ügyesség, ugy folyó és csinos irása nem kevésbé ajánlák elöljáróinak, mint az „*Almanac des Muses*" zsebkönyvbe név nélkül csusztatott „*Confession de Zulme*" költeménye figyelmet gerjeszte. Mégis minden várakozás ellen egészen idegen tanulmányokra adá magát. A' franczia nyelv mélységét kezdé a' a' grammaticusokban, 's költőkben, kivált Rabelais és Malherbe munkáiban fejtegetni. Mind a' két iró, 's jelesen az utolsó, kit a' mérték tekintetéből, 's mint nagy emberek és tettek éneklőjét, még J. B. Rousseaunak is elibe tett, — kedveltjévé lön; 's legkellemesb foglalatossága vala, a' két iró elhunyt vagy elfelejtett szépségeit, ifjuságok teljes kecsében ujra előállítani. Majd elkezdődének a' Gluck és Piccini felekezetei közt a' küzdések. — G. Piccini 's az olasz muzsika pártjára állott, 's annál nagyobb szilárdsággal szált viadalra, minthogy Piccininek személyes barátja vala. Felekezete egész reményét csak benne helyezé; mindőn a' másiknak fejei Arnaud és Suard, nem csak muzsikai miveltséggel jeleskedő férjfiak valának, hanem egyszersmind gondolkozók és irók is. Egy kis iratban, („*Mélophile à l' homme de lettres, chargé de la réduction des articles de l' Opéra dans le Mercure de France*" Par. 1782) ellenei megtámadását megelőzte, 's még sokkal később irta ama' nem csekély esmertetőt „*Notice sur la vie et les ouvrages de Nic. Piccini*" (Paris 1800) mellyben minden e' szerző iránti vonszódása mellett is, Gluckot mint izléssel 's belátással biró embert itélte meg, bárha iránta nem mindenkor szoros igazságot követett is. Azon költemény, mellyet braunschweigi Leopold herczeg halálára, 's azon emlékirás, mellyet XII. Lajosra, a' franczia academia által feltett jutalomért készitett, csak tiszteletes emlitést nyert. Rousseau vallomásáról hozott itélete („*Lettres sur les conf. de J. J. Rousseau*" Par. 1791 — angolra forditva Lond. 1792 12) nagyobb figyelmet gerjesztett. Szoros részre hajlatlansága által, mellyel ennek életét vizsgálta, oltalmazására többet tett, mint akármelly magasztaló szónok tehetett volna. A' polgári zendülés, mellyben mint szabadság barátja munkás részt vön, tágasabb kört nyita tudós és tiszt hatásának. A' nélkül, hogy tanulmányaival felhagyott volna, mint ezt szakadatlan munkái a' „*Moniteur*" és „*Mercure de France*" (1790—92) lapjain, ugy az „*Encyclopédie méthodique*"-hez tartozó „*Dictionnaire de musique*" (Framery társaságában 1791 és 1815 4.) kidolgozása, 's a' „*Nouvelle grammaire raisonnée*"-hez (Par. 1795) járulta bizonyitják; — a' „*Feuille villageoise*" (1791—1792 Grouvelle társaságában, 1793—1795 egyedül) 's az önalkotta „*Décade philosophique, littéraire et politique*" (1794—1807, 54 köt. 1805-tól „*Revue*" czim alatt) kiadása által, a' napi történetek józanabb és csendesb elbeszélőihez csatlakozott. A' „*Décade*," melly mint előbb Robespierret, ugy később Bonapartet nem igen harsogtatá — azon egyetlen franczia időszaki irás, melly az egész zendülés ideje alatt fennmaradt a' nélkül, hogy characterét vagy becsét valaha megtagadta volna. Szinte illy munkásságot mutatott G. hivatalos viszonyaiban is, mint directeur général de l' instruction publique, és (e' tisztségnek 1798 Febr. letétele után) mint a' köztársaság követe a' turini udvarnál. Visszatértével a' Tribunat tagja lön. De mivel a' kormány némelly rendszabásainak magát ellene szegezni kötelességének tartá, ő is azon tribunusok közé számittatott, kiket a' senatus 1802 kirekesztett.

Ekkor vállalá fel azon érdemmel teljes munkát, mellynek hirét nagyobb részint köszönheti „*Histoire littéraire d' Italie*," mellynek 1—6 része Parisban 1811—13, 7—9 része pedig holta után 1819 jelent meg. Ha Tiraboschi, nyomozásaiban figyelmét inkább az egyesre mint közre forditotta, ugy G. ellenkezőleg azt igyekezett megmutatni, minő folyamatja volt általjában a' litteraturának, Constantin idejétől a' 18. századig Olaszországban. Kutfőkből beszél, 's jobbadán el nem fogódtan itél. Gondolataiban 's irásmódjában semmi vakitó; de a' szerény 's ép elme, melly az egész munkában uralkodik, az egyesek igen találó characteristicája, a' nemes nyelv, melly a' fordulatok bizonyos egyhangusága mellett is, illőleg a' tárgyakhoz simul, vonja az embert. Azon munkakon kivül, mellyeket mint az intézet tagja készitett, (ennek üléseit szakadatlan látogatta) irt még G. többnyire olasz előképek szerint utánazott meséket (Par. 1810 és 1814), forditotta Catullustól „Thetis és Peleus menyekzőjét" franczia versekben (Par. 1812) 's a' „*Biographie universelle*" és a' „*Histoire littéraire de la France*" 13 és 14 részének kidolgozásában munkás részt vett. Szerencsés függetlenség, kellemes házi viszonyok, 's nemzete legjobbjaitól nyert teljes tisztelet, élte estvéjét felviditák. Meghalt Parisban Nov. 16. 1816. Az emlitett, 's más apróbb iratokon kivül kiadta Chamfort munkáit, Par. 1795, 4 k. és Lebrunéit Par. 1811 4 k.; 's a' „*Tableau de la révolution française*" 14—25 csomójához ő készitette a' textust. Hátrahagyott könyvtárának lajstroma, azon igen gazdag gyüjteményt tekintve, mellyel az olasz litteraturára nézve dicsekhetett, maradandó becsü. Ezen könyvtár mindenestől a' londoni angol muzeum számára adatott el. J.

Gioja (Flavio), némellyek szerint Gira, vagy Giri; tengeri utazó, Pasitano faluból, Amalfi mellett, a' 13. század végén 's a' 14-ik elején élt. Sokáig ugy hitték, hogy ő az, ki a' magnes tulajdonságát a' tengeri utak meghatározására használta, 's igy az éjszakmutatót (kompaszt) feltalálta; de közelebbi nyomozások után kitünt, hogy az europai tengeri utazók a' magnestőt már a' 12. században ismerték. Igy a' pasitanoi hajós érdeme csak annyiban áll, mennyiben a' már kész találmányt javitotta; mi azonban az utóvilág hláját még is meg szerzé neki. Koráig felette tökéletlen vala a' magnes használata, melly szerint az utmutató tő egy pár szalmaszálra, vagy fa-szilánkra téve, egy edénykében vizben uszkált, 's igy az égtájakat, fekvésénél fogva kijelelte; természetesen ezt csak akkor tehette, ha a' tenger csendes, a' hajó pedig nagy ingás nélkül volt. Ő találta első fel azon készületet, mellynél fogva a' tő ugy megerősittetik, hogy akarmi helyzetben éjszakra mutat. Mi nagy befolyása volt e' felfedezésnek, megtetszik abból, hogy a' hajózás mestersége mindjárt más képet vett fel, 's a' part látkörén tul addig ritkán távozó hajós, most a' legmesszebb tengerekre bátran és bizton merészkedett. Hogy tehát Gioja tulajdon értelemben az ujabb hajózás atyja, 's az utóvilág ennek azótai tökéletesitéséből vett nyereségét neki köszönheti, világos. Később sokfélekép jobbittatott G. felfedezése. (V. ö. magnestő.) J.

Giordano (Luca), festő, szül. Nápolyban 1632 Espagnolet tanitványa. Romába ment Olaszhon mivészeit megesmerni; Cortonával 's Veronesével dolgozott. Csalólag utanozá a' legjelesebb festőket. Luca fa presto nevet nyert gyors dolgozásáért, a' mire atyja is a' mondott igékkel serkentgeté szükségei miatt. Lelke feltalálós volt, szinezete szelid és összehangzó, ecsetje szabad és nyomos; a' perspectivában jártas volt. Nápolyba visszamentekor nagyon el volt foglalva. 1679 II. Károly Spanyolhonba hivá, hogy az Escurialt ékesitse ki. — G. jó kedvü volt 's az udvart gyakran mulattatá. A' királyné egyszer mondá, szeretné nőjét esmerni. A' festő nyomban egy képet készite, melly a' királynénak annyira megtetszett, hogy gyöngynyakkötőjét levevé 's ajándékul feleségének adá. A' király egykor egy képet mutata neki Bassanotól, és saj-

nálkozását jelenté, hogy ellendarabját nem bírja. Kevés nap mulva mutatott G. egy képet a' királynak, mellyet ez Bassano munkájának nézett, 's minda dig annak tartá, mig G. ön munkájának vallá. Bassanot követve még 2 darabot feste, most Nápolyban st. Martin Karthauseban lévőt; ugyan ezen egyházban van egy kép, mellyet Stanzione Massimo szerint festett. II. Károly holta után visszatért honába, 's meghalt 1704. Legjelesebb munkái a' fresco darabok Escuriálban, Madrid-, Florencz és Romában. Olly sokat dolgozott, hogy szoros nyomosságra ideje nem lévén, kevés darabja hiánytalan.

Giong-üllű, (török hadi szó, önkényt- [lovon] ülő) hajdan a' Törököknél olly szabad akaratuakat jelentett, kik saját költségeken mentek táborba. Most nálok a' lovasságnak azon neme neveztetik igy, melly nyilvános ünnepeken, az Aga előtt megy, 's magyar vagy bosnyák öltözettel diszeskedik. Feje, Giong-üllü-Agasie nevet visel. 54.

Giorgione di castelfranco, igazában Giorgio Barbarelli, szül. 1477 Castelfrancoban, a' velenczei birtokban; egy a' velenczei tanoda legjobb festői közül. Tanitója Bellin Giovanni volt, a' ki őt irigységből magától elküldé. Velenczében több nagy épületet ékesite ki, az akkori szokás szerint, jeles falfestésekkel, mint p. o. a' Németek vagyonrakhelyének homlokzatát (*façade*), 's e' részben Titian derék versenygője volt. Az ő arczképei (*portraits*) az olasz tanoda legszebbikeihez tartoznak. Hogy a' képző mivek előbecsét gyakorlatilag megmutassa, Vasari tudósitása szerint egy meztelen embert feste hátulról, ki melső felét egy tiszta forrásban tükrözé, a' letett, tisztán kisimitott melyvason bal szelvényét mutatá, mig a' jobb oldalon lévő tükörben jobb fele látszott. Ez által a' festés elsőségét vélé bebizonyitani a' faragás felett, mivel egy nézetben többet láttathat a' testből, mint amaz. Milanoban, a' bécsi gyüjteményben, 's Dresdában néhány képe csudáltatik; a' braunschweigi palotában, és a' pommersfeldeni képtárban van egy kép tőle. Már 1511ben meghalt, nőgyönyöri mohóságban. 55.

Giotto. Ezen hires festő 's Petracrha barátja, tulajdonkép *Ambrogiotto Burdone* nevet viselt. Egy szegény földmives fia lévén, atyja juhásznak szánta őt. Cimabue észrevette, hogy egykor juhait legeltetvén a' gyermek, azoknak egyikét éles kővel rajzolgatni kezdé agyagra, 's megkérte atyját: engedné át néki a' fiut, azután magával vivé Florenczbe 's a' rajzolásban oktatá. Jeles tehetsége, 's a' neki tulajdon kellem, olly hirtelenséggel fejlődtek ki, hogy rövid időn tanitóját 's minden vele együtt élő rajzolókat felülmulna. Festéseiben valódian 's elmésen vette fel a' dolgokat, 's kortársai felett leginkább nemesebb idom, a' képek tetszetősebb felosztása, 's a' szinezetek természetessége által tüntette ki magát. Az ő rajzaiban több élet és szabad mozgás látszik, mint elődje Cimabueéiben. Legjelesebb munkái közé tartozik a' *Navicella* (csónak) Romában, (a' vizen menő Péter apostol ábrázoltatása); néhány frescorajzolat Florenczben; továbbá sz. Ferencz története, az assisi sz. gyülekezetben; 's végre több apró képek. Ezen férjfiu hasonló ügyességel gyakorolta a' képfaragás és épités mivészségét is. Megholt 1336, számos tanitványokat hagyván maga után. 54.

Gipsz (kénsavanyos mész). Ezen ásványnak következendő fajai vannak: 1) lapugipsz (Maria vagy asszonyüveg) jegesülve találtatik ferdén tömött oszlopokban, 's jegesült tömegben, látszatos lapus szövettel, majd vizkép átlátszó, majd szürke, világos és puha. Leggyakrabban találtatik a' gipsz és sóbérczekben, ritkábban ereken. 2) A' rostgipsz tömötten, rostos szövetben találtatik keskeny ereken és telepeken, a' gipszbérczekben 3) A' tajtékgipsz, pikkes lágyan egyesült részekből áll, hó fejérségü, 's valamint a' gipszföld, más gipszfajokkal együtt tanyáz. 4) A' szömgipsz szömszövetü, részint a' tömöttbe, részint a' pikkesbe és lapusba áltmenő; szine hófejér, átmenve a' veresesbe, szürkébe, kékbe sárgásba. A' gipszbérczek főtömegét ez

teszi, mellyek a' déd és átmeneteli korban ritkán tünnek fel, ellenben az ősibb rétegbérczekben nagy darabokat képez. A' kősó gyakorta honol vele. Előbbi müszeres világ maradványitól majd szabad, majd csak kevéssel bir, mint emlősek, madarak, csuszók csontvázival, édes vizbeli csigákkal 's növényi maradványokkal. — A' tiszta finom szömü gipsz, az alabastrom, állandóságára és simithatóságára nézve enged a' márványnak, de könnyebb faragásu és metszésü; szobroknak, oszlopoknak, szelenczéknek, világitónak, asztallapnak, óra-háznak 'sat. használtatik, nem különben az épületek belső ékesitésére. Falkőnek rosz a' gipsz. A' megégetett gipszet (ójgipsz) héjmázra használják: belőle készitetik a' gipszmárvány, mellyel falakat, oszlopokat stb. bevonnak 's megsimitnak, padlózatok is kiöntetnek vele (Estrich) 's a' belőle készült vakolat száraz helyeken kőmivességhez használtatik. A' megőrlött, durva vagy megégetett gipsz a' padló javitására használtatik; a' rostgipszből nyakgaland, fülfüggő stb. készül. *j — a.*

Giraffa (magelü), magas eleje, az az hosszu nyaka és magas első lábai miatt, különös idomu emlős állat, a' kérődzőkhöz tartozó, ezen esmertető jelekkel: szarvai egyesek, hegyhengerük, bőrrel fedettek, egy csomó fekete szőrrel végződők. Homloka közepén egy harmadik szarv gyanánti pup van. Egy faja esmeretes: a' teveparducz G. (pettegetett magelü, G. Camelopardalis). Belső Afrika pusztáin lakik; legmagasb az állatok között, 18 lábnyira is felnyulik; fagallyakkal él. A' Romaiak játékain volt élő giraffa is; Heliodorus jól leirá. Az egyiptomi basa némelly europai fejedelemnek külde magelüt ajándékba. *j—a.*

Girardon (François), képfaragó és épitő, szül. 1628 Troyesben, Champagneban; tanitója Mazière Lőrincz volt. Anguier Ferencz alatt magát tökéletesitvén, olly hirre kapott, hogy XIV Lajos évi segedelemmel tovább tanulni Romába küldé. Vizszajövén, a' kir. várakat márvánnyal és broncz munkákkal ékesité. Lebrun halála után minden képfaragó munkák felvigyázója lön. Csak a' hires Pujet volt ezen választással megelégedetlen, 's hogy tőle ne kelljen függnie, Marseillebe ment. Ezen két versenytárs egymásra méltó volt. Pujet több kifejezést ada szobrainak, G. több kellemet. Munkái még jelesek a' rajzolat tisztasága 's elrendelés szépsége által. Legjelesbek ezek: Richelieu cardinál sirja, egykor Sorbonne templomban, azután a' most viszont feloldott Petit Augustinok gyüjteményében; XIV Lajos lovagszobra, remekje, Aug. 12-kén 1792 eldönteték; Proserpina elragadtatása Pluto által; Az Apolló ferdőknél való dicső csoportozatok stb. Megholt Parisban 1715. Nője, du Chemin Katalin, virágfestő volt.

Girgenti, város Sicilia szigetének déli partján, egy hegy oldalán; roszul van épitve; van kikötője 's 15,000 lakosa. Közel létez hozzá két olajforrás, Maccaluba vulkán, 's a' hajdani Agrigentum felséges romjai. Kereskedést üz, leginkább gabonával.

Giro (kör, kerengés, forgás), valamelly váltólevélnek többszöri indossáltatása (másra átszálittatása). Az illyen váltólevél körzött váltólevélnek, á' cselekedet maga pedig körzésnek neveztetik. Az, a' ki valamelly körzött váltólevelet másra átszálitott, körzőnek, a' kire pedig az átszálittatott, körzöttnek mondatik. A' kitöltött körzés az által eszközöltetik, hogy a' körzött a' körzésben, a' nap kitételével együtt, megneveztetik, és a' trassatus által teendő fizetés ő hozzá, vagy az ő rendelésére utasittatik. 54.

Girobank, azon letételi bankok neme, mellyeknél pénzbeli vagy rudakban lévő nemes ércz tétetik le, 's ennek értékbeli summájára nézve hitel nyittatik a' bank könyveiben. Ezen bankintézetek nem bocsátnak forgásba jegypénzeket, mint a' czédula-bankok, hanem mindeniknek, ki ezekben nemes érczet letett, egy lap jeleltetik ki a' bank főkönyvében, mellyre a' beadott summa, bank-pénzben számitva, feljegyeztetik. Ha tehát valaki egy harmadiknak fizetni akar, csak utasitást kell neki

adnia, hogy a' fizetendő summa az ő lapjáról le-, a' másikéra pedig által és rá irassék. Az világos, hogy a' bank a' nála letett pénzekért kamatot nem fizethet, mert a' tulajdonos mindenkor úgy bánhatik a' summával, mintha az saját gondviselése alatt volna; azonban ez a' bank még is nyomos szolgálatot tesz az által, hogy a' pénzt bátorságban megőrizi, 's a' letevőt a' fizetés alkalmatlanságaitól felmenti. De illyen bank csak az egy helyben lévő kereskedőknek tehet szolgálatot, mivel csak személyes utasitásnál fogva irathatnak által a' summák, — az frásbeli igen ki lévén tétetve a' csalás veszedelmeinek. Illy nemü nevezetesb intézetek Hamburgban és Amsterdamban találtatnak. 54.

Girodet-Trioson (fogadott atyja Trioson ról), szül. Montargisban 1767, a' legtulajdonibb, legtöbb eldalu és legtudósb az uj franczia festők közt; Regnault tanitványa. Atyja (az orléansi herczeg birtokigazgatója) hadra határozá, de utóbb engedett festési hajlandóságának. Korábbi ifjuságában Romában tanult. David tanodájában 22 éves korában nyeré el a' dijt. G. munkáiban határozott hajlandóság látszik a' képző (*plasticus*) tökélyre és a' régi styira (izlésre?), de a' mellett élet és természet uralkodik festéseiben szép tulajdonisággal. Rajzolatja pontos és szigorun meghatározott, szinezete gazdag és átmetsző, de öszhangzatu, a' tarkaságtól távol. Legszebb festéseihez tartozik Endymion, mellyet Olaszhonban festett; Hippocratese szépen van megvilágitva; Józsefje, a' mint testvéreivel magát megesmerteti, idyllei jellemes darab; Ossiánja szép rajzolatu, de a' találásban hibás. Hires az özönvize, Buonarotti szörnyelkéből van ebben valami; Mihala érdeklő darab, Chateaubriand elbeszélése szerint. Lefesté Napoleont is, a' mint Bécs kulcsait általveszi. Tüzzel és nagy lélekkel készüle a' cairoi zendülés. Képfestései erővel és igazsággal teljesek. Igy festé le 1824-ben egész képben Bonchamp és Cathelineau vendéei vezéreket. Utolsó igen nagy képe sz. Lajost mutatja Egyiptomban. — 1817 ben sz. Mihály rendjének vitéze lön. Megh. Parisban Dec. 9-kén 1824. Igazság, őszinteség, szigoruság maga, szelidség mások iránt, mély mivizlés, meleg érzelem, voltak lételének fő vonásai.

Girondisták (*les Girondins*); igy nevezteték a' nemesebb érzésü republicanus felekezetek, a' második franczia (törvényhozó) nemzeti gyülésben (1791—93). Azért hivatták gironde pártnak, mivel fejeik Guadet, Gensonné és Vergniaud, kikhez még más 20 ('s ezek között a' lelkes Ducos) csatolta magát, a' Gironde departementből voltak. Vezérképen álla előttök a' merész, 's tüzes Guadet, a' gyülésnek egyik legjelesebb szónoka. Ez Bordeauxban ügyvéd volt, midőn 32 éves korában a' törvényhozó gyülésnek tagjává választatott, olly időben (1791), mikor már a' király Varennesből visszatérte után, fogolyképen tartatott önpalotájában, és a' legjobb főket a' respublicai rendszer foglalta el, 's a' köz véleményt annyira vezette, hogy szükségesnek tartátnék, a' királyi szék helyébe respublicai országlást állitni. Még Bordeauxból Parisba indultok előtt megesküdtek a' Gironde departementnak választott követei, 's legelszántabban a' heves Guadet: a' királyságnak legutolsó gyökerét is kiirtani, 's köztársaságot alapitni. Azért Guadet, 's ennek barátt Parisban nem a' Feuillantok csoportjához szövetkeztek, melly a' constitutionalis királyságot védelmezte; hanem a' Jacobinusokhoz, kik között a' legvadabb demagogok (a' Cordelierek) Danton, Robespierre, Brissot, Pétion, Sièyes és mások, a' nép gyülölségét a' király ellen felingerelni már elkezdették. Guadet tette a' legnagyobb benyomást heves szónoki ereje által; leginkább pedig a' kivándorlottak, a' papok, udvar és ministerek ellen fordult. Voltak azonban mérsékelt girondisták is, kik, legalább nyilván, nem tartoztak a' király ellenségei közé. Ezek közül választotta Lajos Roland, Servan, Clavière és Dumouriez ministereit, de a' többiek annál gyorsabb léptekkel haladtak előre a' revolutio pályán, 's a' Tuileriák megtámadása Jun. 20. 1792, az ő miveknek tekinte-

tett. Danton pártjának ochlocratiai tervei által józanabbakká tétetvén, 1792 Julius végével inkább kezdettek a' constitutionalisokhoz közelitni, sőt az udvarral alkudozni is; de midőn kivánataikat félre vetve látták, régi rendszereket ujra felvevék; mindazáltal az Aug. 10. történetben, melly egészen Danton pártjának munkálata volt, nem részesültek. Azt hitték, hogy még nem érkezett el a' köztársaság felállittathatásának pillanatja, 's azon naptól fogva több girondisták lettek az országlási megbizottságnak legmunkásabb tagjai, hol nem csak erőszakot nem használtak, hanem a' sérelmeseket védelmekbe fogadták. De nem sokára engedniek kellett Danton felette hatalmas pártjának, melly a' parisi népközönséget részére hóditotta, 's eltürniek, hogy a' foglyok Sept. 2 szemek láttára leölettek. Midőn a' szövetségesek seregei Francziaországba benyomultak, respublicai lelkesedések ujra felébredett. Guadet azt kivánta, hogy Longwi kisded városa földig lerontassék, mivel az ellenség által meg hagyta magát venni; az orléansi pártnak nagy bátorsággal ellene szegezte magát, 's a' septemberi vétkek megbüntettetését sürgeté. Minthogy azonban a' girondisták a' hires Condorcet-vel uj alkotmányt koholtattak, okfejeik támogatásánál sem a' constitutionalis sem a' királyi pártra nem számolhattak, az ochlocraták pedig a' királlyal volt előbbi összeköttetéseket vetették szemekre. Leginkább Guadetet támadták meg a' jacobinusok (Anarchisták) és cordelierek (a' Maratisták), mivel tőle legjobban féltek. Ezt kiváltkép Robespierre tette; de a' garonnei szónok talentumának erejével ugy földhez sujtá a' nép kedvenczét, hogy ellenségei is bámulták győzedelmét. Legvakmerőbben akkor emelkedett fel Guadet, midőn Dantont és Robespierret arról vádolá, hogy ők egy sokkal veszedelmesebb pártnak volnának támaszai. Egyszersmind hogy elleneiket leverjék, halálos itéletet mondattak a' girondisták azokra, kik a' Bourbonokat ismét királyi székre hivnák; ezen büntetés a' kivándorlottakra is kiterjesztetett, herczeg Orléans ellen pedig befogatási parancs adatott. A' király perében Guadet, Gensonné és Vergniaud, halálra szavaztak, minekutána abbeli ajánlatjok félre vettetett, hogy az elitélésre nézve a' nép is megkérdeztessék. A' halálos itélet kimondatása után, Guadet nyomosan szavalva kiváná, hogy annak végrehajtása elhalasztassék, 's azon szerencsétlen perben, a' negyedik névszerinti felszólitást eszközölte. Azonban ellenségeiket nem tudták lefegyverkeztetni, sőt azt a' vigyázatlanságot követték el, hogy Marat ellen (Apr. 20.) vádat rendeltek. Marat a' revolutionalis törvényszék által feloldoztatott, 's a' nemzeti gyülésnek azon része, melly hegynek hivatott, ezen példa által felbatalmazva érzé magát arra, hogy a' girondisták fejeit a' revolutionalis törvényszék eleibe idézze. De minthogy az ochlocraták és anarchisták (Marat, Pache, Hebert, Chaumette, Chabot és mások) észrevették, hogy a' szavazatok többségével nem fognák őket a' gyülésben felülmulhatni: tehát a' parisi felekezetek segitségét használták, mellyek lázasztó kiáltásokkal a' gyülés előtt megjelenvén, a' girondisták elitéltetését kivánták; mindazáltal ekkor, sőt midőn a' kivánat az egész parisi közönség által ismételtetett is, diadalmaskodott Guadet, a' rettenthetlen respublicanus. Most amazok a' St. Antoine, 's egyéb külvárosi pórságot fegyverkezteték fel. 1793 Maj. 31 megkondult a' vészharang; fegyveres csoport vévé körül a' gyülést, mig azonközben Hassenfratz egy felfegyverkezett seregtől kisértetve, 's halál kiáltozásai által gyámolittatva, 22 girondistának számkivettetését kivánta. Ezen elhatározó szempillantatban ismét felemelkedett Guadet a' szónoki padon, 's pártja ez alkalommal is győzni látszott. Azonban a' lázadás Junius 1. 's 2-dik napján is folyvást tartott; az anarchisták temérdek pórságtól segittetve, nyertesek lettek; a' gironde párt közül 34-en számkivettettek, 's a' revolutionalis törvényszék előtt leendő megmlenésre kárhoztattak. A' vádoltak nagyobb része, a' nyugoti departementekbe futás által igyekezett magát megmenteni, mellyeket a' gyülés

ellen lázadásra birhatni gondolt, melly azonközben az ijedség védelme alatt, rendszabásaiban feltartóztathatlannl előre haladott. A' számkivettettek 53-ra szaporittattak, 's 66-an, kik a' Julius 1 és 2-iki végzeteknek ellene mondtak, a' gyülésből kitaszittattak 's fogságba tétettek. Most a' vesztéseket gyorsan követték vesztések. Parisban Gorsas esett el legelőször a' guillotine bárdja alatt (Oct. 7. 1793); azután 31-kén Brissot, Gensonné, Vergniaud, Sillery és más 17. Kevesen menthették meg magokat, kik között Louvet, a' ki számkivettetési viszontagságait felette vonszóan közlötte ezen egyszerü czimü munkájában: „*Quelques notices pour l' histoire*"; (melly németre Archenholz és Cramer C. F. által fordittatott). Roland, Clavière, Pétion, Buzot, Condorcet és mások, magok nyujtottak magoknak halált. Guadet Jul. 17. 1794 Bordeauxban halt meg a' guillotine alatt; 's nem sokára atyja, anyja és férjfi testvére is ugyanott végzék éltöket, — mivel a' számkivetettnek rokonai voltak! —*no*—

Giskra (János, brandeisi), cseh ember, V László főhadvezére felső Magyarországon. L. II. Ulászló, Hunyadi János, V László, Hunyadi Mátyás.

Giulio Romano, l. Julius Romanus.

Giunti. E' régi hires könyvnyomtató nemzetség (Gunta, Junta, Juncta, Giunta és Zonta néven) nem Lyonból származott, mint álliták, hanem Florenczből, hol már 1354 előjő; a' még ott virágzó ág 1789 patriciusi rangot nyert. Már a' 15 száz. vége olta mint könyvárosok, és könyvnyomtatók fordulnak elő Velencze, Florencz, Lyon, Burgos, Salamanca, és Madrid városokban. Legrégibb mühelyöknek látszik a' velenczei, mellyet Lucas Ant. G., ki oda Florenczből 1480 ment, állita fel. 1482—98 csak könyvárosságot üzött, 's másutt nyomtattatott. („*Catharina da Siena dialogo de la divina providentia*" (Ven. Mthi. da Codeca, 1482 4.) de 1499 után saját mühelyt birt, mellynek első nyomtatványa „*G. Mar. Politiani constitut. ord. Carmelitarum*" (4) volt. Végső nyomatai 1537-ről valók, melly évben meghalt. Ezután *Haeredes L. A. de Giunta* czim alatt, fija Tamás vivé a' nyomtatást, kinek mühelye 1557 elégett, de felépittetvén, a' következett században is folyt. 1644 a' *Heredi di Tommaso Giunta*, mint a' Fr. Baba kereskedőház tagjai jelennek meg. A' velenczei utolsó nyomtatvány, 1657-beli. („*Hi. Ochi libri III. de Febribus*", Ven. ap. Juntas, 1657 4.) Azonban mesterségöket nem tudományos czélból, csak kereset végett üzték, 's nyomtatványaik sem betü sem papirosra nézve nem jelesek. Az egyetlen Cicero kiadása Victoriustól ér valamit. Florenczben Filep, a' Lukács Antal testvérének szinte Filepnek fija, állitott mühelyt, mellynek első próbája 1497 „*Zenobius*", az utolsó pedig, ugy látszik „*Buonarotti rime*" (1623, 4.) volt. Ezek betüji, főkép a' folyók, a' velenczei Manucciéval is mérkőzhettek, 's e' mühely nagy iveket, 's több helyes pergamen-nyomtatványokat adott. — A' lyoni mühelyt Jakab, Ferencz fia állitotta, ki még 1519 Velenczében, 1527 pedig Lyonban jő elő. Halála után (1548) örökösei folytaták mesterségöket, minek még 1592 nyomát találhatni. Az olasz és spanyol, sőt még ez utolsó mühelyek közti viszonyokat sem könnyü megfejteni. Burgosban nyomtatott Juan Junta 1526—28 és 51; — Filep, talán a' florenczi ifjabbikkal egy, 1582—93; Salamancában 1534—52 szinte egy Juan de J. ki a' burgosival egy személynek látszik, és 1582. Lucas de J. — Madridban Giulis Giunta 1595; azután Thomas Junta vagy Junti 1594—1624, ki 1621-tól mint királyi nyomtató tünik fel. — A' giuntini nyomtatványok összeirását 1550-ig közli Ebert „*Bibl Lexicon.*"

Giustiniani képgyüjtemény. A' Giustiniani herczegi ház Romában egy régi és hires genuai nemzetségből származik. E' mestermivek gyüjtője azonban csak markgróf czimet viselt, 's a' 16 század végén, és a' 17. elején élt. Két századig vala disze e' gyüjtemény, Roma egyik legnagyobb palotájának, mellyet szerzője a' Nero hires ferdője rom-

jain emelt. A' porosz király 1815. Parisban megvevé a' 170. darabból álló gyüjteményt, 's az most a' királyi várban találtatott legkitünőbb mivkincsekkel egyesitve, a' berlini muzeumot ékesiti. A' képek nagyobb része a' gyüjtő korabeli mesterektől van, 's igy e' képtár a' mivészet történetére nézve is emlékezetes; mert akkoriban lobbant még egyszer fel erővel a' régi müszorgalom, 's még egy egész századig világitott, mellynek folytából itt is nevezetes remekeket találunk. — A' legrégibb időszakból van Domenico Corradi Ghirlandajotól az igazság képe, egy gyenge fátyollal leplezett alak, tükörsima vérttel, 's kezeiben pálmaággal. A' hátulat egy tájat képez, hol apró alakokban a' paradicsom és pokol mutattatik, 's a' fő figurát szekéren négy fejér egyszarvu vonja. Az egész olly képzelményes jelentésü, mint amaz ó idők legtöbb mivei. Az ecset egy kevéssé száraz, de a' testszin - adás szép, a' tekintet tiszta és inditó. Van továbbá e' gyermeki jámbor mividőszakból három Madonna, Francesco Francia, egy Judit, Montegna, — a' siratott Krisztus, Luca Signorelli mivei; egy fiatal Krisztusfő, mellyet Leonardo da Vincinek hibásan tulajdonitanak, mert Perugino iskolájából került; két Madonna, Innocentius Imola munkája, mellyeken még a' régi idők vágytalansága és édes együgyüsége uralkodik, hábár a' mester már később kori is. A' négy fő iskolából megjegyzést érdemlők, a' florenczi ból: Ganymedes elorzatása, Mich. Ang. Buonarottitól, nagy gondolat és találmány, bárha kisebbitett mértékben; Ganymedesnek mind azon merész rövidítései, és erőteljes mozdulati vannak, mellyek e' mestert kitüntetik, ki minden naggyal rokon volt, de a' gratiához idegen maradt. A' kép olly gyengéd és szorgalmas kivitelü, hogy sokan csak a' Marcellio Venusti rajzolatja után festettnek állitják. — Egy szent család, Fra Bartolomeo della Porta ecsetje, mélyen gondolt, tüzesen végzett kép. Több drága festemények Andrea del Sartotól. Venus és Amor, Daniel di Volterrotól. — A' romai - rafael iskolából van Rafaelnek egy későbbi felséges mive; némellyek azt tartják, hogy csak a' rajzolat Rafaelé, 's a' festés Francesco Pennié, de a' forma és kifejezés szépsége elárulja a' mestert. Ez János evangelista, felleg - thrónon ülve; ugy tetszik, magas lelkesedésben épen a' mennyei jelenéseket akarja egy táblára irni, mellyet baljában tart; a' sas, lábainál nyugszik. Kék tunicája 's messze lebegő violaszin köntöse, fejér világokkal ugy fel vannak emelve, hogy a' hajnal szineit játszani látszanak. E' szilárd, szabad homlokon, e' komoly, setét szemben, e' szelid, jóakaró ajkakon valami mondhatlan nagyság fekszik. Ez iskolából van tovább sz. Katalin menyekzője, Giulio Romanotól; remek szép kép, mellyben a' fekete árnyozatok nem ütnek annyira ki, mint e' mester többi miveiben; a' szinezet eleven, 's összehangzó; a' fejek tökéletesek. Ugyan e' mestertől van II. Julius arczképének Rafael utáni másolatja is, mellyen, hogy az eredetitől meg lehessen különböztetni, a' gyürüket másképen kelle festeni. — A' lombardi iskolából egy Krisztusfő Correggiotól, két kis képtanitványától Rondanitól; egy Magdolna; 's a' sz. család nyugalma; mind a' kettő futólag, de kedvesen festve. E' mesternek, ki Corréggio kecsét, 's világos homályát Parmegianino csinosságával egyesiti, munkáji felette ritkák. Egy gyakorlat angyalfejekben Parmegianino, — két sz. család Camillo Procaccini, — sz. Ersébetnek a' sz. Szüznél látogatása, Pellegrini Tibaldi, — és egy Jeromos, Dosso Dossi mivei, különös figyelemre méltók. — A' velenczei iskolából jeleskedik a' Giorgione festette Herodias, jól megírott kép; kifejezés, összehangzás, 's a' világ és árnyék gyönyörü játéka ajánlja; és egy Sybilla. A' házasságtörő nő Krisztus előtt, Sebastiano del Piombo, vagy mint némellyek állitják Pordenone mive; kellem-, igazság- 's élet - teljes kép; szinezetben, kivitelben remek szép; a' gyüjtemény egyik legnagyobb éke. A' Megváltó feje tisztán emberi szép, teljes szelidséggel, és kegyességgel, mellynek a' Pharisaeusok álnokságával 's átalkodottságával, és a' szép bánkódó bünösnek belső gyötrelmé-

vel ellenkezése, ritka erővel ábrázoltatik. E' festeményen egyszersmind a' legjelesb velenczei képirók arczképei is feltaláltatnak: a' zsidó biró Sebastiano del Piombo, a' fekete szakálu fej Palmavecchio, 's az asszony feje felett látható harczfi Giorgione. — Egy Venus, és egy ferdő személy Titiantól; egy sz. Agnes és egy keresztlevétel Paolo Veronesetől; több szép képek Tintorettotól; egy Carità Turchitól, 'sat. bizonyitják, mi gazdag e' gyüjtemény a' velenczei mesterekben. — E' képtár legritkább kincsei azonban az eclecticusok vagy válogatók, és naturalisták vagy magoktól tanult mesterek miveiben vannak. Első helyen emlitendő ezek közt az 5000 embernek öt kenyérrel és két hallal volt megvendéglése. A' mivész azon pillanatot választá, mellyben a' nép a' csudát örömmel várja; Jézus a' sokaság közepette állva, tanitványaihoz fordul; kiknek egyike a' kenyereket tartja; 's megáldja a' halakat, mellyeket egy gyermek nyujt. Tiz fő figura van; characterök nagy; az egészben nagyság, méltóság látszik. A' fő figurák elmés felosztása 's egybekötése, eszközli a' számtalan néppel boritott széles sikság fokonkénti fogyasztását. A' mester, kinek fő elsősége tisztaság és méltóság, akkor festé ezen képet, midőn Tintoretto iskolájából kikerült, 's benne a' velenczei szintüzet a' fiorenczi nagy és helyes formákkal egyesité. Két kisebb képe, egy Madonna 's egy Venus Amorral, tanuja, mennyire tanulta Correggio stylusát is. — A' merész, erős Agostino Carraccitól van itt egy Krisztus az adógarassal; és egy bolt Krisztus két angyal közt; ezen alak kurtitása, a' kifejezés és szinadás, legnagyobb stylusu. Annibal Caraccitól Krisztus a' kereszten, vázlat; characterererőre, tudományosságra, 's kellemre, a' legritkább remekek közé számlálható. E' mester egyéb mivei közt különösen emlitendő egy Nápoly körüli tájnak naplementekori ábrázolatja; mellyet a' szinek elevensége, az összeállitás nagysága, 's a' lelkes bánásmód, remek-mivvé tesznek. De ez nem tartozék a' gyüjteményhez. Igy Dominicotól is egy szép erdős hegyes táj. A' nagy olasz történeti képiróknak e' tájfestései annál emlékezetesbek, hogy ezeknek sok képtárak egészen szükében vannak; de stylusok is olly nagy, bánásmódjok olly erős és könnyü, setét kékbe menő szinök olly komoly, regényes, és sajátságos, hogy minden időkre mustrák maradnak. Nevezetes itt Guido Reninek egy igen nagy remeke. Ez a' két remetének, szent Pálnak, és sz. Antalnak a' thebai pusztában összejöttét ábrázolja. Mind a' két öreg, szigoru eletének bélyegét viseli. A' hátulatot egy kopasz szikla teszi, de felülről egy mennyei sugár fénye esik alá, mellynek közepén a' sz. Szüz a' gyermek Jezussal angyaloktól kisértetve látszik. Az egész legnagyobb stylusban van gondolva és kivive; egyszerü és nemes, igaz és erős mind a' két anachoreta (magányos szerzetes), de felette kedves az égi fény; minden könnyen 's szellemmel tartva. Jeles képek vannak itt Albanitól is természeti nagyságban; mint a' végvacsora Caracci rajzolatja után; 's több igen derék fél figurák, Krisztus, Mária, keresztelő János, és Péter, András, Bertalan, Simon, 's Judás apostolok. E' nagyságban 's formában festé Dominichino is szinte Caracci rajzai után Jánost, Tamást, Jakabot. Caraccitól magától van Filep, Máté, a' kisebb Jakab, és Pál. — A' Naturalisták közt első mester Michael Angelo. Amerigi da Caravaggio miveiből szebbeket egy képgyüjtemény sem mutathat. Főképen bámulandó oltárlapja, Tamás hitetlensége; azon merész erő, pompás szinadás, 's a' világ és árnyék mélyen meggondolt ellenállitása, melly Caravaggio tulajdona, ennél is olly kitünő, mint a' szinte e' társbeli Máténál, 's Krisztusnál az olajfák hegyén. Tüz ereje legteljesb sajátságában mutatkozik két merészen és magasan gondolt allegoriai festeményében. Egyiken az érzéki szerelem egy 15. esztendős ifju alakjában ábrázoltatik; ez egészen meztelen, szeméből gonosz káröröm villog, mosolygása álnok, saskeselyü szárnyakat visel, 's ivet és nyilat tart; egy heverőágy mellett pánczel, könyvek, babérágak, muzsikai és mathematicai eszközök lába alá szórva; csillagász golyó, korona és ki-

rályi pálcza. Vad indulatoknak semmi sem szent. A' társdarab az égi szeretetnek a' földi feletti diadalát példázza. Egy virágzó ifju, pánczéllal boritva, nagy szárnyakkal és lángoló szablyával, földhöz verte az érzéki szerelmet, 's mérges nyilait összetördelte. Nemesség és szépség erős kivitellel dicsőn van itt egyesitve. — Ezeken kivül ugyan e' mestertől ide tartozik még egy asszonyi melykép; Guercino és Lanfranco némelly festeményei, és Gherardo della Notte derék darabja, melly a' tömlöczből kiszabadult Pétert mutatja. Más iskolák mestereivel e' gyüjtemény nem dicsekhetik; azonban 5 valódi szép darab Poussintől, egy tájfestés Lorraintől, egy lábmosás Mandertől, egy Carità Lambiasitól, 's egy helyes tajkép Swaneveltől dicsérettel emlitendők. J.

Gizela, a' régi irományokban 's oklevelekben Gisela, Gisila, Gisla, Gysla, Keisla, Keysla, német nevezet, és rokonnak látszik e' szóval: Geisel, kezes. Mert igy ir Hermannus Contractus a' 995-dik esztendőre: „Gisela Stephano regi Ungariorum, — — — quasi vere juxta nomen suum fidei obses, in conjugium data". E' nevet mind I. István király felesége, mind testvér huga viselé. Az első bizonyos, az utolsó nem épen. E' felett az utolsót boritó történetesmereti homály némelly részben az elsőre is kiterjedt, és olly zavart okozott, mellyben a' két személy tételeményei 's esetei vagy egynek tulajdonittatnak, vagy elcseréltetnek a' történetiróktól; melly zagyválat azonban nem kevéssé támogatja a' két személy egynevüségét. A' következő történetesmereti tartomást véljük e' tárgyban leghitelesebbnek: I) Gizela, I. István király felesége, veszekedős Henrik, bajor herczeg, és burgundi Gizela leánya. III. Otto császár választotta őt feleségül a' Magyarok jövendő fejedelmének, nagy behatást várván tőle a' magyar nemzet keresztényitésére 's szeliditésére. Gizelának t. i. egyik férjfi testvére, Henrik, a' ki III. Otto után romai német császár lett, esmeretes vala áhitatosságáról és kegyességéről; a' másik, Bruno, a' sz. egyház szolgálatjára szánta vala magát; leány testvére, Brigitta, apáczának esküdt fel; és maga Gizela is rokonsága szellemében nevelteték egy monostorban. Henrik herczeg a' megkérésre huga nevében (az apjok már nem vala életben) azt a' választ adta, hogy nem volna ellenére Gizelának az öszveköttetés Vajk herczeggel, ha közös hitvallás kötele övezné azt körül. Midőn tehát Vajk herczeg, István neve alatt, megkereszteltetett volna 995, egyszersmind Bruno által eljegyeztetett neki a' bajor herczegleány. Az egybekelés idejére nézve 996 és 1010 között tétováznak a' történetirók. Engel és Fessler nevezetesen 996ra teszik, Siegbert krónikája 1010re. Leghitelesebb szám Prayval és Schierrel 1001 vagy 1002. A' menyegző Scheyernben tartatott a' bajor földön, a' hova a' magyar király fényes kisérettel el ment vala mátkájáért, a' kit azután itthon felkenetett és meg koronáztatott, és ez által mintegy országlótársává fogadott. Megfelelt Gizela Otto császár reményének; mert szelid intései 's követésre gerjesztő példája által sokakat téritett a' keresztény hitre 's életre. Áhitatosságát, kegyességét, jótékonyságát, kivált a' szentegyházak és egyházi személyek iránt, nem győzik eléggé magasztalni a' régi irók. Valahol megfordult, maga elejébe hozatá a' szentegyházak isteni tiszteletre tartozó készületeit, és minden észrevett hijányt kipótla. Különösen a' veszprémi székesegyházat és püspöklakot talpfalaiktól fogva ő épittette, 's minden megkivantatókkal bőven és fényesen felkészitette; a' miből azt lehet sejditeni, hogy a' veszprémi püspök vala koronázója, 's hogy ez az első példa huzta maga után azt a' szokást, mellynél fogva a' magyar királynék a' veszprémi püspök által koronáztatnak a' királynéi koronával. Monostori neveltetésénél fogva a' himvarrásban igen gyakorlott és ügyes lévén Gizela, legkedvesebb foglalatosságai közé tartozék, szentegyházi diszlepleket és köntösöket készitení. Schier szerint (Reginae Hungariae) három általa készittetett miseköntöst kimélt meg az idő foga: mellyeknek egyike koronázási királypalásttá alkalmaz-

tatott Magyarországon; másika a' bécsi császári kincstárban van eltéve; harmadika pedig, mellyet XIX János pápának küldöttek vala ajándékba a' királyi házastársak (himezett ráiratja ez: S. VNGARORVM R. ET GISLA DILECTA SIBI CONIVNX MITTVNT HAEC MVNERA DOMNO APLICO JOHI), Metzben tartatik a' sz. Arnulf egyházában, a' hová azt IX Leo papa ajándékozta, a' ki püspök korában azt a' szentegyházat felszentelte vala. — Könnyen elgondolhatni, hogy a' német herczegleánynak magyar királyszékre emeltetése hajdani hontársai közül többeket utána vont. Nevezetesen együtt jött be vele egy nürnbergi nemes ember, Herrmann, a' ki azután, régi szóhagyomány szerint, bejárván Erdélyt, ennek délszakán választott magának lakhelyet, és ott házat rakatván, kezdője lett Herrmann városának (Herrmannstadt, magyarul Szeben), mellynek Zeug-Hof nevü épületjét tartják a' Szebeniek azon a' helyen állónak, mellyet hajdan Herrmann lakháza foglalt vala el. II András nak 1231 költ kiváltságlevele szerint pedig egy Gizela hivására beköltözött német gyarmat a' Szamos partján telepedett meg, és Szatmár-Németi t alkotta. — Imre herczeg halála után hihető, hogy Gizela királyné is azon vala, hogy Péterre, I. István huga fiára, száljon férje után a' korona; de háládatlannak ügyét mozditotta elő. Mert sz. István halála után nem csak szabadságát korlátolá a' szelid intés fékeit sem türő Péter, hanem a' méltóságához szabott tartást is megvoná tőle; melly velebánás arra inditotta az özvegy királynét, hogy 1042 elhagyná a' magyar földet, és Passauba költözvén, bevetetné ott magát a' Niederburg nevet viselő sz. Benedek szerzetebeli aszonymonostorba, mellynek második apátasszonya vala, midőn 1095, Máj. 7, bucsut venne e' világtól, mintegy 110 esztendős korában. Áhitatos Magyarok sok ideig járának sirjához, melly csak a' 16 évszázban enyészett el, 's a' mellynek kövén e' szavak olvastattak: „Nonis Maii obüt Ven. Dna. Gisyla soror. Sancti Hainrici Imperatoris. Uxor Stephani Regis Hungariae. Abbatissa. Hujus monasterii hic sepulta. Anno Dni. — MI XXXXV". — Vita támadott a' történetirók között azon veszprémi sirkő feliratja felett, mellyet Bonfin emlit (Decad. II., lib. 4., §. 40.) 's a' melly e' szavakból állott: „Ladislai sanctissimorum Pannoniae regum consortum hic ossa quiescunt". Minthogy ugy látszék, hogy e' sirkőirat elején némelly szavakat eltörlött az idő, Bonfin egy mellesleges kifejezményénél fogva bámulatos merészséggel eképen pótoltatott ki némellyektől a' hijány: „Geslae et Olhait, Stephani et Ladislai etc." annak kihozására, hogy Veszprémben nyugosznak Gizela csontjai. — 2) Gizela, Gejza fejedelem leánya, I. István testvér huga. A' neve nem bizonyos; mert azon régi iróknál, a' kik felőle emlitést tesznek, jobbára csak Gejza leányának, sz. István hugának mondatik. De azt a' történetesmereti zavart, mellybe keverte I. István feleségének, Gizelának, tetteit és eseteit, némelly régi történetirók, nevezetesen Turóczi János, előadása, csak e' névnek feltétele alatt lehet elintézni a' nélkül, hogy azt a' talpatlan történetesmereti sejditményt kellene segitségül venni, hogy I. István királynak egymás után két egy nevü felesége vala. Közelebb jár a' bizonyossághoz, hogy ez a' Gizela 988 ban született, és 1008 ment férjhez. Az pedig, hogy Urseolo Otto velenczei herczeg vala a' férje, Cornides nyomozása után kétséget nem szenved. Ez az Urseolo Otto 1026 elüzetett Velenczéből, és honveszetben holt meg Constantinopolban 1031. Az özvegye, Péter nevü fiával együtt, azonnal királyi bátyja udvarába vette magát, és Imre herczegnek ugyan azon idő tájban történt váratlan halála után, abban munkálódék, hogy megkeritse fiának a' korona örökségét. De István király elsőben Vazult vette szándékba, apja testvére fiát, a' ki fiatalkori szelessége 's bujasága miatt Nyitrán őrizet alatt tartaték. Ezt ő Buda által maga elejébe kivánta hozatni, nyilatkozatjának elfogadására. De a' huga, Gizela, megtudván a' dolgot, Budát a' maga részére vonta, 's rá vette, hogy késnék egy keveset a' király parancsa teljesitésében. Az alatt

Buda fia, Sebus, előre küldetett Nyitrába, a' ki Vazulnak szemét kiszurta, füleibe pedig ólmot öntött, és Csehországba szökött. Midőn azután bemutatná Buda az eképen megnyomoritott herczeget a' királynak; áttallátta ez megesett szivvel, hogy illy állapotjában nem volna alkalmas az országlásra; és minthogy Vazul szánatos esetéből hatalmas öszveesküvést gyanita Árpád vére ellen, Kopasz László, Vazul testvér bátyja, fiainak is azt a' tanácsot adta, hogy személyes hátorság végett távoznának el valahová az országból. Igy tehát sz. István halálakor senki sem lévén az országban Árpád férjfi maradékából, a' vak és siket Vazulon kivül, elérte Gizela, a' mire törekedett vala, 's magához ragadta Péter a' királyi méltóságot. De 1041, Abához pártolván ettől a' nemzet többsége, Péter az országból kiszökött; az anyja Gizela pedig, gyülölöjt kezébe kerülvén, megöletett. E' Gizelának tetteit és kimenetelét balul alkalmazza sz. István egyetlen feleségére Turóczi, a' ki annyival kevesebb hitelt érdemel e' részben, mivel hogy az, a' mit ezzel öszvefüggöleg állit Gizela királyné származásáról, egészen eltávozik az elhatározott történetesmereti igazságtól. *Fábri Pál.*

Glacis, erősségeknél lapos fedezete a' legkülső védsáncznak, melly a' mezőséggel egybe simul, 's az árkot kivülről elfedezi. Az erősségből kilőtt golyóknak a' glacis minden pontját érinthetniek kell. 54.

Glad, pannoniai fejedelem. E' birta Árpád idejében a' Maroson tul lévő földet a' Temes folyó felé, és annak környékét. Csepel szigetéből ez ellen küldött Árpád három hadi vezért 895 eszt. tájban. (L. Zuard). *R—y.*

Gladiatorok, hajvivók kik Romában a' küzdő játékokon a' nép mulatságára életre halálra kénytelenek voltak küzdeni. Eleinte hadifoglyok, rabszolgák vagy elkárhoztatott gonoszok, de utóbb szabad emberek is küzdtek, vagy jutalomért vagy hajlandóságból. A' gladiatorok tulajdon tanodákban oktattatának. Ezen tanodák birtokosi megvették a' gladiatorokat és táplálták. Ő tőlök bérlé ki őket a' játékot adni akaró. Azt egy előjáték nyitá meg, melyben fa fegyverekkel csatáztak, mig nem egy adott jelre tulajdon fegyvereiket ragadák, 's kettesével küzdötték a' valódi vitát. Ha a' meggyőzött nem maradt mindjárt holtan, a' nép itélt további sorsáról. Ha halálát kivánta, hüvelykét felemelé, különben az ellenkező mozdulás menekedését eszközlé. Általában cendálatos állhatatossággal szenvedék a' halált, gyakran szántszándékkal hajolt a' meggyőzött az utolsó szurás elé. De ha a' népre akart szovalni (appellálni), jeléül magasra emelé a' kezét. Ha egy gladiator meghalt, arra szánt inasok vas kapocsokkal hurczolák le a' szinről, a' halálkapun által, a' halálterembe. A' győző pálmát nyere, sőt pálmakoszorut is. Többszöri győzők felszabadittattak a' küzdéstől, 's ezen szabadság jeléül pálczát vagy fakardot kaptak.

Glasgow, főváros és egyetem déli Skótországban, a' Clyde folyójánál (az é. sz. 55° 52′ 's a' ny. h. 4° 15′ alatt), 13.000 ház. 150.000 lak. Azt irják, már 560 eszt. püspökség alkottatott benne. Glasgownak most részint igen széles és rendes utszái vannak, 's egy Angolországnak legszebb városai közül. Pompás, 1123 épittetett fő temploma, talám egyetlen-egy sértetlenül fenmaradt maradványa a' góth épitésmódnak Skótországban. Az egyetemmek 1450 II Jakab király és Turnbull püspök adtak lételt. Az ujabb időben John Anderson és Will. Hunter hagyományaikból igen megbővittetett. Anderson hagyományából 81 ifju tartatik, kik nem csak tudósokká, hanem kereskedőkké, mezei gazdákká 's mivészekké is neveltetnek. Hunter, ki innen nem messze szül. 's itt neveltetett fel, nem csak a' természetmiveinek minden nemeit, bonczoló készületeket 's minden nemü pénzeket magában foglaló muzeumát, hanem egész könyv's kézirat-gyüjteményét, és a' legelső mivészektől festett igen sok eredeti képeit is az egyetemmek hagyta végrendelésében. Az egész 150.000 f. sterl. becsültetik. Megjegyzést érdemel az Ander-

sontól, a' természet-tudomány tanitójától, 1796 alkotott academia, mellynek adta könyvgyüjteményét, muzeumát 's egész vagyonat. Ebben még az asszonyok is hallgathatják a' természet-tudományt 's egy bizonyos osztályában a' mesteremberek is oktattatnak azon tudományban, a' mi jótévő egy olly kézmives városra nézve, a' millyen Glasgow. A' chemiai és mechanicai esmeretek talám Europának egy városában sem olly közönségesen elterjedtek, mint itt. Van még Glasgowban egy nevelő intézet, mellyben 520 ifju ember tanul. Királyi kórháza 1826-ban 1267 beteget ápolt, kik 3000 f. sterl. több költségbe kerültek. 1810 bizonyos Starktól a' tébolyodtaknak derék ház épittetett. A' börze, játékszin, csillagvizsgáló intézet, lovagló oskola, Magdolna ispotálya és közönséges tömlöcz is pompás épületek, 's emlitett Stark munkái. Glasgowban áll Pitt márványból faragott képe, 's a' glasgowi születésü John Mooreé, ki Spanyolországban Corunnánál esett el, érczből. Nelsont a' lakosok egy 142 láb. obeliszkel tisztelték meg. A' városnak kereskedésre nézve igen kedvező fekvése van. Gazdag kőszénbányák szomszédságában fekszik; a' Clyde által az atlasi tengerrel, 's az éjszaki tengerrel a' Clyde csatornája és folyója által öszveköttetésben van. A' 18 szaz. közepén legjelesebb piczа volt Glasgow az amerikai dohánynak, melly innen vitetett széljel Europába. Benne 's körülte most 52 pamut-malom van, mellyek öszveséggel 1 mil. f. sterl. kerültek. Ezekhez jönek nagy pamut fonóházok 's 18 pamutszövő kézmivek, 2800 szövőszékkel, 18 caliconyomtatással 's 39 simitó machinával, mellyeket gőz hajt. Glasgownak van még vasöntése, sok más gyára 's jövedelmes közkereskedése. L. Jam. Cleland „*Statistik von Schottland; insbes. von Glasgow*" (Glasgow 1823). *l—ú.*

Glauber (Rudolf János), amsterdami német orvos, hol 1668-ban igen vén korában halt meg. A' chemiában nagy érdemei vannak. Ő neki köszönjük a' kemenczék jobb készitését, sok chemiai mivelet megrövidítését, a' füstölgő salétromszesz vitriolsavany (kénsavany) által készitését, és az ő nevét hordó Glauber savát (kénsavanyos szódát), mellyet történetből nyert, midőn a' konyhasót kénsavany által elválasztá. Ő maga csudálkozva orvosi erején, csudasónak (*Sal mirabile*) nevezé. Ez hashajtó gyanánt használtatik, itt ott a' természetben is találtatik, de többnyire mesterségesen készül. Részei: 0,56 viz; 0,19 kénsavany; 0,25 natron; nagy laposra nyomott, hatoldalu oszlopokban jegesül; keserü hivesitő izü; száraz légen lisztfejérségü porrá pállik, 100-ból 56 sulyrészt elvesztve, erejét megtartva, sőt félannyira nevelve. *—j—a.*

Glaucus egy anthedoni (*Boeotiai*) halász, ki nem sokkal Aeschylus előtt a' népistenek közé számláltatott, 's neki mint tengeristennek a' jövendölés tehetsége is tulajdonittatott: ennél fogva őt Apollonius, már az aranygyapjas vitézek (argonauták) regés pályáján jövendölteti. Ovidius következőképp irja le őt:

Most legelőször tünt fel zöldes barna szakála,
'S szerte omolt haja, melly hosszában lengve habot szel:
És a' hatalmas váll, és kéklő karjai, 's izmos
Lábai, mellyek a' hal pikkes farkára simulnak. 54

Gleditsch (János Theophil) a' physica és növénytudomány tanitója, a' tudományok berlini academiájának tagja, szül. Leipzigban Febr. 5-kén 1714; — itt tanult, 's Hebenstreit Afrikába utaztakor a' füvész- és a' különös növényekkel bővelkedő Gross-Bose-kert felvigyázója lett. Füvészi kirándulasi Szászhonba, a' Harzra 's thüringi erdőbe, annabergi lakozása, hol Hänel D. oktatá, Berlinben tanulása Buddaeus, Schaarschmidt, Senff és Neumanntól, nagyon gyarapiták esmereteit, 's alkalmatossá tevék a' berlini 's leipzigi virány bővitésére. Berlinben I. Vilhelm Fridrik király Ziethen urnak, a' füvészség kedvelőjének, ajánlá: a' minek az lön következése, hogy az ifju természetvizsgáló 1736-ban Ziethen ur treibnitzi kertjében lévő ritka növényeket, rendszerben, nyomtatva kiadá. Reá Lebusban mint gyógyász letelepedett; aztán od. Frankfurtba

ment, hol gyógyász lön, 's egyszersmind a' physiologia,' füvészség és gyógyszertudomány tanitója. — Az épen felállitott tudományok academiájának tagjává 's a' füvészkert igazgatójává választatván Berlinben, egyszersmind a' boncztan második tanitója lett. II. Fridrik kivánságára közönséges tanitásokat tarta az erdőszségről (erdőtudományról) 's első dolgozá ki ezen ágat rendszeresen. Sokat irt, derék tanitványokat nevelt; jeles és hasznot teremtő tapasztalásokat gyüjte a' gazdaságban is, de érdemök szerint ezek nem fogadtattak. Meghalt Octoberben 1786. G. szerény és tudós ember volt. Sok egyre becses munkáját halála után veje, Gerhadt financztanácsos adá ki Berlinben. A' nevezetesbekhez tartoznak: „*Catalogus plantarum*" (Ziethen kertjéről Trebnitzben). „*Consideratio epicriseos Siegesbeckianae in Linnei systema plantarum etc.*" „*Lucubratiuncula de fuco subgloboso sessili et molli in Marchia reperiundo.*" — „*Systematische Einleit. zum Studium der Forstwissenschaft,*" — „*Theoretisch-praktische Geschichte der Medicinalpflanzen.*" — „*Naturgeshichte der natürlichen einheimischen Gewächse;*" — „*Botanica medica;*" „*Bemerkungen in Bezug auf Botanik und Medicin.*" Több értekezéseket is ada, különösen a' berlini folyóirásokban. Életleirását Wildenow és Usteri 1790-ben Zürichben adák ki. Catesby egy külföldi növényt nevéről Gleditsia-nak nevezett. —*j—a.*

Gleditsia, különvetü vagy kétszikes növény, a' hüvelyesek természeti rokonságába, a' cassiások közé tartozó. Nemjelei ezek: virágai sokházosok (*polygami*), csész. 3—4—5 hasábu. Himszála 5. Hüvelye belől husos 1 — sokmagu. Nevezetesebb, 's itt ott nálunk is mivelt fajok ezek: háromtövisü Gl. (*Gl. triacanthos*); rövidgyümölcsü (*brachýcarpa*); egymagu (*monosperma*); sinai (*sinensis*); ezt hónalli tövisei megkülönböztetik; az ágiak egyszerüek és ágosak; a' száriak füzéresek ágosak; levélcséi tojásu hosszadadok, tompák; nagytövisü (*macracantha*), vad Gl. (*Gl. ferox*), tövisei legnagyobbak, majd egész hosszában öszvenyomottak, három metszetüek; levélcséi láncsások, hegyesek. —*j—a.*

Gleim (Lajos Vilhelm János), szül. Ermslebenben a' halberstadti herczegségben, Apr. 2-kán 1719, meghalt Halberstadtban, Febr 18-kán 1803 mint titoknok és a' walbecki intézet (*Stift*) kanonoka. Atyját 1735-ben veszté el; jó emberek tarták az oskolában 1738 ig, midőn a' halleí egyetembe ment, 's a' legnagyobb szükséggel küzdve tanult. Barátjai lettek itt: Uz, Rudnick, Götz, vele együtt tanulók, 's a' költésre mint ő, hajlandók. Görög és romai példányokat választának. 1740-ben Kopenhágába akart menni, de Potsdamban Schulz ezredes házába vetődött mint házitanitó, hol Vilhelm herczeg, a' brandenburg-schwedti markgróf fija, megesmeré 's titoknokul magához vevé. Kleistal ekkorban esmerkedett meg, 's testvér költőkké lettek. A' 2-dik sileziai háboru 1744-ben megfosztá jóltévőjétől Vilhelmtől, ki Prága előtt elesett. 1745-ben az öreg Dessau titoknoka lön, de annak vadsága miatt hamar tovább állt. Most néhány évig Berlinben élt, tervei máshová nem sülvén jól el, mig 1747-ben mint káptalani titoknok Halberstadtba hivaték, hol igen kellemesen élt. 1744-ben már megjelentek tőle egy füzet vigénekek, igen kedvesen fogadtatva. Szembe ötlők szintugy dramai és guny darabjai. Előbbi barátival levelezett; költői körét nagyobbitva kedvesiték: Lange, Lessing, Gessner, Zachariae, Ebert, Lichtwer, Wieland 'stb. 1749-ben a' két dalfüzet jelent meg, mellyet Halberstadtban nyomatott Amsterdam és Zürich szinelt nevek alatt. 1750-ben Klopstock, Schmidt, Gellert, Rabener, Cramer és Schlegel lőnek esmerősi, kiket időről időre Halberstadtba tuda igézni, mulatásra. Barátság volt életének eleme; körüle baráti boldogságot lélekzettek; a' szerelemben nem vala szerencsés, soha nem házasodott meg, gazdaságát Gleim Sófia Dorottya, kishuga (*Nichte*) vitte, ki lelkes leány volt 's Gleminde név alatt nagybátyjától gyakorta énekeltetik. 1756-ban meséit és románczáit adá ki; fő dicsősége pedig azon hadi

dalok, mellyeket a' nagy Fridrik 7 éves háborujában egy burkus granátos neve alatt éneklett. Utóbb visgát tön Horácz ódáinak, Petrarca költeményinek 'stb. követésében. Gl. inkább éldelt mint törekedett. Régi barátihoz ujabbak kapcsolódtak: Karschin, Jacobi, Michaëlis, Heinse, Müller, Göckingk, Schmidt, Tiedge 'stb. Sokat ezek közül Halberstadtban telepite le, mint atya gondoskodva rólok. Gl. minden életkorhoz, ranghoz, nemhez tudá magát alkalmaztatni, 's mindenektől kedvelteték. Emberbarát volt ő a' szó legtöbb értelmében; mint ollyan éneklé: „Halladat, vagy a' veres könyv" darabot, keleti Dervis képe alatt. Halladatra egy kis levélgyüjtemény következett. A' franczia revolutionak ellensége volt; II. Fridriket szeretve a' monarcháknak barátja lön; munkái a' Németeknek egyességet, honszeretetet zengtek. Az uj fajzatnál nem lelé ugyan otthon magát, de még is nyere fiatal barátokat, mint: Baggesen, Jean Paul, Seume, Falk 's másokat. Két évvel holta előtt megvakult; egy mivelet (*operatio*) nem tuda rajta segiteni. 84-dik évében halt meg. Körtetől kijött: „*Gleims Leben, aus s. Briefen und Schriften*" (Halberstadt 1811); „*Gleims sämmtliche Werke, erste originale Ausgabe aus des Dichters Handschriften.*" (7 köt Halberstadt 1811 — 1813). 55.

Glockner (Grossglockner) a' noricumi havasok bérczsorában legmagasabb hegy, Salzburg, Tirol és Karinthia szélein, 12 230 lábnyi magas, agyag és csillám rétenyből (*Schiefer*) áll, melly szürke kvarczal gyakran átvonatik. Legkönnyebb felmenetel van rá Heiligenblutból Karinthiában, 's ezen oldala különben is a' legszebb, hol gyönyörü vizesések mellett visz az ut. Fenn Salm-magasán egy Salm püspök épittette fahajlék áll, hol az utasok éjjelezhetnek 's a' durva idő ellen ernyőt találnak. Innét tovább legbajosabb a' mászás, 's a' veszedelemtől csak nagy vigyázás és okos vezető menthet meg. —*j—a.*

Glossa, magyarázatja valamelly ismeretlen vagy homályos, kiváltképen pedig elavult szónak, a' honnan *Glossator*, az illy szavak magyarázója, *Glossarium* pedig, illy magyarázatok gyüjteménye. A' költőmüvészségben Glossáknak nevezik a' költeményeknek egy saját nemét, melly a' spanyol és portugaliai poesisből ment által más nemzetek poesisébe. Ez a' költemény két, három, négy vagy több versekből álló themával kezdődik, mellyek ugyan annyi strophékben szélesebben kifejtetnek, 's mellyekből minden következő strophe végén egyik a' másik után mindenkor ujra megjelenik. A. W. és Fr Schlegel, kik e' csinos és mesterséges versnemet a' Németek közt legelőször próbálák, Variatioknak is nevezik azokat. *A. B. S.*

Glover (Richard), költő, szül. 1712, Londonban, Surreyben neveltelék 's kereskedésre szánta magát. De hajlandósága a' költésre megmaradt. 1737-ben kiadá „*Leonidas*" hősköltemenyét, melly belső becsére középszerü, de az Angolok a' körülmények miatt igen kicsapó kedvel fogadák. 2 évvel utóbb kijött tőle: „*London, or the progress of commerce*," melly e' balládjával együtt: „*Admiral Hosier's ghost*" befolyással vala a' kereskedési ügyekre, a' nemzetnek érezhetővé tétetvén azon igaztalanság, mellyet kereskedésén Spanyolhon elkövetett. 1753 megjelent „*Boadicea*" szomoru játéka, néhányszor tetszve adaték; 1761-ben hagyá el a' sajtót: „*Medea*" a' görög példányok szerint készült énekes szomoru játék, mellynek utóbb folytatását is adá. III. György uralkodásra lépte után Weymouth városa parlamenti tagnak választá, hol erős és rabeszélő ékesszólása által jeles lett. 1770-ben elvégzé *Leonidasa* átdolgozását. Most gyakran avatkozott a' londoni kalmárság ügyeibe, melly végetlen bizodalmat helyeze benne. Élete utolsó éveiben egy uj hősköltemenyen „*Athenias*" czim alatt, dolgozék, mint *Leonidas* folytatásán, de nem készülhete teljesen el, 's 1785 beni halála után leányától Halsat Mrs-től adaték ki (1788). Halála után még ezek jelentek meg tőle, mint naplókönyvének kivonatja: „*Memoirs of a celebrated literary*

and political character" (London, 1814), mellyekben nagy igazságszeretettel, de nem keménység 's kererüség nélkül szól ideje némelly történetiről és személyiről; — ezek miatt azt vitatják, hogy ő a' Juniusi levelek (l. e.) szerzője.

Gluck (Kristóf), Felsőpfalzban a' cseh határszélek mellett lévő Weissenwangen faluban jó nemzetségből született 1714. Atyja vadászmester volt herczeg Lobkowitznál. Ő kora ifjuságában a' hangászatra adta magát, mellynek első alapvonatait Prágában tanulá, 's rövid időn nagy ügyességgel játsza több hangszereken. 1738 bentazta Olaszhont 's San-Martinitól a' hangszerzést (*Composition*) tanulta. Mailandban irt első énekes játéka „*Artaxerxes*" itt, „ *Demetrius*" pedig a' velenczei játékszinen adatott elő. Egy harmadikat „Az óriások lehányatása" a' londoni olasz játékszinre alkota, hová 1745-ben költözött. 18 év lefolyta alatt mintegy 45 énekes darabot készite, mellyek azonban a' későbbieknél tökéletlenebbek. Ranieri di Calzabigi-vel Bécsben kötött esmeretsége uj fordulást, nagyobb egybefüggést 's kellemesb idomot szerze munkálatainak; ezen daljátékok „*Alceste*", „ *Orpheus*", „ *Helena és Paris*," mellyeket Gluck 1762—69 Bécsben irt, 's mellyek ugyan itt ki is nyomattak, nagynemü ujságok által, az utóbb következettekkel együtt, szerzőjöknek halhatatlan hirét alapitották meg. Olaszhon főbb városai is megkedvelték ezen darabokat („Alceste"-n kivül, melly ott még akkor nehézsége miatt nem adathatott) ugy annyira, hogy a' bolognai játékszin egy télen csupán „ *Orpheus*" adatása alkalmaival 900.000 lirát vett be. Még nagyobb tapsot aratott a' hangszerző „ *Armida*" és a' „két Iphigenia" által. Rollet Bailli, ki Bécsben tartózkodásának ideje alatt Gluckkal megesmerkedett, Racine „ *Iphigenia*" - ját daljátékra változtatá, 's hangszerzés végett barátjának ajánlotta, mellyet ez annál örömestebb elfogadott, mivel azt hitte, hogy a franczia nyelv az olasznál, az éneklésben is alkalmatosabb a' mély és férjfias kifejezésekre. Nagy szorgalommal fogott G. ezen munkához, 's az egyébkor dolgozásaira forditni szokott 2—3 hét helyett, egész évet töltött el, mig a' remekmunkának hangája (muzsikája) elkészült. Nemzeti hiságból 's előitéletekből származott nehézségek tornyosodtak eleibe; igyekezetének kinyilatkoztatása után csapatonként támadák meg ellenségei. Dolgozása egyedül Maria Antoinette királynénak — hajdani tanitványának — parancsolatja által juthatott tökéletességre. 1774 elején Parisba ment a' 60 éves G. 's April. 19. adatott végre a' sokat igérő daljáték. A' játékszin tömve volt nézőkkel, 's a' benyomás, mellyet az egész tett, kimondhatatlan nagy. A' hanga minden egyes részeivel nevekedett a' közönség lelkesedése. Az első két évben 170-szer adatott. A' franczia ára lefordittatott „Orpheus" hasonló elragadtatással fogadtatott; de a' következett évben előadatott „ *L'arbre enchanté*" és „*La Cythère assiegée*" darabjai kevesebbé voltak érdekletesek. „*Iphigenia Taurisban*", „*Echo és Narcissus*" Gluck nevét a' hir lehető legmagasb fényfokára emelték. „*Roland*" és „*A' Danaidák*" nem készültek el; mert az elsőt tüzbe veté, midőn meghallotta, hogy *Piccini* is azon tárgyra akar hangát alkotni, a' másodiknak elvégezhetésében pedig a' halál akadályozá. (Megh. Bécsben Nov. 15. 1787). Nevezetes azon vitázat, mellyre G-nak uj izléssel készült darabjai szolgáltattak okot. Egész Paris pártra oszlott, 's a' Gluckisták és Piccinisták szinte olly ellenséges indulattal viseltettek egymás iránt, mint előbb a' Jansenisták és Jesuiták, később pedig a' Royalisták és Jacobinusok. Gluck és Piccini magok csak rövid ideig vettek részt a' meghasonlás érzetében, 's már viszont régen megengesztelődtek, midőn még vak tisztelőik egymással mindegyre tusáztak. Emlitést érdemel azonban az, hogy ezen hangászati vélemény-vitában Russeau J. J., Arnaud és Suard Gluck részére, Marmontel és Laharpe pedig Piccini részére állottak; 's a' győzödelem az elsőké lön. A' nevezett iróktól ezen tárgyban megjelent iratok egy

gyüjteményben „*Mémoires pour servir à l' histoire de la révolution opérée dans la musique par Mr. le cher. Gluck*“ (Paris 1781) adattak ki, Glucknak — aláirás utján — Houdon által márványból készitett melyképe, halála után egy évvel, XVI Lajos parancsolatjára az énekes játékszinben állittatott fel. Ó a' dramaticai hangászatban, mellyet mindenkor a' nyelv lelkéhez alkalmaza, még eddig senkitől nincs utolérve. A' trombita ő általa vitetett elsőben a' hangászkarra (*Orchester*), 's mérsékelt használtatása által annyira emelte a' hanga kellemeit 's benyomását, mennyire most a' vele való nevetséges visszaélés annak ohajtott nagyságát igen gyakran egészen elrontja. 54.

Glyptica, az érczbe-vagy kőbe-metszés és vésés mivészsége; az illyen metszett 's leginkább kő-miveknek leirása pedig Glyptographiának mondatik. (L. Kőmetszés mivészete)

Glyptotheca névvel azon épület jeleltetik Münchenben, melly a' régi plasticus mivmaradványok felvételére rendeltetett. A' mostani bajor király, Olaszországban nagy mennyiségü kivalogatott legjelesebb márvány-miveket szerzett, 's ennél fogva azt a' megbizást adta udvari épitői tanácsnoka Klenze Leonak, hogy azok számára olly épületet emeljen, melly nem csak belső készületével, hanem külső tekintetével is mutassa, hogy az templom, mellybe istenek költözendnek. Ezen kedvező meghatalmazásnál fogva, egyesülhetett az architectura a' plasticával, melly egyéb mivrakhelyeknél, mellyeket mi museumoknak nevezünk, igen nagyon elmellőztetik. Itt lehetséges volt a' külsőt a' belsővel egy egésszé tenni, sőt egyes teremekben azon kor épitési izletét is valamennyire utánozni, mellyben a' benne felállitott mivek lételőket vevék. Ezen egész fényes épület négyszeget képez, 's belől téres udvara van. A' felveteendő mivek sora, az épületnek tiz teremre osztatását kivánta meg; mellyek szem eleibe állitják, mint nőtt légyen ki a' görög mivészet egyiptomi gyökerekről, mint nevekedett, tökélesült, mint tartotta fen magát Romában, mint hunyt el, 's mint emelkedett viszont későbben; azon tiz teremen kivül pedig 3, a' mivészeti ünnepeken tartandó mulatságokra rendeltetett. A' mivek ezen helyes elrendelésénél fogva, előre tudhatják a' mivészet baráti, hogy az egyiptomi mivmaradványok teremén keresztül a' régi szentes izlés—, innét pedig az Aegineták teremébe, 's igy tovább, jutnak. A' sok száz, részint kevessé esmeretes mivek között láthatni itt az Aeginai müdarabokat (l. e.), az alvó Faunust, a' colossalis Musát, Pallast, Leukotheát, a' cseles Faunust (*fauno-colla machia*) 's az albani házból való szálas Antoniust; a' rondanini Musát, a' gabiniai Brasihi Dianát, a' feschi Pallast és Romát 'sat. A' délnyugotra néző oldal teszi az épület főhomlokzatát. Középen egy magas porticus, 12 oszlopon áll, mellyhez két alacsonyabb szárny támaszkodik, 's az egész homlokzat három magas bokán (Sockel) nyugszik. Gazdag plasticus ábrázolat tölti be a' párkány allját. Ezen képcsoport márványból van készitve kerekesen, mellyből az egész homlokzat is épült. Minden czifrázatai 's ékességei gazdagok, a' mennyire ez, az anyagra nézve lehetséges. A' homlokzat mind két oldalrésze, a' porticus mellett, hat vakablak által szakasztatik meg, mellyekbe Hephaestus és Prometheus, Daedalus és Phidias, Perikles és Hadrian képszobrai jövendnek. Hasonló vakablakok vannak a' négyszegnek hátra nyuló oldalszárnyain is. Az éjszakkeleti homlokzatnál vannak a' társalkodási teremek, mellyek Cornelius fresco-rajzai által uj érdekletet nyujtanak. A' mivteremek, magasan fekvő félkerek ablakok által világosittatnak, mint a' romai ferdők. 1827 fejeztetett be az ékesités, és a' Bacchus terem felállitása. — A' négyszegü tért (a' terv szerint) egy doriai izléssel épitendő városkapu, egy corinthi izlésü templom, 's a' már eddig készen lévőkkel egy idomzatban épitendő palota-nemü házak fogják körülövedzni; mellynek diszesitésére ezen feljül négy kut is rendeltetett.

Gmelin 1., György János, a' növénytan és chemia tanitója Tubingában, hol 1709-ben szül. 's 1727-ig tanult; ekkor Bilfinger és Duvernoi tanitóival Pétervárába utazott. A' tudományok ottani academiájának egy darabig szolgálatokat tévén, 1731-ben rendes tanitója lön a' chemia 's természet-leirásnak. Császári parancsra és költségeken Sibiriába utazott 1733 ban, a' földet visgálandó, 's csak 1743-ban tért vissza. Engedelmet nyerve hazájába utazott 1747-ben; elbocsátást kére utóbb a' czártól, Tübingában letelepedett, a' mondott tanitói széket elnyeré, és ugyanott meghalt 1755. Atyja hires gyógyszertáros lévén, a' chemiában korán jártas lett, a' füvészségben kora elsői között vala. Főmunkái: a' Sibiriai Virány, és utazásának leirása. 2) Fridrik Filep, az előbbinek testvére, szül. Tübingában 1721, gyógyászságot tanula, több német, hollandi és angol academiát megkerese, 1744 óta Tübingában magányos tanitásokat tarta, 's városgyógyásza lön, testvére halála után pedig annak székére lépett. Füvészi és gyógyászi munkákat irt. 3) Gottlieb Sámuel, az előbbieknek kisöccse, szül. Tübingában 1744, hol orvoslást tanula 's 1763-ban gyógyász lön. Azután Hollandba és Frankhonba utazott, 's 1767-ben tanitónak hivaték meg Pétervárra. A' következő évben, czári parancsra, Pallas, Güldenstedt és Lepechinnel természettörténeti utazást tön Oroszhonon által. 1769-ben különösen a' Don nyugoti oldalát járta be, 's a' telet Astrachanban tölté, 1770 és-71-ben a' persa tartományokat visgálá meg a' Kaspi tenger déli és délnyugoti partján. 1772 viszont Astrachanba jött, beutazá a' Volga vidékeit, 's 1773 a' Kaspi tenger veszedelmes keleti felét, de visszajöttében (1774) a' Chajtákok khánjától megfogaték, hol Jul. 27-kén vérhasban meghalt. Főbb irásai: „*Historia fucorum*"; „*Reisen durch Russland zu Untersuchung der drei Naturreiche.*" 4) Fridrik Vilhelm, jeles rézmetsző, szül. Badenweilerben Breisgauban 1745, megh. Romában 1821. Baselben Mechelnnél tanult, 1788-ban Romába ment, honnan Hackert Filep Nápolyba hivá. 1790 végével Romába visszatért, hol a' természet után szorgalmatosan rajzolt, leginkább sepiában. Azon feljül rézre is sokat metszett, 's munkája által meggazdagodott. —*j—a.*

Gneisz (Palavegy) feldspath, kvarcz és csillám, palaidomba vegyült kövekből álló sziklanem, a' legrégibb hegyképződésekből. A' vegyület változik a' finom palától a' durváig, és a' vegyrészek többnyire ugy vannak elrendelve, hogy a' csillámrendek változnak a' feldspathból és kvarczból álló rendekkel (pálokkal). Sok ásvány van bele vegyülve, átmegy szömvegybe (granitba), csillám- és agyag-palába, tejkőbe (*Weisstein*), syenitbe 'stb.; észrevehetőleg réteges, érczel igen gazdag (mint a' szász Érczhegyek), nagyon elterült, szeliden emelkedő hegyeket képez, meredekek és meglepő sziklázatok nélkül. —*j—a.*

Gnidus (Knidos) város Kisásia Karia tartományában, Venus kedves helye, ki tőle gnidusi Venus nevet vön. Itt három temploma volt. Egyik, mellyet hihetőképen a' lacedaemoni Doriaiak épitettek neki, Doris Venus templomának hivaték; a' másik Venus Akraea név alatt szentelteték neki; a' harmadik, a' gnidusi Venus temploma, vagy mint a' lakosok nevezék, Venus Euplöá-é, a' miv egyik legjelesebb remekét birá, az istennő márvány szobrát Praxitelestől, melly utóbb Constantinopolba viteték, hol az 1461-ki tüz alkalmával elveszett.

Gnom, az uj mythologia szerint olly lelkeket jelent, mellyek a' föld gyomrában, a' mélyen heverő kincsek mellett laknak, 's azokat őrzik; földi lelkek, hegyi emberkék. Ezek mindenféle alakokba öltözhetnek, majd szépek majd rutak: azonban ez utóbbi sajátjok; csak asszonyaik, a' Gnomidák, eredetileg szépek. E' költeményes lények hazája napkelet, 's a' caballistica képzelődések titkos országa. A' Talmud állitása szerint egy illy földi lélek, árpa szemnyi nagyságu féreg alakjában, Salamont a' pompás templom épitésénél különösen azzal segitette, hogy a' sziklákat minden más segély nélkül hasogatta, 's táblákká változtatta. E' va-

rázs- alakokat Europába is behozák, 's ajánlák a' pythagorico- caballistica philosophia tisztelői, Raymundus Lullus, mirandolai Picus, Marsilius Ficinus, Paracelsus, Cardanus és Reuchlin. L. Dobeneck „*Des deutschen Mittelalters Volksglaube*" (Berl. 1815, 2 k.)

Gnoma, (gör.) rövid, elmés, gyakran képekbe szött, némi észrevételt, tapasztalmányt, szabályt, vagy alaptételt foglaló mondások. Legelőbb napkeleten valának szokásban. Bölcs Salamon példabeszédei, és Sirák könyvének fele illyenekből áll. Jézustól is több maradt fen az evangeliomokban. A' görög gnomicus költőkről l. Brunk „*Gnomici poetae graeci*" czimü munkáját. A' Romaiak között az idősb Cato jeleskedett. Nálunk Szentmiklóssy és mások próbálkozának e' pályán.

Gnomon, a' számtudományban ollyan szám, melly az önszörzött (quadratumra emelt) számokhoz adatva ismét önszörzött számot ad; illyenek, rendben emelkedve, az egyenetlen számok, p. o. $1+3=2^2$ (4), $4+5=3^2$ (9), $9+7=16=4^2$, $16+9=5^2=25$, $25+11=6^2=36$, $36+13=7_2=49$, $49+15=8^2=64$, $64+17=9^2=81$, $81+19=10^2=100$ 'stb. Gnomon néha annyit is tesz, mint szegletmérték, mivel az egyenetlen szám a' hozzá tartozó önszörözetet (quadratumot), mellyel t. i. a' jövő önszörzött számot képzi, egy reá tett szegletmérték gyanánt körülveszi. Továbbá Gnomon annyit tesz, mint napmutató (L. Napóra); jelent még egy csillagászi eszközt is, mellyel a' csillagok magasságát mérik. 55.

Gnosis, tudományt jelent, főkép pedig azon vallási philosophiának elnevezése, melly a' napkeleti vallási rendszereket a' görög philosophiával párositotta, 's utóbb a' keresztény religiora is nagy befolyással volt. Kétség kivül már az apostolok idejében támadták ezen rendszernek védői: illyen volt Simon Magus. A' Gnosis tanitásának fő vonásai ezek: Az isten minden jó kutfeje, nagy világosságban lakik; az anyag, mellyből egyéb valóságok támadtak, mint az isten, öröktől van; ez minden rosznak kezdete. E' két principiumtól aeonok (lelkek) támadtak, kiknek egyike, Demiurg, a' világot 's az embereket anyagból teremtette. Az Isten az embernek lelket ada, innen ered a' szünetlen harcz a' test és lélek között. Demiurg országának lerontására, 's az emberek szabaditására az isten egy legfelsőbb aeont külde; ezt Cerinthus Krisztusnak nevezé, ki galamb formában Jesusra, a' keresztény vallás szerzőjére szála, de ennek felfeszitése előtt tőle ismét elvalék, 's csak a' holtak feltámadásakor az ezer évet földi gyönyörrel töltött ország alapitására egyesülend ismét Jesussal. A' gnosticismus ezen alaprajzai a' 2-ik században még inkább kiterjesztettek. Saturninus a' többek közt azt állitá, hogy Krisztus nem született, se valóságos emberi testel nem birt, azért követői phantastáknak neveztettek, kik szigoru életmódot követtek, a' husételt 's házasságot kárhoztatták. Saturninus kortársa, az alexandriai Basilides, hét fő aeont állit, 8-ik pedig az Isten, kik magoknak egeket 's angyalokat, ezek ismét másokat alkottak. Igy támada 365 ég, és ugyan annyi angyali kar, kiknek közurokat Basilides Abraxaznak nevezi. Ennek társaságában a' legalsó karbeli angyalok teremték a' világot, a' népek kormányát pedig magok közt felosztták, de a' zsidók istene, általányos uralkodásra vágyván, egymás ellen támadának; honnét azután az emberi nemzetre számtalan nyomoruság áradt. Ezen zavar gátlására az Isten Krisztust küldötte, de ezt a' zsidók megölték, nem ugyan magát Krisztust, hanem vagy Jezust, kivel Krisztus egyesült, vagy pedig cyrenei Simont, a' midőn Krisztus ismét az istenhez ment. Karpocrates, követőjinek a' legundokabb kicsapongásokat megengedte; ezek adtak alkalmat azon vádokra, mellyekkel akkoron a' keresztények terheltettek. A' legnevezetesb gnosticus rendszer alkotója alexandriai Valentinus volt, a' 2-ik században. Ez 15 him 's ugyan annyi nő aeonokat állitá, kik magokat nőszés utján szaporitják. Ezek között legelső az isten, kinek nője az elmélkedő csendesség, az elme 's igazság pedig magzatjai, kiktől származott az ige és élet, ezektől ismét az emberek, és községek.

A' 2-ik osztályban öt párt, a' 3 ban hatot állit. Ezen mennyei társaságnak négy tisztviselője van. Horus, ki a' világosság határát őrzi, Krisztus és a' sz. lélek, kik a' többi aeont tisztjekben oktatják, és Jezus, ki minden aeont nemze. A' 3-ik osztálynak utolsó nő aeonja, a' bölcsség, irigyiette az ész tudományát, 's azért szenvedelmében Achamoth formátlan nő aeont szülé, ki a' setét anyagba esvén, Krisztustól könyörületességből kiformáltatott. Achamoth az elveszett mennyei világ után sohajtott, Krisztus a' Jezust küldötte hozzá, ki tudományt ada neki 's szenvedésétől megszabaditá. Ezen változás után ismét 3 substantiát szüle: egy testit, egy szellemit, 's egy lelkit, mellyből formálódott Demiurg, a' világ alkotója. Krisztus legfinomabb rèszekből álló, de még is látható testbe öltözék; keresztelésénél Jezus aeon vele egyesült, 's az embereket oktatta. Valentinus ábrándozó felekezete legkiterjedtebb lön, 's a' 4-ik századig fenálla A' sinopei Marcion és syriai Cerdo elődjeik álmaiból annyira mennyire kivergődvén, csak az ő testamentomot tagadák, a' kereszténységet pedig zsidó képzetekkel zavarák, 's tanitások az 5-ik századig divatban volt. A' 2-ik század végén Tatianus egy felekezetet állita, mellynek követői egy tanitványáról Severinusoknak, a' szigoru életmód miatt pedig Encratitáknak (megtartóztatóknak) Hydroparastatoknak (vizivóknak) Apotaktitáknak (javakat nem biróknak) neveztettek. Illy üres álmokba kell merülnünk, valahányszor a' religiót puszta speculatio 's hiu képzelgés tárgyává változtatjuk; minek elég példáját találhatjuk a' történetekben. *Szenczy.*

Gnosticusok, l. Gnosis.

Goa, portugali kormányszék, sziget és város, Dekannak nyug. partján, Külsőindiában, ott, hol a' Marattok és Angolok birtokai Kanara éjsz. szélén egymással határosak. A' szigetet, mellynek hajdan Tissuari volt a' neve, arab nemzetség lakta, midőn Albuquerque 1510 a' varost Bardes és Salsette félszigeteivel együtt elfoglalta. Mandona folyója, mellyet az Indiaiak csaknem annyira tisztelnek, mint a' Gangest, választja el a' szigetet a' száraztól, és két tengerkar zárja be más oldalain. Kikötője egy a' legtágasabbak közül Indiában, és maga a' város 1559 olta az indiai tengeren lévő portugáli birtokok főkormányozójának, 's az indiai érseknek és primásnak lakhelye. A' Juniustól Octoberig tartó esőzés alkalmával ugy beiszaposodik kitőtője, hogy a' hajózás alkalmatlan. A' kikötőt, melly csak Portugaliaknak áll nyitva, tornyok 's várkastély védik. Ezzel határos a' Murmugon kikötő, melly egy másik, Goát és Salsette félszigetét elválasztó csatorna által formáltatik; ebbe evezznek az Európából jövő hajók, ha az első kikötő beiszaposodott. A' városnak nincs édes vize, melly szárazról vitetik. A' levegő egészségtelen. Midőn a' Portugaliak uralkodtak Indiában, egy várost se lehetett ezen tájékokon Goával öszvehasonlitani, 's kevés volt Európában szebben 's jobban épitve. Még fenálló közönséges épületei, néma tanui elenyészett fényének. Az alkirállyal együtt, kinek parancsolatja alatt állott minden, a' mit birtak a' Portugaliak a' Jóreménység fokától Macaoig (Chinában), itt voltak a' kormányszékek is. 1815 az eretnek nyomozás benne eltörültetett, 's irományi közönségesen elégettettek. Midőn a' portugali birtokok nagyobbára Hollandiak és Angolok kezére kerültek, Goa virágzása is hanyatlott. Most ez a' kormányszék, a' Guzurate tartományában lévő diui és damani kerületekkel együtt, 223 nsz. mf. 's 417000 lak. foglal magában. Ógoa városa még inkább pusztult, midőn benne a' mult század elején dóghalál ütvén ki, a' portugaliak többnyire a' szárazra költöztek, hol Ujgoát épitették. A' lakosok legtöbben Mestizek, legkevesebben szül. Portugaliak. Ógoának 4000, Ujgoának 20,000 lak. van. A' nagykereskedést keresztények, a' kicsinyt Zsidók és Banianok üzik. Az indiai partokon 's China felé való belső kereskedés is virágzó. 1812 olta eszt. 24 nagy hajó hozza Europába azon portékákat, mellyeket a' Portugaliak, többi gyarmatjaikból, 's a' Cantonba evező hajók által kapnak. Czukorral, portobákkal,

borsal, salétrommal, gyöngyel és szandelfával a' korona kirekesztő kereskedést üz. Hanem a' nyereséget, a' gyarmat kormányozására, vára és órsereg tartására szükséges költség megemészti. Goa 1807 az Angolok hatalma alá került, de a' közönséges békekötéskor a' Portugaliaknak visszaadatott. *L—n.*

Gobelin (Gilles), I. Ferencz uralkodása alatt festő Parisban. A' st. Marceau külvárosban lakott, hol háza, és a' mellette folyó patak ma is nevét viseli. Ő találta fel ama' szép skárlát szinnek titkát, melly Gobelin-skárlátnak neveztetik. A' Gobelin-szőnyegek is az ő nevét örökitik. E' kézmü, mellyet 1667 Colbert állitott, 's vezetését Lebrun képiróra bizta, Parisban ma is legjelesb, 's készitményei Européának minden e' nemü miveit felülhaladják. Itt különösen a' régi olasz, franczia és spanyol iskola képei tetetnek által legmesterségesebben a' szőnyegekre; a' szinek fénye, 's a' kivitel gyengédsége bámulatra méltó, 's alig foghatni meg, mikép lehessen e' munkának sajátsagos szereivel az olajfestés foganatjához annyira közeliteni. Ez intézet az országlás költségén tartatik fen, 's az itt készült szőnyegek leginkább ajándékokra fordittatnak. *J.*

Göcking (Leopold Fridrik), halberstadti Grüningenben szül. 1748. Halleban Bürger G. A. földijével 's barátjával együtt gyakorlák magokat a' költés mivészségében; az itteni egyetemben végzé a' törvénytudományt. 1789 II. Fridrik Vilhelm által nemesi rangra emeltetett. A' költés majdnem minden ágaiban jeles munkái vannak, mellyek közül legnagyobb hirt szerze neki ez: „*Lieder zweier Liebenden.*". Költeményei Frankfurtban jelentek meg 1780—82, 3 köt.; ujabb megbővitett kiadása 4 köt. 1818. 54.

God save the king (Isten tartsd meg a' királyt), a' kezdete és neve egy hires angol népdalnak. Hihetőnek látszik, hogy a' 18-dik század közepe táján élt Clarey Henrik szerkezteté, 's tevé hangára. Először „*Gentleman's magazine*"-ban közöltetett hangájával együtt (1745), mikor az ifju Stuart kiszalla; közlője D. Arne volt a' játékszinen, ki a' másik népdalt „*Rule Britannia*" készité. Némellyek vitaták, hogy nem György királyra csináltaték, hanem legrégibben igy hangzott; „*God save great James our king*" (Isten tartsd meg nagy Jakab királyunkat). A' „*New monthly magazin*" tudósitása szerint, van ezen éneknek egy idő szám nélkül megjelent nyomtatása, mellyben Young Antal, londoni orgonás, neveztetik szerzőjének.

Gődény (*pelecanus onocrotalus L.*) a' pellikán F. neméhez tartozó madárfaj, — fejér, torka zacskós. Az ő világ melegebb részein, 's uj Hollandiában honol. A' hattyunál nagyobb, orra hosszu, széle veres; alsó orrkávája alatt függő begyzacskója ugy kifeszülhet, hogy 30 font viz bele fér. Eleven halakat vadász, fijait begyzacskójából eteti 's itatja; innét azon mese, hogy őket önvérével táplálja. *—j—a.*

Gödöllő, mezőváros Pestvármegyének váczi járásában, Grassalkovich herczeg birtoka; kellemes völgyben fekszik; szép hét tornyu vára van, mellynek homlokzata 4 márvány oszlopon álló folyosójával különösen tetsző. A' folyosóról egy fejér márvánnyal béllett és aranytól fénylő terembe jutni. Nevezetes ezen várban a' Theresia szoba, mellyben a' Magyarjait kedvelő, és a' szépért, jóért égő királyné, egy éjszakát töltte; most is ékeskedik ez az ő képével. A' várkertben van egy királyhegynek nevezett épület, mellyben a' magyar királyok miniatur melyképben mind léteznek. Négy órányi kerületü vadas kertjében sok dámvad, valamint erdeiben sok könnyü vagy közönséges szarvas van. A' méhészség vadon is üzetik. 55.

Goez (Jósef Ferencz, báró). Ezen jeles festő, eredetileg a' lüneburgi grófi nemzetségből született Erdélyben, Szeben városában, Febr. 28. 1754, hol atyja katonatiszt volt. Hivatalától üres idejét mivészsége gyakorlására forditotta, mellyet Brand, Füger és Schmuzer oktatásai-

ból tanult. Elsőben tábornagy Hadik, 's nemzetsége 4ermészet után rajzolt képeivel lépett fel a' képirás pályáján. Atyja halála után egy kis jószágot örökölt. Egészen a' mivészségnek akarván élni, lemondott hivataláról, 's Münchenbe költözködött. Itt a' szenvedélyek személyesitett rajzait nyujtá 1784 a' miv és játékszin barátinak, 160 levélen. Ő festette Károly Theodor bajorhoni választó fejedelem képét is, mellyért a' müncheni academia arany érdempénzt külde neki, ő Schrödert, a' hires színészt, mint Hamletet. Ugyan azon időben jelentek meg tőle „*Exercices d' imagination de différens caractères et formes humaines*" többnyire falusi és characteristicai jeleneteket ábrázoló képek, mellyeket olly mesterileg tudott felfogni, hogy Nicolai Berlinben, német Hogarthot jövendölne belőle. VI. Pius pápát is lerajzoltá, ki egy kevés ideig Augsburgban késedelmezett, 's köztetszést nyert képét utóbb rézbe ettété. 1787 Katalin császárné által felszólittatott, hogy kisérné Forstert mint rajzoló a' világ körül teendő utazásában, melly mindazáltal a' Törökökkel kiütött háboru miatt nem teljesittethetett, 's G. Münchenben maradt, mellyet azonban 1791 el kellett hagynia, mivel azon gyanuba esett, hogy a' világositó renddel (*Illuminatenorden*) szövetségben van. Azonban G. szabádkőmives (*Freimaurer*) volt, 's a' világositó rend némelly tagjaival csak puszta esmeretségben állott. Regensburgba költözködte után egy kis iratban fedezte fel ártatlanságát. Nem sokára Münchenből visszatérésre meghivó levelet kapott, hol azonközben vádoltatásának alapja, melly név-felcserélés volt, kivilágosult. G. elmellőzte a' meghivást, 's tovább is Regensburgban maradt, hol Sept. 16. 1815 halt meg. 54.

Gőg, gég, gége, egyike a' lehelés három müszerének, a' gőghöl, gőgsipból és tüdőkből állónak. A' gőg (*larynx*) ezen részek legfelsőbbikét és kezdetét teszi, és a' nyak felső részén fekszik. Felül a' szakcsontal és a' nyelvel határos, és ezek által a' torokkal függ össze; hátul a' garat által vétetik körül; alól a' gőgsippal köttetik öszve; melől kevessé a' paizsmirigy által fedeztetik, két oldalán pedig a' fej-erek fekszenek. A' gőg részei e' következendők: a' paizsporcz, gyürüporcz, két kánporcz, két Santorin porcza, a' gőgfedü; szálagok; az egész gőgüreget fedező takonyhártya. Ezen részeknek tulajdon mozgató izmaik vannak, képesek a' gőgüreget tágosabbá vagy keskenyebbé tenni. —*j—a.*

Gőgsip, egyike a' lehelés három müszerének, a' gyürüporcz alatt kezdődő, 's a' nyakon ugy bocsátkozó le, hogy hátul a' bárzsing, oldalt pedig a' fej-erek legyenek. A' nyakat meghaladván, a' melyüregbe lép, a' második vagy harmadik melygerinczig egyes marad, itten pedig két ágra vagy hörögre oszlik, egymástól majdnem egyenes szegletben tázozóra. A' jobb hörg rövidebb és tágabb, a' bal hosszabb és szükebb. A' tüdő állományába hatván, a' jobb oldali hörg három, a' bal pedig két ágra oszlik. Ezen uj ágak számtalan légcsövekre ágaznak, mellyek a' tüdő állományában terjednek el. — A' gőgsip porczos gyürükből, izom-rostokból és hártyákból áll. — A' gőgsipgyürük száma 17—20; ők nem tökéletesen körösek, zártak, hanem hátul félbeszakadva hézagot hagynak, valamint egymás között is. A' tölök képzett sipüreg takonyhártyával fedetik. A' hörgök alkotása a' gőgsipéval megegyez; ennél valamivel keskenyebbek. —*j—a.*

Goldoni (Károly), 18-ik századbeli leghiresebb olasz vigjátékköltő, Velenczében szül. 1707, hol Modenából származott öregatyja mintegy általános bérlője volt a' massai és carrarai herczeg mind azon javainak, mellyek a' velenczei tartományokban feküdtek. Ezen, a' maga nemében igen érdemes, férjfiunak halála, ki csak a' fényt szerette kelleténél jobban, ingadozó lábra állitá hátrahagyottainak gazdaságát; ennél fogva G. Julius (Gyula), a' költő atyja, oda hagyá Velenczét 's Romába ment. Nője, született Salvioni, elmés élénk asszony, két fiu gyermekével együtt hátra maradt, 's kizárólag idősb fiának neveléséve

foglalatoskodott, kit korán kitünő elméje kedvenczévé tön. A' fürge Károly korán mutatott izlést a' játékszini előadásokban. Mindent olvasott, a' mit csak e' tárgyban kezéhez kaphatott, különösen pedig a' kedvelt Ciccognini munkáit, 's alig 8 éves korában játékszint kezde alkotni, mellyel rokonait csudálkozásra birta. Atyja, ki azonközben orvos lön 's Perugiában letelepedett, elragadtatva ezen tudósitás és fiának kitetsző lelke által, őt magához kiváná; anyjának meg kellett ebben egyeznie. Az atya és fiu egy kis társasági játékszint állitottak fel. Minthogy pedig még akkor a' pápai birtokban egy asszony személynek sem volt szabad a' játékszinen fellépni, leginkább az ifju Goldoninak adattak át a' leányszerepek, mellyeket ő, különben is helyes és csinos külsejü lévén, igen jól játszott, 's különösen Gigli (l. e.) ezen hires darabjában: „Sorellina di Don Pilone" nagy tetszéssel lépett fel. Azonközben a' Jesuiták tanitásait hallgatá, későbben pedig Riminiben a' Dominicanusoknál feljebb való tudományokat tanult. Makacs tanitójának feszessége megunatá vele az itt lételt; egy vándorló szinjátszó csoport annál inkább vonszá őt magához, 's minthogy leányokat látott a' szinen megjelenni, egészen elragadtatott. A' szinjátszók is megkedvelték őt, 's ez elhatározá magát, titkon utánok menni Chiozzába, hol akkor az ő viszont együtt élő szülei laktak. Ezek megbocsáták a' könnyelmü ifju csinját. Atyja orvosnak szánta őt, 's szorgalmatosan vivé magával betegei látogatásakor. De ez még kevesebbé tetszett Károlynak, 's végre kinyerte szülei megegyezését, hogy Velenczében a' törvényeket tanulhassa. Nem sokára szabad tartást eszközlött ki neki egy rokona a' paviai egyetemnél, a' pápa collegiumában; 's igy Goldoni viszont egy uj világba helyeztetett által. Collegiumbeli társai többnyire fiatal 's vig kedvü abbék voltak, kiknek példáját követvén, a' törvénytudományt csak mint mellékes dolgot tekintette, 's az időt tánczal, lovaglással, küzdéssel, hangászattal és játékkal tölté. Azonban nem mulasztá el egészen elméjét hasznos esmeretek által gazdagitni, 's mind inkább fejlődő költői 's szónoki tehetsége sok barátot, de ellenséget is szerzett neki. Egykor némelly fiatal emberek unszolására, kik őt későbben elárulták, egy gunyversezetet készitett, melly által némelly paviai előbb kelő nemzetségeknek tagjait csufolódás tárgyává tette; mellynek következése az lett, hogy nem csak a' collegiumból, hanem a' városból is kiutasittatott. Ekkor Chiozzába utazott, szülei előtt engedelemért esedezni. Az atyja magával vivé őt Udinába, hol a' tudományoknak szorgalmasabban adta ugyan magát, mint Paviában, de a' mellett, még is tett olly csinokat, mellyek miatt tartózkodása helyét gyakran kellett változtatnia, mig végre a' chiozzai büntető törvényszék alcanczellárjához jutott mint titoknok, 's azt Feltrebe követte, hol 22 éves korában ő is hivatalt nyert, mellyre egész szorgalmát forditotta. A' játékszin volt egyedüli pihenő helye, mellyben türhető társaság játszott. Nem sokára a' kormányző palotájában lévő játékszinnek igazgatójává tétetett, mellynek kedvéért két vigjátékot („A' jó atya" és „Az énekesnő") is irt. Atyja azonközben Bagnacarolloban orvosi hivatalt nyert, 's azt kivánta, hogy fia együtt éljen vele. G. engedelmeskedett; de alig érkezett meg oda, midőn atyja, háznépét kedvetlen környülállások között hagyva, meghalt. Most a' fiatal ember egész komolysággal a' törvénytudományra adta magát; Paduában ügyvéd lön, 's Velenczébe ment, hogy ott hivataloskodjék; de a' perlekedők igen gyéren jelentgeték magokat nála, 's e' miatt kinszeritve látá magát, más keresményutat választani. Kisded almanachokat irt, mellyek közül némellyek tetszést nyertek, 's egy énekesjáték (Amalasunta) 's más egyebek dolgozásához kezdett. Egy pernek szerencsés kimenetele, mellyben a' leghiresebb velenczei ügyvéd volt ellenfele, hirt szerze néki, 's talán ezentul jól folytak volna dolgai, ha egy szerencsétlen szerelmi történet által bajba nem keverendette magát. Egy hirtelenkedve adott házassági igéret,

véghetetlen vagyoni szorultságba ejté őt; ennél fogva oda hagyá Velenczét 's Mailandba menendő, magával vivé egyetlen vagyonát „Amalasunta" énekes játékát. Reménye, ezen munkája által szerencséjét megalapíthatni, füstbe ment. A' hires éneklő Caffarelli, paraszti büszkeséggel fogadá őt, 's az énekesjáték igazgatóinak egyike azt jegyzé meg barátságosan, hogy a' darab hangára nem alkalmaztatható. Elszomorodtan égeté meg G. a' kéziratot, nem tudva, mihez fogjon; azonközben pártfogása alá vette őt a' velenczei köztársaság elölülője, 's a' költő ezen hangászati darabját dolgozá ki „A' velenczei gondolina", melly tetszést nyert, 's első azon munkái közül, mellyek őt esmeretessé teszik. Az olaszországi haditörténetek, 1733, az ő munkálódásait is akadályozák, ki majd Cremonában, majd Pizzigethoneben, majd Parmában élt, a' szálongó katonák által kiraboltatott, azután Veronában egy szinjátszó csoporthoz ada magát, mellyel ismét Velenczébe ment, hol az azon időközben irt, 's itt eljátszatott „Belisar" czimü szomoru játéka által, ujabban hirt 's nevet szerze magának. Ellenben egy második szomoru játéka „Rosamunda" nem tetszett a' közönségnek, 's az iró viszont sanyaru környülállások között lévén, egy más csoporttal, melly majdnem csupán csak az ő darabjait játszotta, Paduába ment. Igy bolygott szerte 1736 ig a' szövevény és elmederültség örökös borongásai között, mig végre Genuában egy jegyző leányával házasságra lépett 's Velenczébe költözött, a' hol most, Molière munkáinak példaképe szerint, dramaticai költeményeit folytatni 's mivelni kezdte. 1739 Velenczében genuai consullá nevezteteett; olly tisztség, melly — ámbár ő azt szorgalmiatosan 's értvé folytatá — igen kevés vagy épen semmi jövedelmet nem adott, 's nem akadályozá a' költőnek 1741 olly szükségre jutását, hogy viszont kénytelen lett Velenczét elhagyni, 's máshol keresni élelmet. Háznépével együtt Bolognába, Modenába és Riminibe ment, hol az ottani szinjátszó társaságoknak dolgozott 's szükölködve élt, mig végre Pesaroba utaztakor tőle a' magyar huszárok mindenét elrabolták; embertelen kocsisa pedig nejét 's magát a' szabad ég alatt ülve hagyá 's elnyargalt. G. hátán vivé nejét a' kiáradott folyamok vizein keresztül, 's minden nehézségeket legyőzve, elért végre az austriai fő hadiszálásra, hol minden elrabolt vagyonát visszanyerte. Riminiben általvette G. a' játékszin igazgatását, 's egy ideig jó állapotban élt. Azután Florenczbe és Sienába ment, hol jól fogadtatott, 's jelen volt Pisában az Arcadiaiak ülésein, melly vonszódást gerjeszte benne a' törvényes ügyekhez visszatérni. Számosan megkeresték az ujra született ügyvédet; a' velenczei játékszin igazgatója Sacchi pedig, uj darabok kidolgozására kéré őt meg. Most Goldoni nappal a' törvényes ügyekben fáradozott, éjjel pedig a' szinpadra készite munkákat, 's minél több darabot küldé a' velenczei igazgatónak, annál többet kért Sacchi, a' ki többnyire azoknak tárgyát is kijelelé. Ezen időben az Arcadiaiak Polisseno Fegeio név alatt tagjokká nevezték. Azon elmellőztetés, melly őt Pisában érte, még egyszer az ügyviselésről lemondásra, 's egy szinjátszó társasággal, melly őt igazgatójának elfogadá, Mantuába menésre inditá. Innét 5 évi távolléte után ismét visszatért Velenczébe. Most San-Angelo játékszin számára kezdett munkálódni, 's óriási harczot álla ki a' meggyökerezett régi szokások 's elavult darabok követői ellen, de lángesze 's irói termékenysége győzödelmeskedett, 's e' mivészségre uj időszakaszt derite. Gondja azonban 's boszusága betegágyra fekteté, 's mig az igazgató az ő szorgalma által meggazdagult, ő mindegyre szegény maradt, 's még midőn megerőltetett munkálkodása jutalmának illő megjavitását kérné, sem nyert egyebet azon sovány engedelemnél, hogy munkái közül minden évben egy darabot kiadhasson. Ő mind e' mellett is hive maradt kötelességének, követé a' tarsaságot Turinba, 's csak akkor ment által a' sz. Luca játékszinhez, midőn a' kikötött évek száma lefolyt. Munkáinak uj kiadását előfizetés utján eszközölte, mi után környülállásai is megjavultak. 1758 Parmába,

don Filep udvarába hivatván, néhány énekes játékot készitett, mellyek Duni és Piccini által hangára alkalmaztattak. 1761 Parisba hivták őt az ottani szinjátszók, hol több darabjai felette nagy tetszést nyertek. A' fr. koronaörökös által tanitói hivatalt nyert XV. Lajos leányainál, az olasz nyelvben; azonban a' dauphin, dauphine és a' lengyel király miatt viselt udvari gyász az ő hivatalát 's fizetését is felfüggesztette, 's csak 3 év mulva nyert viszont 3600 livret. A' revolutio alkalmával elveszté a' 85 éves költő, a' király civillistájára utasitva volt nyugpénzét; 's a' nemzeti gyülésnek 1793 Jan. 7-kén hozott végzése, mellynél fogva Chenier ajánlására az elmaradt fizetés neki kiadatni rendeltetett, 's jövendőre is megállapittatott, már haldokolva lelte. Következett nap, életének majdnem egészen betöltött 86 évében hunyt el; a' megigértekben hátra hagyott özvegye részesült. Goldoninak az olasz szinjáték körül szerzett érdemei tagadhatatlanok. Számos darabja él még maig is hazája szinpadjain, 's forditásokban is több, mint p. o. „A' két ur szolgája" „A' csacsogó" „A' hazug" 'sat. Munkáinak sokféle kiadásai között legtökéletesebb az, melly Luccában 1809 jött ki 26 köt. Egyes darabjai angol, franczia és német nyelvre is vannak forditva. Az ő életének 's időkora játékszinének történetéhez tartozó, 's általa készült emlékiratok szinte lefordittattak angolra 's németre, 's megröviditve, a' Parisban kijött „*Collection des mémoires sur l'art dramatique*" — ha is felvétettek. G. maga is irt fr. nyelven egy két vigjátékot, mellyek közül a' „*Le bourru bienfaisant*" 1771. Fontainebleanban 's Parisban nagy tetszéssel adatott. Goldoni leghevesebb ellenei közé tartozott Olaszhonban Gozzi (l. e.), ki nem csak elmésége csipős szüleményeit szórta reá, hanem Velenczében a' Granelleschiek egész academiáját felingerelte ellene; olly tett, mellyet G. nemes lelküleg hallgat el emlékiratainban. —*no*—

Goldsmidt (Oliver), 1728-ban szül. Pallasban, az irlandi Longford grófságban. Atyja, szegény falusi hitszónok, kereskedésre szánná, de ő már 7 éves korában költői hajlandóságot mutata. Nagybátyja ennél fogva Elszhimbe adá tanulásra. Itt ő egykor tánczolt, 's a' hangász ifjutól rutságáért Aesophoz hasonlitatott, melly ötleten kiki nevetett, mig Oliver megállva hamarjában e' két versel:

„Halljátok, hangászom mit szól:
„A' majom játszik, Aesop tánczol!"

a' gunyt visszaveré. Néhány jelen volt tehetős rokon pap, köz költségen egyetemre küldé. Az athloni és edgeworthtowni oskolákat megkeresvén, 1744-ben Dublinba ment, de tanitója keménysége elől vándorlani indult szerencse után. Egy shilling volt zsebjében, mikor a' kapun kiment, az éh (éhesség) hamar utólérte, visszatért, 's bátyja a' tanitóval megbékélteté. Hijában akarák rokonai papnak betenni a' püspöki egyházba, csinjai miatt nem lehete az, 's magának sem vala rá hajlandósága. Egy évig házi tanitóskodván Amerikába akart menni, de terve rosszul sült el, 's 6 hét után semmivel tére vissza anyjához. 1752-ben Edinburgba ment, gyógyászságot tanulni; azután Leydenbe, hol 1 évig különösen chemiát tanult. A' klastromokban (vetekedve), falukon fuvolázva élelmet lelve, áltutazá Flandriát, Frank- és Némethon egy részét, és Schweizba lépett, mellynek regényes földje és szép ege költői lelkét felébreszté. Vándorának egy részét itt irá. Genfben egy ifju angol oktatója lön, a' kit utazásra készite, de mocskos fösvénysége miatt hamar elhagya. Paduába ment, hol 6 hóig mulatva gyógyásszá lön. Nagybátyja halála haza hivá. 1751-ben Dovernél szála ki, 's nagy szükséget láta hamarjában. Költött név alatt még is nyere hivatalt egy kis oskolánál. De ezen tanodai szegénységbe hamar bele unván, mint gyógyszertári segéd keresé szerencsét. Felvétetek egy chemicustól, ki nagy segédet lelt benne. Gyógyitva, irogatva éle most, 's a' keletindiai társaságnál gyógyász lehetett volna, de alig kezdve a' hivatalba, a' kötelezéstől elijedvén, magára maradt. Griffithtel a' „*Monthly review*"

kiadójával megesmerkedék, ki munkás társnak meghivá, lakhelyet, élést és jó fizetést igérve neki. 8 hó után elvált Griffiththől 's kiadá: „*Enquiry of the present state of taste and literature in Europe*" (1759). A' harmadik emeleti szegény lakjából majd jobbra költözködék 's „*Vicar of Wakefield*"-et irá. Többi munkái: „*Lettres on english history*", „*Citizen of the world*", „*The bee.*" Ezek közül a' jobb darabokat kiválogatá, 's 1765 „*Essays*" czim alatt kiadá. A' játékszinre is dolgozott: „*The good-natured man*" 'stb. 1769-ben adá ki e' költeményét „*The deserted village.*" Ez időre esnek még: „*History of England*" és „*Roman history.*" Baráti eszközlése által az angol festő academiánál a' régi történetek tanitója lön. 1770-ben Parisba utazott, 's irá: „*History of the earth and animated nature*" (1774), azután ezen csintalan verseket: „*The haunch of venison*" és „*Retaliation.*" A' tudományok és mivek általános szótárában foglalatoskodva halt meg 1774, ideglázban. Baráti a' jó akaró, becsületet szerető, barátihoz, hazájához vonszódó halottnak emléket emeltek a' westminsteri apátságban, az ugynevezett *Poets-Corner*-ben, Johnson csinálta felirással. 55.

Golgatha, l. Kalvaria-hegy.

Gólicz (*Rhynchops*), madárnem, az uszókhoz vagy hártyás lábuakhoz tartozó; kis lábai, hosszu szárnyai, ollós farka a' tengeri fecskéhez teszik hasonlóvá, de különös orra hamar esmerhetővé teszi, mellyben a' felső kapcza jóval rövidebb az alsónál, 's mindenik egyszerü lemezzé lapult. Csak a' viz szinéről tudja magát táplálni, eledelét repülve kapva fel al-orrkávájával. Csak egy faja esmeretes, a' fekete G., melly leginkább az antilli szigeteken lakik; majd egy galamb nagyságu, al orrkávája ugy jár a' felsőbe, mint egy bicska. —*j—a.*

Golconda, a' Gangesen innen fekvő félszigeten, a' Burda és Kistna folyói közt, a' dekani Wizamnak (királynak) britanniai védelem alatt lévő országa (4500 nsz. mfd., 's 10 mil. lak.), mellynek Hyderabad nevü tartományában fekszik has. nevü fővárosa, 's az uralkodó lakhelye, mint a' Golconda erősség is. Hires, gyémánt bányáiról. *L—ú.*

Gölnicz, folyó, bánya-mezőváros, és váromladék Szepesvármegyében. A' folyó a' Királyhegy alján ered, keletre folyva sok réz és vas-zuzót, fürész és más malmokat hajt, 's Gölnicz város alatt a' Hernáddal egyesül. A' városnak réz és vasbányái vannak; vas-szálak (vasdrót) huzatik és sok kés készitetik benne. A' vár Zápolya birtokában hajdan fényes volt, most feledett omladék. 55.

Golownin (W. M.), fogságáról, 's Japan felőli tudósitásairól esmeretes orosz császár hajós kapitány. Mint illyen, a' Japaniak birtokához tartozó déli Kurili szigetek fekvésének meghatározására, 1811. Diana hadi hajóval vitorlázott el Kamcsatka kikötőjéből. Junius közepén Enterpu éjszaknyugoti partjához ért, itt egy orosz Kurilit tolmácsul magához vett, 's Jul. 5. Kunaschier szigeténél, melly a' Kuriliak lánczában 20-dik, kikötött. Itt ellenségesen fogadák, utóbb pedig barátság szine alatt, heted magával, (2 tiszttel, 4 hajóslegénnyel, 's a' tolmácscsal) elfogták, Matsmai fővárosba kisérték, de jól bántak vele. Ez a' miatt történt, mivel Resanoff azon képzelt gyalázat megboszulására, melly szerint a' japani kormánytól mint orosz követ hidegen elutasittatott, az orosz amerikai társasághoz tartozó két orosz hajós kapitánynak olly parancsolatot adott, hogy a' japani partokat pusztitsák, prédálják, a' templomokat fosszák, 's a' falukat gyujtsák meg. Mind e' mellett is a' nép G. és fogolytársai iránt jó indulatot, részvételt mutatott, de a' kormány nem szünt meg gyanakodó vallatásokkal kinozni őket. Még is megengedék nekik végre a' kijárás szabadságát. A' Japaniak udvariasak és tudni vágyók valának; maga a' tudományok ottani academiájának egyik tagja az orosz tisztek által oktattatá magát az europai mathematicában és physicában. Egy japani nyelvtudós egy japan-orosz szókönyv